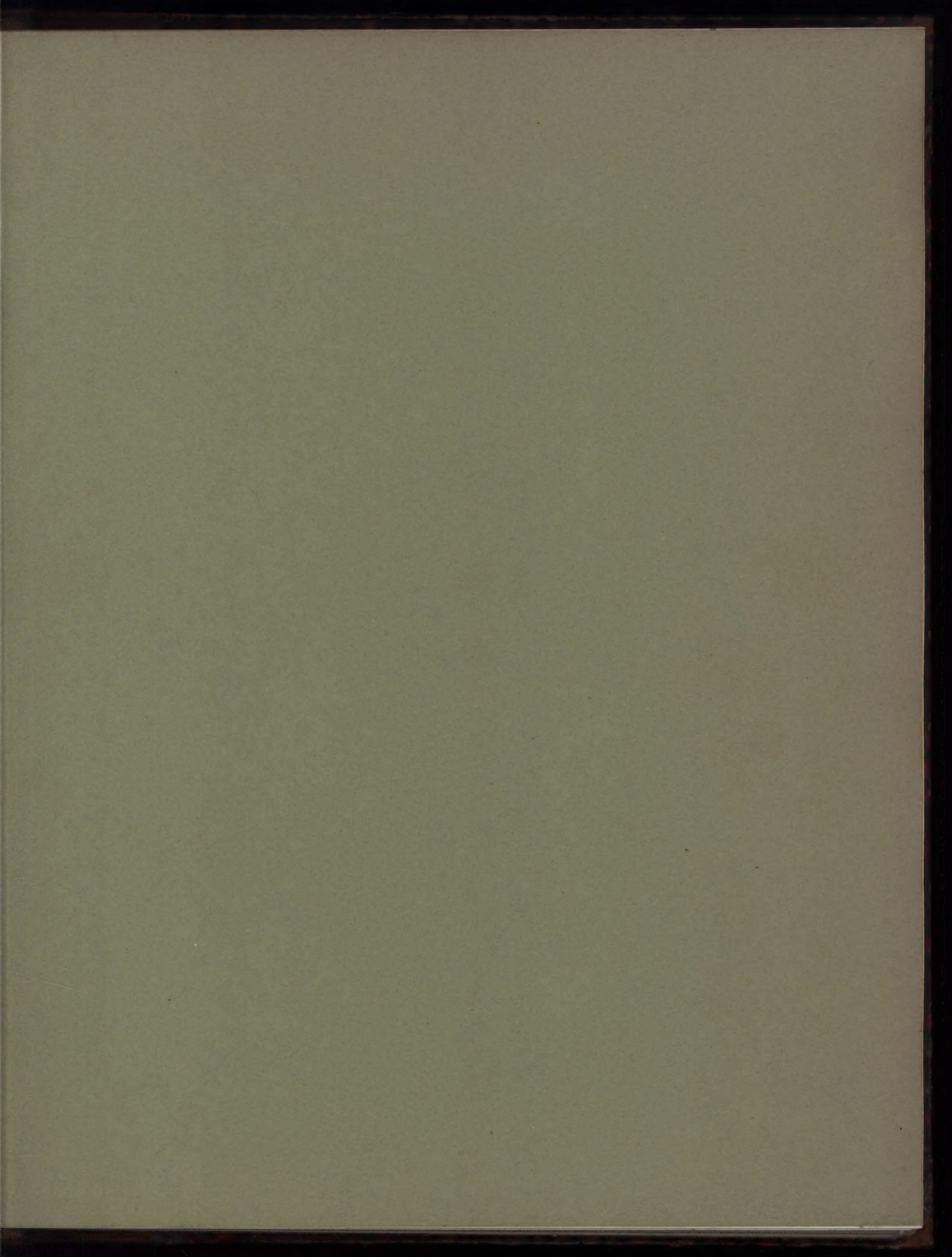
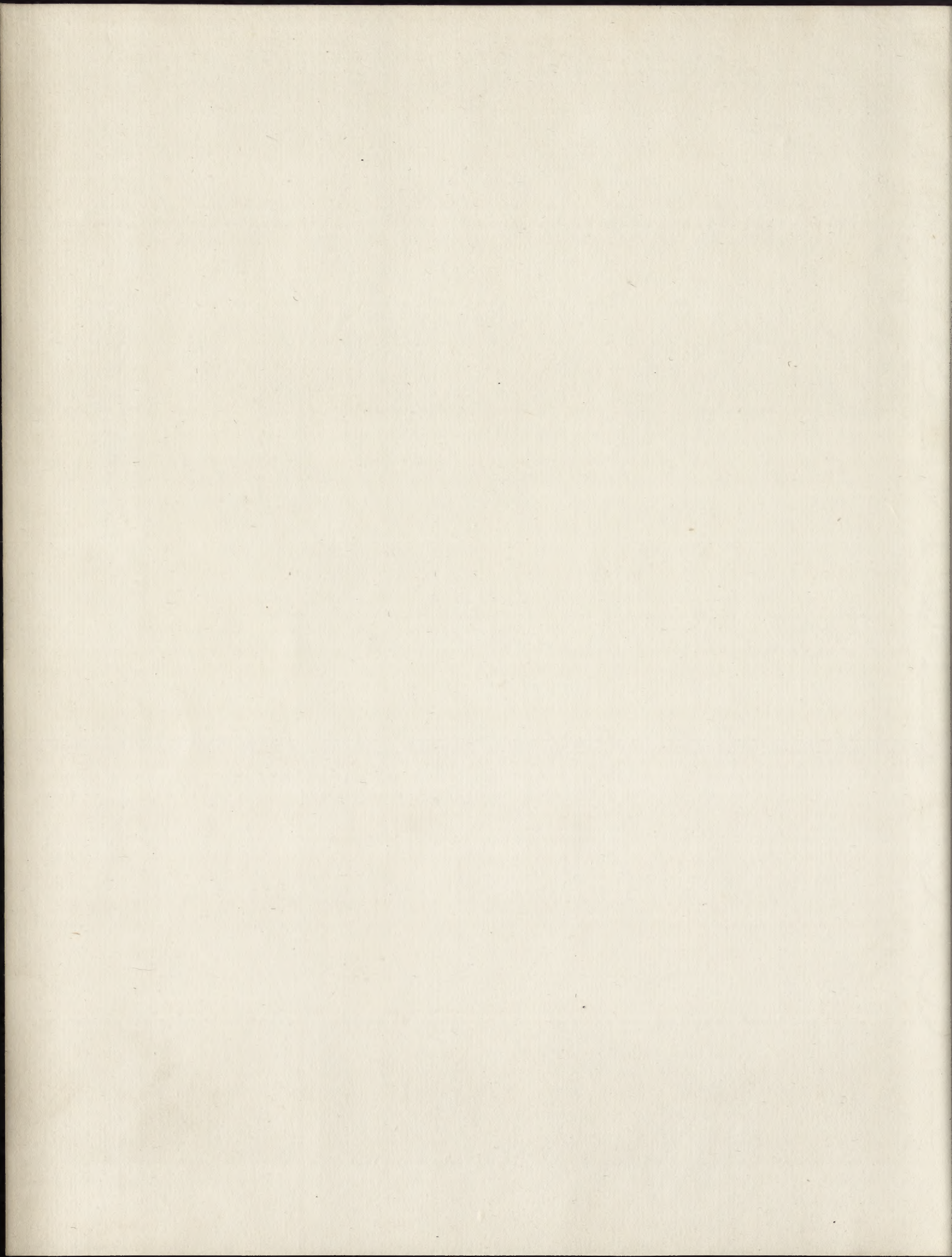
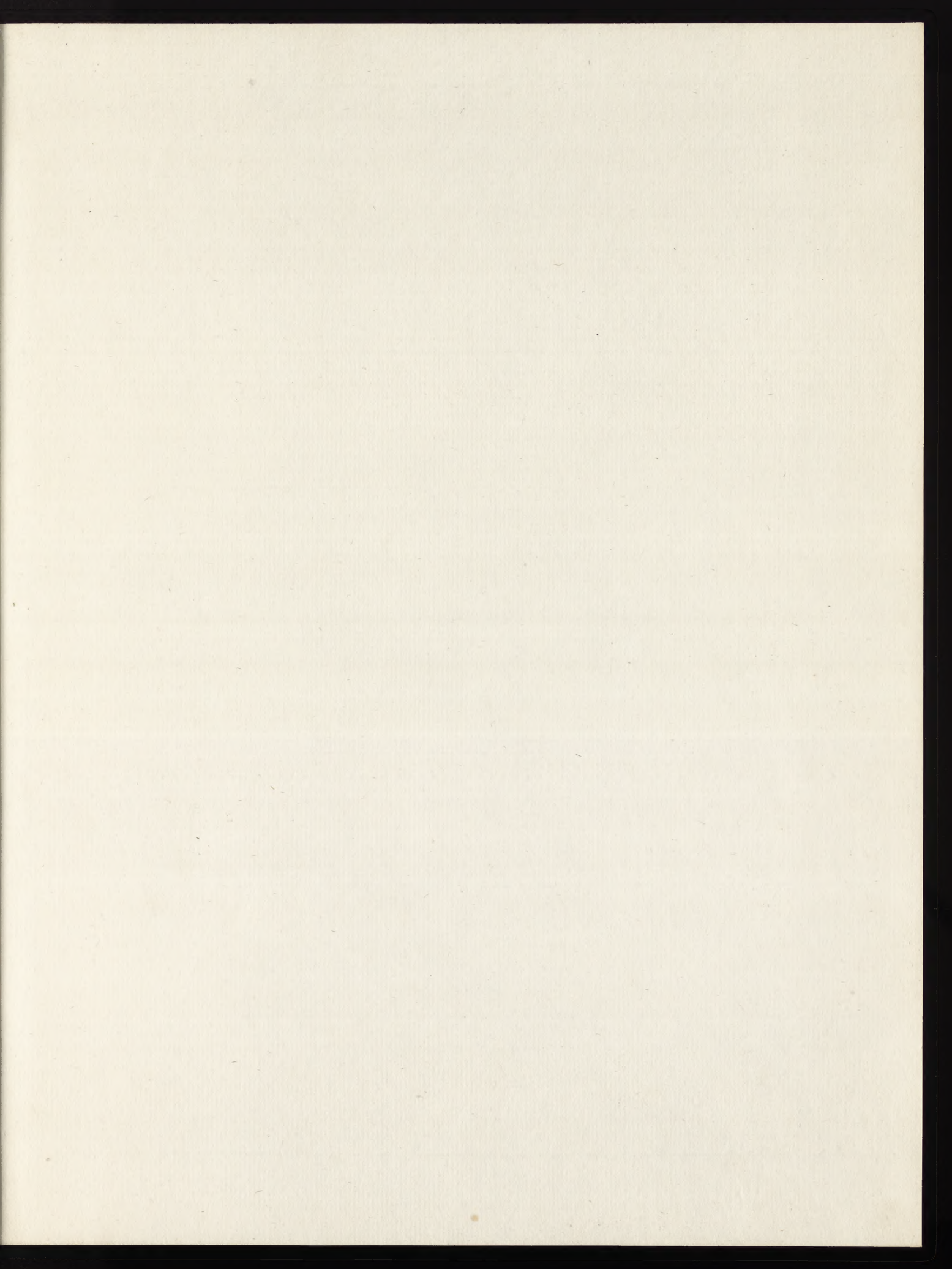
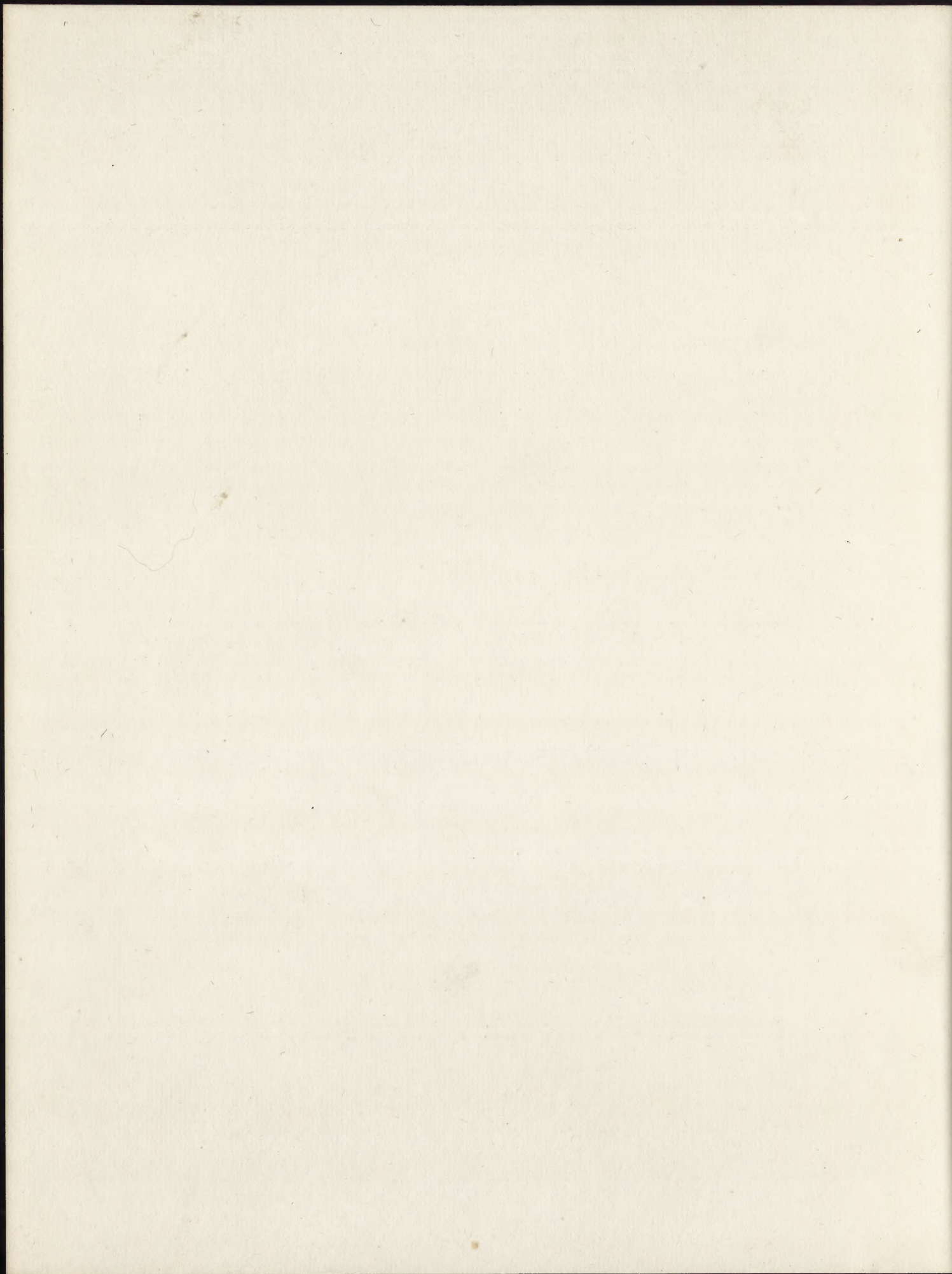

THE J. PAUL GETTY MUSEUM LIBRARY

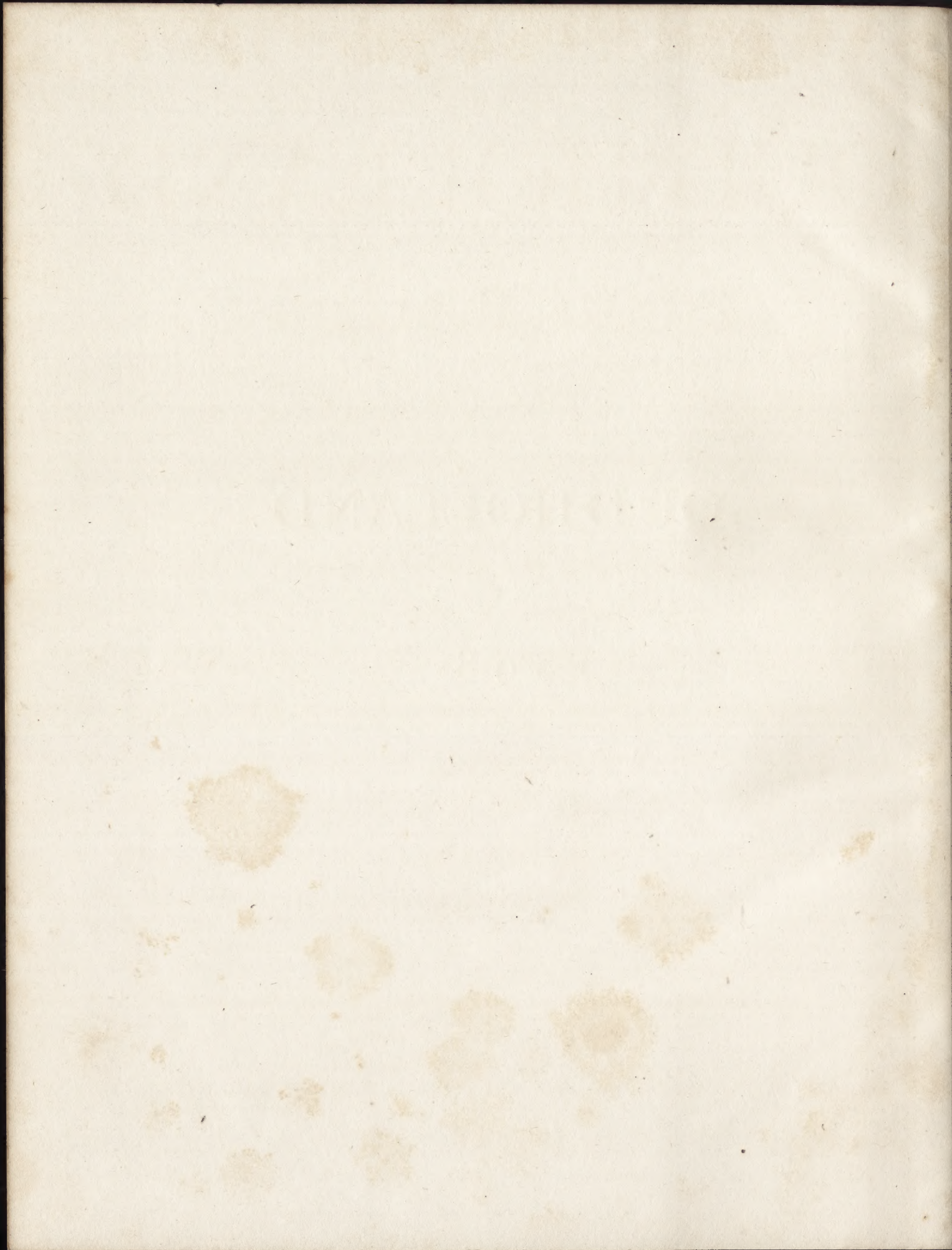

OULD-HOLLAND.

1898.

OUD-HOLLAND

Nieuwe Bijdragen

VOOR DE

*Geschiedenis der Nederlandsche Kunst,
Letterkunde, Nijverheid, enz.*

ONDER REDACTIE VAN

DR. A. BREDIUS

Directeur van het Koninkl. Kabinet van Schilderijen te 's Gravenhage

EN

E. W. MOES

Onder-Directeur van 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam.

ZESTIENDE JAARGANG 1898.

Gedrukt en uitgegeven door

de BOEK-, KUNST- EN HANDELSDRUKKERIJ
v/h GEBROEDERS BINGER,

Warmoesstraat 174. — AMSTERDAM 1898.

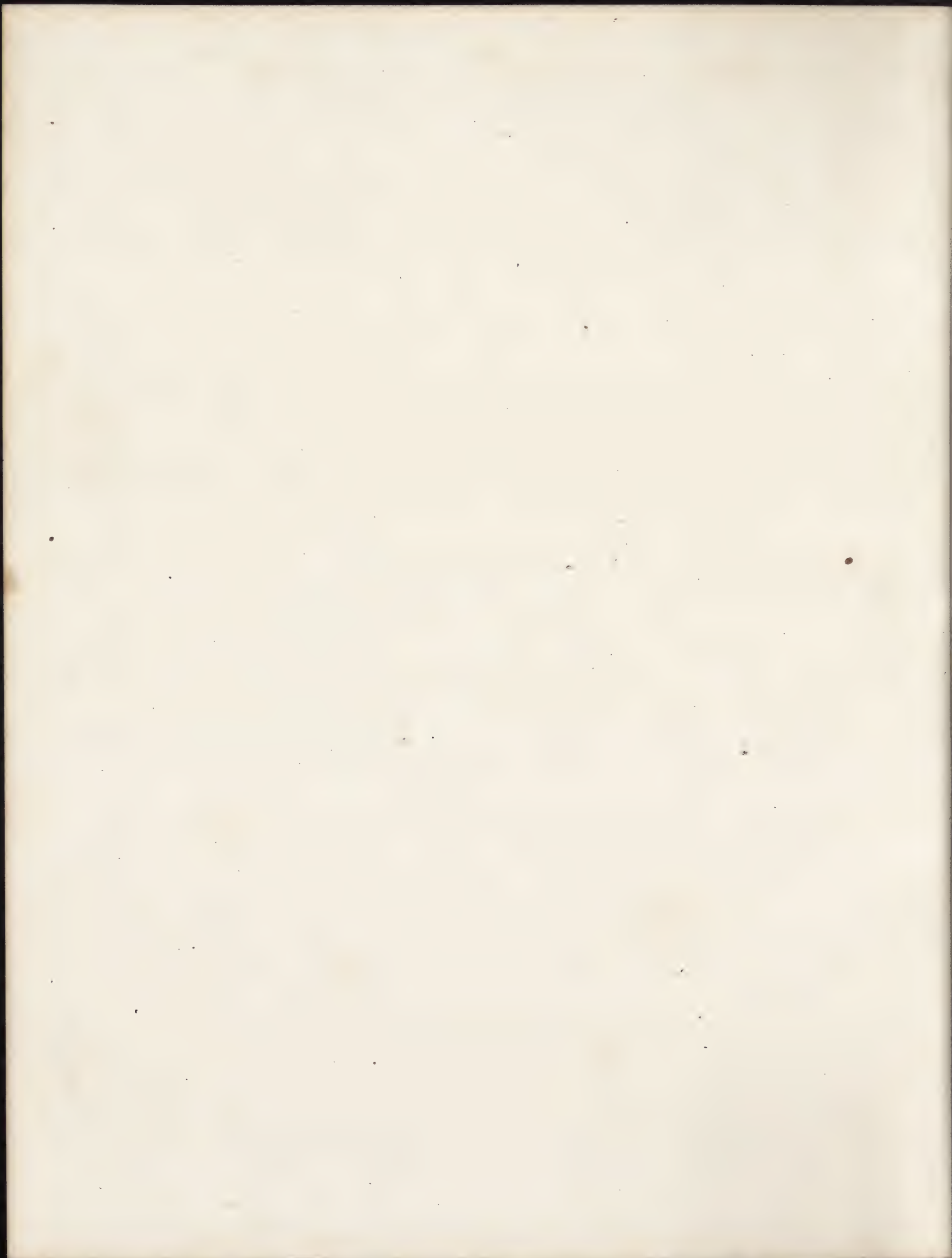
INHOUD VAN DEN ZESTIËNDEN JAARGANG.

	BLADZ.
HERCULES SEGHERS, door Dr. A. Bredius (<i>Met een prent en fac-similes</i>) . . .	1
DE PORTRETTEEN, AFKOMSTIG VAN HET HUIS HONSELAERSDIJK, IN 'S RIJKS-MUSEUM	
TE AMSTERDAM, door G. Murray Bakker.	12
JOOST VAN GEEL, door P. Haverkorn van Rijsewijk	32
DE SOCIETEIT FELIX LIBERTATE EN WAT ZIJ VOOR DE EMANCIPATIE DER JODEN	
HEEFT GEDAAN, door H. Italie	51, 79, 147
EENIGE KLEINE MEDEDEELINGEN NAAR AANLEIDING VAN „DE ZEEUWSCHE NACHT-	
GAEL”, door C. W. Bruinvis	63
WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE, ZIJN LEVEN EN ZIJN WERK, door P. Haver-	
korn van Rijsewijk (<i>Met een prent</i>).	65
IETS OVER DE AMSTERDAMSCH E LUI- EN SPEELKLOKKEN EN HARE GIETERS, door	
A. J. M. Brouwer Ancher	93, 168
EEN MIDDELNEDERLANDSCHE CISIOJANUS, door Dr. P. Leendertz Jr. . . .	112
AANTEKENINGEN OMTRENT EENIGE DORDRECHTSCH E SCHILDERS, door G. H. Veth	121
EENE ORDONNANTIE OP HET PAPIER VAN 1530, door Mr. W. Bezemer. . . .	127
DIE CONINXLOO'S, von E. Starcke (<i>Met een prent en fac-similes</i>).	129

NOG TWEE BRIEVEN VAN HUGO DE GROOT AAN MARIA VAN REIGERSBERGH, door	
Prof. Dr. H. C. Rogge	187
UITLEENING VAN BOEKEN DOOR HET DOMKAPITTEL TE UTRECHT, door H. N. J.	
van Eelde	192
VONDEL EN DE OUDHEID, door Prof. Dr. G. Kalff	193
DE ONZE LIEVE VROUWE- OF GROOTE KERK TE DORDRECHT, door Mr. J. C.	
Overvoorde (<i>Met een prent</i>).	212
LEVENSGESCHIEDENIS VAN DR. SAMUEL COSTER, door J. Hobma	225

PRENTEN EN FAC-SIMILE'S.

	BLADZ.
Drie fac-similes van handteekeningen van Hercules Seghers	4
Fac-simile der handteekening van Abraham Bouwens	4
Schilderij toegeschreven aan Hercules Seghers, in het „Museo degli Uffizi” te Florence	
tegenover	8
Fac-simile der naamteekening van Joost van Geel	47
Pentteekening van Willem van de Velde den Oude, in het bureau der Administratie	
van het Palazzo Pitti te Florence tegenover	76
Drie fac-similes van huismerken der familie Coninxloo	132
Twee fac-similes van naamteekeningen van Hans van Coninxloo	132, 133
Schilderij van Hans van Coninxloo, in het Museum Rudolphinum te Praag, tegenover	132
Fac-simile der handteekening van Hans van Coninxloo II	136
„ „ „ „ Isaac van Coninxloo	139
„ „ „ „ Hans van Coninxloo III	140
„ „ naamteekening van Hans van Coninxloo III	142
„ „ „ „ Pieter van Coninxloo (?)	144
Gezicht in de Onze Lieve Vrouwe- of Groote Kerk te Dordrecht	212

HERCULES SEGHERS

DOOR

DR. A. BREDIUS.

Op elk gebied van wetenschap en van kunst zijn er mannen geweest, die baanbrekend optraden, die, verlatend de oude wegen, zich deden kennen als zoekers naar iets beters, en, al slaagden zij niet altijd er in, het volmaakte te bereiken, toch werd hun werk de trap waarlangs anderen dat vonden wat zij gezocht hadden. Toen in den aanvang der zeventiende eeuw de Hollandsche landschapschilders hunne voorbeelden uit Vlaanderen nastreefden, waar de BRUEGHELS, en vooral JAN BRUEGHEL DE OUDE de toonaangevende meester was, hadden niet allen vrede met die kunstig gecomponeerde landschapjes, die keurig fijn afgewerkte boompjes, die stereotyp terugkeerende figuurtjes, hoe uitnemend dan ook geteekend. GILLIS D'HONDECOETER, MATTHEUS MOLANUS (van Middelburg), vooral de invloedrijke GILLIS VAN CONINCXLOO met vele zijner leerlingen werkten wel allen meer of min in BRUEGHEL's trant — toch was er een reactie merkbaar, en bijv. GILLIS D'HONDECOETER streefde reeds naar het meer eenvoudige en natuurlijke. Vooral ESAIAS VAN DE VELDE schilderde reeds vroeg in een gansch anderen trant. In den aanvang reeds van zijn loopbaan, omstr. 1615, vind men van zijne hand eenvoudige Hollandsche landschappen, zonder dat zeer fraaie groen, die hardblauwe luchten, die bonte stoffage van BREUGHEL.

Oud-Holland, 1898.

Een der merkwaardigste meesters dier dagen, wiens werk helaas op raadselachtige wijze zoek is geraakt en ons op weinig uitzonderingen na slechts door zijne vele etsen bekend is, was HERCULES SEGHERS. Hij had een „groot gezicht” op ’t landschap; zijne schilderijen in ’t Museum te Berlijn toonen ons het Hollandsche landschap zooals onze hedendaagsche meesters het opvatten, zooals ook reeds een VAN GOYEN het begreep: in zijn grooten eenvoud, maar met zijn natuurlijke, schilderachtige lijnen, vergezichten en luchten. SEGHERS moet gereisd hebben. Waar hij die kalksteenrotsen zag, die soms woeste berglandschappen die hij bij voorkeur etste, weet ik niet. Maar ’t staat bij mij vast dat hij zulke streken doorreisde heeft, en dat hij met de etsnaald weergegeven heeft wat hij gezien had.

Ook die etsen zijn zeldzaam. Van menig stuk vindt men slechts een of twee exemplaren. Van daar de hooge prijzen die ze opbrachten op enkele veilingen. Ik meen dat reeds f 3000.— voor één prent van SEGHERS betaald werd. De arme kunstenaar! Dat heeft hij nooit kunnen droomen. Hoor wat zijn oudste biograaf, SAM. VAN HOOGSTATEN, in zijn 1678 gedrukte *„Inleiding tot de Hooge Schoole der Schilderkonst”* ons over zijn droevig levenslot vertelt. Op blz. 232 zegt hij reeds, sprekende over het koloriet der landschap-schilders:

„Het is een gemeen gebrek onder de konstoeffenaers, dat zy zich een wijze van koloreeren aenwennen, alsof de dingen aen haere manier en niet haere manier aen den aerd der dingen verbonden was. Echter hebben veele, door een sekere toeneyging der natuer, manieren van koloreeren aengenomen, die tot dat deel der konst, waertoe zy meest geneigt waren, zeer bequaem scheenen. En aldus was „HERKULES ZEGERS ontrent wilde gebergten bezig”.

Pag. 240 noemt hij SEGHERS nog even *„die aengevangen had met zijne „Schilderijen te drukken”*.

Pag. 312 vinden wij dan het voornaamste over SEGHERS in het hoofdstuk: *Hoe zich een Konstenaar te draegen heeft tegens ’t geweld der Fortune*. Opvallend is daarbij HOOGSTATEN’s waardeering van den toen reeds veel vergeten meester. Hij zegt: *„Hierbij past nog een staeltje van den ongeachten en nochtans, in de „konst, grooten HERKULES ZEGERS; dezen bloeide, of liever verdorde, in mijn „eerste groene jaren. Hy was van een gewis en vast opmerken, zeker in zyn „Teykening van lantschappen en gronden, aerdich en verzierlijke bergen en grotten, „en als zwanger van geheele Provinsien, die hy met onmetelijke ruimtens baerde, „en in sijne Schilderijen en Printen wonderlyk liet zien. Hy benaerstichde hem „de konst met onvergelykelyken ijver: maer wat was ’t? Niemand wilde zyn „werken in zyn leven aenzien: de Plaetdrukkers brochten zyn printen met manden*

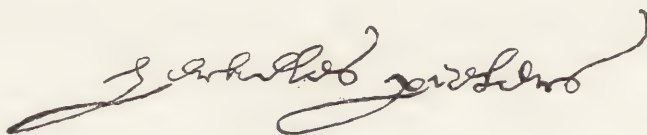
„vol by de Vettewariers, om boter en zeep in te doen, en 't geraekte meest al tot „peperhuisjes. Eyndelijk vertoonde hy een plaet, als zyn uiterste proefstuk, aen „een kunstkooper tot Amsteraam, veylende dezelve voor klein geldt, maer wat was 't? „de Koopman klaegde, dat zyn werken geën waer en waren, en ontzach zich byna „'t Koper te betalen, zooaet den ellendigen HERCULES ongetroost met zyn plaet „na huis most, en na dat hy eenige weynige printen daer af gedrukt hadden, sneed „hy dezelve aen stukken, zeggende, dat er nog liefhebbers komen zouden, die vier- „mael meer voor één afdruk geven zouden, als hy voor de geheele plaet begeert „hadde. [N.B. dit is letterlijk uitgekomen, d.w.z. wellicht veertig maal meer is er „al voor een prent van SEGHERS betaald] gelijk ook gebeurt is, want yder print is nader- „hant zestien ducaten betaelt geweest, en noch gelukkig die ze krijgen kon; maer „den armen HERCULES had' er niets van te bet, want schoon hy zyn hemden ende „lakens van zyn bedde verschilderde of verdrukte (want hy drukte ook Schilderij) „hy bleef in d' uiterste armoede met zyn gansche gezin zoodat zyne bedroefde „vrouwe eyndelijk klaegde, dat al wat er van lywaet geweest was, verschildert „of verprint was. Dit nam de mistroostige HERCULES zoo ter harten, dat hy allen „raet ten eynde zynde, zyn droefheit in de wyn wilde smooren, en op eenen avont „buyten zyn gewoonte beschonken zijnde, quam 't kuys, maer viel van de trappen, „en sterf; openende met zyn doot de oogen aen alle liefhebbers, die van die tyd af „zyn werken in zoodanige waerde hebben gehouden, als ze verdienen en altyds „verdienen zullen.”

Die laatste profetie, ruim tweehonderd jaren geleden gedaan, is schitterend uitgekomen. Nog thans behoort het etswerk van HERCULES SEGHERS tot de bizondere schatten van een prentenkabinet, en zijne prenten worden als die van REMBRANDT betaald. Voornamelijk de Prentenkabinetten van Amsterdam, Londen, Berlijn en Dresden bezitten fraaie collecties dier prenten.

Terwijl een meer bevoegde hand zich bereid verklaard heeft, het Oeuvre van HERCULES SEGHERS in *Oud-Holland* te beschrijven en die beschrijving met een inleiding te voorzien wil ik een paar woorden over enkele schilderijen van SEGHERS zeggen. Maar eerst, en voornamelijk, de korte levensschets van HOOGSTATEN aanvullen, met hetgeen ik uit archieven enz. daaromtrent ben te weten gekomen. In 1885 deelde DE ROEVER in dit tijdschrift reeds een en ander omtrent SEGHERS mede, voornamelijk dat hij een leerling van GILLIS VAN CONINCXLOO en dus naar zijn meening omstreeks 1590 geboren was. Inderdaad schijnt dat zijn geboortejaar te zijn. Volgens de Amsterdamsche kerkboeken zijn HERCULES PIETERSZ van *Haerlem, Schilder, 24 jaer a puero N. Z. Achterburgwal, geasst met CATHALYNA SEGHERS* (zijne moeder) en *ANNEKEN VAN DER BRUGGHEN van Antwerpen, out 40! jaer* (wonende reeds 13 jaren in de Kalver-

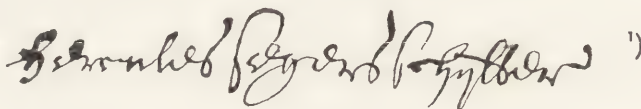
straat) 27 Dec. 1614 te Amsterdam ondertrouwd en 10 Januari 1615 te Sloterdijk gehuwd.

Hij teekent:

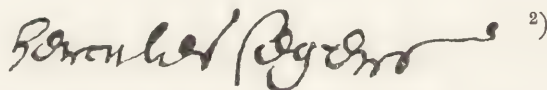
DE ROEVER wijst er op, dat onze schilder beurtelings HERCULES PIETERSZ en HERCULES SEGHERS genoemd wordt. Dit bewijzen o.a. de volgende acten

25 Maart 1623 leggen een aantal personen een lange verklaring at over een hevige vechtpartij. De aalmoezeniers-provoosten hadden een Engelschen bedelaar gevangen genomen. Eenige Engelsche soldaten trachtten hem te ontzetten. Onder de ooggetuigen, die hieromtrent attesteren, behooren HERCULES SEGERS, schilder, *out ontrent 34 jaren*, en ABRAHAM BOUWENS, schilder, *out ontrent 22 jaren*. De schilders teekenen:

abraham bouwens

24 Juli 1629 is SEGHERS nog te Amsterdam en teekent

Wij zagen, dat SEGHERS in het eind van December 1614 te Amsterdam met een 40-jarige vrouw huwde. Vóór dien tijd maakte hij eene schikking met eene jonge dochter, bij wie hij een kind „geprocreert” had, genaamd MARRITGE REYERS. Hij belooft haar op Pinksteren 1615 de som van f80.— wegens defloratie te betalen, en zal het kind tot zich nemen. Zijne moeder, CATHALIJNTGEN HERCULES heeft beloofd dit kind aan te nemen en op te voeden, mocht de schilder zelf komen te overlijden. Inderdaad blijkt uit eene aantekening in margine dat SEGHERS 27 Mei 1615 zijne belofte gehouden heeft en de f80.— betaalde. JAN WILDRICKX was borg gebleven. Het meisje heette NELLETJE HERCULES; de Acte is gedateerd 19 Dec. 1614. ³⁾

1) Prot. Not. J. WARNAERTSZ, Amsterdam.

2) Prot. Not. ROLEEUW, Amsterdam.

3) Prot. Not. F. VAN BANCHEM, Amsterdam.

Uit het vier jaren later verleden testament van SEGHERS mogen wij opmaken, dat zijne vrouw evenzeer geneigd was zorg te dragen voor des schilders vóórkind.

17 July 1618 maken Sr. HERCULES PIETERS [SEGHERS] *schilder*, en ANNA VAN DER BRUGGEN *echtelyuden, poorters deser stede, gezont en machtich enz.* hun testament. De schilder maakt aan zijne moeder, CATALINA SEGERS, zijne vrouw aan hare moeder, ANNA MELARBE, „*de legitieme portie.*”

HERCULES PIETERSZ zegt, dat zijne moeder daartoe reeds voorat van hem geleend heeft uit „*de penningen die hy van sijn winste*” had, welke door haar gebruikt zijn „*tot de huyshoudinge als tot betalinge haerder schulden.*” Voorts zal de langstlevende erfgenaam zijn, „*ten respecte van de lieffde ende „gunste die sy malcanderen getoont en beweesen hebben.*” Mits „*dat sij „Testatrice gehouden sal sijn, gelyck sy oock vrundelyck aennam 't natuyrelycke „kint van hem testateur, genoemd HESTER HERCULES te onderhouden in cost cleederen en andere nootdruf*” tot dat zij zelf hare kost zal kunnen winnen. *Gedaen enz.* ¹⁾

Ook met zijn moeder schijnt onze kunstenaar op goeden voet gestaan te hebben. De volgende acte heeft zeker betrekking op het in het testament gementioneerde.

19 Maart 1615. CATHALINA HERCULES wede van PIETER SEGERS, bekend aan haren zoon HERCULES PIETERS [HERCULES SEGHERS] *f* 212.— haar door hem geleend om twee jaren huishuur te kunnen betalen. Zij belooft die uit den boedel van zijn nog levenden grootvader HERCULES JANSZ, by diens overlijden te voldoen. ²⁾

Te meer is dit te prijzen, daar uit verscheidene acten moet opgemaakt worden, dat de verdiensten van SEGHERS niet zeer ruim waren. 14 Januari 1616 is er sprake van een schepenkennis, groot *f* 106.— ten laste van HERCULES PIETERSZ, schilder verleden 7 Aug. 1614 ³⁾. 14 Mei 1619 bekend de schilder *f* 112 — 10 — 0 schuldig te zijn aan THOMAS JACOBSZ, concierge; hij woont dan op de Lindengracht „*daer de Hartoch van Gelder in de Gevel staet*” naast een huis daar diezelfde Hertog uithing. Hij woonde daar ook nog in Juli 1621; er is sprake van een huis in de 1^e Goudsbloemdwardsstraat, van de Lindengracht in te gaan, achter uitkomende tegen het huis van HERCULES SEGERS, schilder. Een ons verder onbekend schilder MAERTEN DEYM, die te Leiden in 1626 overleed, schijnt SEGHERS ook een sommetje geleend te hebben:

¹⁾ Not. FR. VAN BANCHEM, Amsterdam.

²⁾ Prot. Not. F. VAN BANCHEM, Amsterdam.

³⁾ Prot. Not. P. MATTHIJSZ, Amsterdam.

Inventaris der goederen door wijlen Mr. MAERTEN DEYM, in z. leven schilder binnen Leyden, op't aangeven van zijne weduwe VOLCKGEN DANIELSD^R gemaect 28 february 1626.

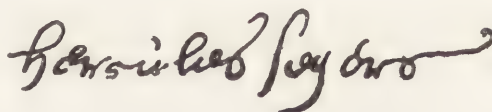
O.a.:

De successeurs moeten noch hebben in seeckere Obligatie van 600 car. guld. van dato 23 Sept. 1625, by novatie op de voorn. VOLCKGEN alleen gepass, niet dolo, maer wyt eenvoudicheyt, de somme van 200 car. gl. tot laste van eenen HERCULES SEGERS, schilder tot Amsterdamme. ij^c gl.

Item het derde pt. in 29 gl. int. verloop van dezelve 600 gld. tot op des voorsz DEYMS overlijden.¹⁾ 9 — 13 — 6.

7 Aug. 1626 vinden wij nog een Schepenkennis von 500 ponden van 40 grooten, die SEGHERS geleend had van Dr. ALBERT COENRAETS, Raad en Oud-Schepen, met de belofte, die over een jaar terug te betalen, iets wat niet geschiedde, daar de acte niet geroyeerd is.

Wanneer SEGHERS zich te Amsterdam voor goed vestigde, weten wij niet. Hij schijnt te Haarlem geboren te zijn (zie de Acte van ondertrouw) doch zal al jong bij CONINCXLOO gekomen zijn. In 1612 moet hij echter te Haarlem vertoefd hebben, want bij VAN DER WILLIGEN vinden wy dat in dit jaar een HERCULES PIETERS lid van het St. Lucas Gilde te Haarlem werd. Doch twee jaren later woonde hij te Amsterdam om er minstens twaalf jaren te blijven. Daarna moet hij een tijdlang te Utrecht gedomicilieerd geweest zijn. 21 Mei 1631 verkoopt HERCULES SEGHERS, *Schilder, residerende tot Utrecht in de Wittevrouwenstraat aan Sr. JEAN ANTHONY ROMITI*, koopman te Amsterdam, 24 schilderijen, berustende bij Sr. SALOMON VOGÉ, 25 of 27 stuks berustende onder Sr. WOUTER DAVITS, en nog 20 stukken schilderij berustende onder Sr. ALBERT SCHUYT, allen te Amsterdam.²⁾

Geteekend:

Wat wij moeten denken van een Haagsche acte van 13 Febr. 1633 waarin gesproken wordt van eene huizinge „daer HERCULES DE HAARLEM in 1633 metter woone was gecomen” weet ik niet. Denkelijk had hij zich van Utrecht toen reeds naar den Haag begeven. Zeker is het, dat hij in een Not. Acte van 28 Januari 1633, door mij in OBREEN 's Archief, IV p. 314 medegedeeld, genoemd wordt:

¹⁾ Prot. Not. J. ANGILLIS, Leiden.

²⁾ Prot. Not. GERRIT VAN WAËY, Utrecht. Mededeeling van den Heer J. DE KRUIJFF te Utrecht.

„HERCULES SEGERS, schilder, tegenwoordich wonende alhier in den Flage.” Na dezen tijd — helaas geen enkel document meer! Wij moeten hopen, dat er nog eens 't een of ander voor den dag komt, anders blijft ons niets meer over dan het hierboven meegedeelde uit HOOGSTRATEN.

Uit de laatste acten moet men opmaken, dat SEGHERS omstreeks 1630/1633 handel in schilderijen dreef. Waarschijnlijk is hij echter omstreeks 1633 weër naar Amsterdam teruggekeerd, waar hij met REMBRANDT in aanraking kwam en HOOGSTRATEN hem „in zijn groene jaren” ontmoette.

Thans zijn ons nog maar 3 schilderijen van SEGHERS bekend. En hoe velen heeft hij er geschilderd! Ik zal er enkelen van noemen.

1662 verkocht men te 's-Gravenhage uit den boedel van JOH. CHRYS. DE BACKER „een lieve vrouwtie met een kinnettie in den arm, lesende in een boeck, geschildert by HERCULES SEGERS.” Ik vermoed echter, dat dit eene vergissing is, en wij hier met een stuk van GERARD SEGHERS van Antwerpen te doen hebben.

1670 bezat de Weduwe van ANTH. VAN BEAUMONT, ANNE VAN BASERODE te Amsterdam, benevens schilderijen van REMBRANDT, LIEVENS, PH. KONINCK, ook „een lantschap van HERCULES SEGERS”. In een anderen Amsterdam'schen boedel van 1669: twee landschapjes van HARCULES SEGERS. In 1692 liet LEONARD WINNINCX te Amsterdam na: een groot, beschadigd landschap van HERCULES SEGHERS dat toch noch op f 25.— getaxeerd werd; twee stukken van E. VAN DE VELDE slechts op f 10.—; een EVERDINGEN op f 40.— Te Leiden bevonden zich in 1678 in den boedel van Mr. JERONIMUS DE BACKERE, Advocaat ten Hove van Holland: twee landschappen van HERCULES SEGERS. In de veiling der schilderijen van ALLARD VAN EVERDINGEN, 1709 te Amsterdam, bevond zich: *de Noorder Kerk van HARCULES ZEGERS*. (SEGERS woonde bij de Noorderkerk (zie DE ROEVER's artikel) en etste een gezicht uit zijn venster op die kerk.) Toen 25 April 1640 de schilderijen van den Amsterdamschen kunstkooper JOHANNES DE RENIALME getaxeerd werden, bleek het dat hij een aantal stukken van onzen meester bezat. Ik noteer: *Zes groote stucken van HARCULES SEGHERS: drie tot f 30.— 't stuck, twee tot f 18.— en een tot f 20.— Noch ses stuckgens van HARCULES SEGHERS f 90.— Twaalf (stucken) in twee rollen van HARCULES SEGHERS f 228.— Twee lantschappen van dito SEGHERS: f 36.— Twee dito van SEGHERS: f 18.— Noch een stuck van HARCULES SEGHERS: f 18.— Een dito f 8.— Noch een dito f 14.— Een putgen van HARCULES SEGHERS f 10.— Noch een lantschapgen van HARC. SEGHERS f 10.—* Den 27 Juni 1655 taxeerden ADAM CAMERARIUS, schilder, en MARTEN KRETZER, de verzamelaar-kunstkooper, opnieuw de nieuwe en veel uitgebreidere verzameling van DE RENIALME¹).

¹ Ik deelde daaruit reeds een en ander mede in het Amsterdamsch Jaarboekje, 1891.

Een ruïne van HARCULES SEGHERS f 15.—

Een lantschap van dito f 36.—

Een groot lantschap van dito f 100.—

Een dito f 60.—

Een Mariabeelt van SEGERS f 150.— (is dat weêr van GERARD SEGERS?)

Een lantschap van HERCULES SEGHERS let wêl . . . f 300.—

Nog een lantschap van HARCULES SEGHERS f 72.— Nog een dito f 36.—

FLORIS SOOP bezat 1657 te Amsterdam: *een lantschap van HARCULES SEGERS*. Mr. JORIS VAN HASSELT, Chirurgijn te Amsterdam, had 1680 bij zijn overlijden *een bosschaedje van HARCULES SEGERS*. Ook in zijn voorhuis hing een landschap van onzen schilder, met een zwart-vergulden lijst.

18 Nov. 1667 taxeert JAN ROOSA, schilder te Amsterdam, de schilderijen bij de Weduwe van ABRAHAM MUYSSAERT: *Een lantschap van HARCULES SEGHERS f 20.—* (METSU *f 40.—* HACKAERT *f 35.—* ADR. V. D. VELDE *f 20.—* enz.) In de zeer omvangrijke en interessante collectie schilderijen die ANTHONI GAILLARD 1639 te Amsterdam naliet — een allerinteressantste verzameling! — was o.a.: *een nachtlandschap van HERCULES SEGHERS; een cleyne lantschap van dito, een lantschap met bleykerijtjes van dito SEGHERS*, en nog een *groot lantschap* van hem.

In 1653 liet MARIA BOON-EETER te Amsterdam twee landschappen na van HERCULES SEGHERS.

22 Mei 1627 overleed te Amsterdam de mij geheel onbekende kunstschilder LOUYS ROCOURT.¹⁾ Op zijn atelier waren o.a. „*brandtjes*” door den overledene „*selffs gemaect.*” En ook: 2 *cleyne ruijntges* van HERCULES PIETERS [SEGHERS] en nog: *een waterput van HERCULES SEGHERS*.

En zoo zou ik nog voort kunnen gaan! Al wat wij thans nog van SEGHERS kennen is:

Museum te Berlijn: No. 808. A Holländische Flachlandschaft. *Im Vordergrunde leicht bewegtes Erdreich; durch Kahles Feld fuhr ein Weg zu einer kleinen Stadt hinab, die sich im Mittelgrunde an einem kleinen Fluss entlang zieht. Am andern Ufer des Flusses weite Ebene, von Hecken durchzogen, mit einzelnen Kirchthürmen in der Ferne. Vorn zwei Hirten mit ihrer Schafherde.*

Bez. l. unten:

Hercules Seghers

Eikenhout h. 0.42, br. 0.66 m.

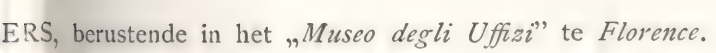
Dit landschap, vermoedelijk een gezicht op Rhenen, heeft op een auctie te Londen voor een VAN GOYEN gegolden. Het was zeer overschilderd, totdat

¹⁾ Prot. Not. J. WESTFRISIUS, Amsterdam.

SCHILDERIJ TOEGESCHREVEN AAN HERCULES SEGHERS.

de Restaurator HAUSER het zorgvuldig herstelde. In 1876 met de collectie SUERMONDT aangekocht.

No. 808. B. Holländische Flachlandschaft. *Im Vordergrunde leicht bewegtes Erdreich, durch welches ein breiter Weg zu einem Dorfe mit hohem Kirchthurm, angeblich Amersfoort, im Mittelgrunde führt. Weiter rechts eine Windmühle. In der flachen, weit ausgedehnten Ferne einzelne Baumgruppen, links ein Kirchthurm. Kühles, gleichmässiges Morgenlicht.* Niet gemerkt.

Eikenhout h. 0.26, br. 0.34 m. Ook uit de collectie SUERMONDT. In 1860 kwam het van de coll. LANDAUER te Stuttgart en in 1833 schijnt het in het Museum te Karlsruhe gehangen te hebben.

De overeenkomst in de schilderwijze en kleur tusschen deze beide stukken is zoo groot, dat er wel niemand aan twijfelen zal of ook deze schilderij is van onzen HERCULES.

Het derde stuk, ook niet gemerkt, dat wij hier in afbeelding geven, bevindt zich te Florence in de Uffizi als REMBRANDT onder No. 979 in de zaal der Hollandsche meesters. Het is op eikenhout geschilderd, h. 0.53, br. 0.97 m. De Heeren LAFENESTRE & RICHTEBERGER, in hun „Florence” beschrijven dit machtige werk maar kort:

Au premier plan un amas de rochers; à gauche, au loin, une prairie verdoyante; une ville à l'horizon.

In 1839 schonk Lady MARY HADFIELD COSWAY het aan het Museum.

BODE vestigde het eerst de aandacht op dit grootsche landschap, dat wel met REMBRANDT's werk verwant, maar zeker toch niet van zijne hand is. Daarentegen herkennen wij er bij nadere studie de factuur van SEGHERS in. Na BODE hebben de meeste kunstgeleerden deze attributie als juist erkend. Hoe jammer dat wij niet weten wanneer dit stuk geschilderd werd! Na de gegevens, die wij thans hebben omtrent SEGHERS, moeten wij aannemen dat het een werk van ± 1630/1635 is. Feitelijk is dit stuk nog grootscher van conceptie dan REMBRANDT's vermaarde landschap in het Museum te Cassel, dat later ontstond. Hoe gaarne zouden wij meer willen weten van de betrekking dezer beide kunstenaars tot elkander! Al wat wij weten, is dat REMBRANDT in een koperen plaat van SEGHERS, een ELSHEIMER' achtig landschap met de figuren van Tobias en den engel, andere figuren, Joseph en Maria met den ezel, etste en ook in de boomen iets veranderde. En — dat REMBRANDT in zijne collectie niet minder dan acht schilderijen van SEGHERS bezat. Zeker had hij ook prenten van hem. Dus REMBRANDT schatte hem hoog. Zweefde zelfs REMBRANDT bij het schilderen van het Cassel'sche landschap SEGHER's trotsche compositie, thans te Florence, voor den geest? Wie zal 't ons zeggen?

Oud-Holland, 1898.

Nog verdient hier melding gemaakt te worden van twee verloren gegane werken van SEGHERS. ¹⁾ Van het eene bezitten wij nog een XVIIe eeuwse schets, afgebeeld in Oud-Holland XIII p. 191; het schijnt een dergelijk landschap geweest te zijn als het Florentijnsche, met een soortgelijke ordonnantie?

Voorts bezat de Snykamer te Amsterdam, volgens den catalogus van het Chirurgyngilde, nog in 't Amsterdamsche Archief bewaard, onder No. 26:

Een Cranium, geschildert door HERCULES ZEEGERS ende vereerd aen het Chirurgyns Collegium door Mr. JAN ZEEUW, den 5 Maart A^o. 1663.

Dit bovenstaande cranium is geschildert na een sceleton dat aan de Koninck van Vranckrijk is vereert geweest en hem uit een vergelegen lant is toegebracht. Welke Coninck het vereert heeft aan een Edelman die daarmede reysde en om geld liet kyken, en is hetzelfde bij die gelegenheit van HERCULES SEGERS gezien na 't leven uytgeschildert". ²⁾

Dit stuk werd, als door REMBRANDT, 7 Sept. 1853 door de administrateurs van het Chirurgyns-Weduwenfonds op een auctie bij ROOS voor f 20.— verkocht.

„Een doodshoofd, zeer natuurlijk voorgesteld en in den dezen voortreffelijken „kunstenaar eigenen stijl geschilderd.

h. 67 duim, br. 86 duim, Doek.

8 Maart 1873 kwam het nog eens voor op de veiling van de coll. Dr. H. J. BROERS te Utrecht.

Wie helpt dit verloren stuk weer opzoeken?

Er zijn nog twee teekeningen van SEGHERS bekend. De eene, in de Albertina te Weenen, wordt door VOSMAER in zijn „Rembrandt" uitvoerig beschreven. De andere, ook een bergachtig landschap, met lichte waterverwen opgekleurd, bezit de Heer AD. VON BECKERATH te Berlijn. Om met een enkel woord over SEGHERS' etsen te sluiten, citeer ik een verslag van eene rede door Dr. JARO SPRINGER 23 Febr. 1894 over SEGHERS gehouden in de „Ordentliche Sitzung" der „Kunstgeschichtliche Gesellschaft" te Berlijn. Hij zeide o. a.:

„Wichtig ist SEGERS namentlich durch seine Radirungen, die sich in nur „wenigen Sammlungen befinden Der Vortragende, seit Jahren mit „den Vorarbeiten zu einer Monographie über SEGERS beschäftigt, hat an 60 „Nummern aufgefunden in etwa 150 Exemplaren. Viele davon sind Unica. Man „nimmt an, dass SEGERS Italien bereiste und die Alpen kennen lernte: man schliesst

¹⁾ De schilders JAN VAN DE CAPELLE en JACOB MARRELL lieten ook eenige schilderijen van HERCULES SEGERS na, waarbij een landschap met een gezicht op Brussel. (Oud-Holland, X p. 32, 35, 36, 60).

²⁾ Nederl. Spectator, 1871 p. 250, 251.

„das aus dem Charàcter der Landschaften die er darstellt.¹⁾ Daneben liebt „SEGRS die Wiedergabe der flachen Landschaften seiner eigenen Heimath. Eigenthümlich ist die stecherische Technik in der SEGRS arbeitete. Unser besonderes Interesse nehmen seine Farbigen Radirungen in Anspruch. Die Herstellung des „Farbendrucks mit mehreren Platten kennt er noch nicht, kann also nicht als „der Erfinder der Farbendrucks bezeichnet werden. SEGRS druckt seine gewöhnlich sehr tief geätzte Platten in schwarz, grün oder blau, immer aber nur in einer „Farbe. Den fertigen Abdruck hat er dann noch vielfach mit dem Pinsel übergegangen; so ist der Vordergrund gerne dunkel gefärbt oder im Hintergrundein „blauer Höhenzug angebracht worden. Ob er gelegentlich auch, wie PH. VAN DER „KELLEN behauptet, die auf die gewöhnliche Weise eingefärbte und gewischte „Platte mit dem Pinsel eingetuschet habe, bleibt fraglich; jedenfalls ist dieses „Verfahren, mittelst einer Platte Farbendrucke herzustellen, bei SEGRS noch „nicht ausgebildet. Einen besonders farbigen Reiz verschafft er seinen Radirungen „vielfach noch dadurch, dass er sie auf grundirtes und in verschiedenen Tönen „gefärbtes Papier oder Leinwand abdruckt.“ (Volgt het verhaal van HOOGSTRENTEN over zijn ongeluk enz.)

„Der Vortragende schloss seinen eingehenden Vortrag den er mit ausstellten, von der Reichsdruckerei angefertigten Reproduktionen unterstützte, mit „dem Hinweis auf SEGRS' hervorragende kunstgeschichtliche Bedeutsamkeit als „Landschafter. SEGRS geht in der freien Art der Auffassung der Landschaft „weit über CONINCXLOO hinaus; er hat alles Konventionelle abgestreift und ist „darin ein wichtiger Vorläufer REMBRANDTS“.

1) Sedert ik Dalmatië en Montenegro bezocht, en die interessante bergformatie, „Karst“ genaamd, zag, kan ik de gedachte niet van mij afzetten dat SEGRS juist deze streken bezocht heeft. Cettinje, de omgeving van Cattaro, dat alles lijkt treffend op de door SEGRS geëiste landschappen.

DE PORTRETTEEN, AFKOMSTIG VAN HET HUIS HONSELAERSDIJK,
IN 'S RIJKS MUSEUM TE AMSTERDAM

DOOR

G. MURRAY BAKKER.

ADAT reeds herhaaldelijk twijfel bij mij was gerezen, of de Catalogus van het Rijksmuseum wel eene juiste persoonsaanduiding gaf van het vijftigtal portretten, dat zich in de zaal der Admiralen bevindt, afkomstig van het Huis Honselaersdijk, voorstellende vorsten uit het Huis van Oranje-Nassau en eenige voorname krijgsoversten uit het laatst der 16^e en den aanvang der 17^e eeuw, besloot ik tot een nader onderzoek. De vruchten daarvan heb ik in de volgende bladzijden neergelegd. Voorloopig heb ik mij daarbij bepaald tot de portretten der krijgsoversten, niet tot het Huis van Oranje-Nassau behoorende. De portretten van leden van dat Huis behandel ik wellicht in een volgend artikel.

Reeds sedert de oprichting van het Koninklijk Museum in 1808 maken deze portretten deel uit van de verzameling. Zij zijn afkomstig van het Huis Honselaersdijk, een lustslot der Oranjes, en werden denkelijk op last van de Prinsen MAURITS en FREDERIK HENDRIK geschilderd, die hun paleis wenschten te

sieren met de beeltenissen¹⁾ der mannen, wier onverschrokken moed en zelf-opofferende trouw het basalt, en wier bloed het cement was, waarvan het hechte Staatsgebouw der Vereenigde Nederlanden werd opgetrokken.

De hier besproken portretten zijn grootendeels van de hand van JAN ANTHONISZ VAN RAVESTEYN, hetzij oorspronkelijk, hetzij naar MIEREVELT. No. 983 van den Catalogus, voorstellende „Coronel WYTEN HOGHE”, is door PAULUS MOREELSE. Het zijn allen borstbeelden, meest in driekwart en naar de rechterzijde gewend, op paneel, en hoog 29 cM., breed 25 cM. In vergulde letters zijn de namen der afgebeelde personen er op geschilderd. Deze namen zijn echter deels onvolledig, deels waarschijnlijk door overschildering van den achtergrond verminkt. Toch is de aanduiding voldoende om, in verband met het uit het kostuum vrij nauwkeurig te bepalen tijdstip, waarop oorspronkelijk de afgebeelde persoon geschilderd is, uit te maken wie de portretten voorstellen. Want ofschoon dit kostuum zich slechts bepaalt tot een gedeelte van het borstkuras en een linnen of kanten halskraag, is deze laatste genoeg aan mode onderhevig, om op enkele jaren na tot eene vrij zekere tijdsbepaling te kunnen komen.

De oudste Catalogus van 1809 vermeldt alleen de namen gelijk zij op de portretten staan. Evenzoo de uitgaven van 1816, 18, 21 en 25. De 6e druk van 1826 zegt: 48 stuks portretten van prins en graven van Nassau en andere voorname personen.” In de uitgaven van 1828, 30, 32, 33, 36, 37, 41, 43, 46, 49 en 53 worden zij eveneens collectief onder één nummer vermeld. De „Beschrijving der schilderijen” van 1858 geeft weer de namen, zooals de catalogus van 1809, en evenzoo de uitgaven van 1859, 61, 70, 72 en 76. Eerst de officieele „Beschrijving der schilderijen van het Rijksmuseum te Amsterdam” van 1880 geeft in de bijgevoegde „Historische aantekeningen” eene nadere aanduiding en korte levensbeschrijving van de afgebeelde personen, welke beschrijving in de daarop gevolgde bewerking van den Catalogus door dr. A. BREDIUS in uittreksel is medegedeeld.

Wij zullen daarom den Catalogus van 1880 als punt van uitgang voor onze nadere beschouwingen nemen, en achtereenvolgens de portretten behandelen,

1) Een paar portretjes, blijkbaar tot dezelfde serie behoord hebbende, zag ik eenige jaren geleden op het Kasteel Rheinstein nabij Bingen, dat het eigendom is van Prins GEORGE van Pruisen. Zij zijn waarschijnlijk van de anderen gescheiden, toen Honselaersdijk aan FREDERIK I en FREDERIK II van Pruisen toebehoorde.

In het Mauritshuis bevindt zich eene reeks van 24 levensgroote kniestukken, op één na (no. 457) allen van de hand van JAN ANTHONISZ VAN RAVESTEYN, en allen voorstellende hoofdofficiëren van Prins MAURITS, geschilderd tusschen de jaren 1611 en 1624. Jammer genoeg zijn hunne namen tot heden onbekend. Van een enkele slechts weet men die, n.l. van Kolonel NICOLAES SMELSINC, van wien zich ook twee portretten in het Rijksmuseum bevinden, het eene een kniestuk, het andere behoorende tot de serie die wij hier bespreken.

Eene andere serie krijgsoversten bevindt zich te Hoorn in het Westfriesch Museum en op het Stadhuis aldaar.

die in dien Catalogus onder no. 431 zijn aangeduid met de letters *hh*, *mm*, *nn*, *oo*, *pp*, *qq*, *rr*, *ss*, *tt*, *uu*, *vv*.

De hier medegedeelde levensbizonderheden zijn grootendeels geput uit officiële stukken, zich bevindende in het Rijksarchief te 's Hage, en dikwijls afwijkend van hetgeen in biographische verzamelwerken of monographieën omtrent de verschillende personen wordt medegedeeld. Enkele hunner, zooals b.v. BROG en HENDERSON, waren door verloop van eeuwen reeds geheel in vergetelheid geraakt, zoodat men nauwelijks hunne namen meer kende.

No. 431 *hh* (Cat. 1887 no. 1183). Het opschrift luidt: „*Monsr. Chatillon Maresc. de France.*”

De Catalogus noemt hem GASPARD DE COLIGNY, graaf van Châtillon, *zoon* van FRANÇOIS, den *broeder* van den beroemden admiraal van Frankrijk, die in den Bartholomeusnacht vermoord werd.

Dit is minder juist. GASPARD DE CHATILLON, graaf van Colligny, was de zoon van FRANÇOIS DE CHATILLON graaf van Colligny en MARGUÉRITE D'AILLY DE PÉQUIGNY, welke FRANÇOIS de derde zoon was van den grooten Admiraal GASPARD en van CHARLOTTE DE LAVAL. De admiraal was dus GASPARD's *grootvader*.

Den 26 Juli 1584 geboren, begaf hij zich op het voetspoor van zijn één jaar ouderen broeder HENRI, die 10 September 1601, als kolonel van het regiment fransche hulptroepen in staatschen dienst, in het beleg van Ostende gesneuveld was, naar de Nederlanden. In December 1602 kwam hij hier te lande aan met zijne tante LOUISE DE COLLIGNY, weduwe van Prins WILLEM I, en verkreeg den 18 November 1603 van de Staten-Generaal commissie als kolonel over een fransch regiment. De 19jarige kolonel wordt in die commissie¹⁾ genoemd: „Seigneur GASPARD comte de Colligny, Seigneur de Chastillon, Admiral de Guienne, cap^{ne} de cinquante hommes d'armes des ordonnances du Roy, et Gouverneur pour Sa Ma^{te} de sa ville de Montpellier”, al welke waardigheden vroeger door zijn broeder HENRI²⁾, het petekind van Koning HENRI IV, bekleed waren, en na diens sneuvelen door den Koning op GASPARD werden overgedragen. Vele jaren bleef hij in dienst der Staten, en onderscheidde zich bij menige gelegenheid. Zijn levensloop is bekend genoeg, om daarop hier niet verder te behoeven in te gaan.

No. 431 *mm* (Cat. 1887 no. 1185). Het opschrift luidt: *Monsieur Viles Maresc dy Camp.*”

Dit is het portret van den veldmaarschalk JOOST DE SOETE Heer van Villers.

¹⁾ Commissieboek Staten-Generaal 1586—1625 f. 235 (Rijksarchief).

²⁾ Deze was reeds op 10jarigen leeftijd Admiraal van Guyenne.

De Catalogus zegt dat hij, na in April 1587 uit de spaansche krijgsgevangenschap geraakt te zijn, tot veldmaarschalk werd aangesteld, om te bewijzen dat het vertrouwen in hem niet verzwakt was.

Hij was echter reeds in 1585 tot veldmaarschalk benoemd, toen zijn voorganger de veldmaarschalk FRANÇOIS DE LA NOUE na 5jarige krijgsgevangenschap losgelaten werd, onder voorwaarde dat hij niet meer in de Nederlanden tegen Spanje zou dienen, en er dus geen kans meer bestond, dat de dappere „Bras-de-fer” voor deze landen opnieuw den degen zoude voeren.

Uit de hem als veldmaarschalk op 9 Augustus 1588 wederom verleende commissie, voorkomende in het commissieboek van den Raad van State (Rijksarchief), blijkt dat dan ook. Wij lezen daarin dat zijne aanstelling een gevolg is van „de goede kennisse ende gedachtenisse die wij hebben vanden goeden dienst, vromicheyt ende cloucheyt bij den Edelen ende gestrenghe Heere JOOS DE ZOETE Ridder Heere van Villers etc. *hyer voormaels inden zelven staet ende officie van Veltmaerschalcck* voor zyner lanckduyrighe gevanckenisse gedaen ende daeromme volcomel. vertrouwende tzijner cloucheyt.”

No. 431 *nn* (Cat. 1887 no. 1186). Het opschrift luidt: *Monsr. de Houtin.*”

De Catalogus noemt hem PHILIPS DE SOETE, Heer van Hautain, de broeder van den voorgaande, die, tijdens het beleg van Antwerpen in 1585 van den Kouwensteinschen dijk sprong, liever dan zich over te geven.

De platte kanten kraag, die omstreeks 1615—20 gedragen werd, laat echter geen twijfel over, dat wij hier een ander lid van dat geslacht voor ons zien.

In den aanvang der 17^e eeuw leefden twee leden dier familie, die beide den afgebeelden Monsr. DE HAUTAIN zouden kunnen voorstellen, n.l. FILIPS en WILLEM DE SOETE DE LAEKE VAN HAUTAIN, zonen van ALEXANDER Heer VAN HAUTAIN (onderteekenaar van het verbond der edelen, trouw vriend van Oranje en gouverneur van Walcheren in 1576) en MARGARETHA VAN BERCHEM. Beiden werden Heer van Hautain genoemd in officiële stukken van dien tijd. Beiden waren achtereenvolgens gouverneur van Sluis, en werden in de St. Janskerk aldaar begraven, waar voor elk hunner een prachtig monument werd opgericht. Op dat van WILLEM waren hij en zijne gemalin in marmer levensgroot uitgehouwen. De graftombe voor PHILIPS bevatte slechts eene inscriptie. Jammer genoeg gingen deze en andere monumenten, waaraan die kerk zoo rijk was, bij den brand van 1811 verloren.

De gelegenheid, om het portret met het marmeren beeld op de graftombe van WILLEM VAN HAUTAIN te vergelijken, bestond dus niet meer. Ik vond echter vermeld, dat van die tombe nog enkele fragmenten, waaronder een

levensgroot marmeren manshoofd, in de Oudheidkamer te Sluis bewaard werden. De Heer Burgemeester van Sluis, aan wien ik eene schets naar het portret toezond, was wel zoo goed dit te vergelijken met den marmeren kop van WILLEM VAN HAUTAIN'S beeltenis, en deelde mij mede, dat portret en marmeren manshoofd denzelfden persoon voorstellen.

Wij kunnen dus als zeker aannemen, dat n°. 431 *nn* het portret is van WILLEM DE SOETE DE LAEKE Heer van Hautain. In Januari 1602 werd hij luitenant-Admiraal van Zeeland. DUYCK (Journael III p. 227) noemde hem toen „een jongman noch sonder baert ende experientie ter zee”. Reeds in 1604 onderscheidde hij zich bij de verovering van Sluis, en in Juni van het volgend jaar bracht hij in het Kanaal eene nederlaag toe aan de spaansche schepen, die versche troepen in hadden voor SPINOLA. De Staten-Generaal vereerden hem deswege met een zeer kostbare gouden keten en gedenkpenning ¹⁾:

„Te betalen aen JAN CORNELISZ goutsmit de somme van 1383 ponden 10 schell. van 40 grootten tpondt over 't goud ende 't fatsoen vande gouden kettinge bij hem gemaect ende geleverd ende den gouden medaille vande veroveringhe van Sluys, daarmede den Heere VAN HAULTAIN vereert is geworden voor de extraordinaris diensten die denselven van dit jaer ter zee gedaen ende het rencontre dat hij mette Spaensche vlote gehadt heeft”. (Ordonnantieboek der Staten-Generaal 27 December 1605).

Voor verdere levensbizonderheden van hem verwijs ik naar KOK, Vaderlandsch Woordenboek i. v., dat eene uitvoerige en vrij nauwkeurige levensbeschrijving van hem bevat. Alleen, waar deze zegt, dat HAULTAIN spoedig na zijn aftreden in 1627 als Admiraal van Zeeland gestorven is, vermeld ik, dat hij nog daarna zijn op 15 November 1626 gestorven broeder PHILIPS is opgevolgd als gouverneur van Sluis, luitenant van Prins FREDERIK HENDRIK over alle steden, sterkten en garnizoenen in Vlaanderen onder de gehoorzaamheid van de H.M. Heeren Staten-Generaal der Vereenigde Nederlanden, en kolonel van een regiment voetvolk. Hij overleed 26 September 1637.

Hij was gehuwd met OLIMPIA DE HERTAING, dochter van WILLEM DE HERTAING, Heer van Marquette, gouverneur van Bergen-op-Zoom, onderteekenaar van het verbond der edelen, en ANNA DE LEVIN. Zij overleed 5 April 1636.

N°. 431 *oo*. (Cat. 1887 N°. 1187). Het opschrift luidt: MONS^r. DE TEMPLE.

Gelijk de Catalogus vermeldt, is dit het portret van OLIVIER VAN DEN TEMPEL (of: TYMPEL), Heer van Corbeecke. Hij was de zoon van JOHAN VAN

¹⁾ Ten onrechte vermelden de biographen van FILIPS VAN HAUTAIN, dat aan dezen de gouden keten zou vereerd zijn.

DEN TYMPEL Heer van Corbeecke, die denkelijk tot de verbonden edelen behoorde, en een trouw vriend en bondgenoot van Prins WILLEM I was. OLIVIER bevond zich reeds sedert 1573 in dienst van den lande, werd in 1574 kapitein, en twee jaren later tot kolonel bevorderd. Den 22 November 1576 trok hij aan het hoofd zijner troepen Brussel binnen, en werd in Juni 1579 door Aartshertog MATTHIAS van Oostenrijk tot gouverneur dier stad benoemd. In dat commando deed hij zich kennen als een man van zeldzame wilskracht en moed, en een trouw aanhanger van den Prins, en verijdelde hij een aanslag op de stad door de Spanjaarden onder graaf PHILIPS VAN EGMONT. Hij voerde het bevel binnen Brussel, totdat de stad zich in 1585 na een heldhaftig beleg aan den Hertog van PARMA moest overgeven. Nadat lastertongen te vergeefs getracht hadden het vertrouwen in hem te schokken, kwam hij bij het veldleger van Prins MAURITS, en nam deel aan alle belangrijke kriegsbedrijven van zijn tijd. Nieuwpoort, Ostende, en waar meer kriegsroem te behalen viel, overal meldt de historie zijn naam met eere. Den 28 Juli 1597 werd hij benoemd tot voorzitter van den kriegsraad (Commissieboek Raad van State, Rijksarchief).

Tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch, den 3^{en} October 1603, toen hij met den markies DE MALESPINA van een maaltijd bij Prins MAURITS naar zijn kwartier terugkeerde, werden beide getroffen door een kanonskogel, die hunne paarden doodde, en waardoor hun beiden de beenen afgeschoten werden. De Heer van Corbeecke overleed nog denzelfden avond, oud bijna 60 jaren, en werd den 20 October 1603 in de Groote Kerk te Heusden met groote staatsie begraven, begeleid door Prins MAURITS, Graaf WILLEM VAN NASSAU, den Vorst van ANHALT en andere voorname kriegsoversten. BOR (Gelegentheit van 's Hertogen-Bosch, 's-Hage 1630 p. 139) noemt hem „een fraeij ende couragieus man”, en geeft het volgend chronogram op zijn overlijden:

OLIVIER Van den tIIMpeL heer Van CorbeeCk stoVt soLdaat/
VVierdt beII zIIIn beenen afghesChoten/dIes hII hIer 't LeVen VerLaet.

N°. 431 pp. (Cat. 1887 n°. 1188). Het opschrift luidt: MONS^r. DE HAMA.

In den Catalogus van 1880 wordt het niet onwaarschijnlijk genoemd, dat bij het overschilderen van den achtergrond het opschrift verminkt is, en dat er gestaan zou hebben: „MONS^r. DE HANIA”, zoodat dit portret zou voorstellen een der drie edelen uit het geslacht HANIA, die zich in 1566 bij de verbonden edelen aansloten.

Deze attributie komt mij zeer onwaarschijnlijk voor. Wij mogen toch
Oud-Holland, 1898.

gerust aannemen, dat de hier afgebeelde persoon ¹⁾ wiens portret op last van Prins MAURITS geschilderd werd, eene bekende figuur in zijn tijd is geweest. En van de drie HANIA'S is al zeer weinig bekend. Zij schijnen de wijk genomen te hebben uit Friesland, na hunne verbanning door ALVA. Of zij verder een werkzaam aandeel in den worstelstrijd tegen Spanje gehad hebben, blijkt tot heden uit geen enkel feit. Dat wij hier dus een der drie HANIA'S voor ons zouden zien, schijnt mij niet zeer aannemelijk.

Bovendien is het opschrift „MONSR. DE HAMA” niet in minusculen geschreven — waardoor de verandering van HANIA in HAMA, door de weglating der punt boven de i, zeer verklaarbaar zou geweest zijn — doch in majusculen: „HAMA”. Er zou dus voor de twee letters N en I ééne letter M in de plaats gekomen zijn. Ook dit maakt de veronderstelling van den Catalogus 1880 onwaarschijnlijk. ²⁾

Ik waag het echter eene andere conjectuur te maken, die mij aannemelijker voorkomt, namelijk dat het opschrift oorspronkelijk geluid zal hebben: „MONSR. DE FAMA”. Tegenover deze conjectuur vervallen de bezwaren, die tegen de eerste bestonden. Er is dan slechts ééne letter van het opschrift verminkt. En de afgebeelde persoon is een der vertrouwde vrienden van Prins WILLEM I.

CHARLES DE LEVIN, Ridder, Heer van Famars, Lonsart en Foricourt, algemeen bekend als de Heer van FAMARS of FAMA ³⁾ was eene der heldenfiguren uit den tachtigjarigen oorlog. Hij stamde uit een oud, aanzienlijk geslacht uit het Kamerijksche. (Reeds in het jaar 1007 doet FOULQUE DE LEVIN afstand van de aanspraken, die bij kon doen gelden op het graafschap Cambresis.)

Zoon van JACQUES DE LEVIN, Heere van Lonsart, de la Couture, de Marets, gouverneur van het kasteel van Kamerijk, en van PHILIPPINE DE LAMELIN. Vrouwe van FAMARS en Foricourt, was CHARLES DE LEVIN, ondanks zijn jeugdigen leeftijd, een der voornaamste hoofden van het compromis der edelen. Hij was een der 13 afgevaardigden van den adel, die met de landvoogdes onderhandelden, ten gevolge waarvan het voorloopig verdrag van 23 Augustus 1566 gesloten werd, en onderteekende als zoodanig den reversaalbrief van 25 Augustus 1566. Door ALVA gebannen, bleef hij een trouw aanhanger van ORANJE, dien hij afwisselend als diplomaat en als legeraanvoerder diende. Den 24 Mei 1572 verraste hij met

1) Het costuum is van omstreeks 1585—90. Wanneer het portret dus werkelijk door JAN ANTHONISZ VAN RAVESTEYN geschilderd is, moet het naar een ander portret genomen zijn, daar van een oorspronkelijk werk van hem uit dien tijd nog geen sprake kan zijn. Dezelfde opmerking geldt voor no. 431 mm.

2) De Catalogus van 1887 vermeldt niet eens meer het corrupte opschrift Monsr. de Hama, doch zegt reeds, dat het luidt: Monsr. de Hania"(!)

3) VAN METEREN, VONDEL (waar hij onder de krijgsoversten voor Grol in 1627 zijn zoon GUILLAUME noemt) en anderen schrijven: FAMA.

hulp van den dapperen FRANÇOIS DE LA NOUE de stad Valenciennes. In Januari 1573 is hij te Embden, wachtende op eene gelegenheid om over ijs naar Holland over te steken. (GROEN v. PRINSTERER, Archives de la Maison d' Orange Nassau, 1^e Serie t. IV p. 45). In Augustus 1577 vinden wij hem als diplomatiek agent van ORANJE, met eene geheime zending belast bij koningin ELISABETH, in Engeland (GROEN, Archives t. VI p. 133.)

Den 2^{en} Januari 1580 werd hij op hoogst eervolle wijze door den Prins aangesteld tot generaal der ruitery. De commissie bevat, onder meer, het volgende: „Comme nous trouvons convenir et necessaire que les compagnies des gens de guerre à cheval, presentement esparses par la Flandre, soient rangées et conduites par ung Chef experimenté tant pour le service du public en general, que principalement pour la garde de la frontiere dudit pays de Flandre contre les incursions des ennemis, et mesmement pour secourir le Tournesis à present assailli par les dis ennemis. Pour ce est il que pour la bonne cognoissance, que nous avons de l'experience de Sieur CHARLES DE LEVIN Sr. DE FAMARS etc. la plaine confiance qu' avons de sa vertu, diligence et vigilance, *nous l'avons prié et requis, prions et requerons* par cestes, de vouloir entreprendre la charge desdites compagnies etc. et aultrement faire ce que ung bon general et Chef de la Cavallerie, doit et est obligé de faire”. Den 9 April 1580 vermeersterde hij aan het hoofd zijner ruiters, met behulp van OLIVIER VAN DEN TYMPEL, gouverneur van Brussel, en een engelsch regiment in statendienst onder kolonel JOHN NORRIS, de stad Mechelen ¹⁾, waarover hij door Aartshertog MATTHIAS van Oostenrijk, op advies van ORANJE, tot gouverneur werd aangesteld. Hier wist hij het gezag te handhaven tot 19 Juli 1585, toen hij, geen kans op ontzet ziende, en door uithongering gedwongen, de stad aan PARMA moest overgeven.

Kort hierop werd hij door de Staten Generaal benoemd tot generaal der artillerie; en het is als zoodanig dat hij voor Ootmarsum sneuvelde. „Den XXX^{en} July 1592 heel vrouch werden dvoorsz. 3 halve canons geplaatst voor Oetmaerssen ende mette selve geschooten synde 2 voleen, is terstont daeraen de Heere van FAMARS Generael van de artillerie der vereenichde Nederlanden, die ter sijden vuilt getreden was om door een doornen heijninge te mogen sien wat effect het geschut dede, door de cop geschooten, dat hij terstont doot bleeff tot groote droeffnisse ende naerdeel van den heelen leeger” (DUYCK, Journael I, p. III). Hij werd begraven in de Groote Kerk te Heusden, over welke stad hij sedert 1588 gouverneur was geweest.

1) De stad werd, ondanks het verzet van FAMARS en v. D. TYMPEL, door de Engelschen, die verre in de meerderheid waren, een maand lang geplunderd en gebrandschat. VAN METEREN deelt mede, dat de klokken en het uurwerk uit den toren werden gehaald, ja, dat honderden grafzerken op schepen naar Engeland werden overgebracht.

Groot was de deelneming in het verlies van den dappere, die, goed en bloed op het altaar des vaderlands ten offer brengende, zijne weduwe CATHARINA HINCKAERT, vrouwe van Ohain, Cerfontaines en Nattignies in kommervolle omstandigheden achterliet. Op dringende aanbeveling van Prins MAURITS en den Raad van State, om ten aanzien van „die goede diensten bij den Heere van FAMARS den Lande gedaen, zijne weduwe ende kinderen soo gunstelyck na hare qualiteit te tracteeren, dat andere daerdoor geencourageert werden met gelycke getrouwicheyt als den overledene den Lande te dienen,”¹⁾ werd haar en hare kinderen een pensioen toegekend, een buitengewoon iets in die dagen, toen de berooide staat der geldmiddelen zelfs niet de behoorlijke betaling der troepen veroorloofde. En toen haar in November daarop nog een zoon geboren werd, vaardigden de Staten Generaal twee gecommitteerden af om van hunnentwege over den doop te staan, en werd besloten „dat men vanwege de Generaliteyt tselve kindt (weesende een soonke), daarmede het eerlyck in den Lande dienst mach opghetoogen werden, sal toelogghe een lyffrente van 250 gl. jaerlycx”²⁾.

Beide zonen, zoowel de oudste PHILIPPE, als de jongste GUILLAUME, die na den dood zijns vaders geboren werd, betoonden zich hunner afkomst waardig. Zij waren beide achtereenvolgens kolonel van het Waalsch Regiment, en gouverneur van Heusden. De eerste stierf in 1625. GUILLAUME sneuvelde in 1629 voor den Bosch. Beiden werden in de Groote Kerk te Heusden bijgezet in den grafkelder, waar ook het stoffelijk overschot huns vaders rustte. Aan GUILLAUME's weduwe ANNA MARIA BERCK (zij was vroeger weduwe van den vermaarden ritmeester MARCELIS BAX), die geheel onbemiddeld achterbleef met hare kinderen, werd door de Staten Generaal een pensioen van f 600.— per jaar toegekend, op aanbeveling van Prins FREDERIK HENDRIK en den Raad van State. Dat men toen de groote diensten, door den vader bewezen, nog niet vergeten had, moge blijken uit de bewoordingen, waarin dat pensioen door de Staten Generaal werd toegekend: „Considererende dat nyet alleen de voorsz. Colonel (GUILLAUME DE FAMARS) is s' Landts dienste gestorven is, maer dat hij van eenen Vader gecomen in ende eenen Broeder gehadt heeft, beyde Edelluyden die hun nyet ontsien en hebben goet ende bloet voor 't Landt op te setten, ende daerdeur hun huys ende naecomelingen inde tegenwoordige groote ongelegentheyt te stellen, ende daerbenevens in achtinge nemende de redenen inde favorable recomandationen van Syn Ex^cie verhaelt, soo mejnen sy dat tselver wel eenige extraordinarise gunste meriteert.” (Resol. Staten Generaal 29 October 1629.)

¹⁾ Brief van den Raad van State aan de Staten Generaal van 1 Augustus 1592, voorkomende in het Register der brieven ingekomen uyt diverse plaetsen a^o 1592 M. S. Rijksarchief.

²⁾ Resolutie Staten Generaal 24 November 1592.

No. 431 qq. (Cat. 1887 no. 937). Het opschrift luidt: *Monsieur de Bethune*.

De Catalogus 1880 veronderstelt, dat dit het portret is van den bekenden staatsman PHILIPPE DE BETHUNE, die een rol speelde aan de hoven van HENDRIK IV en LODEWIJK XIII van Frankrijk; denkelijk omdat dit de meest bekende Heer van BETHUNE is uit dit tijdvak. Van eene nauwe connectie tusschen Prins MAURITS en dezen PHILIPPE DE BETHUNE is mij echter niets gebleken. En toch mogen wij veronderstellen uit de reeks portretten, waartoe het behoort, dat het de afbeelding is van een der personen uit MAURITS' onmiddellijke omgeving, en waarschijnlijk een zijner legeraanvoerders.

Uitgaande van deze niet al te gewaagde veronderstelling, treffen wij een lid van het geslacht BETHUNE aan, dien ik meen voor den hier afgebeelden persoon te moeten houden, namelijk SYRIUS DE BETHUNE. Denkelijk kwam hij hier met zijn ouderen broeder LEONIDAS¹⁾, gelijk zoovele andere fransche edellieden als vrijwilliger, om den oorlog te leeren onder Prins MAURITS. De eerste maal, dat wij SYRIUS DE BETHUNE vermeld vinden, is in de Resolutiën van den Raad van State (Rijksarchief), toen hem den 2 Maart 1604 commissie werd verleend als kapitein. Den 24 November 1605 wordt hij kolonel over een fransch regiment in Statendienst, vacant geworden door het sneuvelen van den Heer van DOMMARVILLE. In het Commissieboek der Staten Generaal 1586—1625 f. 248vo, vindt men zijne aanstelling. Hij wordt daarin genoemd: Seigneur SYRIUS DE BETHUNE Chevalier, Seigneur de Congi, Mareuil, le Beisil, Toulon, Conegory et Chastillon", al welke heerlijkheden hem bij den dood zijns broeders ten deel waren gevallen. Hij behoorde tot den aanzienlijksten franschen adel van de partij der Hugenoten. DUYCK (II p. 533) noemt zijn broeder „den heere van BUTHUNE uyten huysse van Melun, een neeff vanden heere van RHOSNY"²⁾.

Nadere levensbizonderheden over kolonel SYRIUS DE BETHUNE zijn mij niet bekend. Hij was blijkens den Staat van Oorlog van 1610 (Rijksarchief), in dat jaar nog als kolonel in Staatschen dienst. Het portret is van omstreeks 1615.

No. 431 rr. (Cat. 1887 no. 945). Het opschrift luidt: *Coronel Veer*.

De Catalogus 1880 noemt hem Sir FRANCIS VERE, die in 1602 bij de belegering van Grave sneuvelde (sic!)³⁾

¹⁾ LEONIDAS werd 19 Augustus 1601 kapitein (DUYCK, III p. 103) en 25 April 1602 reeds kolonel over een regiment fransche hulptroepen. Hij sneuvelde 1603 binnen Ostende.

²⁾ MAXIMILIAAN VAN BETHUNE Baron van Rhosni, daarna Hertog van Sully, souverain vorst van Enrichemont en Boisbelle, grootmeester der artillerie, boezemvriend van HENDRIK IV † 1641.

³⁾ Sir FRANCIS VERE, de beroemde engelsche generaal, werd in dat beleg wel ernstig gekwetst, doch herstelde van zijne wonden. Bij besluit van 6 Juni 1606 legden de Staten Generaal hem een pensioen toe van f 6000.— 's jaars, voor de hoogst belangrijke diensten door hem gedurende 20 jaren aan de Nederlanden

Dat wij hier evenwel het portret van zijn broeder SIR HORATIO VERE vóór ons hebben, blijkt duidelijk uit de afbeeldingen, die van beide broeders bestaan.

Behalve die, vermeld in v. SOMEREN'S, „Gegraveerde portretten”, komen hun beider portretten voor in CLEMENTS R. MARKHAM „The fighting Veres”, London 1888. Een portret in olieverf van SIR FRANCIS VERE, borstbeeld, op jeugdigen leeftijd, gegraveerd door FAITHORNE, voor Dr. WILLIAM DILLINGHAM „The commentaries of Sir FRANCIS VERE”, Cambridge 1657, berust thans in de collectie van den Hertog van PORTLAND, te Welbeck. Sir HORATIO VERE'S portret op rijperen leeftijd, borstbeeld, geschilderd door CORNELIS JANSSENS VAN CEULEN, komt voor in de Collectie van den Markies TOWNSHEND, en is gegraveerd door VERTUE voor COLLIN'S „Historical Collections of the Antient and Noble Family of VERE”. Een ander portret, staande ten voeten uit, eveneens aan CORNELIS JANSSENS VAN CEULEN toegeschreven, is in het bezit van Sir H. ST. JOHN MILDMAY.

Er bestaan dus afbeeldingen genoeg van de beide broeders, om niet in twijfel te behoeven verkeerden, dat wij hier wel degelijk met het portret van SIR HORATIO VERE, en niet met dat van SIR FRANCIS VERE te doen hebben.

Er zijn zoo vele en uitvoerige levensbeschrijvingen van SIR HORATIO VERE, dat wij daarop hier niet verder zullen ingaan.

Zijne commissie als generaal over de engelsche compagniën te velde van 3 Mei 1605 vond ik in het Commissieboek der Staten-Generaal 1586—1625 f. 247. Voorts trof ik nog de volgende aardige bijzonderheid omtrent hem aan: Toen Karel I den engelschen troon beklom, werd Sir HORATIO VERE tot Pair verheven met den titel Lord VERE of TILBURY. De schildhouders van het hem daarbij verleend wapen waren: rechts, een everzwijn (het oude helmteeken der VERES), op de borst afhangend een schildje met het wapen van Holland; en links eene harpij met een schild waarop het Zeeuwsche wapen; eene onderscheiding, ten volle verdiend door den dapperen krijgsman, die sedert 1590 met grooten roem de Vereenigde Provinciën had gediend, met vele andere leden van zijn geslacht.¹⁾

bewezen. Hij overleed te Londen 28 Augustus 1609. Ten onrechte vermelden alle biographiën van hem, dat hij 28 Aug. 1608 stierf, afgaande op het grafschrift op zijn monument in de Westminster Abdij. Blijkens het begrafenisregister der Abdij, een brief van Sir FRANCIS den dag vóór zijn dood, 27 Aug. 1609 uit Portsmouth geschreven, en andere officiële stukken, is hij werkelijk den 28 Aug. 1609 gestorven.

Het kostbaar grafmonument is geheel eene navolging van dat van ENGELBRECHT II van Nassau in de kerk te Breda.

1) Niet minder dan tien leden van dit heldengeslacht streden en stortten hun bloed voor Nederland's onafhankelijkheid. ROBERT VERE, broeder van Sir HORATIO, sneuvelde in 1595, HENRY VERE, 18e graaf van Oxford, overleed aan de verwondingen bekomen in het beleg van Breda in 1624, Sir EDWARD sneuvelde 1629 in het beleg van den Bosch, ROBERT VERE, 19e graaf van Oxford, en EDWARD VERE bleven in 1632 in het beleg van Maastricht, terwijl Sir FRANCIS en Sir HORATIO letterlijk gekorven waren. Sir FRANCIS had alleen vijf en wonden bekomen.

Kort na de inneming van Maastricht in 1632 keerde hij voor goed naar zijn vaderland terug, waar hij 2 Mei 1635 in zijn 70ste jaar overleed. Den 8 Mei werd hij met groote praal in de Westminster Abdy begraven in hetzelfde graf, waarin het stoffelijk overschot zijns broeders FRANCIS was bijgezet.

No. 431 ss (Cat. 1887 no. 1189). Het opschrift luidt: *Coronel Hendersom*.

No. 431 tt (Cat. 1887 no. 1190). Het opschrift luidt: *Colonel Brock*.

De Catalogus 1880 vermeldt alleen, dat VONDEL in zijne „Veroveringh van Grol door FREDERIK HENRIK” onder 's prinsen legeraanvoerders ook „BROCK en HENDERSUM” noemt.

De samensteller van dien Catalogus schijnt, naar het mij voorkomt, zijn licht slechts ontstoken te hebben bij V. D. AA. „Biographisch Woordenboek” en dergelijke encyclopaedische werken; en waar deze hem, gelijk hier het geval was, geheel in den steek lieten, heeft hij waarschijnlijk geen kans gezien over deze twee kolonels iets naders mede te deelen, althans, wat hij geeft, is zóó mager, dat wij de letters ss en tt, waarmede zij in den Catalogus zijn aangegeven, maar voor de gebruikelijke afkorting van „salvis titulis” zullen houden.

Een nader onderzoek in het Rijksarchief, aangevuld met de aantekeningen, die ik reeds vroeger elders maakte, stelt mij in staat van beiden een vrij nauwkeurig levensbericht te geven.

Sir ROBERT HENDERSON OF TUNNEGASK, zoon van JAMES HENDERSON (of: HENRYSONE) Baron van Fordell, en JEANNE MURRAY (dochter van Sir ANDREW MURRAY Baron van Tullibardine), was gesproten uit een oud adellijk schotsch geslacht. Gelijk zoo vele jongere zonen van edelen schotschen stam, begaf hij zich in vreemden krijgscienst en voegde zich bij de Schotsche Brigade, die reeds van af den aanvang van den 80jarigen oorlog in nederlandschen dienst was ¹⁾.

In een der laatste jaren van de 16^e eeuw werd hij luitenant van de compagnie van kolonel Sir ALEXANDER MURRAY (of Tullibardine), die het bevel

1) Reeds in 1572 waren Schotten in dienst van den Prins van ORANJE. In den winter van dat jaar trokken zij, onder aanvoering van kapitein BALFOUR, over de bevroren Haarlemmermeer binnen Haarlem, tot versterking van het garnizoen der belegerde veste (v. METEREN uitg. 1614 f° 87^b). En tot het jaar 1783 bleef de Schotsche Brigade hier te lande.

Geen wonder dat de 80jarige oorlog, waarin duizenden Schotten het leven lieten, nog in menige schotsche ballade herdacht wordt. Hier volgen twee coupletten uit twee oude balladen:

Oh, woe unto those cruel wars
That ever they began,
For they have swept my native shore
Of many a pretty man:
For first they took my brethren twain,
Then wiled my love frae me.
Oh, woe unto those cruel wars
In Low Germanie!

Repent it will I never
Until the day I dee,
Though the Lowlands o'Holland
Hae twined my love and me.

voerde over de Schotsche Brigade. Na diens sneuvelen in het beleg van Bommel werd HENDERSON door den Raad van State op 15 Juni 1599 aangesteld tot kapitein over de compagnie ¹⁾ van genoemden kolonel (Commissieboek R. v. St. Eedboek f°. 10 Rijksarchief.) Den 20 December 1603 werd hij benoemd tot luitenant-kolonel van het juist nieuw aangeworven regiment Schotten van kolonel Sir WALTER SCOTT of Buccleuch, na wiens overlijden hij den 5 Febr. 1614 kolonel over bedoeld regiment werd. ²⁾ Hij was een man van buitengewonen moed, en met zijne stoere Schotten verrichtte hij wonderen van dapperheid. Tijdens het beleg van Bergen-op-Zoom in den nacht van 16 Augustus 1622 werd hij doodelijk gekwetst. AITSEMA I f°. 119^a bericht daaromtrent het volgende:

„De colonel HENDERSON was niet tevreden self in persoon sich in dese halve maen te vinden: maer om te meer couragie ende goet exempel te geven, hielt sich voor aen op het Parapet van 't half maentje: tot dat door een musquet Kogel het been van zijn Dije stucken geschooten, ende hij swaer gewapent ter aerden geworpen wierdt; leggende, ende gheroepen wordende: „Onsen Colonel is doot”, soo sprack hy mannelyck: „ick ben niet doot, schiet, schiet en avanceert lustich”. Colonel HENDERSON liet sich terstont na de quetsure afdragen ende door Raet van de Medicijns na den Hage voeren: alwaer hij korts daernae gestorven ende met het heerlyck symb. van „Pulchrumque mori succurrit in armis” boven zijn blasoen gestelt, begraven ende seer beklaeght is.”

Hij werd in de Groote Kerk aldaar begraven ³⁾.

Sir ROBERT was gehuwd met ANNA KIRKPATRICK, ⁴⁾ dochter van kapitein JOHN KIRKPATRICK (die met zijn zoon, den vaandrig THOMAS KIRKPATRICK, in den voor de Schotten zoo noodlottigen, doch roemvollen strijd bij Leffinghem den 2 Juli 1600 gesneuveld was), en ELISABETH GREIR (dochter van GUTHBERT GREIR Heer van Dalgumer). Hun zoon JAMES HENDERSON ⁵⁾ was luitenant-kolonel in het regiment zijns vaders, waarvan het commando bij diens dood was overgegaan op diens broeder Sir FRANCIS HENDERSON, blijkens resolutie der Staten-Generaal van 17 September 1622 (Eedboek f°. 57).

1) Destijds had een kolonel steeds zelf eene compagnie in zijn eigen regiment, waarover de luitenant als kapitein het bevel voerde, de zoogenaamde „compagnie colonelle”.

2) Commissieboek Staten Generaal 1586—1625 f°. 297.

3) Grafboeken der Groote of St. Jacobskerk, medegedeeld in Algem. Nederl. Familieblad XI p. 208.

4) Zie het belangrijk handschrift *Doys*, bewaard in de Bibliotheek van het Gerechtshof te Leeuwarden, i. v. *Kirkpatrick*.

5) Een adelbrief, ten zijnen behoeve door koning KAREL I den 26 Januari 1637 te Edinburgh afgegeven voor den „vice-tribunum (luit.-kolonel) JACOBUM HENRYSONE nunc in Germania degentem”, werd door de firma FRED. MULLER & Co. te Amsterdam op de aldaar in 1896 gehouden tentoonstelling in „Oud-Holland” geexposeerd, en later in eene publieke veiling verkocht. JAMES werd blijkens de Grafboeken der Groote Kerk te 's Hage den 6 Juli 1638 in den grafkelder, waar ook zijn vader rustte, begraven, en werd 7 Juli 1638 als luit.-kolonel opgevolgd door ARCHIBALD DOUGLAS (Resolutien Raad van State).

SIR WILLIAM BROG behoorde eveneens tot een adellijk Schotsch geslacht. De eerste maal, dat ik zijn naam aantref in de archieven, is 12 Juli 1588, toen „den manhaften GUILLIAM BROG” door den Raad van State commissie werd verleend als sergeant-majoor¹⁾ „over den schotsen crychsvolcke ende Regimente onder den Colonnell BALFOUR ende andere schotse capiteijnen in der Landen dienste wesende”. (Commissieboek Raad v. State). Den 30 Maart 1590 verkreeg hij zijne aanstelling als kapitein over eene compagnie voetknechten. In 1594 in het beleg van Groningen werd hij gekwetst (DUYCK, I p. 426). In het volgend jaar, toen de Schotsche Brigade met een zeeuwsch regiment, onder JUSTINUS VAN NASSAU, naar Frankrijk den Koning te hulp werd gezonden, werd BROG door de Staten Generaal gecommitteerd, bij besluit van 27 September 1595, om dienst te doen als Sergeant-majoor over beide regimenten,²⁾ en nam hij deel aan het beleg van La Fère.

Na de verovering dier stad, in Juli van het volgend jaar teruggekeerd, werd BROG met zijne compagnie en drie andere schotsche vendels reeds den 2 Augustus daarop door FREDERIK HENDRIK binnen Hulst gezonden, dat door den vijand belegerd werd, en door de onbekwame leiding van den graaf van SOLMS in grooten nood verkeerde, waardoor de bezetting den moed opgegeven had. Den volgenden dag vermeesterden de Spanjaarden het ravelijn, doch werden daaruit door de belegerden terstond weer verdreven, „daerinne de Schotten te vooren in stadt gecommen, heur seer wel queten ende bijnaest alle de anderen thart onder den riem staken”. (DUYCK II p. 94). De slechte leiding der verdediging was echter oorzaak, dat de bezetting hoe langer hoe mismoediger werd, en door den krijgsraad tot capitulatie werd besloten. Toch deed de dappere BROG met zijne Schotten nog een uitval op den vijand, die reeds tegen den wal aanlag, en verjoeg hem vandaar. Den 28 Augustus 1596 gaf de stad zich over, hetgeen den graaf van SOLMS door de Staten van Zeeland zoo euvel geduid werd, dat zij hem uit hunnen bijzonderen dienst ontsloegen. Onder de vier officieren, aan wie de Raad van State eene enquête opdroeg naar het gedrag van den Graaf, bevond zich ook kapitein BROG (DUYCK, II p. 141).

In 1597 nam hij deel aan de verovering van Rijnberk, Grol, Breëvoort, Oldenzaal en Lingen. In 1599 bevond hij zich binnen Bommel tijdens het beleg, en toen de schotsche kolonel Sir ALEXANDER MURRAY, die het bevel binnen de vesting voerde, door een kanonskogel op den wal sneuvelde, richtte BROG tot de Staten-Generaal het verzoek, als zijnde een der oudste kapiteins, MURRAY in het

1) Een rang ongeveer gelijkstaande met het tegenwoordige kapitein-adjudant.

2) Commissieboek Staten Generaal 1586—1625 fo. 116vo.

Oud-Holland, 1898.

Commando als kolonel op te volgen. Zijn verzoek werd schriftelijk ondersteund door de Gedeputeerden te Velde en den Magistraat van Bommel, die hemaanbevalen wegens zijn moedig gedrag en zijne vele dienstjaren.¹⁾ De Prins had inmiddels reeds den ritmeester GUILLAUME EDMONT voor de vacature aanbevolen, die ook reeds vele jaren in dienst der Staten geweest was; en deze werd tot kolonel benoemd. In het moorddadig gevecht bij Leffinghem op 2 Juli 1600, waarbij het schotsche regiment in den strijd tegen het geheele spaansche leger bijna totaal werd vernietigd, ontving BROG zware kwetsuren. Door deze zelfopoffering der Schotten²⁾ kreeg MAURITS evenwel tijd om zijn geheele leger bij laag water door de haven van Nieuwpoort te doen trekken, en eene gunstige stelling tegen den naderenden vijand in te nemen, waardoor de schitterende overwinning op de Spanjaarden mogelijk werd. In 's Rijks Prentenkabinet te Amsterdam bevindt zich eene prent van FLORIS BALTHASARSZ (door MULLER in diens Nederl. Historieplaten onder n°. 1133 de zeldzaamste van alle historieplaten genoemd), voorstellende de „clades Scotorum in Flandria Anno 1600 pro salute totius exercitus fortiter occumbentium”. Van de aan den strijd deelnemende 11 schotsche kapiteins, 11 luitenants en 12 vaandrighs sneuvelden 7 kapiteins, 10 luitenants en 11 vaandrighs, terwijl zij die het leven er af brachten, meestal gewond waren. Omstreeks zes honderd Schotten bleven op het slagveld.

Nadat inmiddels door aanwerving in Schotland de Brigade weer voltallig gemaakt was, werd BROG den 3 Januari 1601 bij resolutie van den Raad van State tot luitenant-kolonel daarbij aangesteld, en trok hij met zijne compagnie het belegerd Ostende binnen. Den 10 September 1601, met den jongen graaf HENRI VAN COLLIGNY en kolonel VAN HUCHTENBROUCK en eenige kapiteins zich op het bastion Zandhil bevindende, om het voorgelegen terrein met het oog op een tegen den volgenden dag beraamden uitval in oogenschouw te nemen, nam een kanonskogel het bovengedeelte van COLLIGNY's hoofd weg, waarvan HUCHTENBROUCK een gedeelte in het gelaat kreeg; „maer een stuck van sijn panne van ongewoenlijke dichte vlooch den lieutenant Colonel BROG onder den ooge over de wang inne, morselende sijn neus ende alle het wangebeen ende soo diep schietende, dat hij daeraf in doots pericule was”; (DUYCK, III p. 153, 4); „daervan hy noch de litteecken draecht”, zegt FLEMING (Oostende, p. 112). Op ons portret is dit lidteeken duidelijk zichtbaar. Den 18 September werd hij geëvacueerd naar Zeeland. Na gelukkig van zijne wonden hersteld te zijn, kwam hij 29 Maart 1603

1) Register van brieven ngekomen uyt diverse plaetsen ao. 1599 I f°. 484-5.

2) Niet geheel ten onrechte vergelijkt DE LA PISE in zijn „Tableau de l'histoire des Princes et Principautés d'Orange” deze zelfopoffering der Schotten met het gedrag der Spartanen bij Thermopylae.

weer binnen Ostende, waar hij zich als kommandant der oude schotse compagniën zoodanig onderscheidde, dat hij, toen kolonel EDMONT in 1606 bij het beleg van Rijnberk gesneuveld was, den 12 September van dat jaar tot kolonel over het Oude¹⁾ Schotsche regiment werd benoemd. (Resolutiën Staten Generaal 10. 260).

Het zou ons te ver voeren, wanneer wij kolonel BROG op zijne schitterende loopbaan aan het hoofd zijner dapperen overal wilden volgen. Hij nam deelaan alle belangrijke kriegsbedrijven van zijnen tijd en steeds vinden wij zijn naam met eere genoemd, vooral in de belegeringen van Grol (1627)²⁾, den Bosch (1629) en Maastricht (1632). En dat FREDERIK HENDRIK bij het beleg van den Bosch de Schotsche Brigade „het bolwerk van de Republiek” noemde, daaraan had zeker geen gering aandeel de onverschrokkenheid en trouw van kolonel BROG.

Den 4 Maart 1636 werd de grijze soldaat, na den lande gedurende ongeveer 50 jaren gediend te hebben, in de Groote Kerk te 's Hage bijgezet. (Grafboeken dier kerk, Algem. Nederl. Familieblad XI p. 251).

In een zeldzaam voorkomend werk getiteld „Eenige formen van Slach-Ordens soo ten deele als in 't geheel van de Legers der Geunieërde Provinciën, Geordineert bij MAURITIUS en FREDRICK HENRICK”. 's Hage. H. HONDIUS, 1638, kl. fol. komt een portret voor van „WILH. BROG Ridder en Koronel van de Schotsche Natie. A°. 1635” door C. v. QUEBORN. (Niet vermeld in FRED. MULLER's Cat. van 7000 Portretten en v. SOMEREN's vervolg).

Ons portret van BROG is, evenals dat van ROBERT HENDERSON, van circa 1615.

No. 431 *uu.* (Cat. 1887 no. 983). Het opschrift luidt: *Coronel Wijten Hoghe.*

Met dezen naam heeft de samensteller van den Catalogus blijkbaar geen raad geweten, althans elke toelichting is achterwege gebleven.

Toch is het geenszins twijfelachtig, wie dit portret voorstelt. Het is kolonel ANTHONIE VAN UTENHOVE (waarschijnlijk heeft er oorspronkelijk op het portret gestaan: VUYTENHOVE, naar de oude schrijfwijze). Elke mogelijke twijfel wordt opgeheven door de gravure, voorkomende in FLEMING'S OOSTENDE, die eene sprekende gelijkenis met dit portret vertoont.

1) In het laatst van het jaar 1603 werd een *nieuw* regiment Schotten gelicht door Sir WALTER SCOTT of Buccleuch.

2) VONDEL in zijn „Verovering van Grol” noemt de kolonels BROG, FRANCIS HENDERSON (broeder van no. 431 ss) en HORATIO VERE onder FREDERIK HENDRIKS voornaamste aanvoerders bij dat beleg:

„ CHASTILLON,
„ En VEER der Britten helm, beschittert van de zon,”
„ BROCK, CISSEL, HENDERSUM die lof voor leven kiezen”.

(CISSEL, geschreven zooals de naam wordt uitgesproken, is EDWARD CECIL, engelsch kolonel.)

Hij was gesproten uit een der oudste en edelste geslachten der stad Gent, dat vooral in de 16^e eeuw vele geleerde mannen voortbracht en, door zijn ijveren voor de Hervorming, meer dan eenig ander aan de vervolgingen der inquisitie was blootgesteld. Meerdere leden dezer familie onderteekenden het compromis der edelen. Een hunner, ANTHONIE, (een naamgenoot van den Kolonel), behoorde tot de aanvoerders der Watergeuzen die den Briel innamen, en eindigde zijn leven op den brandstapel (Brussel 22 Augustus 1572). Alle bezittingen van dit rijke geslacht werden verbeurd verklaard. De oudste tak, waartoe de kolonel behoort,¹⁾ werd in het midden der 16^e eeuw uit Vlaanderen verbannen, en schijnt den wijk genomen te hebben naar de Palts, waar OLIVIER UTENHOVE in 1558 in het huwelijk trad met ELISABETH KETHEL VAN HACFORT, dochter van ANTHONIE, Raad van den Hertog van Gelre, en ELISABETH (of: MACHTELD) MULERT. Uit dit huwelijk werd de latere kolonel ANTHONIE (VAN) UTENHOVE geboren. In September 1595 kapitein geworden over eene compagnie voetknechten, maakte hij eene zeer snelle promotie, voornamelijk door zijn heldhaftig gedrag binnen Ostende, tijdens het wereldvermaard beleg. Gedurende bijna drie jaren was hij in de belegerde vesting. Na het sneuvelen van den zevenden gouverneur JACOB VAN DER MEER VAN BERENDRECHT, genoot UTENHOVE, die inmiddels reeds tot kolonel opgeklommen was, de eer met het gouverneurschap te worden belast. Den 17 Juni 1604 geschiedde een der meest verwoede aanvallen, die in dit aan dagelijksche gevechten zoo rijk beleg plaats grepen. Met leeuwenmoed verdedigde de gouverneur in persoon de bres, om de zijnen des te meer moed in te boezemen. En de aanval der Spanjaarden werd afgeslagen, doch ten koste van stroomen bloeds. In een uur tijds waren van beide kanten 600 man gesneuveld, die in de bres opgehoopt lagen en waarvan men zich als van eene borstwering bediende. In het heetst van den strijd ontving UTENHOVE „doende seer eerlyck sijn devoir” een schot in de hals, en stortte in zijne zware wapenrusting ter aarde. „Eenighe Engelsche als andere sulcx siende, hebben hem terstont met die beenen ghenomen ende uyt die Bresse getrocken, ende soo hert, ghewapent zijnde, vant Bollewerck ghesleypt, overhoop roepende den Gouverneur is doot. Ick Auditeur daer present zijnde en siende datse den Commandeur so onmenschelyck tracteerden ende van meyninghe waren om hem te plunderen, bense vant Bollewerck naer gheloopen ende met assistentie van vele Officieren ende soldaten die hem so sleypden van daer ghedreven.

¹⁾ Ten onrechte zegt SYPESTEYN (Het merkwaardig beleg van Ostende p. 94 noot), dat hij de kleinzoon was van KAREL UTENHOVE, den beroemden burgemeester van Gent, onderteekenaar van het verbond der edelen. Deze KAREL behoorde tot den jongeren tak, die het wapen UTENHOVE voerde, gebroken met den barensteel. Des kolonels grootvader was JAN UTENHOVE GIJSBRECHTSZON, in 1505 secretaris, in 1509, 14 en 22 schepen van Gent, gehuwd met JACQUELINE DE CALE LAURENSDIJCK.

Syn Casquet wert hem terstont vant hooft ghenomen, om te besien oft hem die quetsure die doot hadde ghedaen, maer ghelyck hij die locht ghevoelende, wierden ghewaer dat hy synen asem noch verhaelde, waer over hij terstont met groote droefheyt nae syn logement ghebracht wert. Onghetwijffelijck, hadden die voorgaende hem met die beenen ghecontinueert soo te sleypen, souden seeckerlijck om 't leven ghecomeen hebben" (FLEMING, Oostende p. 555).

Onmiddelijk werd hij geëvacueerd; en hoewel hij nog langen tijd in levensgevaar verkeerde, herstelde hij toch langzaam. In 1606 werd hij gouverneur van Doesburg, en daarna van Emmerik. Hij overleed begin December 1625. In eerste huwelijk was hij getrouwd met AGNES VAN RENESSE VAN BAER, vrouwe van Rijnstein, die stierf binnen Doesburg den 11 November 1613. Het volgende jaar huwde hij JOHANNA VAN BERFELD, dochter van kapitein CHRISTIAAN BERFELD en ELISABETH BENTINCK. Bij zijne eerste vrouw had hij 5, bij de tweede 2 kinderen. Hoezeer hij in aanzien was, moge hieruit blijken, dat over zijne twee laatste kinderen de keurvorst van Brandenburg en de Staten van Utrecht als peter stonden.

Vele brieven van hem bevinden zich in het Rijksarchief te 's Hage.

N°. 431 vv. (Cat. 1887 n°. 1191). Het opschrift luidt: *D'Heer van Kessel*.

Ook omtrent hem geeft de Catalogus geene nadere inlichtingen.

Het is de beeltenis van WILLEM ADRIAAN GRAAF VAN HORNES, Heer van Kessel, Woestwezel enz., zoon van JAN II Graaf van HORNES, Baron van Boxtel en Baucignies, Heer van Lokeren enz., en diens tweede gemalin ANNA VAN FLODORP (dochter van Balthasar Heer van Lugt).

Den 22 December 1603 werd de Heere van KESSEL door de Staten-Generaal benoemd tot generaal der artillerie der Vereenigde Nederlanden („die hem daer te vooren daerinne behoorlyck hadde gequeten binnen de Stadt van Oistende". Resol. Staten-Generaal). Later werd hij ook gouverneur van Heusden. Hij overleed in 1625. Hij was twee maal gehuwd. Zijne eerste vrouw was ISABELLA VAN DER MEEREN, vrouwe van Woestwezel (dochter van PHILIPPUS Heer van Sterrebeeck en Saventhem). Hij trouwde daarna DOROTHEA VAN HAEFTEN.

Zijn zoon JAN VAN HORNES, zoowel als zijn kleinzoon WILLEM ADRIAAN, Baronnen van Kessel en Batenburg, waren beide generaal der artillerie. Ten onrechte vermeldt VAN DER AA, Biogr. Woordenboek, dat WILLEM ADRIAAN (de oude) 's portret door JOSEPH GREUTER zou gegraveerd zijn. Hij verwacht hem daar met WILLEM DE HORNES, Heer van Heze, Linden, Geldrop enz., die 8 November 1580 op last van FARNESE onthoofd werd.

Ten slotte nog eene rectificatie van de toeschrijving van een portret, wel is waar niet tot deze serie behorende, doch daaraan toch nauw verwant, daar het een officier uit hetzelfde tijdvak voorstelt.

In de Admiralen-zaal juist boven de portretjes van het Huis Honselaersdijk, hangt een levensgroot kniestuk van „CAPTEIJN RIPPERDA” (gelijk in den achtergrond geschilderd staat), geschilderd door een onbekend meester in den aanvang der 17^e eeuw. (Cat. 1880 n°. 438, Cat. 1887 n°. 561).

Volgens den Catalogus is dit portret, als van FRANS HALS, afkomstig uit het nationaal Museum te 's Hage 1808, en stelt het voor WIGBOLT RIPPERDA, den dapperen verdediger van Haarlem tijdens het beleg, die 10 Juli 1573 door de Spanjaarden onthoofd werd.

Beide opgaven zijn onjuist. Het is nooit toegeschreven aan FRANS HALS en stelt niet voor WIGBOLT RIPPERDA.

AD IUM. Het portret stond vroeger niet ten name van FRANS HALS.

In vroegere catalogi van het museum vindt men twee portretten van kapitein RIPPERDA, het eerste ten name van FRANS HALS, het tweede onder „onbekende meesters”. Dat van FR. HALS komt voor in de verschillende uitgaven van den Catalogus verschenen tusschen 1809 en 1843, als het portret van RIPPERDA. De catalogus van 1846 noemt hem niet meer kapitein RIPPERDA, doch spreekt slechts van „een mansportret”. Men was toen teruggekomen van de oude attributie, hetgeen zeker niemand verwonderen zal, wanneer hij weet dat het vroegere portret van kapitein RIPPERDA niets anders is dan n°. 443 van den Catalogus 1887 „een vroolijk man” van FRANS HALS, thans een der juweelen van de collectie.

In den Groningschen Volksalmanak van 1839 vindt men eene bijdrage over WIGBOLT RIPPERDA, den kommandant van Haarlem in 1572/73, van de hand van mr. T. P. TRESLING, waarbij deze eene lithographie geeft naar FRANS HALS „portret van RIPPERDA in het Rijksmuseum”. „Het is ons een wellust”, schrijft mr. TRESLING, „door het plaatsen der afbeelding van WIGBOLT RIPPERDA naar de schilderij van FRANS HALS in het Rijksmuseum te Amsterdam, eene welverdiende hulde aan zijne nagedachtenis toe te brengen”. En hij gaat, op gezag van den Catalogus, den vroolijken, lustigen drinkebroer, die blijkbaar reeds diep in het glas gekeken heeft, dat hij met de linkerhand omklemd houdt, der goë gemeent' voorstellen als RIPPERDA, den gouverneur van het belegerd Haarlem! *Risum teneatis . . . !* Men zou het kwalijk kunnen gelooven, dat deze schilderij jaren voor RIPPERDA 's portret heeft gegolden, en eerder geneigd zijn te denken dat de een of andere grappenmaker mr. TRESLING in 't ootje genomen had, zoo niet de fransche uitgave van den Catalogus van 1836 elken twijfel ophief, door

het stuk te beschrijven als: „FR. HALS portrait en ébauche du capitaine RIPPERDA”. Hiermede is dus wel degelijk het ietwat schetsachtig behandeld meesterstuk n°. 443 van FRANS HALS bedoeld.

Het tweede portret, dat WIGBOLT RIPPERDA heette voor te stellen, en dat voor het eerst in den Catalogus van 1827 vermeld wordt, bleef sedert onder de stukken van onbekende meesters op dien naam staan, en is het tegenwoordige N°. 561. Ten onrechte vermeldt de Catalogus 1880 dus, dat dit portret vroeger aan FRANS HALS werd toegeschreven.

En hoe is het feit, dat FRANS HALS „Vroolijke man” reeds in den Catalogus van 1809 voorkomt (als het portret van kap. RIPPERDA), te rijmen met de opgave in den Cat. 1880, dat het werd aangekocht op de veiling B^{ss}e VAN LEYDE, Leiden 1816?

AD 2um. Dat het portret N°. 561 den overste WIGBOLT RIPPERDA zou voorstellen, die reeds in 1573 overleden is, komt mij, zondere nadere bewijzen, onaannemelijk voor.

Immers, het kostuum is geheel dat van omstreeks 1615.

In den achtergrond leest men slechts „capteyn RIPPERDA”, zonder eenige nadere aanduiding, welk lid het is van dit oud adellijk Groningsch geslacht.

Mijns inziens ligt het dus voor de hand, dat het de afbeelding is van een kapitein RIPPERDA, die in het begin van de 17^e eeuw leefde.

Uit de Staten van Oorlog van dien tijd (Rijksarchief) blijkt, dat er drie kapiteins van dien naam in het Statenleger dienden, n.l. FOCCO, UNICO en EGGERICH ADRIAEN.

FOCCO RIPPERDA komt in de Staten van Oorlog 1599—1617 voor als kapitein ter repartitie van Friesland;

UNICO RIPPERDA in de Staten van Oorlog 1609—1613 als kapitein ter repartitie van Overijssel, daarna als ritmeester;

terwijl EGGERICH ADRIAEN RIPPERDA in 1617 mede als kapitein ter repartitie van Overijssel voorkomt.

Ongetwijfeld stelt het portret N°. 561 dus een der drie genoemde jonkers RIPPERDA voor.

De eerstvolgende Catalogus van het Rijksmuseum van schilderijen zal dus, gelijk de Catalogus van 1846 reeds deed ten opzichte van het portret van WIGBOLT RIPPERDA door FRANS HALS, thans ten tweedenmale den dapperen kommandant van Haarlem moeten verloochenen.

JOOST VAN GEEL

DOOR

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

E hoofdpijnen der geschiedenis van dezen koopman-schilder-dichter zijn bekend. Nu ik eene beschrijving van zijn schilderwerk mededeel, wensch ik dezen merkwaardigen, ook in de vereeniging van koopmanschap en schilderkunst voor onze zeventiende eeuw en haar kunstleven zóó karakteristieken man wat meer te doen kennen.

GERARD VAN SPAAN noemt in het dorre kunstenaarslijstje, voorkomend in zijn Beschrijvinge der Stad Rotterdam, 1698: „Sr. JOOST „VAN GEEL een heerlijk beeltschilder”, en Dr. JAN SIJSMUS noemt in zijn niet minder dor Schildersregister: „VAN GEEL, Rotterdam, conterfeiter en in gezelschapjes. Hiet JOOST”.¹⁾

Zijn faam bleef, naar het scheen, beperkt binnen Rotterdam's wallen, want ARNOLD HOUBRAKEN zelfs kende hem niet. In het derde deel van De Groote Schouburg der Nederlandsche Kunstschilders (blz. 51), dat vóór October 1719 geschreven werd, wordt uitvoerig en met veel lof een schilderij van hem beschreven, en dan gezegd: „Meer is mij van hem niet voorgekomen en niemand van alle, „welke ik naar hem gevraagd heb, kennen den Man noch zijne Konst, 't geen

¹⁾ Oud-Holland 1894, p. 165.

„mij doet besluiten dat dikwils brave geesten door gebrek van gunstelingen in „den dop smoren”.

Meer wist van hem te vertellen de predikant KORNELIS VAN ARKEL, toen hij in 1724 uitgaf *De Gedichten van JOOST VAN GEEL*. In zijn „Aen den lezer” wordt VAN GEEL hoog geprezen als mensch en als dichter, zijn „poesie edeler dan zijn penceelwerk” geroemd, maar VAN GEEL zelf stelde 't laatste hooger dan de eerste, gelijk men zien kan op de gravure door JACOB HOUBRAKEN voor deze uitgave gemaakt naar VAN GEEL's zelfportret, waar hij wijst, niet naar een bundel gedichten, maar naar een van zijne schilderijen. De mededeelingen omtrent VAN GEEL's leven in VAN ARKEL's voorwoord werden gebruikt door R. VAN EIJNDEN en A. VAN DER WILLIGEN in hunne *Geschiedenis der Nederlandsche Schilderkunst*, 1816, en, geheel of gedeeltelijk, hieruit overgenomen door IMMERZEEL, KRAMM, *De Rotterdamsche Historiebladen*, enz. De talrijke gegevens, door VAN GEEL zelf in zijne gedichten verstrekt, werden echter niet gebruikt. Ook niet de voor zijn schilderwerk en de geschiedenis daarvan niet onbelangrijke mededeelingen, door eenen „C. VANDER—POTTER, seigneur de Groenweld, à Bruxelles” verstrekt aan J. B. P. LEBRUN, schilder en kunsthandelaar te Parijs, en door dezen, niet zonder fouten, opgenomen in het tweede deel der *Galerie des Peintres Flamands, Hollandais et Allemands*, dat in 1792 verscheen. Onnoodig schier te zeggen, dat die „C. VANDER—POTTER, seigneur de Groenweld, à Bruxelles”, gehuwd met eene „demoiselle de la famille de notre peintre”, niemand anders is dan de heer GERRIT VAN DER POT, heer van Groeneveld, uit Rotterdam, wiens schilderijenverzameling in 1808 werd verkocht „ten huize des Overledene, „op de kortehoogstraat”, te Rotterdam.

Eerst de heer J. B. SCHEFFER deelde in het *Algemeen Nederlandsch Familieblad* van 1884 mede een paar actes betreffende VAN GEEL en zijne familie, een Schepenbrief van 1668, het register van het familiegraf in de Groote kerk, ontleend aan het Register der Begraafplaatsen, aantekeningen uit het Begrafenisregister, terwijl hij ook gebruikte eenige gegevens uit VAN GEEL's gedichten.

De ouders van onzen koopman-schilder waren te Rotterdam geboren, en heetten JAN JOOSTEN VAN GEEL en INGETJE LUCASDE. VAN LEEUWEN. „JAN JOOSTEN, j. m. van Rotterdam, en ADRIAENTJE CORNELISSE, j. d. mede van hier” huwden op 9 October 1622. Hij verloor zijne vrouw spoedig, en op 11 Januari 1626 werd het huwelijk ingeschreven van „JAN JOOSTEN, van Rotterdam,

„weduenaer van ADRIAENTJE CORNELISSE, met INGETJE LUCAS, j.dr. van hier”.¹⁾
 „JAN JOOSTEN was brandewijnbrander”, en een vermogend man, die meermalen in de Gifteboeken voorkomt. Hij stierf op den 24^{en} April 1653 in zijn huis op den Schiedamschen Dijk tegenover de Jonkmanssteeg, en zijne vrouw volgde hem in de week van 12—18 Juli 1665.²⁾

Hun zoon JOOST werd geboren op 20 October 1631.³⁾ Op 2 Mei 1668 verkocht hij het huis en de branderij van zijn vader, en uit die acte vernemen wij, dat hij twee zusters en één broeder had: MAERTGE JANS VAN GEEL, weduwe van ABRAHAM VERMEY; ADRIAENTGE JANS VAN GEEL, in huwelijk hebbende SIMON PIETERSZ UYTHOECK, en LUCAS VAN GEEL.⁴⁾

VAN ARKEL vertelt dat JOOST VAN GEEL „van der jeugt af aen tot den „koophandel wert opgevoedt: dogh gelijk hij eenen werksamen geest hadt, die „zigh binnen dat enge besteck niet bepaalde zoo hieldt hij zijne zinnen ook bezigh „met andere voorwerpen, die de ziel vergenoegen, en anderen tevens stichten en „vermaken konden. Zijn voornaamste lust, liefde en welbehagen was de Godt- „geleertheit. Deze ernstige bezigheid temperde hij met oefeningen in de Poëzije. „Ook had hij eenen bijzonderen lust in de schilderkunst, welke hem meer dan „eene reis deedt aennemen naer Vrankrijk, Engeland, en geheel Duitschland door, „om alle fraeie gebouwen, gezichten en andere merkwaardige zaken af te tekenen, „ten welken einde hem den 27 Augustus 1657 een bijzonder verlot van den „Protector KROMWEL schriftelijk ter hant wert gestelt, om alles, wat hij wilde, „naer genoegen te mogen zien, en af te schetsen”.

Rest de vraag, bij wien hij schilderen leerde en waar. Hij kan niet zijn de schilder VAN GEEL, die 23 Februari 1633 met Deeckens en Achtmannen van het Gilde te Dordt „veraccordeerde” dat hij daar zes maanden mocht schilderen, en op 14 November 1634 in hun Gild werd opgenomen. Eer kan dit gelden den landschap- en zeeschilder JACOB VAN GEEL, die in 1628 „zijnde vrent” lid werd van het St. Lucasgilde te Delft⁵⁾, later naar Dordrecht kan zijn verhuisd, en van wien een schilderij bekend is, gedateerd 1635.

G. VAN DER POT vertelde — als wij LEBRUN kunnen gelooven — dat JOOST VAN GEEL een leerling was van GABRIEL METSU; herhaaldelijk wordt zijn

1) Stadstrouw; VAN ARKEL p. 3.

2) 1653²⁰/₂₇ April (Dond.) Een eijck dubb. kist met schroeven voor JAN JOOSTEN VAN GEEL, brander de vrou IJNGETJE LUIJKAS, op den dijk, over de jongmanssteeg, leijt in de kerck, sacck.

1665¹²/₁₈ Juli. INGETJE LUIJKAS, wedu van JAN VAN GEELEN, op den dijk. Doodreg.

3) VAN ARKEL p. 3; VAN GEEL's Geboortedichten no. 8, 10, 11 en 15.

4) Gifteboek No. 41 f. 63. J. H. SCHEFFER, Familieblad.

5) OBREEN's Archief I p. 25, 209 en 211.

werk gezegd te zijn in den trant van METSU, en meer dan één van zijne schilderijen werd METSU gedoopt. KAREL WOERMANN, *Geschichte der Malerei* D. III p. 840, daarentegen meent dat hij „erscheint in einigen seiner Bilder als „OCHTERVELT's Nachfolger, vielleicht sein Schüler". Het laatste is niet waarschijnlijk daar JACOB OCHTERVELT — voluit JACOB LUCASZ. OCHTERVELT — geheel een tijdgenoot van VAN GEEL was, eer jonger dan ouder. METSU was maar één jaar ouder en woonde te Leiden, maar wij zullen zien dat VAN GEEL dikwerf vertoefde in de nabijheid van deze stad, en het is dus — ook met het oog op zijn schilderwerk — waarschijnlijker dat hij leerling van METSU is geweest of diens werken duchtig bestudeerd heeft, al is ook hiervoor geen stellig bewijs te leveren.

Zijne gedichten bewijzen dat hij een ontwikkeld mensch was. Waar is thans een koopman, in staat om eene Ode van HORATIUS in dichtmaat te vertalen? ¹⁾ Hij schreef lijdichten op den Graaf van STRAFFORD, op KAREL II van Engeland, op MARIA, gemalin van PRINS WILLEM III, op MICHEL DE RUIJTER, op „den nederduitschen MARO" JOOST VAN VONDEL, op JOH. ANTONIDES VAN DER GOES, PIETER DE GROOT, enz.

Hij was bijna 35 jaren oud eer hij trouwde. Op den 13^{en} Juni 1666 werd op het stadhuis afgekondigd zijn huwelijk met „MARITGE JACOBS VAN WETTEREN, j.d. te Rijsburg," en daarbij werd aangeteekend dat zij ter laatstgemelde plaats zouden trouwen. ²⁾ Waarschijnlijk had hij zijne vrouw leeren kennen bij zijne bezoeken aan de Rijsburgsche Collegianten. Toen de Dordtsche Synode het confessionalisme in de Hervormde kerk had ingevoerd, heerschzucht en onverdraagzaamheid kenmerken werden van de rechtzinnigheid, de Remonstrantsche predikanten werden afgezet en verbannen, ontstond hiertegen eene reactie op vele plaatsen in den lande. GIJSBERT VAN DER KODDE vereenigde om zich te Warmond allen, die anticonfessioneel, antiformalistisch en anticlericaal waren. Hij — en zijne broeders JAN DE OUDE, ADRIAAN en JAN DE JONGE, stichtten eene vrije gemeente. Ten aanzien van het leerstuk der voorbeschikking waren zij het eens met de Remonstranten, op 't stuk der lijdzaamheid en dat der overheidsambten met de Doopsgezinden, doch wat den doop betreft gingen zij verder dan dezen, daar zij meenden dat slechts volwassenen mocht worden gedoopt, en wel door onderdompeling. Zij wilden geen kerkgenootschap stichten, maar in bijeenkomsten, waar ieder spreken mocht, elkander opbouwen in 't geloof, de liefde, den eenvoud, de lijdzaamheid, de weldadigheid, welke, volgens hen, den

1) VAN GEEL, *Gedichten*. Mengelwerk No. 13.

2) Volgens VAN GEEL's *Geboortedichten* No. 8, 10, 11, is zij geboren op 27 December 1644.

christen moesten eigen zijn. In 1620 werden hunne samenkomsten van Warmond overgebracht naar Rijnsburg. In tal van plaatsen vond hun optreden weerklink, en verscheidene mannen van beteekenis, geleerden en aanzienlijken sloten zich bij de Collegianten aan. Te Rotterdam hadden zij toegang tot het collegie der Remonstranten en de bijeenkomsten der Vlaamsche Doopsgezinden, maar beide werden voor hen in 1654 gesloten, en toen gingen zij vergaderen in een eigen lokaal of trokken naar de bijeenkomsten te Rijnsburg.¹⁾

JOOST VAN GEEL behoorde tot deze vereeniging. In zijn gedicht „De bloeiende Kerck aen de Remonstrantsche Christenen” meldt hij wat hem afkeerig maakte van de bestaande kerkgenootschappen. Het waren hunne geloofsbelijdenissen, hun wereldsche zin en heerschezucht. Zijn ideaal was: vroomheid des harten, liefde tot den naaste, nederigheid, lijdzaamheid en vrijheid op godsdienstig gebied. Wat hij voor zich zelf 't hoogst achtte, dat wist hij ook in anderen te waardeeren. Overvloedig blijkt dit uit zijne lijdichten op de Remonstrantsche predikanten GERARD BRANDT, den ouden en den jongen, CORN. AKKERSDIJK, en op den Doopsgezinden predikant W. SUDERMAN. Maar hij was er trotsch op dat zijn vrouw's moeder eene dochter van KODDE, een kleindochter van een VAN VELZEN was — steunpilaren der Collegianten.²⁾

De branderij van zijn vader had hij aan kant gedaan. Hij was koopman en verwaarloosde dit bedrijf niet. Meermalen komt hij voor in de Gifteboeken. Op 3 Mei 1670 kocht hij met W. PAETS een huis op het „Clein Steijger bij 't Marcktveld”; op 4 Mei 1671 kocht hij, weder met W. PAETS, een huis in den Oppert, Westzijde. Den 3^{en} Mei 1679 werd hij eigenaar van een huis aan de zuidzijde van de Hoogstraat, dat hij den 5^{en} Mei 1687 weder verkocht met een winst van ruim f 3000. Op den 22^{en} September van dit jaar nam hij van W. PAETS over de door c'ezen gekochte helft van het huis op 't „Kleijn Steijger, tusschen de „groote marckt en de Spoeij”. Een ARNOUT DE LANGE kocht in 1692 van W. PAETS de helft van het huis in den Oppert, dat deze met J. VAN GEEL in 1671 had gekocht, en toen ARNOUT DE LANGE VAN GEEL's schoonzoon werd, gaf VAN GEEL hem op 2 April 1698 de hem behorende helft ten geschenke. In dit jaar, op den 6^{en} Mei, kocht hij een gedeelte van een mouterij op 't Oost-einde van 't Haringvliet en de Nieuwehaven. Bovendien bezat hij een huis aan de Zuidzijde van de Schildersteeg, dat hem was toebedeeld uit de nalatenschap van zijn vader. En op den 18^{en} Mei 1686 koopt hij een huis op de Hoogstraat,

1) J. C. VAN SLEE, De Rijnsburgsche Collegianten. 1865

2) VAN GEEL, Gedichten p. 293.

Zuidzijde, tegenover de Bootsteeg en het huis van Burgemeester SYBRANDS, No. 256, dat zich uitstreckte tot het Klein Steiger.¹⁾

Kort na zijn huwelijk woonde hij op de Blaak. Dit blijkt uit het Doodregister, waar op Woensdag 17 Juli 1669 de begrafenis van één zijner kinderen werd genoteerd, dat zeer jong gestorven was.²⁾ In 1672 woonde hij op het Klein Steiger, waarschijnlijk in het huis, dat hij in 1670 met W. PAETS had gekocht. Ook dit blijkt uit het Doodregister, vermeldend den dood van een ander jong kind.³⁾ Drie kinderen slechts overleefden hem: CORNELIA, INGENIETA of IGNATIA (verbastering van den naam zijner vrouw INGETJE), en JAN. Volgens zijn Geboortedichten werd INGENIETA geboren op 9 October 1674 en CORNELIA op 23 Februari 1679.⁴⁾

VAN ARKEL zegt dat JOOST VAN GEEL zwak was, en hij zelf spreekt ook daarvan in zijn gedichten. J. BREDENBURG schrijft onder de Lijkgedachtenis, waarmee hij de uitgaaf van VAN GEEL's gedichten oppronkte, dat VAN GEEL overleed „op den laetsten des jaers 1698” en begraven werd op den 5^{en} Januari 1699, hetgeen door de doodregisters wordt bevestigd, zoodat de datum — 21 December — door LEBRUN opgegeven — een drukfout moet zijn. VAN ARKEL en BREDENBURG verhalen dat hij twee jaren lang leed aan kanker in de kaak, die hem ondragelijke smarten veroorzaakte. VAN ARKEL zegt, dat hij „kort „voor zijnen doot vele vruchten van zijn pen en geest aen de vlammen opofferde „(ten deele uit een kleen gevoelen dat hij van zich zelf hadt, ten deele ook uit „andere inzichten).” LEBRUN heeft G. VAN DER POT dus verkeerd verstaan, als hij dit toepast op VAN GEEL's schilderijen. Diens opgaaf dat er maar vier schilderijen en 't portret gespaard bleven, wordt trouwens door VAN ARKEL tegengesproken, die spreekt van „andere meer.” Hij stierf in zijn huis op de Hoogstraat, dat hij in 1686 had gekocht, en liet 1 mondig en 2 onmondige kinderen na.⁵⁾ Hij had op den 25^{en} November 1693 zijn testament gepasseerd bij den Notaris PHILIPS DE CUSTER en zijne vrouw gesteld tot voogdes over hun kinderen. Op den 13^{en} Maart 1699 aanvaardde zij de voogdij.⁶⁾ De zoon JAN bleef ongehuwd, woonde bij zijne moeder, en stierf in de laatste week van October 1702⁷⁾. CORNELIA trouwde met ARNOLD DE LANGE — zooals reeds gezegd is — die in de laatste week van Maart 1707 stierf in hun huis „t Schaap” in den

1) Gifteboeken 42, 45, 51 enz.

2) 1669, 17 Juli Wo(ensdag). Een eijcke 3 voet voor JOEST VAN GELE Kijndt op de blaeck. Kercke, sarck.

3) 1672. 14 Mei Do(nderdag). Een eijcke 3 d. voet voor JUSTUS VAN GELEN een kijndt opt Steijger. Kerck. Sarck.

4) VAN GEEL, Geboortedichten No. 6, No. 12.

5) Register Weeskamer.

6) Voogdijboek X.

7) Doodregister.

Oppert, waar ook zij in de laatste week van November 1753 overleed.¹⁾ Haar dochter MARIA DE LANGE huwde op den 29^{en} Maart 1722 met JAN VIRULY, een kleinzoon van JAN VIRULY, die in 1675 was getrouwd met NEELTJE VAN WETTEREN, een zuster van JOOST VAN GEEL's vrouw. MARITGE VAN WETTEREN, de vrouw van JOOST VAN GEEL, stierf op 15 Februari 1733 in het huis op de Hoogstraat, waar nu alleen overbleef de dochter INGENIETA. Deze leefde tot Februari 1760, en had bij testament van 25 December 1754, waarbij een codicil van 10 Aug. 1759 behoort, gesteld tot erfgenamen hare nichten MARIA en ALIDA, dochters van MARIA DE LANGE en JAN VIRULY, haar nicht MARIA JACOBSDR. VIRULY, kleindochter van JAN VIRULY en NEELTJE VAN WETTEREN, te Amsterdam geboren in 1718. Deze betrok het huis in de Hoogstraat en stierf daar op 6 Juni 1795.

Vóór ik de schilderijen van JOOST VAN GEEL beschrijft meen ik te moeten herinneren wat HOUBRAKEN reeds zeide van zijne schilderkunst. „Of deze een „leerling van METZU geweest zal hebben, weet ik niet maar het” (door HOUBRAKEN beschreven schilderij) „was zoo konstig naar die wijze geschilderd dat men „het voor penceelwerk van METZU zoude hebben aangezien”. Wij zullen zien dat dit inderdaad meermalen het geval is geweest.

Bij de beschrijving der werken van VAN GEEL volg ik de tijdsorde, waarin zij vermeld worden. Het eerst dus het stuk, naar aanleiding waarvan HOUBRAKEN het bovenstaande schreef, en dat toen nog droeg den naam van den schilder, later veranderd in dien van METSU. Het is:

I. De min met een kindje op den schoot en de moeder.

HOUBRAKEN's beschrijving luidt: een minne met een kintje op den schoot waarnevens aan stont de Moeder met een rood-fulp jakje met wit bont geestig om 't lijf geslingert, en een geel zatijs rokje dun geschildert en natuurlijk geplooit, spelende met het kintje evenals wilde zij het door een kol suiker aflokken van de minne.

Nagaande wat de verdere lotgevallen van dit stuk zijn geweest, zien wij in de veiling der verzameling van COENRAAD baron DROSTE, welke in Den Haag werd gehouden op 21 Juli 1734²⁾ onder no. 38 „Een moeder, Minnemoeder en

¹⁾ Na haar moeders dood verklaarde CORNELIA bij acte dd. 15 Mei 1733 voor den Notaris W. VAN RIJP, voor haar legitime portie in de nalatenschap van haar ouders te verkiezen de som van 100.000 carol uldens. Die som werd haar op 22 Oct. 1733 voldaan in obligaties en rentebrieven.

²⁾ HOET I, p. 425.

kind, fraei geschildert door GABRIEL METZU". Zou VAN GEEL's stuk toen reeds verdoopt zijn? Neen. DROSTE beschreef zijne schilderijen in een boek *De Harderskouten en andere Dichten*, dat te Rotterdam in 1717 werd uitgegeven, en het laatste epigram¹⁾ dat op dit schilderij wel betrekking zal hebben, luidt:

De Suigeling die siet naer sijne Moeders hant
Is door METSU gedaen, en van sijn besten trant.

Minstens twee jaren vóór HOUBRAKEN het stuk van VAN GEEL zag, bezat DROSTE een dergelijk dat hij voor een der beste van METSU hield. Er waren er dus twee. VAN GEEL en METSU behandelden beiden eene voorstelling uit het huiselijk leven, welke om dezen tijd velen aantrok.

Het stuk van METSU werd in 1734 verkocht voor *f* 235.—. Vervolgens vinden wij het op de veiling der collectie van MARINUS DE JEUDE, 18 April 1735 in Den Haag, onder No. 7 „Een fraei cabinetstukje door GABRIEL METZU, zijnde een moeder en Minnemoeder met het kindje en bijwerk²⁾”; het deed toen *f* 110. Zes jaren later, op 12 April 1741, kwam het weder in Den Haag op eene veiling en wel op die der collectie BICKER VAN ZWIETEN; het bracht toen *f* 130 op.³⁾ En hiermede verdwijnt dit stuk uit de geschiedenis.

En nu VAN GEEL's stuk. Nadat HOUBRAKEN het omstreeks 1719 had gezien, verloopen 17 jaren eer wij er weder van hooren. LEBRUN geeft in het tweede deel zijner Galerie, dat in 1792 verscheen, een geschiedenis der lotgevallen van het stuk welke niet geheel juist is, misschien omdat hij expert was van sommige, door hem vermelde veilingen, waar het stuk voorkwam. Volgens hem behoorde het tot de collectie LEMPEREUR (1775), waar het stond op den naam van G. NETSCHER; tot de veiling van graaf LAMBERT (1787) en in 1792 tot de collectie van Baron VAMBAL. Deze opgaaf kan aangevuld worden uit den catalogus der veiling LAMBERT ET DU PORAIL, waarbij LEBRUN als expert fungeerde. In dien catalogus staat: GASPARD NETSCHER, Intérieur; un enfant quitte le sein de sa nourrice pour prendre un bonbon que lui présente sa mère, vêtue de rouge. Provenant des ventes LEMPEREUR et prince DE CONTI (1731 livres), dans lesquelles il était attribué à METSU. Treize pouces sur dix. Bois". Verkocht voor „2.501 livres”.

LEBRUN schreef het stuk in zijne Galerie des peintres enz. (D. II p. 48) weder toe aan den schilder JOOST VAN GEEL, en liet het graveeren door Mlle

1) Dit werd mij medegedeeld door Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT.

2) HOET I, p. 411.

3) HOET II, p. 22.

RETOR. Onder de gravure staat, dat het stuk op hout geschilderd is, hoog 13 en breed 11 pouces = 0.35×0.29 .

Ook SMITH vermeldt J. VAN GEEL in zijn Catalogue Raisonné, deel IV, dat in 1831 verscheen, onder de leerlingen en navolgers van G. METSU, en zegt: „One of his best productions in this style is engraved in the LEBRUN Gallery and the picture from which the print was taken is now in the collection of the Duchess de BERRI”. De schilder van het stuk was dus toen ook in Engeland, waarheen het was geëmigreerd, nog bekend. Toch vindt men op de in April 1834 te Londen gehouden veiling der „Collection of his late royal highness The „Duke de Berri, which formed the celebrated cabinet of l'Elysée Bourbon”, onder „No. 50. METZU, An interior. A nurse, with a child on her knee, is turning to look „at its mother, who is offering it some sweetmeat; the lady is dressed in a cherry-coloured velvet corset, trimmed with fur, and a yellow satin petticoat — she „has a white handkerchief tied round her head. On wood, $14\frac{1}{4}$ inches by $11\frac{3}{4}$ ” = 0.361×0.293 . 't Is bijna woordelijk HOUBRAKEN's beschrijving.

Het stuk bleef, naar het schijnt, in Engeland. Daar toch kwam het weér voor den dag op de veiling der collectie van den heer ARTHUR SEYMOUR, te Londen gehouden op 4 Juli 1896. Onder No. 48 stond: »METZU. The visit to the nurse, signed. Panel. $14 \times 11\frac{1}{2}$ inches.” Op den rug staat nog het cachet van LEBRUN. Dr. C. HOFSTEDE DE GROOT woonde de veiling bij, zag de handteekening van J. VAN GEEL vóór de nagemaakte van METSU, en kocht het voor f 1850, in de hoop dit werk terug te winnen voor het vaderland van den schilder. En dit is gelukt. Het bestuur van het Museum in VAN GEEL's woonplaats, begreep dat een werk van dezen man, het fraaiste bovendien van zijne weinige tot heden bekend gewordene, niet slechts om de artistieke qualiteit maar ook en voornamelijk als herinnering aan zoo'n dilettant-schilder en koopman, in Rotterdam's Museum thuis behoort.

II. Abraham's Offerande. Door C. VAN ARKEL in 1724 vermeld als zich bevindende bij VAN GEEL's weduwe en kinderen. Het bleef in de familie en werd eigendom van MARIA VIRULIJ, die op 27 October 1751 trouwde met Mr. NICOLAAS BEELDEMAKER. Z66 werd deze er bezitter van — gelijk G. VAN DER POT mededeelde aan LEBRUN. Mr. N. BEELDEMAKER stierf op den 2^{en} Juli 1811 op het huis Rodenburg. Waar dit stuk gebleven is?

III. De Genezing van Petrus' schoonmoeder van de koorts. Z66 noemt C. VAN ARKEL het tweede schilderij, dat zich bevond bij de weduwe en de kinderen van J. VAN GEEL. G. VAN DER POT trouwde op 19 September 1752 met

ALIDA VIRULIJ, de zuster van MARIA, en zodoende kwam hij in het bezit van dit schilderij, gelijk hij mededeelde aan LEBRUN. Het staat dan ook beschreven in den Catalogus der verzameling, welke na zijn dood op 8 Juni 1808 in zijn huis te Rotterdam werd verkocht, onder no. 40 „De Vrouws moeder van den „heiligen Petrus, vooraan op een rustbed liggende, wordt met de eene hand, door „den daarbij staanden Heiland, het hoofd ondersteund, terwijl hij met zijne regter- „hand de hare schijnt vast te houden. Petrus en nog drie van des Heilands „Discipelen vestigen hunne aandacht op beiden.

„Deze schoone schilderij, alleszins in de manier van METSU, is heerlijk „van effect, schildering en koloriet, en als het beste bekend van dezen verdienste- „lijken schilder. Is ook in plaat gebragt.”

„Hoog 19 $\frac{3}{4}$, en breed 16 $\frac{1}{4}$ duim. Dk. Toogsgewijze”.

Blijkens den gedrukten lijst der prijzen werd de heer REMBERTUS POTT eigenaar van dit stuk voor f 410.—

Deze POTT was een volle neef van den heer GERRIT VAN DER POT, daar zijn vader met diens zuster CATHARINA was gehuwd. Hij was hun eenig kind en stierf ongetrouwd te Rotterdam, op 3 September 1855. VAN EYNDEN en VAN DER WILLIGEN zeggen in dl. I van hun Geschiedenis der Vaderlandsche Schilderkunst, dat in 1816 verscheen, (bl. 423): „dit keurig fraaije stuk berust thans in het kabinet van den heer R. POTT”, maar in dl. III, dat in 1820 uitkwam, vermelden zij het niet onder de voornaamste schilderijen van POTT's verzameling, welke daar beschreven wordt. Zwegen zij ervan, omdat zij het reeds vermeld hadden, of omdat zij het niet meer in de verzameling vonden? Het gelukte mij niet te weten te komen wat er van POTT's kabinet geworden is.

De Catalogus der veiling van het kabinet van GERRIT VAN DER POT zegt dat dit stuk „in plaat gebracht is.” Het ligt voor de hand hierbij te denken aan de ets van JAN PIETER DE FREIJ, bij DUTUIT beschreven onder no. 9. De voorstelling is geheel dezelfde, maar de ets is niet „toogsgewijze”. DUTUIT vermeldt 4 staten, waarvan de drie eerste (twee uit den Catalogus VERSTOLK, 1847, en één uit den Catalogus VAN DER ZANDE, 1855) vóór den letter zijn, terwijl op den 4^{en} staat (voorkomende in den Catalogus VAN DER KELLEN, 1878 No. 461, dien DUTUIT echter niet noemt) staat links G. METZU inv., rechts J. DE FREIJ fecit aqua forti 1797, en in het midden: Christus geneest de Moeder van Petrus. Het is zonderling dat hier, en wel in 1797, het origineel wordt toegeschreven aan METSU, terwijl het stuk in 1816, gelijk wij zagen, en zelfs later, gelijk wij zien zullen, nog bekend stond als een werk van JOOST VAN GEEL. Later komen wij hierop terug; slechts zij nu aangestipt dat J. P. DE FREIJ, die te Amsterdam geboren werd, omstreeks 1800 zich vestigen ging te Parijs.

Oud-Holland, 1898.

Dit schilderij van JOOST VAN GEEL had een groote reputatie. Vóórstudiën werden op prijs gesteld. In de veiling van MICH. VAN DEN BERG, welke te Rotterdam gehouden werd op 19 Juni 1786, wordt onder No. 37 van Omslag H beschreven: „Een vrouwe en Manskopje, op één blad, door JOOST VAN GEEL, „met roode aarde, raar.” En daarbij staat: „NB. Deze twee kopjes hebben ge- „diend voor Modellen in 't schilderij van gemelde Meester; verbeeldende, „daar Christus Petrus vrouws moeder van de koorts geneest, welk schilderij „berust in 't kabinet van den heer G. VAN DER POT VAN GROENEVELD, „te Rotterdam”. De teekening werd gekocht door den schilder VAN NYMEGEN. No. 41 der verzameling teekeningen van DAN. DE JONGH AZ., verkocht op 20 Maart 1810, is hoogst waarschijnlijk een studie voor dit schilderstuk, en wel voor de zieke moeder. Het luidt: „Een kranke liggende vrouw. Geschetst met rood krijt. Door J. VAN GEEL”. Eerstgenoemde teekening is waarschijnlijk dezelfde als No. 97 der veiling ELLINCKHUIJSEN, 16 April 1879: J. VAN GEEL, 1631—1698 „Etudes de Têtes 2 pièces à la sanguine (coll. B. COSTER)” — f 5.— MULLER.

Voor de vermaardheid van het schilderstuk pleiten de volgende feiten. JAN STOLKER werd te Rotterdam geadmitteerd op 10 September 1755 en bleef er tot zijn dood op 8 Juni 1785. Volgens VAN EYNDEN en VAN DER WILLIGEN wijdde hij zich sedert 1774 geheel aan 't aquarelleeren. Welnu, tweemaal copieerde hij 't stuk van JOOST VAN GEEL. In den catalogus der verzameling teekeningen, enz., welke hij naliet en op 27 Maart 1786 te Rotterdam werd verkocht, staat onder No. 143 beschreven zijne „met couleurs” gedane teekening naar dit „verwonderlijk schilderij van JOOST VAN GEEL”, hoog 20 en breed 15½ Rl. duim; en onder No. 182 een eenigszins kleinere copie in O. I. inkt, hoog 19½ en breed 15¼. De eerste werd voor f 200 gekocht door den heer VAN DER PALS; de tweede voor f 95 door den heer VAN ZANTEN. In de veiling der collectie-teekeningen van den eerste, dd. 1 April 1840, komt STOLKER's teekening niet voor. In de collectie VAN DER DUSSEN VAN BEEFTINGH, Rotterdam 29 Mei 1876, vinden wij onder No. 559: J. STOLKER, d'après VAN GEEL, Le Christ guérissant une malade, A l'aquarelle, voor f 1.25 verkocht aan den kunsthandelaar VAN DER BEEK. Zou dit de bovengenoemde waterverfteekening zijn?

Nog een bewijs hoe hoog VAN GEEL's stuk stond aangeschreven. De heer H. M. MONTAUBAN VAN SWIJNDREGT, de welbekende prentverzamelaar te Rotterdam vertelde mij, dat zijn grootvader FRANÇOIS MONTAUBAN VAN SWIJNDREGT het stuk van J. VAN GEEL had gecopieerd, en dat die copie zich bevond bij Mej. A. H. MONTAUBAN VAN SWIJNDREGT. Deze stond haar eenige dagen af, zoodat ik er een schets van kon maken. Ook deze copie is niet „toogsgewijs”, zoodat de toog er waarschijnlijk na 1808 afgenomen is. Zij stemt volkomen overeen

met de ets van DE FREY; slechts is op deze linkerhand geworden wat in 't origineel rechterhand was, gelijk meer voorkomt bij gravures. Ter aanvulling der bekende beschrijvingen diene, dat rechts vóór het rustbed staat een met een tijgerkleurig kleed bedekt tafeltje met een bruinroode kan, een halve en een kwarsina'sappel, dat Petrus voorovergebogen staat met zijn muts in de eene hand en de andere hand rustend op een stok; dat achter hem zichtbaar zijn de hoofden van twee discipelen, en rechts van Jezus het gelaat van den derden discipel.

Volgens IMMERZEEL wijdde de heer FR. MONTAUBAN VAN SWIJNDREGT in 1818 zich geheel aan de kunst en nam hij eerst twee jaren later het olieverschilderen ter hand. VAN EIJNDEN en VAN DER WILLIGEN noemen als zijn eerste inzending op eene tentoonstelling een mansportret op de tentoonstelling van 1823 in den Haag. De copie naar VAN GEEL getuigt niet van groote geoefendheid, zoodat wij die omstreeks denzelfden tijd mogen plaatsen. De familie MONTAUBAN VAN SWIJNDREGT heeft het stuk steeds gekend als eene copie naar JOOST VAN GEEL en gemaakt te Rotterdam. Omstreeks 1823 was dit stuk daar dus nog, werd er aan geen METSU gedacht. De attributie aan dezen op den 4^{en} staat van DE FREIJ's ets komt mij dus zeer verdacht voor. VAN GEEL was in den kunsthandel onbekend. Algemeen vond men zijn werk zeer verwant aan dat van METSU, den bekenden en gezochten kunstenaar. Zou hier niet de oorzaak te zoeken zijn, waarom op de ets naar VAN GEEL's werk de naam van METSU gezet werd, gelijk ook geschiedde met vele zijner schilderijen.

IV. Er is nog een schilderij van VAN GEEL met dezelfde voorstelling. N°. 12 der veiling van DAN. DE JONGH AZ, te Rotterdam gehouden op 26 MAART 1810, luidt: De Herstelling van de Vrouws Moeder van Petrus door den Zaligmaker. Doek. Hoog 16½, Breed 14 Rl. duimen (= 0.439 × 0.366). Dit moet een tweede behandeling van hetzelfde onderwerp zijn, misschien gelijk aan 't vermelde stuk, misschien anders. Een oordeel hierover is onmogelijk, zoolang daarvan niet meer bekend is. Dat het niet hetzelfde kan zijn, volgt niet alleen uit het verschil in de maten, maar ook hieruit dat het stuk door R. POTT in 1808 gekocht, nog minstens 6 jaren na de veiling DE JONGH, bij POTT aanwezig was.

Dit stuk werd voor f 71 het eigendom van den Rotterdamschen kunstvriend W. BAARTZ. Het groot verschil in prijs met het stuk der verzameling VAN DER POT kan het vermoeden wettigen dat dit wellicht slechts een studie voor het andere is geweest. VAN EIJNDEN en VAN DER WILLIGEN D. 3, (blz. 479) vermelden de verzameling van den heer BAARTZ. Volgens hen bezat hij eenige schilderijen, doch voornamelijk teekeningen en breidde hij deze verzameling steeds uit. Zij noemen echter geen VAN GEEL onder de kunstenaars, bij hem

vertegenwoordigd. De heer BAARTZ stierf 27 Maart 1825; zijn zoon en naamgenoot, geboren in 1798, behield de verzameling en vermeerderde haar. Toen deze op 26 Maart 1860 overleden was, werd de verzameling verkocht op 7 Juni 1860. De catalogus der veiling vermeldt echter niet het werk van J. VAN GEEL, en de thans nog levende heer W. BAARTZ kon niets mededeelen omtrent de verdere lotgevallen van dit stuk.

V. Simson in Delila's schoot, heet het derde stuk, door C. VAN ARKEL genoemd als zijnde in 't bezit van VAN GEEL's weduwe en kinderen. G. VAN DER POT vertelde aan LEBRUN dat hij het had, en het behoorde dan ook tot zijne verzameling. Onder No. 41 wordt het beschreven: „In een rijk versierd vertrek, „omringd van prachtig bijwerk en wapenrusting, zit DELILA voor een Lit d'Ange, „hebbende SIMSON liggende op haren schoot en aan een inkomend persoon te „kennen gevende zich stil te houden. Uitvoerig geschilderd. Hoog 22 en breed „23½ duim. Dk”. De heer ALLARD kocht het voor f 145.— Sedert is het spoorloos verdwenen. Maar is er geen souvenir van bewaard op VAN GEEL's zelfportret? Rechts op den achtergrond staat daar op een ezel een schilderij, waarop hij wijst, en dit schilderij is een Simson en Delila. Maar de voorstelling stemt weinig overeen met de beschrijving in den Catalogus van G. VAN DER POT. SIMSON ligt in DELILA's schoot, de armen over haar knieën en het hoofd op een arm rustend; DELILA zit tusschen twee gordijnen van een ledikant of een Lit d'ange als men wil en rechts is een „inkomend persoon” even zichtbaar, maar zij maakt geen gebaar tegen dezen om „zich stil te houden”, veeleer ziet zij naar den anderen kant, daar haar gelaat naar links is gewend, en haar ééne zichtbare hand is bezig met SIMSON's haar. Ook van het „rijk versierd vertrek, omringd van prachtig bijwerk en wapenrusting” is niets te bespeuren. Daar het zeer onwaarschijnlijk heeten mag, dat een schilder zichzelf zou conterfeiten, wijzende op een ander man's werk, en het niet minder onwaarschijnlijk is, dat VAN GEEL's familie niet bewaard zou hebben het schilderij, dat hij voor zijn portret koos als proeve van zijn kunst, meen ik te mogen onderstellen, dat het laatste inderdaad is een souvenir aan een minder gedetailleerde reproductie van het stuk dat na de veiling VAN DER POT verdwenen is.

VI. VAN GEEL's portret. Vermeld door C. VAN ARKEL, opgegeven door G. VAN DER POT aan LEBRUN, en voorkomend op de veiling VAN DER POT onder no. 42. „Het portret van den konstschilder JOOST VAN GEEL, door hem „zelven zeer schoon, uitvoerig en meesterlijk geschilderd. Bekend door de Plaat „van J. HOUBRAKEN. Hoog 31½, en breed 27½ duim. Dk”. Het werd door den

heer VAN LENNEP gekocht voor *f* 265 ten behoeve van het Museum te Amsterdam, thans Rijksmuseum.

JACOB HOUBRAKEN graveerde het portret ten behoeve der uitgave van J. VAN GEEL's gedichten, 1724, en J. M. QUINKHARD maakte er een miniatuur van.

VII. C. VAN ARKEL zegt, dat behalve de vier laatstgenoemde stukken, de weduwe VAN GEEL en zijne kinderen „andere meer” bezaten. Een daarvan leeren wij een weinig kennen uit het bericht van G. VAN DER POT aan LEBRUN, daar hij zegt dat de heer N. BEELDEMAKER bezat:

„Une chambre où l'on se divertit”.

Gelijk ABRAHAMS offerande is ook dit stuk niet teruggevonden, en de zeer oppervlakkige aanduiding zal de herkenning moeilijk maken.

VIII. Oude peinsende vrouw met bril en boek. G. VAN DER POT maakte van dit stuk geen melding in zijn opgaaf aan LEBRUN, en hij zal het dus later verworven hebben. In den catalogus van zijne collectie staat onder no. 43: „JOOST VAN GEEL. Een oude vrouw (de moeder van den schilder voorstellende) „zittende in eene overdenkende houding, met een bril in de hand, en een boek „op den schoot. Zeer verdienstelijk en in de manier van METSU geschilderd. „Pnl hoog 7, en breed $6\frac{1}{4}$ duim” (= 0.183×0.164). Dit stukje werd door den heer R. POTT gekocht voor *f* 37. Het ligt voor de hand bij deze aantekening te denken aan een stukje van den schilder, aan wiens werk dat van JOOST VAN GEEL het meest verwant is, en het eenige mij bekende dat aan deze beschrijving beantwoordt tot zekere hoogte, nl. aan de „Oude vrouw in overpeinzing” van G. METSU dat in 1880 voor het Rijksmuseum werd aangekocht, en ook eene oude vrouw te zien geeft met een bril in de hand en een boek op den schoot. Dit stuk is ook op paneel geschilderd, maar 0.27 hoog en 0.215 breed, dus $8\frac{1}{2}$ en ruim 5 centimeter grooter. Het is bovendien een echte METSU, geschilderd onder REMBRANDT's invloed, dus na 1649. Zou VAN GEEL's stuk eene copie zijn naar dit werk, waarvan de herkomst niet is medegedeeld en de geschiedenis onbekend bleef? Het bericht dat VAN GEEL hier zijne moeder portretteerde, verbiedt zulks te gelooven, omdat dit bericht ons gewordt slechts 36 jaren na den dood van de vrouw van VAN DER POT, die de familie-traditie wel aan haar man zal hebben medegedeeld.

Dr. A. BREDIUS meldt mij, dat de heer AD. SCHLOSS te Parijs bezit eene fraaie teekening naar dit schilderij. Een oude vrouw, gezeten op een stoel, met een boek op de knieën, waarover de linkerhand ligt, terwijl zij in de rechterhand een bril houdt, in gedachten verzonken. Op de achterzijde

staat: „Moeder van den kunstschilder J. VAN GEEL, hoog $7\frac{1}{4}$, breed $6\frac{1}{4}$ duim. „Ao. 1788.” De teekening is in de manier van STOLKER, maar kan niet van dezen zelf zijn, daar hij in 1785 is gestorven.

IX. „J. VAN GEEL. In een binnenvertrek zit een Heer, schijnende van „de Jagt gekomen te zijn, aan een Tafel bij een Vengsterraam, met een Pijp in „de hand, uitterusten; door de deur van dit vertrek ziet men een keuken, waarin „een Meid bij een Aanregtbank staat; zijnde het Bijwerk zeer uitvoerig, en in „de manier van G. METZU behandeld. Hoog $16\frac{1}{2}$, breed 34 duim”.

Zoo luidt de beschrijving van het tweede der „Overgeslagen schilderijen”, p. 28 van den catalogus der verzameling, nagelaten door Mr. C. GROENINX VAN ZOELLEN VAN RIDDERKERK, te Rotterdam verkocht op 25 Juni 1800. Het werd door den teekenmeester J. Z. PREY, waarschijnlijk in commissie, gekocht voor f 19.—.

Ook van dit stuk is de waarschijnlijke herkomst aan te wijzen. Mr. C. GROENINX VAN ZOELLEN (geb. 7 Juli 1740, overl. 19 October 1791) was een zoon van Mr. OTTO GROENINX VAN ZOELLEN (geb. 14 October 1704, overl. 10 Sept. 1758), en deze had den familienaam van zijne moeder CATHARINA VAN ZOELLEN gevoegd bij dien van zijn vader Mr. CORNELIS GROENINX.¹⁾ JOOST VAN GEEL was zeer bevriend met de familie VAN ZOELLEN, zooals blijkt uit het veertiende van zijn „Geboortedichten”, dat gewijd was aan den heer „HERMAN VAN ZOELLEN, „oud burgemeester, bewindhebber der Oost-Indische Compagnie” op „den 20^{en} „van Wijnmaand 1695”. VAN GEEL herinnert in dit gedicht dat HERMAN VAN ZOELLEN en hij op denzelfden dag geboren waren, en zegt dat H. VAN ZOELLEN schilderde en schilderijen bezat. CATHARINA VAN ZOELLEN werd gedoopt in de Remonstrantsche kerk op 11 April 1684 en toz de getuigen behoorde HARMEN VAN ZOELLEN. Wat is waarschijnlijker dan dat VAN GEEL dit schilderij schonk aan zijn vriend, en dat het na diens dood kwam in het bezit van Mr. OTTO GROENINX VAN ZOELLEN en vervolgens in 't bezit van Mr. C. GROENINX VAN ZOELLEN?

Dit stuk is, zoover ik weet, spoorloos verdwenen. Voor het ontdekken kan misschien behulpzaam zijn de opmerking, dat in de maten, opgegeven in den catalogus, waarschijnlijk een drukfout is ingeslopen. Een hoogte van $16\frac{1}{2}$ Rijnl. duim (gelijk 0.43) en een breedte van 34 duim (gelijk 0.89), meer dan het dubbele der hoogte, is bij een genrestuk en naar VAN GEEL's gewone maat, zoo goed als ondenkbaar. Ik vermoed dus dat de breedte moet zijn 14 Rijnl. duim = 0.365.

1) Genealogie van het geslacht GROENINX VAN ZOELLEN, door J. H. SCHEFFER.

X. „Een Muziceerent Gezelschap, door VAN GEEL, zeer uitvoerig in de „manier van METZU, h. I v.5 en een vierde d. br. I v.4 d. f 70". Zoo lezen wij¹⁾ in den veilingscatalogus der verzameling van JOHAN VAN SCHUYLENBURG, Burge-meester, verkocht den 20^{en} September 1735 in Den Haag.

De opgegeven maat is, behalve de zeer beknopte aanwijzing van het sujet, het altijd hachelijke middel om dit stuk te herkennen. Twee musicerende gezelschappen van JOOST VAN GEEL zijn bekend. Het eene is hoog 0,567 en breed 0,507; het andere 0,48 en 0,42½. VAN SCHUYLENBURG's stuk is hoog 0,44½ en breed bijna 0,42. Het komt dus het laatste der twee bekende stukken zóó nabij, dat ik meen ze te mogen identificeeren, zoolang geen derde is ontdekt.

Dat stuk stelt voor eene kamer, waarin zit eene blonde dame, met rood-zijden japon en witte schouderkraag, met een strijkstok in de op den knie rustende rechterhand, terwijl zij de linkerhand houdt op de snaren van een viola da gamba, welke tusschen haar knieën staat, en kijkt in een muziekboek, dat naast haar ligt op een vierkante tabouret met blauwe zitting. Wat verder, achter een tafel met een blauw kleed, waarop een zilveren schotel met een wijnglas en een lange witte doek liggen, staat een heer te spelen op een twaalfsnarige luit. Meer naar achter staan een heer en eene dame te praten. Op den voorgrond rechts staat bij een dorre tak een witbruin hondje. Voor de tafel een stoel, waarop ligt de grijze, met goudgalon versierde mantel van den spelenden heer. Links heeft men een uitzicht in een park met bergen in 't verschiët door een boog met steenen pijler, waartegen een opgenomen, kleurig gordijn hangt.

Dit stuk droeg den naam van GABR. METSU, en was in 't bezit van den kunsthandelaar CH. SEDELMEIJER te Parijs. Hij liet het schoon maken en daarbij verdween de naam METSU en kwam de handteekening

J V G E E L

voor den dag. Dit geschiedde in December 1894 en in Januari 1895 werd het ter bezichtiging gezonden aan het Museum Boijmans, dat het koopen kon voor fr. 6000, maar terecht den prijs te hoog vond.

De herkomst van dit stuk bleef mij onbekend, en onder de aan METSU toegeschreven werken ken ik er geen, dat er meê zou kunnen geïdentificeerd worden dan: „Lady playing on viol di gamba, gentleman with flute, two others in the „background", Doek (gelijk 't stuk van den heer SEDELMEIJER), 18½ × 15½ inches (0.47 × 0.395) uit de collectie BENJAMIN WEST, die op 27 Juni 1820 te Londen

1) HOET I, p. 457.

werd verkocht. Als in plaats van „flute” lute mocht gelezen worden, zou ik om 't kleine verschil in de maat mij niet bekommeren.

XI. „Een dito door denzelfden, verbeeldende een Juffrouw met een Ruiker, „een Heer en een Jongetje dat Belleblaast, dienende tot een weerga van het „voorgaande en niet minder als het zelfde, h. 1 v. 6 en drie vierde d., br. 1 v. 4 d. „— f 30—10”. — Z66 luidt het volgend nummer, 110, van 's heeren SCHUIJLENBURG's veiling.

Ook dit stuk is verdwenen. Misschien werd het, gelijk de Min met kind en Moeder, later gezet op den naam van CASPAR NETSCHER, en is het 't aan dezen toegekende stuk, dat op de veiling der collectie WIJNN ELLIS, den 6en Mei 1876 voor £ 81 verkocht werd: „Interior with lady, gentleman and boy „blowing bubbles”.

XII. Door CATHARINA II, dus tusschen 1762 en 1796, werd gekocht de schilderij van JOOST VAN GEEL, welke wordt bewaard in de keizerlijke Ermitage te St. Petersburg. De Directeur der Ermitage, de heer A. DE SOMOFF geeft er eene uitvoerige beschrijving van in den Catalogus van 1895. In een steenen paviljoen zingt en speelt op de luit een jonge blonde dame, in geele rok en blauw keurs. Naast haar zit een jonge man, die de maat slaat op zijn knie. Hij draagt een zwart wambuis, een met goud geborduurde bandelier, een zwarte muts en een rooden mantel over den linkerschouder. Bij hem ligt een kleine hond. Op den voorgrond links staat een marmeren tafel, half bedekt door een Turksch tapijt, met een zilveren schaal en een wijnglas. Een violoncel ligt tegen den voet der tafel. Door een boog, die met een opgenomene bonte draperie is versierd, ziet men in een tuin. Op den achtergrond, in een nis, een beeldje, een kind met een drinkschaal in de eene en een schenkkkan in de andere hand”. Doek, hoog 0.567, breed 0.507. Nagenoeg dezelfde omgeving als op 't stuk, beschreven onder N°. 10; de actie der hoofdpersonen is anders, en in plaats van de twee personen op den achtergrond staat hier een beeld.

Zonderling genoeg werd dit stuk in den catalogus der Ermitage van 1838 toegekend aan TH. WIJCK, niettegenstaande het duidelijk den naam I. V. GEEL draagt.

XIII. „GEEL (JOOST VAN). In een deftig gemeubileerd binnenvertrek ziet „men een gezelschap van vier personen, waarvan een Heer en Dame kaartspelen. „De dame hem sterk aanziende toont hem harte aas, terwijl hij harte heer aan „eene nevens hem staande jonge juffer doet zien, 't welk door eenen anderen „Heer met genoegen opgemerkt wordt. Een fraaije Jagthond, zittende op den

„voorgond, benevens een marmeren koelvat, gevuld met flessen en wijngaard-
„ranken, verrijken deze geestige ordonnantie. Uitmuntend van koloriet, behan-
„deling en effect, en geheel in de manier van G. METZU, waarvan de schilder
„een leerling was. Doek. Hoog 16, breed 14 duimen" (= bijna 0.42 en 0.36½).
Z66 luidt no. 25 van den Catalogus van het kabinet van den heer TH. THEOD.
CREMER te Rotterdam, en daar verkocht op 16 April 1816 onder bestuur der
schilders W. VAN LEEN en W. A. NETSCHER. W. VAN LEEN kocht het stuk
voor f 150. Of hij dit deed voor den heer W. A. VERBRUGGE? No. 16 van
den catalogus der verzameling door dezen nagelaten in Den Haag, en daar ver-
kocht op 27 September 1831, luidt: „GEEL (JOOST VAN). Un appartement, où se
„trouve un homme et une femme, dont l'élégant costume annonce, qu'ils appar-
„tiennent à la classe élevée. Ils jouent aux cartes. Derrière la table se trouve
„une personne, qui regarde le jeu d'un oeil attentif; de même une autre per-
„sonne debout, jeune fille vetue en robe de satin. Sur le premier plan il y a un
„bassin couvert de feuilles de vigne, pour rafraichir le vin". Doek 1 hoog 4 p 3 p,
„breed 3 p 8 p. Nederl. el (= 0.43 en 0.38). Men ziet geheel dezelfde voor-
stelling; slechts de anecdote van harte-aas is vergeten en — de jachthond. Hoe-
wel dit stuk wordt gezegd 1 centimeter hooger en 1½ centimeter breeder te zijn
dan dat der veiling Cremer, aarzel ik toch niet het hiermee te identificeeren. Het
werd op de veiling VERBRUGGE verkocht voor f 350, maar de kooper bleef mij
onbekend, en dit is jammer, want zijn naam kon wellicht helpen het stuk terug
te vinden.

XIV. „VAN GEEL (JOOST). Een vrouwtje aan eene tafel met een boek
„op haar schoot, bezig zijnde een horlogie op te winden, krachtig en meesterlijk
„behandeld. Paneel, hoog 34 duim, breed 29 duim". Dit is No. 24 van den
catalogus der verzameling, nagelaten door den heer ADRIAAN LACOSTE te Dor-
drecht en daar verkocht op 10 Juli 1832, onder directie der schilders M. SCHOUMAN
en A. LAMME.

Ook van dit stuk heb ik later geen spoor kunnen ontdekken.

Van JOOST VAN GEEL zijn nog enkele teekeningen eenigen tijd bewaard
gebleven.

10. Een capitaal gezicht van de Oude Beurs van Rotterdam.

No. 278 der veiling van JAN STOLKER, 27 Maart 1786, meldt eene teeke-
ning van JAN STOLKER, naar J. VAN GEEL, met dit onderwerp, en in den Catalogus
der veiling van MICH. VAN DEN BERG, 19 Juni 1786, was No. 37 van kunstboek
M.: „De oude Beurs van Rotterdam, door COSTER gewassen na een teekening
van J. VAN GEEL 1720".

Oud-Holland, 1898.

20. „Eene Diana, met rood krijt, door J. VAN GEEL”, is No. 42 der teekeningen op de veiling van DAN. DE JONGH Az., 26 Maart 1810.

En hiermede is omtrent de kunstwerken van JOOST VAN GEEL het weinige verteld, dat de tot mijne beschikking staande bronnen opleverden.

Op de veiling der collectie van den heer C. SINGENDONCK, Amsterdam, 11 April 1825, waren twee schilderijen: No. 9, een school, en No. 10, een meisje met een vischemmer, van VAN GEELEN, en eene teekening, voorstellende een school, toegekend aan C. VAN GEELEN. Deze zijn van CHRISTIAAN VAN GEELEN, teekenmeester en kunstkooper te Utrecht omstreeks het midden der vorige eeuw, en van zijn gelijknamigen zoon, die schilderde en leefde van 1794 tot 1825/6. Eenige schilderijen van hen worden vermeld onder No. 72—75 der veiling van J. BLEULAND, Utrecht, 6 Mei 1839; No. 56 der veiling van J. E. P. CREMER Jr., Middelburg, 1842, en No. 21 der veiling van J. SLAGREGEN, Amsterdam, 19 Augustus 1856. Ik vermeld dit omdat het laatste, een school voorstellende, in den Catalogus wordt genoemd een werk van J. VAN GEELEN.

DE SOCIETEIT FELIX LIBERTATE EN WAT ZIJ VOOR DE EMANCIPATIE DER JODEN HEEFT GEDAAN

DOOR

H. ITALIE.

IN het „Amsterdamsch Jaarboekje” voor 1897 hebben we eene schets gegeven van de wijze, waarop de emancipatie der Joden in 1796 tot stand kwam. Aan het einde dier schets deden we de toezegging, uitvoeriger op dit onderwerp terug te komen. Aan deze toezegging geven we thans gevolg. Ten einde echter niet in herhaling te vervallen, willen we hier niet treden in eene nadere beschouwing van den toestand der Joden in het begin van 1795, toen de revolutie uitbrak, maar onmiddellijk met de oprichting der volks-societeit *Felix Libertate* (Gelukkig door de Vrijheid) beginnen.

Vooraf willen we onze lezers inlichten, dat er te Amsterdam een Comité Révolutionair bestond, hetwelk de omwenteling in het gansche land voorbereid en in de hoofdstad zelve den 18 Januari 1795 bewerkstelligd had. De nieuwe Municipaliteit, die toen aldaar gekozen werd, bestond uit personen, door het Comité aanbevolen. Na deze verkiezing oordeelde laatstgemelde corporatie te moeten defungeeren; maar de Municipaliteit erkentelijk voor het goede, door het Comité tot stand gebracht, verzocht het, voorloopig nog aan te blijven, hetwelk geschiedde.

Van de oprichters van *Felix Libertate* zijn bij name bekend de reeds bejaarde H. L. BROMET, MOZES SALOMON ASSER, JACOB SAPORTAS, Dr. H. DE H. LEMON, JOACHIM VAN EMBDEN en zijn zoon, JACOB VAN GELDER, lid der burger-cavallerie, A. L. HOLLANDER en zijn zoon, IZAK DE JONGE MEIJERSZ., DAVID FRIEDRICHSFELD, JUDA LITWACK en CAROLUS ASSER. Tot bestuurders, of, zooals men toen zeide, „commissarissen” werden de drie eerstgenoemden gekozen, terwijl de vierde als secretaris fungeerde.

Den 6 Febr. 1795 begaven deze Commissarissen zich in de vergadering van het Comité Révolutionair, om van de oprichting kennis te geven en met het verzoek, dat het Comité mocht goedvinden, van tijd tot tijd de werkzaamheden der Societeit bij te wonen. Zij werden zeer vriendelijk ontvangen. De president van het Comité bedankte hen voor de kennisgeving en reikte allen „de hand van broederschap”.¹⁾

Ten zelfden dage begaven Commissarissen zich in de vergadering der Municipaliteit, om aldaar een adres aan te bieden, waarin de oprichting vermeld stond. Het werd voor kennisgeving aangenomen²⁾. Ook aan de zuster-clubs werd van de oprichting mededeeling gedaan. Dit alles was het eerste teeken van leven, door de Societeit gegeven.

Dat er onder de Joden personen waren, die zich aan hun isolement onttrokken en, het heerschende gebruik volgend, eene societeit opgericht hadden, viel zoozeer in den smaak van sommige Christenen, dat zij als lid toetraden. Met name zijn van hen bekend Mr. JAN CHRISTIAAN HESPE, J. VAN LAAR MAHUËT en HERMAN NATHANAËL KÖNIG.

Wij achten het niet ondienstig, het een en ander aangaande de hoofdpersonen van *Felix Libertate* mede te deelen.

M. S. ASSER, geboren in 1754, was ofschoon niet gepromoveerd een uitstekend rechtsgeleerde, wiens adviezen zeer gewaardeerd werden. Ook als mensch genoot hij algemeen achting. Hoe zeer hij in aanzien was, kan hieruit blijken, dat hij in Maart 1798 tot lid van het Comité van Justitie (d. i. de rechtbank) te Amsterdam benoemd werd. Hij was de eerste Jood, wien deze onderscheiding te beurt viel.³⁾ De belangen der Societeit werden door hem met zooveel toewijding en volharding behartigd, dat hij met recht haar „ziel” genoemd mag worden.

Dr. H. DE H. LEMON was geneesheer en door Parnassijns der Hoogduitsch-Joodsche gemeente met de armenpraktijk belast. JUDA LITWACK was „een

1) *Handelingen van het Comité Révolut. in Amst.* blz. 77

2) *Handelingen v. de Municipal. van Amst.* I 24.

3) Verdere bijzonderheden vindt men bij VAN DER AA, Biogr. Wrdnb. letter A blz. 130 vlg.

gelukkig beoefenaar der wis- en natuurkundige wetenschappen.”¹⁾ Mr. J. C. HESPE, advocaat te Amsterdam, was vroeger redacteur van de „Politieke Kruijer,” een sterk gekleurd patriottisch blad. Zijn vrijmoedig optreden haalde hem meermalen eene vervolging op den hals, waaraan hij echter telkens wist te ontkomen.²⁾ Aan de werkzaamheden van *Felix Libertate* nam hij een zeer werkdadig aandeel, zooals ons uit het vervolg blijken zal.

J. VAN LAAR MAHUËT was boekhandelaar te Amsterdam en bovendien bekend „door onderscheidende gezangen, liedjes, bijschriften op portretten enz.”³⁾ Wegens zijne politieke denkwijze had de Amsterdamsche regeering zijn winkel gesloten. Toen echter acht maanden later de wet werd verzet, hingen de leden van het leesgezelschap letter *Z* zijn uithangbord weder boven de deur.⁴⁾

Den 11 Febr. 1795 hield *Felix Libertate* hare eerste vergadering, welke werd bijgewoond door een lid van het Comité van Waakzaamheid en verscheidene commissarissen en leden van andere societeiten, alsmede door een secretaris der Fransche commissarissen; voorts door eenige Fransche officieren. De voorzitter BROMET opende de vergadering met eene korte toespraak, waarna hij het woord gaf aan M. S. ASSER, die in eene uitvoerige rede zijn hart lucht gaf van de blijdschap, dat nu de Joden even als andersdenkenden vergaderen mochten, om mede te werken aan het algemeen welzijn. De zucht naar vrijheid, zeide hij, heeft ons doen besluiten, deze societeit op te richten, „ten doel hebbende: om elkander te onderrichten en den waren prijs van Vrijheid en Egaliteit te doen kennen.” Hierna trad hij in eene geschiedkundige beschouwing van de verdrukkingen en beperkingen, waaraan de Joden tot nu toe onderworpen waren. Toch kon hij reeds op eenige lichtpunten wijzen.

Na ASSER voerden nog twee sprekers het woord, waarna de vergadering gesloten werd met een driemaal herhaald „Leve de Gelijkheid, Vrijheid en Broederschap!”

Dergelijke vergaderingen met voordrachten hadden er dikwijls plaats. Zij werden vaak door niet-leden alsmede door Christenen uit de aanzienlijkste kringen bijgewoond. In de vierde vergadering op 11 Maart werden er voordrachten gehouden over de Vrijheid naar aanleiding van den Vrijheidsboom, die toen ingewijd werd.

Ter loops zij hier verhaald, dat deze plechtigheid officiëel door verschillende leden van *Felix Libertate* werd bijgewoond. Aan den optocht bij deze gelegen-

1) KOENEN, *Gesch. der Joden in Nederl.* blz. 379.

2) VAN DER AA t. a. p. letter *H.* blz. 218—219.

3) T. a. p. letter *M.* blz. 23.

4) *Nieuwe Nederl. Jaarb.* 1795 blz. 302.

heid moesten ook twee weezen van elke gezindte deelnemen, die van de Hoogduitsche en Portugeesche Israëlieten niet uitgezonderd.

De werkzaamheden der Societeit bepaalden zich niet uitsluitend tot het houden van vergaderingen; weldra toch trad zij handelend op. Zij wilde bewerken, dat, als vrucht der revolutie, den Joden het stemrecht en de opname onder de nationale garde of „burgerwapening” (thans schutterij genoemd) zouden worden toegestaan. Wij hebben in het Amsterdamsch Jaarboekje reeds verhaald, hoe de Societeit in deze poging zoowel van Joodsche als van Christelijke zijde gedwarsboomd werd, en zullen thans eenige bijzonderheden hieromtrent mededeelen.

Toen de Societeit de proclamatie der Provisioneele Representanten van Holland betreffende de Rechten van den Mensch in het Joodsch-Duitsch had laten vertalen en op haar desbetreffend verzoek Parnassijns (d. i. kerkbestuurders) niet alleen geweigerd hadden, haar in de synagogen te doen voorlezen, maar ook door tal van gemeenteleden eene verklaring hadden laten teekenen, dat de gevraagde voorlezing strijdig was met de voorschriften der heilige Wet, wendden Commissarissen der Societeit zich 11 Maart tot het Comité Révolutionair, om over Parnassijns hun beklag te doen. Zij vonden een gewillig gehoor. Het Comité deed aan het Comité van Waakzaamheid het voorstel, in deze zaak de noodige voorziening te doen, op grond, „*dat de Parnassim der Joodsche natie door allerlei middelen, zelfs door het doen teekenen van rekest, volksverleidingen en dergelijke volstrekt de Rechten van den Mensch, welke de gemanifesteerde wil van het volk uitdrukt, tegenwerken en . . . de heilzame omwenteling onder die natie beletten.*”¹⁾

Laatstgemeld Comité gelastte hierop Parnassijns, aan het verzoek van *Felix Libertate* te voldoen. Dit hadden de kerkbestuurders blijkbaar voorzien, daarom begaven zij zich ter vergadering van gezegd Comité en presenteerden daar de reeds genoemde verklaring of het rekest, dat wij om de curiositeit in zijn geheel opnemen.

„*VRIJHEID, GELIJKHEID, BROEDERSCHAP.*”

„*Aan het provisioneel committe van Waakzaamheid der stad Amsteldam.*”

„*De burgers opper-Rabbijnen fungeerende en oude Parnassim van de Hoogduitsche Joodsche Gemeente, binnen deze Stad, benevens particuliere Ledematen der voornoemde Gemeente, neemen zig de vrijheid, haar belangen wegens het aan de Opperrabbijnen en fungeerende Parnassim opgedragene commissie, om*

¹⁾ *Handelingen v. h. Com. Rev. te Amst.* blz. 119.

in onze Kerk te laten aflezen het Menschen Recht. Wij laten ons op dit moment niet in, op de explicatie en intentie van het Menschen Recht, voor zo verre het de indruk heeft op onze geheiligde Joodsche Wetten, en Religie en Confusie, dat het zoude kunnen veroorzaken onder onze Gemeenten, maar dat wij zig op dit oogenblik refereeren aan de grondbeginsels van de vrugten die wij genieten zullen, van de Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap, nademaal dat wij nog niet vernomen hebben, als het in een der Godshuizen der getollereerde Godsdiensten deezer stad is afgelezen geworden, dus vertrouwen wij, dat wij niet afgezonderd zullen zijn, in het opzigt van dien van andere Gezindheden; het blijft nu aan de wijsheid en oordeel van onze waarde Burgers Committé van Waakzaamheid, hoe het beste zoude geschikt kunnen worden, om onze Gemeente, in het geheel te bevrijden van het aflezen van 's Menschen Recht in onze Kerk."

„Heil en Broederschap." 1)

Hoe zonderling ook de stijl van dit rekest is, is het toch naar den inhoud volkomen correct en daarbij diplomatisch opgesteld. Men kan er uit lezen de vrees, dat de toepassing der Rechten van den Mensch botsing met de voorschriften van den Joodschen godsdienst zou veroorzaken. Dat die vrees ook bij andere gezindten bestond, bewijst het gebeurde te Haarlem, waar de predikanten en priesters alsmede de Rabbijn ten raadhuijs ontboden waren, om den eed af te leggen op de rechten van den Mensch en Burger, zooals door de Provisioneele Representanten des Volks van Holland voorgeschreven was. De Rabbijn en de Moravische broeder verschenen in het geheel niet, terwijl drie gereformeerde predikanten alsmede alle Roomsche priesters weigerden den eed af te leggen, alvorens nadere opheldering verkregen te hebben. 2)

De tegenstand der Rabbijnen en Parnassijns prikkelde de gevoeligheid van *Felix Libertate* zoozeer, dat hare commissarissen eene proclamatie aan de Joden, zoowel in het Nederlandsch als in het Joodsch-Duitsch opgesteld, door den druk lieten verspreiden en daarenboven aan de synagogen en op verschillende plaatsen in de stad, voornamelijk in de Jodenbuurten, lieten aanplakken. In dit merkwaardige stuk komt o. a. het volgende voor:

„Welk deugdzaam menschenvriend ziet niet met verontwaardiging, dat Parnassim, die . . . de welvaart van de goede Gemeente volgens de Wet Gods behoorden waar te nemen, in een zoo belangrijken tijd, geen eenen stap doen, die tot heil of verlichting van de Joodsche Natie kan verstreken, daar er zooveel voor Armen en Rijken te verkrijgen is?" . . .

1) *N. Ned. Jaarb.* 1795 blz. 2058.

2) *De Republiken*, I (No. 37) blz. 311.

„Parnassim inziende, dat, wanneer de Rechten van den Mensch te algemeen onder ulieden bekend raakten, zij daar door ten eenenmale hunne al overheerschende kracht zouden verliezen . . . dat die slechte en goddelooze directie van de Vleeschhal, waardoor de gemeene man het meest gedrukt wordt, niet meer zoude kunnen plaats hebben; dat de geldmiddelen der Gemeente niet meer door hen willekeurig zouden kunnen besteed worden, hebben hun toevlucht genomen tot dat verfoeilijk hulpmiddel, om onder eene misleide gemeente te verspreiden, dat de leden van onze Societeit niet anders zoeken als ons Geloof te ondermijnen, dat men de aflesing der Rechten van den Mensch moest tegengaan. Zij vergeten dus moedwillig dat, wanneer het waar was, dat onze Leer strijdig was met de Rechten van den Mensch, dat wij dan in geen Maatschappij kunnen geduld worden.” . . .

„Toont [dus] aan het geheele Nederlandsche volk, dat Gij de schanddaad van Parnassim misprijst.”¹⁾

Deze proclamatie was gedagteekend 22 Maart 1795.

Men kan lichtelijk nagaan, hoe groot eene sensatie door dit heftige stuk werd te weeg gebracht. Het was een ongehoord feit in de geschiedenis der beide Joodsche gemeenten, dat de leden zich op eene zoo oneerbiedige wijze over hunne machthebbers uitlieten, hun zulke krasse beschuldigingen naar het hoofd wierpen. Het was eene oorlogsverklaring, een openbare opstand!

De heimelijke tegenstanders van het kerkelijk despotisme zullen zich over de stoute daad der mannen van F. L. verkneuterd hebben, de Parnassijns echter waren een en al woede tegen de goddelooze „clubisten,” die zoo openlijk met hun gezag den spot dreven. Doch machteloos, als zij voor het oogenblik tegenover hunne tegenstanders waren, wisten ze niets beters te doen, dan gedaan zien te krijgen, dat de hatelijke proclamatie verwijderd werd. Te dien einde wendden zij zich met eene aanklacht over F. L. tot de Municipaliteit. Vreemd is het echter, dat zij drie à vier dagen lieten verlopen, alvorens tot dezen stap over te gaan. De Municipaliteit besloot hierop, commissarissen van F. L. op Maandag 30 Maart voor hare vergadering te requireeren en voorts aan den Maire over te laten, om die proclamatie te doen wegnemen, terwijl de vergadering aan parnas-sijns de vrijheid gaf, haar van de deuren hunner synagogen af te scheuren.²⁾

Nauwelijks was dit besluit in het Dagblad verschenen, of commissarissen en leden van F. L. zonden het volgende „declaratoir” aan dat lichaam:

„Commissarissen en leden der volks-societeit F. L. hebben niet dan met de „uiterste bevreemding uit het Dagblad van de Handelingen Uwer zitting, gehouden

1) *N. Ned. Jaarb.* 1795 blz. 2059 vlgg. Twee origineele exemplaren der proclamatie, een in het Nederl. en een in het Joodsch-Duitsch berusten in de Bibliotheek van het Portug.-Israel. Seminarium te Amsterdam.

2) *Handel. der Municip. v. Amst.* I 309 vlg.

„donderdag 26 dezer gezien, dat eene commissie van parnassim van de Hoogd. en Port. Foodsche Natie, die niet schijnen te kunnen rusten, om zich tegen al wat deugdzaam is en hunne ongelukkige medegeloofsgenooten zoude kunnen verlichten . . . te verzetten, en Uwe Vergadering onophoudelijk schijnen te mogen lastig vallen met ongegronde aanklachten, — dat die commissie zeggen wij, zich heeft durven veroorloven, zich praetenselijk te beklagen, dat onze volks-societeit verkeerdelijk daarbij club genaamd” „op eigen gezag””, zich zoude hebben verloorloofd „eene proclamatie”” (zooals zij onze broederlijke aanspraak noemen) „aan de kerkdeuren enz. te doen aanslaan” . . . „vinden zich commissarissen, ofschoon tot heden toe nog niet door u gerequireerd zijnde, bij dezen evenwel verplicht . . . u daaromtrent te desabuseeren en bij dezen te verklaren, dat wel verre, dat de affictie dier broederlijke aanmaning . . . op eigen gezag zoude geschied zijn, dezelve integendeel in beide talen . . . vooraf aan den burger-Maire . . . C. W. VISSCHER, ten stadhuize is overhandigd met communicatie, dat zij daarvan distributie en affictie zouden doen, die hun daarop geantwoord heeft, dat hij zulks zoowel als de inhoud voor hunne rekening liet.” In het overige gedeelte van dit „declaratoir” beroepen zij zich op de „Rechten van den Mensch,” waarin de vrijheid, om zijne gedachten openbaar te maken, toegestaan wordt”.¹⁾

Dit stuk is gedateerd 30 Maart 1795 en behalve door commissarissen ook door J. C. HESPE, als medelid, onderteekend. Er blijkt ons uit, dat de aanklacht van Parnassijns zonder gevolgen bleef. Of door de „broederlijke aanspraak” van F. L. velen zich hebben laten bewegen, om „van hunne dwalingen terug te keeren” kunnen wij niet zeggen; onwaarschijnlijk is het echter niet.

Wij willen hier nog vermelden, dat, terwijl parnassijns onderteekenaars wierven voor hun rekest aan het Comité van Waakzaamheid,²⁾ F. L. aan de Provis. Representanten des Volks van Holland „als blijk van erkenenis” toezond „de handelingen [der] Broederschap ter verbreiding van de Rechten van den Mensch” en daaraan vastknoopte het verzoek, „dat, zoo er tegenstrijdige voorstellen aan [hen] mochten worden gedaan, deze geen indruk [mochten] te weeg brengen,” want — dus voegen zij er bij — „de overheersching der geestelijkheid ook onder ons spaart geene middelen, om de beste oogmerken tegen te gaan,” enz.

Dit verzoek, gedateerd 17 Maart, kwam ter tafel in de vergadering van 18 Maart, bij welke gelegenheid het lid J. G. H. HAHN eene lofspraak op de Joden hield en den wensch uitsprak, dat men eventueel aan het verzoek der Societeit zou voldoen.³⁾ De gevreesde deputatie liet zich echter wachten.

1) Bijlagen tot het Dagbl. der Mun. v. Amst. 1795.

2) Boven blz. 4.

3) Handel. der Municip. v. Amst. I 296 vlgg. Vgl. N. Ned. Jaarb. 1795 blz. 1713—16.

Oud-Holland, 1898.

Hangende het verschil van *Felix Libertate* met de Amsterdamsche Rabbijnen en Parnassijns betreffende de aflezing der Rechten van den Mensch in de synagogen, werd zij op nieuw in een hevigen en langdurigen strijd gewikkeld met de burgerlijke gemeente. Die strijd betrof de opname der Joden onder de stedelijke nationale garde of burgerwapening.

Er was namelijk den 29 Jan. 1795 door de Municipaliteit eene commissie benoemd tot het beramen eener ontwerp-regeling voor eene provisioneele nationale garde, ter vervanging der schutterij. Voorzitter dezer commissie was de stedelijke commandant van het garnizoen C. R. T. KRAAIJENHOFF. Tot dezen nu en tot eenige andere hooggeplaatste officieren wendden zich commissarissen van F. L. namens de leden met het verzoek, dat ook „zij en alle Joodsche burgers, die daartoe de vereischte geschiktheid hadden,” in de burgerwapening mochten begrepen worden. Trouwens was er reeds één Jood, en wellicht meer, opgenomen onder de zoogenaamde burgercavallerie. Een zelfde verzoek richtten zij den 12 Maart tot de Municipaliteit.¹⁾

Toen het ontwerp der commissie ad hoc de Municipaliteit had bereikt, bleek het, dat door de eerste onder de zwarigheden, die aan de organisatie der nationale garde in den weg stonden, ook deze werd genoemd, hoe men ten opzichte van de wapening der Joden moest handelen. De Municipaliteit benoemde hierop twee harer leden, t. w. NICOLAAS BREUKELAAR en GEORGE HENDRIK DE WILDE, om aangaande deze zwarigheden rapport uit te brengen. Alvorens deze heeren echter betreffende de wapening der Joden eene beslissing wilden nemen, wendden zij zich tot de opperrabbijnen MOZES SAUL²⁾ van de Hoogduitsche en DANIEL COHEN D'AZEVEDO, van de Portugeesche gemeente, om te vernemen, „of het volgens de Wet van Mozes geoorloofd [is], dat een Jood zich verbindt tot diensten, die hij vooraf reeds weet, dat op Sabbath- en plechtige dagen gerequireerd kunnen worden.” De opperrabbijnen, vergezeld van den koster CHAÏM MOZES COHEN, waren zoo vriendelijk bij DE WILDE aan huis te komen en gaven op de vraag, of de Joden zich al dan niet op Sabbath mogen wapenen, ten antwoord: „Nee, de Wet verbiedt het.” De koster, naar zijn zeggen daartoe „expresselijk van de Hoogd. Joodsche natie gequalificeerd,” gaf daarop te kennen, „dat parnassijns in het dagblad van de Municipaliteit gezien hebbende zeker adres van de club F. L., waarbij dezelve vraagt wapening voor de Joodsche natie, zich verplicht gevoelen aan den burger DE WILDE, als lid der Municipaliteit, te verklaren, van dit verzoek geen kennis hoegenaamd te dragen.”³⁾ Dit nu was de volle waarheid. Naar

1) *Hand. der Mun. v. Amst.* I 239 vlg.

2) In het rapport staat verkeerdelijk SAUR.

3) *Hand. der Mun. v. Amst.* I 277 vlgg.

aanleiding van deze verklaring, alsmede met het oog op de kosten, die de wapening van zooveel Joden zou veroorzaken, concludeerden de rapporteurs den 20 Maart, om alles „*provisioneel nog op den ouden voet te laten*” en derhalve aangaande de wapening der Joden nog geen beslissing te nemen.¹⁾

Dit rapport klonk den leden van *Felix Libertate* als een donderslag in de ooren; doch wel verre van er door ontmoedigd te worden, werd hun geestkracht er door aangewakkerd. Zij wenschten algeheele toepassing der Rechten van den Mensch òók op hunne geloofsgenooten; en zouden zij dan bij den eersten tegenstand het hoofd in den schoot leggen? Maar wat hen ergerde was de houding van de geestelijke leiders der Joodsche gemeente, wier heilige plicht het was, de emancipatie der Joden met alle macht in de hand te werken.

Wat deden nu de mannen van *Felix Libertate*? Vooreerst gaf de voorzitter BROMET den 22 Maart een „*Brief aan de Volks-Societeit Felix Libertate* in het licht, waarin hij uit geschiedenis en Talmud bewijst, dat de Jood, in den oorlog zijnde, noch op den Sabbath noch op andere Joodsche wetten behoefde te letten.

Groot was de woede der Rabbijnen over dezen brief, die met hunne verklaring zoo lijnrecht in strijd was. Om zich te wreken, verspreidden zij onder het fanatieke gemeen het praatje, „*dat de leden van Felix Libertate allen navolgers [waren] van ANACHARSIS KLOOTS*”²⁾ en [derhalve] *gedecclareerde godverloochenaars, die allen [zochten], de Joodsche religie te vernietigen*”.³⁾

Doch BROMET liet zich hierdoor niet afschrikken, maar gaf den 26 Maart een tweeden „*Brief*” in het licht, veel grooter dan de eerste. Daarin bewijst hij uit de geschiedenis en Joodsche geschriften, dat de Joden zich op den Sabbath mogen wapenen en aan „*de exercitie van de nationale garde*” deelnemen, als zijnde dit „*een praeparatoir middel tot de defensie van den lande in het algemeen en speciaal eene presente noodzakelijkheid, om de rust in ieder plaats te behouden*,”⁴⁾ enz.

Hierna doet de schrijver de belangrijke mededeeling, dat in 1782, toen de oorlog met Engeland uitgebroken was, de opperrabbijn SAUL LEVIE, vader van MOZES SAUL, toegestaan heeft, dat Joden als matroos op koopvaardischepen dienst namen, na hun vooraf plechtig zijn zegen te hebben gegeven; waarna de schrijver de vraag stelt, hoe dān de opperrabbijn MOZES SAUL thans een zoo averechtsch advies kan uitbrengen.⁵⁾

1) T. a. p. blz. 278.

2) ANACHARSIS KLOOTS of CLOOTS, oorspronkelijk tot den geestelijken stand behorende, was een „berucht” atheïst. In zijn werk „*de Algemeene Republiek*” ontkent hij de schepping en beschouwt hij het heelal als eene eeuwige substantie. Uit het vaderland verdreven, werd hij lid der Fransche Nationale Conventie. Na zijn terugkeer ging hij over tot den rechterlijken stand en werd Raadsheer in het hof van Groningen.

3) BROMET „*Tweede Brief*” blz. 4.

4) *Tweede Brief* blz. 5.

5) T. a. p. blz. 18—19.

Denzelfden dag, dat de eerste Brief van BROMET in het licht verscheen, werd er van wege *Felix Libertate* een adres gericht „aan de commissie tot organisatie der nationale garde van Amsterdam en jurisdictie,” in welk adres commissarissen zich beroepen op hun vroeger uitgedrukt verlangen aan de leden der commissie en aan de Municipaliteit. Zij vragen thans niet meer de opname in de nationale garde voor *alle* Joden, maar geven den wenk, daarvan uit te sluiten: 1°. Al die de Rechten van den Mensch niet behoorlijk erkennen of ze tegenwerken, „gelijk o.a. onlangs circa 600 hunner geloofsgenooten zich daaromtrent gekenmerkt hebben; 2°. „Gens sans aveu of lieden zonder staat van bestaan; 3°. Hen, die zich in 1787 „aan incivisme hebben schuldig gemaakt, door wandaden ten behoeve van het Oranjehuis.”

Een dag later, dus 23 Maart, vervoege zich eene commissie van *Felix Libertate* voor de vergadering der Municipaliteit, om daar voorlezing en aanbieding te doen van een nieuw adres, waarin zij de adviezen der opperrabbijnen en van „den *prétenselijk gequalificeerden koster CHAÏM MOZES COHEN*” bestrijden.

Nadat dit adres overhandigd was, verklaarde de voorzitter uit naam der vergadering, dat er voortaan geen adressen meer zouden worden aangenomen, welke op naam van eenig genootschap mochten inkomen, tenzij die door alle burgers, zoodanig een gezelschap uitmakende, geteekend zouden zijn.

Kort hierna (27 Maart) leverden ASSER en HESPE bij de Municipaliteit eene *Uitvoerige Memorie* in, door hen en „een aantal brave lieden, zoo leden als geene leden der Societeit geteekend.” Aan de heldere bewijsvoering bemerkt men, dat het vaderschap van het stuk aan ASSER toekomt. Het is belangrijk, omdat het de hangende kwestie in een nieuw licht stelt en van daar uit beoordeelt. De opstellers vragen o. a. „Kan het vaderland van de Joden dezelfde diensten verwachten als van andere menschen?” Deze vraag, zeggen zij, schijnt door DE WILDE en BREUKELAAR geopperd in de bedenking, of een Jood zich verbinden kan volgens de Wet van Mozes tot diensten, die hij vooraf reeds weet, dat op Sabbath en plechtige dagen gerequireerd kunnen worden? „Doch deze bedenking kan geenszins opgelost of beantwoord worden door de afvraging der Rabbijnen, of het geoorloofd is, dat de Joden zich wapenen al of niet op den Sabbath?” omdat „geen Rabbijn het geweten of de godsdienstige begrippen van zijne medeburgers kan of mag bepalen” (d. i. regelen).

Dit is slechts een enkel punt uit deze belangrijke memorie.¹⁾ Zij werd met de daartoe behoorende bijlagen in handen gesteld van VAN VUURST ten fine van rapport, hetwelk door hem den 31 Maart werd uitgebracht.²⁾ De

1) De geheele Memorie met inleiding enz. zijn opgenomen in de *Bijlagen tot de Handel. der Municip. v. Amst.* op 30 Maart 1795.

2) *Handel. der Municip. van Amst.* I 344.

tekst van dit rapport is mij niet bekend, evenmin welke conclusie naar aanleiding er van door de Municipaliteit genomen werd. Zooveel is zeker, dat de wapening der Joden niet werd toegestaan. Rechtstreeks geweigerd schijnt zij echter ook niet te zijn. Nochtans had een objectieve beoordeeling van al de argumenten door ASSER c.s. aangevoerd de stedelijke regeering kunnen overtuigen, en wellicht heeft zij haar overtuigd, hoe onrechtvaardig het was, de wapening te weigeren aan de Joden, die er om vroegen. Doch de leden wilden niet overtuigd zijn.

Hoe gunstig stond hiertegenover de handelwijze te 's-Gravenhage waaromtrent men in verschillende nieuwsbladen van Maart 1795 kon lezen: „*De commissarissen tot organisatie der Haagsche burgerij zijn zoo verknocht aan de gronden van Vrijheid en Gelijkheid, dat zij de Joden gelijk alle andere ingezetenen tot de wapening der burgerij gerequireerd hebben; zijnde deze handeling der commissarissen niet anders geweest, dan de interpretatie van de vrijheidsminnende gevoelens van den Haag; ten bewijze hiervan strekt, dat bij eene der compagnieën de burger M. EPHRAÏM, [een Jood], op weinige stemmen na tot officier was verkoren geworden*”.¹⁾

Evenzoo werden in Groningen de Joden niet van de gewapende burgermacht uitgesloten. Toch was er eenige restrictie. In art. 7. Hoofdstuk V toch van het den 20 Mei 1795 goedgekeurde Reglement der gewapende burgermacht, welk hoofdstuk handelt over „*wie zich kunnen excuseeren*”, lezen we: „*Alle die van de Foodsche gezindheid zijn. Doch zullen alle personen in dit hoofdstuk vermeld, wel admissibel wezen, mits zich verbindende als van de personen boven de 55 jaren vermeld is.*” Deze laatste zinsnede doelt op art. 2, hetwelk luidde: „*Die 55 jaren vol en daarboven oud zijn en dus ongehouden om de wapens op te vatten, zullen echter bevoegd zijn, zulks vrijwillig te doen . . . welke verbintenis niet korter zal mogen zijn dan voor één jaar.*”²⁾ Ook te Leiden, Amersfoort en elders betrokken de Joden zonder de minste bedenking de wacht.

Het laatste vernemen wij uit een rekest den 26 Maart door F. L. ingediend bij de „*gewapende Provisioneele Schutterij [der] stad [Amsterdam] en Jurisdictie.*” Deze verwijzing naar de verdraagzaamheid die men elders aan den dag legde, had echter op de bevelhebbers der schutterij geenerlei invloed.

Evenzoo bleef zonder uitwerking een verzoekschrift, 1 April door HESPE uit naam van F. L. bij de Provisioneele Representanten van het Volk van Holland ingediend. De vergadering vond goed te adviseeren, om „*de verzoeken, door die Foodsche societeit gedaan, te laten in statu quo.*”³⁾

Opmerking verdient nog een voorstel, den 27 Maart door J. B. VAN DER

1) *N. Ned. Jaarb.* 1795 blz. 1575.

2) *T. a. p.* blz. 4144 vlgg.

3) *Dagblad der Prov. Represent. van het Volk van Holl.* 1 April 1795.

MEERSCH, een Christen, bij de Municipaliteit ingediend. Het is getiteld: „*Consideratiën over de Wapening.*” De schrijver stelt voor, „*dat men alleen wapenen zal, die een declaratoir onderteekenen, bij hetwelk zij verklaren te erkennen de Rechten van den Mensch en Burger . . . en zich te verzetten tegen alle één- of veelhoofdig willekeurig gezag, en hen, die niet teekenen, als contribuanten aan [te] nemen.*”¹⁾

Het was echter alles voor doovemans ooren gepredikt. De Municipaliteit onthield zich voorloopig van het nemen eener definitieve beslissing. Deze weifelende houding, waartoe invloeden van buiten kunnen hebben medegewerkt, was oorzaak, dat den 13 Mei door ASSER bij de Municipaliteit werd ingediend een nieuw adres, thans door 80 burgers benevens de Commissarissen der Societeit onderteekend. Het is een langgerekt stuk.²⁾ Het werd door het stedelijk bestuur bij besluit van 17 Mei eenvoudig „*in advies gehouden*”.³⁾ Het schijnt, dat het dralen van dit lichaam adressanten hinderde, althans 16 Mei beklagen commissarissen van *Felix Libertate* zich over de Municipaliteit bij het provinciaal bestuur, waarop dit het comité militair om advies vroeg.⁴⁾

Hoe het advies is uitgevallen, is mij niet bekend; waarschijnlijk was het den Joden gunstig; er is althans van nu af eene kentering in de opinie der stedelijke regeering waar te nemen, al is zij ook niet officieel uitgesproken. Dit is op te maken uit een voordracht van de algemeene of gecombineerde vergadering der wijkvergaderingen, waarin tot de Municipaliteit o. a. het verzoek wordt gericht, „*dat toch onverwijld de wapening der Joden worde gekeerd*”. De voordracht is gedateerd 1 Juni en onderteekend door PIETER BROUWER, voorzitter, A. G. VERSTER, vice-voorz. en FREDERIK SMIT.⁵⁾

De kwestie bleef nu slepend tot October 1795, toen zij op nieuw opgerakeld werd, zonder definitief beslist te worden. Wel was de Commissie ter organisatie der nationale garde van oordeel, dat men de Joden niet mocht uitsluiten, maar het verzet der burgers uit de wijken 13, 14 en 15 maakte het raadzaam „*de zaak in statu quo te laten, tot aan eene nationale conventie of constitueerende vergadering*”.⁶⁾

Zoo hadden dan de pogingen der leden van *Felix Libertate* nog niets uitgewerkt en was de blijde hoop, door hen gekoesterd, op eene teleurstelling uitge-loopen. Het was niet de eenige, waarover zij zich te beklagen hadden.

(Wordt vervolgd).

1) *Bijlagen tot het Dagblad der Mun. v. Amst.*

2) Het beslaat niet minder dan 6-bladzijden druks in de *Handelingen der Mun. v. Amst.* II, t. w. blz. 609—12 en 618—20.

3) T. a. p. II 609.

4) *N. Ned. Jaarbb.* 1795 blz. 3029.

5) *Hand. der Mun. v. Amst.* II 703

6) Zie voor alles wat deze zaak betreft: *Bijlagen* enz. in dato 8 Octob. 1795 blz. 265 vlgg. 273 vlg. 275 vlg. 270 vlgg. *Dagbl. der Mun. v. Amst.* in dato 8 Oct. 1795.

Eenige kleine mededeelingen naar aanleiding van „De Zeeusche Nachtegael”

DOOR

C. W. BRUINVIS.

IJLEN de heer J. G. FREDERIKS zegt in zijn artikel *De Zeeusche Nachtegael* (XIV blz. 82 noot): „terwijl de echtgenoot van ANNA [ROEMERS] Baljuw was, dat niet veel anders beteekent dan dat hij onroomsch was.” Dr. N. BEETS licht ons in zijne uitgaaf der gedichten van ANNA ROEMERS, (2^e deel bl. 211), anders in, als hij, van mr. DOMINICUS BOOT VAN WESEL sprekende, getuigt: „z i j n v a d e r was JAN VAN WESEL, baljuw van de Zijpe en dus van de gereformeerde religie, zijne moeder JOSINA BOOT, zuster van DOMINICUS BOOT, tot 1619 baljuw en dijkgraaf van de Wieringerwaard”. ADRIAAN WESTPHALEN noemt een VAN WESEL, en zal daarmede wel den zoon bedoelen, onder de voorname geuzen, die door den in 1622 te Alkmaar gekomen pater-franciscaan HENDRIK HUIBERTSZ. BUITENDIJK tot de oude kerk zijn teruggebracht. Of deze overgang vóór of na VAN WESELS huwelijk (11 Februari 1624) heeft plaats gehad, moet in het midden gelaten worden.

De Zeeusche nachtegaal brengt ons tot de Fransche, FRANCISCA DUARTE, die door haar zang de saamgekomenen op het Muiderslot bekoorde. Dr. BEETS doet in het bovenaangehaald werk (bl. 249) eenige mededeelingen over hare familie, maar verklaart daardoor evenmin de oorzaak van haar verschijnen te Muiden als hare bekendheid met de dochters van ROEMER VISSCHER. Een helaas zeer geschonden grafzerk op het koor der Groote Kerk te Alkmaar schijnt het spoor te wijzen om in deze tot wetenschap te komen. Die zerk mist een deel van haar vroegere breedte, toont het door Dr. BEETS naar opgaaf van ALBERDINGK THIJM vermelde wapen en als randschrift. *leyt begraven dvarte roderiges dvarte soone van diego dvarte van antw. . . .*, zoodat de tijdsaanwijzing is verloren gegaan.

De overledene liet geene andere erfgenamen na dan zijne zuster, gehuwd met FRANCISCUS FERDINANDEZ DU PAS, die den 28 September 1641 voor kerkmeesters verscheen, het graf eischende, waarop hem werd „te goed gedaan t geen hij op zijn graf verloren had.”

't Is ons volkomen onbekend wat DUWART DE RODRIGES, zooals kerk-

meesters hem noemden, naar Alkmaar heeft geleid; maar de veronderstelling is niet gewaagd, dat hij een broeder was van GASPAR DUARTE gezegd DE WEERT, overleden te Antwerpen in 1653, en dat zijne oomzegster FRANCISCA zijne huishouding bestuurde. Wellicht is hij reeds vóór 1640 overleden, wat oorzaak kan zijn geweest van FRANCISCA's terugkeer naar Antwerpen, waar ANNA ROEMERS haar in dat jaar met haren vader hoorde musiceeren. Voor het door Dr. BEETS zeer waarschijnlijk geacht geval, dat FRANCISCA de echtgenoot zou zijn geweest van een te Alkmaar woonachtigen FRANCISCO DUARTE, vonden wij geenerlei bevestiging.

Van de beide zonen van ANNA ROEMERS stierf de jongste, JOHAN, reeds in 1647, en leefde de oudste, de advocaat ROEMER of ROMANUS, nog in 1693, althans van dat jaar is een der twee in het Alkmaarsche museum bewaarde geschriftjes van zijne hand ¹⁾, luidende:

Ad

D. LAURENTIUM.

Cur te LAURENTI non terruit ignea crates?

Me quia torreat fortior ignis amor.

Sed divinus amor, quo dum torretur ab igne

Gaudet, ut in mediis, mens salamandra focis.

O, quoque sic superet melioribus ignibus ignes

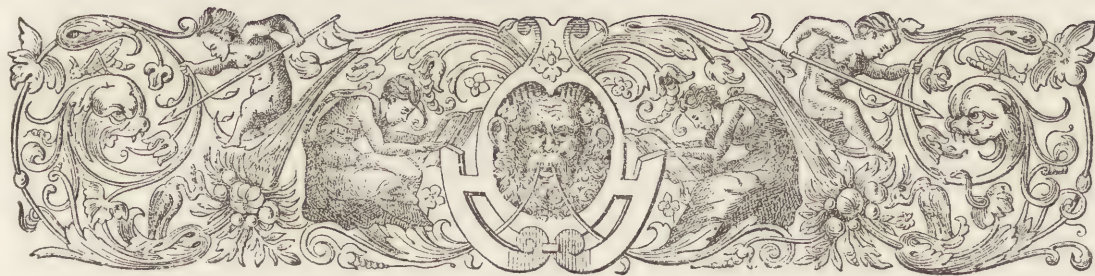
Mentibus in nostris divus amoris amor!

Romanè 1693.

Dichtte hij in het hollandsch en in het latijn, zijn eenige zoon DOMINICUS (in 1677 leefden van deze ook 4 zusters) was mede niet vreemd aan de letteren, in 1669 te Amsterdam *De Lagchende Apollo* en te Zaltbommel *De open winkel der zanggodinnen* uitgevende. Hij beleefde van den zoon het tegendeel van genoeg, zoodat hij zich genoodzaakt zag hem in het tuchthuis te plaatsen, gelijk wij meenen te mogen afleiden uit de volgende aantekening; „20 April 1686 vergaderen met burgemeesteren [van Alkmaar] ms. ROMANUS VAN WESEL en REYNIER COETENBURG over het geschil tusschen VAN WESEL en zijn zoon, wegens de alimentatie door hem te praesteeren. Door tusschenspreken van burgemeesteren neemt VAN WESEL aan, op tijd, door burgemeesteren te bepalen, aan zijn zoon tot zijne uitrusting te zullen geven zeker legaat aan hem gemaakt ter somme van 400 R.guldens en verder jaarlijks ten einde als voren 100 Rijksdaalders ingaande dato dezès, op termijnen en aan een persoon door burgemeesteren aan te wijzen, mits den voornoemden zijnen zoon stellende op vrije voeten en betalende de kosten, in *de Moriaan* en elders tot nu toe gemaakt.”

¹⁾ Het andere is eene latijnsche en hollandsche verklaring van het opschrift voor den hoofdgevel van de waag te Alkmaar.

WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE

ZIJN LEVEN EN ZIJN WERK,

DOOR

P. HAVERKORN VAN RIJSEWIJK.

IN de laatste jaren der zestiende eeuw verhuisde van Oostwinckel, in Vlaanderen, naar Leiden een WILLEM VAN DE VELDE. Hij had daar reeds familie, want op 22 September 1592 werd hij tot poorter aangenomen op getuigenis van CLAES RIJCKAERT, brouwer, en ADRIAEN RIJCKAERT „zijn cousins”. Een half jaar later, op den 28^{en} April 1593, trouwde hij met eene AELTGE GERRITS, jonge dochter, van Leiden¹⁾. In 1606 huurde hij, blijkens het Register op het schoorsteengeld, van GEERTGE DIRCKS een huis in de Mandemakerssteeg. Daar woonde hij nog in 1622, volgens het Register van het Hoofdgeld (Gasthuis f 3). De inschrijving²⁾ luidt :

1) De inschrijving luidt: „WILLEM VAN DE VELDE, van Oostwinckel, geass. met WILLEM VAN DEN VELDE, zijn vader, met AELTGE GERRITSdr., van Leijden, vergezelschap met CRIJN GHIJSBERTS, haer moeder.

2) Deze inschrijving werd mij medegedeeld door Mr. CH. M. DOZY.

WILLEM WILLEMSZ. <i>schipper, in 't leger.</i>	MAERTGEN.
AELTGE GERRITS <i>vrouw.</i>	WILLEM <i>in 't leger.</i>
kinderen	CRIJNTGE.
	GERRIT.
	NEELTGE, <i>vrouw van GERRIT.</i>

Toen de stadsambtenaar het huis in de Mandemakersteeg bezocht, was WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE „in 't leger”, en had hij zijn zoon WILLEM daarheen meegenomen. In September 1622 moest de Leidsche schutterij naar Grave trekken en WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE behoorde tot de met het transport belaste schippers. Van dezen tocht gaf de Leidsche schilder CORNELIS LIEFRINCK, die mede uitgetrokken was, eene herinnering in drie prenten.¹⁾ De eerste vertoont de Maas tusschen Tiel en Opijnen, met de acht schepen van de Leidenaars; de tweede de vesting Grave aan de overzijde der Maas, en op den voorgrond de naderende Leidsche schutterij; de derde den tocht over de Mookerheide. Deze LIEFRINCK woonde vlak naast WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE, blijkens het reeds vermelde Register van het Hoofdgeld. Hij was in 1626 met JAN VAN GOIJEN taxateur der schilderijen van ARNOUT ELSEVIER²⁾; werd in hetzelfde jaar Substituut-Baljuw van Rijsburg en Boskoop, terwijl hij zich in 1635 Baljuw noemt³⁾, en wordt in 1640 nog te Leiden vermeld. Lang bleef hij echter niet VAN DE VELDE's buurman; want deze verkocht op 9 December 1623 zijn huis in de Mandemakerssteeg.⁴⁾ Dit is het laatste wat ik omtrent den schipper WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE kan melden. Zijne vrouw AELTJE GERRITS vinden wij nog in 1632 en in 1633 als getuige bij den doop van kinderen van den zoon WILLEM, die den tocht in 1622 meemaakte.

De te Leiden bewaard gebleven doopboeken reiken niet zóó ver terug, dat wij de geboortejaren der vier kinderen kunnen mededeelen. GERRIT zal wel de oudste zijn geweest, daar hij in 1622 reeds getrouwd was. De afkondiging van zijn huwelijk had plaats op den 23en Maart 1622. Zij luidt:

GERRIT WILLEMSZ. VAN DE VELDE, *schipper, j. m., van Leijden, en*
NEELTJE DANIELS, *j. d., mede van Leijden.*

Omstreeks 1628 werd hun een zoon geboren, dien zij DANIEL noemden naar zijn grootvader van moederszijde. Deze DANIEL VAN DE VELDE werd

1) FR. MULLER. *Vad. Geschied.* No. 1472.

2) *Oud-Holland* 1896 p. 12.

3) RAMMELMAN ELSEVIER, in *Ned. Spectator* 1875 p. 157.

4) Protocol Not. P. D. VAN LEEUWEN, te Leiden. Deze en de meeste der volgende notariële acten dank ik den heer Dr. A. BREDIUS.

luitenant ter zee, en trouwde in 1656 te Amsterdam. Op den 2^{en} December had de ondertrouw plaats; hij werd daarbij „geassisteerd met WILLEM VAN DE VELDE zijn oom”. ¹⁾ Die oom kan niemand zijn dan WILLEM VAN DE VELDE, de broeder van zijn vader, degeen die in 1622 als knaap den tocht naar Grave meêmaakte. En dat deze de kunstenaar is, die later genoemd werd WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE, blijkt reeds uit de mededeeling in gemelde huwelijksafkondiging, dat hij „woont in de Corte Coninkstraet”. Het wordt bovendien bevestigd door een notarieele acte van 5 Januari 1657, waarin ten behoeve van DANIEL VAN DE VELDE, Luitenant ter zee in 's Lands dienst, eene verklaring wordt afgelegd door denzelfden WILLEM VAN DE VELDE en zijne vrouw JUDICK VAN LEEUWEN ²⁾, die wij meermalen ontmoeten als vrouw van WILLEM VAN DE VELDE, den kunstenaar. De zuster MAERTJE vinden wij in 1632 als getuige van den doop van een zijner kinderen vermeld.

Er is dus geen twijfel mogelijk, dat de jonge WILLEM, die in 1622 met zijn vader den schipper naar Grave trok, WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE is. Volgens HOUBRAKEN werd hij geboren in 1610. Hij zelf zeide in eene acte van 29 April 1654 te zijn „out omtrent XLII jaeren”; in eene attestatie dd. 25 April 1656 te zijn „out omtrent 44 jaren”; en op zijn stuk, bij den Hertog van Portland, dat het jaartal 1685 draagt, schrijft hij oud te zijn „74 jaren”. Men mag dus uit een en ander besluiten dat hij geboren werd in de laatste maanden van 1611.

Men ziet de elementen zijn aanwezig, welke hem bij aangeboren aanleg en lust moesten vormen tot den kunstenaar, die hij geworden is. Zoon en broeder van een schipper, moest ook hij voorliefde hebben voor het scheepswezen; in zijn vroege jeugd nam hij deel aan den tocht naar Grave, van daar zijn lust tot reizen en trekken, ook met 's lands vloten. Aan dien tocht nam deel de schilder LIEFRINCK, die zijn buurman was te Leiden.

Laat mij hier zeggen wat WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE op kunstgebied is geweest. In eene door hem bij den notaris P. DE BARY op 29 April 1654 gepasseerde acte heet hij „consttijkenaar”; in het Actenboek van Admiraal MICHIEL ADRIAENSZ. DE RUIJTER vond ik eene Acte dd. 6 Juni 1666, waarbij hij een galjoot ten dienste stelt van WILLEM VAN DE VELDE „scheepsteijckenaar”; in eene acte der Staten van Holland en West-Friesland, dd. 15 Juli 1666 wordt hij genoemd „Const ende Scheepsteijckenaar”; in eene acte, te Amsterdam verleden op 24 September 1672, wordt hij genoemd „Teckenaar” ³⁾; als KAREL II, koning van Engeland, in 1674 hem een jaargeld toekent, geschiedt dit „for taking and making draughts-of-seafigths” ⁴⁾, en HOUBRAKEN zegt van hem, dat hij „ondernam door de pen zoo

¹⁾ *Oud-Holland* IV, p. 217. ²⁾ Prot. Not. B. COORNHART te Amsterdam. ³⁾ Prot. Not. B. COORNHART.

⁴⁾ WALPOLE. *Anecdotes of Painting*, ed. 1876, D. II, p. 138.

„groote als kleine vaartuigen op papier en gewitte paneelen te teikenen, zelfs „Admiraalschappen en heele vloten volgens het zeegebruik in 't zeilen te verbeelden.”¹⁾ WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE was dus van beroep teekenaar van schepen, vloten en zeeslagen, al heeft hij — gelijk HOUBRAKEN ook meldt — ondernomen „in zijn ouderdom met olieverf te schilderen”. Wordt hij in een notarieele acte van 1662 „schilder” genoemd, stond op zijn grafzerk in St. Jameskerk „painter of seafights”²⁾, alsook in 't begrafenisbriefje, dat HOUBRAKEN zag bij zijn kleindochter³⁾ — hij was teekenaar, geen schilder, en daar teekenen geen beroep was, kan het ons niet verwonderen, dat geen beroep hem wordt toegekend bij de inschrijving van zijn huwelijk, in afwijking van den regel.

Op 30 Juli 1631 werd ingeschreven de huwelijksafkondiging, op 19 Augustus 1631 werd in de Hooglandsche kerk te Leiden voltrokken het huwelijk van:

WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE, *jongman van Leijden, woonend opt Amsterdamsche Veer & verselt met JAN CORNELISZ. schipper, woonend op den Ouden Rhijn naest DUEREN zijn neeff met*

JUDICGEN ADRIAENSdr. VAN LEEUWEN, *woonende op den Ouden Rhijn & verselt met SARA MOIJAERTS, haer moeder, mede aldaer.*⁴⁾

Het Amsterdamsche Veer was op den Ouden Rijn, bij de Hooglandsche Kerk. Wij zouden zeggen W. VAN DE VELDE en zijne bruid woonden op dezelfde gracht. Daar het eenige betekenissen kan hebben voor de kennis van VAN DE VELDE's omgeving, zij hier medegedeeld, dat zijne vrouw een dochter was van SARA MOIJAERTS, van Norwich, en ADRIAAN DIRKS VAN LEEUWEN, van Leiden, wier huwelijk te Leiden werd ingeschreven op 22 September en in de Hooglandsche kerk werd voltrokken op 10 October 1606. Bij de inschrijving werd SARA vergezeld door FRANÇOIS MOIJAERT, haar oom, en MARIJTGE THONIS, „haer toecomende schoonmoeder” (d. i. stiefmoeder), en ADRIAAN werd vergezeld door DIRCK CORNELIS VAN LEEUWEN, zijn vader, terwijl als zijn beroep wordt opgegeven „vachtploter”,⁵⁾ het onaanzienlijk bedrijf om de wol van de schaapsvellen te trekken, welke gebruikt werd in de te Leiden bloeiende wolfabrieken.

WILLEM VAN DE VELDE was een goed jaar getrouwd toen zijn eerste kind werd geboren. Hij noemde het MAGDALENA en liet het in de Hooglandsche Kerk doopen op 26 October 1632. Getuigen bij den doop waren ABRAHAM

¹⁾ HOUBRAKEN D. I, p. 354.

²⁾ WALPOLE l.l. p. 139.

³⁾ HOUBRAKEN l.l. p. 355.

⁴⁾ Kerk. Inteeckenregister.

⁵⁾ Kerk. Inteeckenregister F. f 109v.

JANSSEN BLOMMEDAEL, AELTJE GERRITS (VAN DE VELDE's moeder) en ABIGEL MOIJAERTS (zeker eene verwante van zijne vrouw). MAGDALENA is waarschijnlijk vroeg gestorven, daar zij niet genoemd wordt in een testament, door haar ouders verleden in 1657.

Amper één jaar later werd WILLEM VAN DE VELDE weder vader. Op 18 December 1633 liet hij in de Hooglandsche Kerk doopen zijn zoon WILLEM, later de vermaarde zeeschilder. Men ziet dat HOUBRAKEN minder goed was ingelicht, toen hij schreef, dat deze „werd geboren te Amsterdam in 't jaar 1633” ¹⁾. Amsterdam moet voortaan dezen kunstenaar aan Leiden afstaan. Getuigen bij den doop waren: TOBIAS MOIJAERT (een verwant van VAN DE VELDE's vrouw), AELTGE GERRITS (VAN DE VELDE's moeder) en MAERTGE WILLEMS (VAN DE VELDE's zuster). ²⁾

Leiden was een bloeiende fabriekstad, maar voor iemand als WILLEM VAN DE VELDE toch een minder gewenschte woonplaats, op verre na niet als Amsterdam moest zijn waar de scheepsbouw bloeide en een Collegie der Admiraliteit gevestigd was. Hij verhuisde dan ook daarheen. Geen document geeft aan wanneer de verhuizing plaats had, maar in het najaar van 1636 woonde VAN DE VELDE te Amsterdam. Op 30 November van dat jaar werd in de Oude Kerk aldaar gedoopt zijn zoon ADRIAAN. De inschrijving luidt:

30 Nov. 1636. WILLEM WILLEMSZ. VAN DE VELDE.

JUDICK ADRIAENS en FRANS ADRIAENSZ. VAN LEEUWEN
met SARA MOIJER brachten ADRIANUS.

Deze acte doet den datum der geboorte van dezen grooten kunstenaar kennen. Gelijk men ziet, werd de doop bijgewoond door VAN DE VELDE's vrouw, een broeder van haar en haar moeder, terwijl het kind werd genoemd naar den grootvader van moederszijde.

Tijdens het twaalfjarig bestand had de Noord-Nederlandsche koophandel een groote vlucht genomen en met dezen de scheepsbouw ook. In 1621 werd de West-Indische Compagnie opgericht, die van 1623 tot 1636 meer dan 800 schepen uitrustte. De Oost-Indische Compagnie zat ook niet stil en bouwde schepen van grooter kaliber dan die van den Staat. Onder de scheepsbouwmeesters waren er, zooals DIRK RAVEN te Amsterdam, die van 1627 af, ieder jaar één en soms drie schepen bouwden. LODEWIJK DE GEER kon hier in 1644 een eskader van meer dan 20 schepen huren, bewapend met 10 tot 13 stukken.

1) HOUBRAKEN D. II, p. 324.

2) De drie laatste mededeelingen uit Trouw- en Doopregisters dank ik aan Mr. CH. M. DOZY.

De landsvloot was in de eerste helft der zeventiende eeuw niet groot. Na de overwinning op de Onoverwinnelijke Vloot tot den eersten oorlog met Engeland had de Republiek een vloot van 30 à 40 schepen. Wanneer het noodig was, werden er schepen gehuurd van de Oost- en West-Indische Compagniën. Over 't geheel waren het kleine schepen met één dek en met licht geschut.

In de restanten van het Marine-archief, deerlijk gehavend bij den brand in het Departement van Marine, nu goed bewaard in het Rijksarchief, vond ik in de Resolutie-boeken van het Collegie der Admiraliteit te Amsterdam, de eenige uit dit tijdvak welke overgebleven zijn en nog wel in erg verminkten staat, eene lijst der schepen van oorlog op 5 Februari 1635 staande ten dienste van die Admiraliteit. Er worden 47 schepen opgesomd; bij verscheidene zijn de namen der schepen of die der bevelhebbers verdwenen, omdat zij boven of onder op de bladzijden stonden geschreven. Al die schepen voerden behalve kanonnen voor metalen of ijzeren kogels ook nog stukken voor steenen kogels. De „*Frederick Hendrick*”, waarop voer de Vice-Admiraal WIMMER VAN BERCHEM, had 32 stukken van de eerste en 6 van de tweede soort. De overige schepen hadden van 14 tot 24 stukken; zes fregatten van 10 tot 20. Daar de vloot voornamelijk dienen moest tegen de Duinkerker kapers op de kust en in de riviermonden, gaf men de voorkeur aan schepen van geringen diepgang, maar men moest sterker bewapende schepen bouwen, nu de Duinkerkers dat deden. Op 6 Maart 1636 werd besloten ter bezetting van de Vlaamsche kust uit te rusten 22 schepen, 5 jachten en 5 fregatten. Den 30^{en} December van dat jaar werd de lijst der schepen opgemaakt voor de verdeeling der kosten over acht gewesten¹⁾. Op die lijst staat: „'t schip *Aemilia*” — Luijt. Adm. TROMP”. Dit schip, eigenlijk „*Amelia*” geheeten, werd gebouwd door de Admiraliteit der Maas, genoemd naar AMALIA VAN SOLMS, gemalin van Prins FREDERIK HENDRIK, en voerde 54 stukken.

Door dit schip, de gevechten bij Maerdijck of Duinkerken en den strijd bij Duins in 1639, hebben wij de vroegste herinneringen aan den arbeid van WILLEM VAN DE VELDE.

HUGO ALLARDT, later C. DANCKERTSZ, gaf eene gravure van TROMP's schip uit, met den spiegel en de stuurboordzijde, geheschen zeilen en mannen op het dek, waarop als de teekenaar vermeld staat W. V. VELDE.²⁾

Twee gravures werden gemaakt naar teekeningen van zijne hand, weergevende twee momenten uit den strijd van TROMP tegen de Duinkerkers bij Maerdijk, op 18 Februari 1639. De eene staat onder het portret van MAERTEN

¹⁾ JOH. TJASSEN's *Zeepolitie*, 1653, p. 97.

²⁾ FR. MULLER, *De Vaderlandsche Geschiedenis in platen* No. 1555b.

TROMP, a^o 1640, naar SIMON DE VLIAGER, gegraveerd door C. VAN DALEN, uitgegeven door ABR. VAN WAESBERGE te Amsterdam,¹⁾ de andere verscheen afzonderlijk bij denzelfden drukker.²⁾ Bij deze gravures en bij de volgende moet ik langer toeven, dan ik voornemens ben in 't vervolg bij zijne teekeningen te doen, omdat hier de vraag zich opdringt, of hij met TROMP te Maerdijck en op de reede van Duins geweest is, dan of hij de teekeningen voor deze gravures gemaakt heeft naar beschrijvingen van ooggetuigen.

Op de eerste van deze gravures, liggen de beide vloten dicht bij elkander aan ééne zijde van de bank De Splinter. De Duinkerkers hebben den voorsteven gewend naar TROMP's vloot; één van hen ligt tusschen twee Hollandsche schepen; en allen zijn druk aan het schieten.

Op de tweede gravure zijn de vloot van TROMP en die van Duinkerken een goed einde van elkaar verwijderd; de eerste links en de andere rechts van De Splinter. De vloten schieten niet meer op elkaâr. De Duinkerkers hebben den voorsteven gewend naar de haven. Bij de kust zitten negen Duinkerkers aan den grond, en staat er één in brand. TROMP's vloot, die 12 schepen telde heeft er nu 14, en van de 2 bijgekome ne heeft één de groote, de andere de groote en de fokkemast verloren.

De geschiedenis leert dat de Duinkerkers besloten met 12 oorlogschepen, één pinas en twee andere schepen, als geleiders van vijf met soldaten bemande schepen, te breken door de Statenvloot, welke de haven bezet hield. Bij het gevecht geraakten twee Duinkerkers in TROMP's vloot. Dit is het moment van de eerste gravure. Te drie uren na den middag vluchtten de Duinkerkers naar hunne haven; daarbij geraakten negen van hen aan den grond, en dit ongeluk trof ook hun aanvoerder, die zijn schip toen in den brand stak, terwijl TROMP de twee veroverde schepen behield. Dit is het moment van de tweede gravure. De eerste geeft het gevecht met, de tweede de vlucht van den vijand.

Op beide gravures ziet men naast het hoofd van Duinkerken drie schepen liggen. Het kunnen de transportschepen zijn, die zich buiten schot hielden. In de Verklaring, welke gedrukt is onder de eerste gravure, worden die schepen genoemd: „Drij Engelsche schepen”. De geschiedenis maakt eerst vier maanden later gewag van die drie Engelsche schepen. Op 28 Juni hield TROMP drie Engelsche schepen aan, welke 1075 soldaten uit Spanje naar Duinkerken transporteeren moesten. Hij nam die soldaten gevangen en zette hen op Frankrijk's kust aan wal, met uitzondering der officieren, en gaf de schepen vrij, tot groote

1) FR. MULLER, *Portretten* No. 5437a.

2) FR. MULLER, *Vad. Geschied.* No. 1797.

ontevredenheid van vele Hollanders. Noemt de Verklaring de Duinkerker transportschepen, om het publiek te plaisieren, Engelsche schepen? Of heeft VAN DE VELDE, toen hij zijne teekening gereed maakte voor de gravure, welke in 1640 verscheen, die drie erbij gevoegd, met hetzelfde doel, gelijk niet ongebruikelijk was?

Hoe dit zij, het verschil der twee voorstellingen, de nauwkeurige schets der kust en der hoofdgebeurtenis, wettigt m. i. aan te nemen dat VAN DE VELDE den strijd van 18 Februari heeft bijgewoond.

Nu de drie gravures naar zijne teekeningen betreffende de gevechten bij Duins, in September en October 1639. Twee ervan staan onder het vermelde portret van TROMP; de derde verscheen afzonderlijk.

TROMP kruiste met 13 schepen op de hoogte van Bevesier, toen hij den 15^{en} September in het gezicht kreeg de groote vloot van 67 bodems (33 galjoenen en 34 schepen), welke Spanje had uitgerust. In den voormiddag van den 16^{en} kwam de Vice-Admiraal WITTE WITTENSZ. DE WITH met 5 schepen bij TROMP, die een klein fregat had uitgestuurd om de in zee zijnde schepen en Commr. BANCKERT, die met 12 schepen bij de Vlaamsche kust lag, te waarschuwen. Met hunne 17 schepen besloten TROMP en DE WITH den vijand niet te ontwijken, en boden hem zóó dapper tegenstand, dat hij ten 4 uren om de Noord naar den Hoek van de Cingels week, op de Engelsche kust. Menig Spaansch schip werd deerlijk gehavend, en TROMP verloor één schip, dat door eigen kruit in de lucht sprong. TROMP volgde den vijand, en werd des avonds versterkt met twee schepen. Den 17^{en} kon men den vijand wegens de mist niet zien, en 's middags verslapte de wind. Toen besloten TROMP en zijne bevelhebbers den Spanjaard aan te tasten met het opgaan der maan en het verloop der ebbe. Te elfuren kwam er wind. Beide vloten zeilden verder. Des nachts te 1 à 2 uur had de aanval plaats. Al vurende dreven beide partijen verder, steeds meer Englands kust naderend. Toen het dag werd, zag TROMP dat zij recht voor Dover lagen, en dat BANCKERT met zijn twaalf schepen naderde. Tot den middag duurde het gevecht.¹⁾

Op de eerste van de hier bedoelde gravures, ligt de Spaansche vloot rechts van den hoek van Dover, nog een eind verwijderd van de Engelsche kust. TROMP's vloot, 19 schepen sterk, ligt met bakboordzijde vóór den vijand. Beiden schieten op elkander, maar verscheidene Spaansche schepen hebben den voorstevan naar de kust gekeerd. Links van den Hoek van Dover nadert een eskader van 12 schepen, en die 't dichtst bij de kust zijn, schieten ook.

¹⁾ Journael van Cap. ZIBRANT BARENTSZ. WATERDRINCKER. 1639, CR. V. DER PAS.

Men ziet hier dus het einde van het gevecht van 18 September, als de Spanjaarden wijken en BANCKERT nadert. In de Verklaring dezer prent wordt het eskader van BANCKERT genoemd „9 Zeeuwsche Schepen met 2 Prijzen”. De Spanjaarden verloren één schip en één galjoen, welke TROMP den 19^{en} met DE WITH en kapitein ABRAHAM QUIRIJNS naar het vaderland zond. Den 19^{en} werd niet gevochten. En hoe te verklaren dat 9 schepen — bij zóó kleine macht — voor dit transport werden gebruikt; dat die schepen schieten; duidelijk naar TROMP's vloot varen en niet van haar weg? De uitgever der gravure wilde de prijzen vermelden, en gebruikte daarvoor het eskader van BANCKERT, niet bedenkend dat dit reeds op den 18^{en} vroeg present was.

De tweede gravure is de derde en grootste onder het portret van TROMP. Op haar staat VAN DE VELDE's naam. Op den voorgrond, rechts, ligt het Engelsch eskader, dat de onzijdigheid der kust moest handhaven. Tusschen dit eskader en de vechtende vloten ligt het eskader van den Vice-Admiraal DE WITH, door TROMP daar gelegd om op de Engelschen te letten. De Spaansche vloot ligt in een boog van Dover tot Deal Castle, het meest naar voren gebogen vóór den Hoek van Dover. Links achter haar strijdt een Hollandsch eskader, desgelijks een tegen haar rechts, terwijl de Hollandsche hoofdmacht vóór haar ligt. Tegen de Engelsche kust liggen een goede twintig Spaansche schepen, waarbij een met een standaardvlag. In de voorste linie der vloot ligt een ander Spaansch admiraalschip, dat door Hollanders wordt beschoten.

Op 21 October lichtten vijf tot den strijd bestemde Hollandsche eskaders het anker en dreven benoorden de Spaansche vloot. Omstreeks half negen begonnen zij te vuren. Een groot deel der Spaansche schepen moest de ankers kappen om onder zeil te gaan. Nauwelijks was het gevecht begonnen of een mist deed het een goed half uur staken. Toen strandden 20 à 23 Spaansche schepen, waaronder dat van den Vice-Admiraal, de Admiraal van Castilie op de *St. Antonio*, dicht onder de kasteelen; de meesten werden later door een brander vernield. De rest der Spaansche vloot in 2 à 3 partijen verdeeld, zeilde van de reede van Duins om de West, gevolgd door de Hollandsche vloot, die eenige schepen van de Noordelijkste en Zuidelijkste eskaders veroverde. De Vice-Admiraal JAN EVERTSZ tastte, volgens zijne instructie, den Admiraal van Portugal aan, die het grootste schip de „*Mater Theresa*” commandeerde. Kapitein MUSCH, die tot EVERTSZ eskader behoorde, raakte met zijn boegspriet verward in het want der „*Mater Theresa*”. TROMP, die D'OQUENDO bestreed, kwam EVERTSZ. te hulp, D'OQUENDO en de Admiraal van Galicie den Admiraal van Portugal. Het schip van MUSCH werd door een van onze branders in brand gestoken, andere branders waren gelukkiger en staken de „*Mater Theresa*” aan. Het schip van den Admiraal

van Galicie, de „*St. Jago de Galicia*”, werd genomen. „Op hetzelfde instant” dat de „*Mater Theresa*” brandde, gaf TROMP het sein tot algemeenen aanval, maar „onderwijlen” maakte D’OQUENDO zeil en ontkwam met 17 schepen om de West, vruchteloos door TROMP vervolgd.¹⁾

Op de gravure ziet men de Spaansche schepen tegen het land liggen en het gevecht met de „*Mater Theresa*”, maar men ziet er noch de eersten noch de laatste branden. Dit wijst het moment van den strijd aan, door de gravure weergegeven.

De Verklaring, welke bij deze prent gedrukt werd, is onvolledig en onjuist. Ten bewijze diene, dat JAN EVERTSZ. er wordt aangewezen als vechtend met den Admiraal van Duinkerken (die aan den Schout-bij-nacht Jonker CATS was toebedeeld), en dat een schip hetwelk geheel ter linkerzijde ligt, wordt genoemd het schip van den Admiraal van Portugal.

De derde gravure wordt door FR. MULLER beschreven: „Zeeslag bij Duins. „Afbeelding der schepen van D’OQUENDO en „*Amelie*”, znd. nm. v. grav. H. 39 „Br. 53 dm.”²⁾ Het Rijksprentenkabinet bezit een exemplaar van deze prent, dat FR. MULLER niet heeft gekend. Het is onafgesneden en hoog 0.422. Beneden, in den rechterhoek, staat op een plank W. v. V e l d e en in den linkerhoek staat F. v. BEUSECOM *excudit*. Op den voorgrond liggen twee schepen, met den spiegel naar voren, elkaar beschietend. De spiegel van het schip, waarboven gedrukt staat „t Schip *Amelie*”, komt geheel overeen met den spiegel der gravure van TROMP’s schip³⁾. Het schip, waarboven gedrukt staat „t Schip *Oquendo*”, heeft in den spiegel het beeld der Madonna met het kind Jezus op den arm; het voert aan den grooten steng een vlag met Spanje’s wapen, aan de stengen van fokken en bezaansmast de vlag met het Bourgondisch kruis. D’OQUENDO was aan boord van de „*St. Jago*” en men zou in den spiegel van zijn schip dus geen Madonna verwachten. Naast of bij deze twee schepen ligt geen ander. Op den achtergrond rechts ziet men het kasteel van Dover, een zinkend Spaansch schip en drie schepen waarvan twee elkaar beschieten. Links ziet men twee vechtende schepen, ook in de verte. Overigens van de twee vloten geen spoor.⁴⁾

Deze voorstelling past niet bij het gevecht van 16 September ter hoogte van Bevesier. Evenmin past zij bij of na den strijd van 21 October. Daarom geloof ik dat deze teekening door VAN DE VELDE is gefantaseerd, als hoofd-

1) *Journal van TROMP*, p. 69. *Journal van kap. WATERDRINCKER*, die tot het eskader van EVERTSZ. behoorde.

2) No. 1812A.

3) FR. MULLER No. 1555b.

4) Den heer J. PH. VAN DER KELLEN Dz. dank ik eene copie der gravure.

motief behoudend de positie der schepen van TROMP en van den Admiraal van Portugal uit de vorige gravure. Van dezen slag en van dien bij Duinkerken maakte WILLEM VAN DE VELDE in 1659 de pentteekeningen op doek welke in het Rijksmuseum hangen.¹⁾ Op beide staan de „*Aemilia*” van TROMP, die in 1651 werd verkocht, de „*Rotterdam*”, de „*Zeeland*” met twee wildemannen als tenanten, de „*Vlissingen*” met meerminnen als tenanten. Waarschijnlijk hebben voor deze pentteekeningen gediend teekeningen van deze en andere schepen, gemaakt op papier van 1650 en later, die zich bevinden in de collectie op het Museum-Boymans.

Deze gravures getuigen van WILLEM VAN DE VELDE's talent als teekenaar en bewijzen tevens dat hij te Amsterdam in 1639 reeds een zekere vermaardheid had verworven.

De slag bij Duins had Spanje's macht ter zee voor goed gebroken, en de Nederlandsche vloot had jaren lang daarna niet te doen dan op de Duinkerker kapers te passen, koopvaardijvloten te begeleiden, vorstelijke personen en gezantschappen over te brengen. In Juli 1644 vertrok eene vloot van 42 oorlogschepen, onder WITTE CORNELISZ. DE WITH, met 700 koopvaardischepen en gezantschappen naar Denemarken en Zweden uit het Vlie. Op 9 Juni 1645 ging, onder denzelfden bevelhebber, eene vloot van 48 oorlogschepen en 300 koopvaarders uit het Vlie naar de Sont. Toen was WILLEM VAN DE VELDE daar ook. Eéne teekening in het Britsch Museum en een paar in het Museum-Boymans dagteekenen waarschijnlijk uit dezen tijd. Onder de laatste zijn er twee, welke het westeinde van Vlieland met het later door de zee verzwolgen dorp weérgeven, een derde met een gezicht op de reede van Texel, waarop de hooge toren staat, welke ook staat op H. VROOM's schilderij, Aankomst van C. HOUTMAN te Texel in 1597.

Als in 1648 wordt genoemd eene teekening „Het uijtseijlen van Vlieland,” dan kan dit slechts op de expeditie van 1644 of op die van 1645 slaan. Van dergelijke teekening wordt gesproken in eene notarieele acte van 14 Mei 1648²⁾, welke in verscheidene opzichten zeer belangrijk is, maar moeilijk te lezen door de talrijke wijzigingen. Den heer A. C. SCHWARTZ, te Amsterdam, dank ik de kennis van den hoofdinhoud. Deze is:

WILLEM VAN DE VELDE had twee teekeningen gemaakt „sijnde d'eene „van dese het uijtseijlen van Vlieland ende d'ander van de Train van 't Legerwesen”.

1) Catalogus van BREDIUS No. 1498 en 1499.

2) Protocol Notaris JAN VOLK OLI, te Amsterdam.

Die teekeningen waren „nae Genua gegaen”. Een JAKUES MARIJN bestelde „diergelijcke”, en had VAN DE VELDE en een vriend „opt goet succes van deselve „tekeningen, den aenvolgende avond in de Herberge van de Fortuijn” getracteerd. JAKUES MARIJN ontkende echter de bestelling te hebben gedaan, toen de teekeningen hem werden aangeboden, en daarop verzocht WILLEM VAN DE VELDE aan SIMON DE VLIAGER bij den Notaris OLI zijne verklaring — waaraan het bovenstaande is ontleend — af te leggen, alsmede den Amsterdammer BARENT CORNELIS CLEIJNEKNECHT. Deze verklaarde dat JAKUES MARIJN hem had gezegd dat hij aan VAN DE VELDE had besteld twee teekeningen, de eene „het uijtseijlen van 't Vlie” en de ander „den Treijn van 't Leger”, „die hij oock soo fraij gemaect wilde hebben als (WILLEM VAN DE VELDE) oijt gemaect hadde”, en dat hij later nog geklaagd had dat VAN DE VELDE „met de voorsz. stucken soo „lang doende was”. JAKUES MARIJN bleef weigerachtig; de zaak bleef hangen, en op 21 Juli 1650 machtigde VAN DE VELDE zijne vrouw „omme sijn recht- „sake jegens JAKUES MARIJN voort te setten voor de E. heeren Commissarissen „als elders daert behoort.”¹⁾

Deze teekeningen, zoowel de door MARIJN bestelde als de naar Genua gegane, zijn verloren geraakt, voor zoover ik weet. Wat „de Treijn van 't Leger” beduidt, is moeilijk te zeggen. Het beleg van Hulst duurde van 28 September tot 5 November 1645. De onderhandelingen over den vrede en de dood van Prins FREDERIK HENDRIK deden den oorlog te lande kwijnen. In Mei 1647 zond Prins WILLEM II naar Vlaanderen's grenzen 6 cornetten ruitery en 20 compagniën voetvolk. Aan één van beide moet de Legertrein ontleend zijn, en 't waarschijnlijkste dunkt mij aan de expeditie van 1645. Interessant is deze mededeeling omdat zij bewijst dat VAN DE VELDE ook aan oorlogstafereelen te velde nu reeds aandacht schonk, gelijk hij later ook in Engeland heeft gedaan.

Blijkens de acte van 16 Mei 1648 woonde SIMON DE VLIAGER toen nog te Amsterdam, en was WILLEM VAN DE VELDE een goede bekende van hem. Toen MARIJN hem noodigde op het goed succes der teekeningen in de Fortuijn een glas te komen drinken, verzocht deze hem meteen WILLEM VAN DE VELDE „sulcx te willen aenseggen opdat deselve aldaer oock mocht verschijnen”. Hij deed dit en kwam „neffens deselven ter voorsz. plaetse”. Deze betrekking tusschen WILLEM VAN DE VELDE en SIMON DE VLIAGER versterkt de algemeen aangenomen onderstelling dat de oudste zoon van den eerste de schilderkunst

1) Protocol Not. J. V. OLI.

heeft geleerd onder leiding van den laatste. HOUBRAKEN¹⁾ vertelt dat WILLEM VAN DE VELDE dien zoon onder opzicht van SIMON DE VIEGER te Amsterdam liet, toen hij zelf in dienst van KAREL II naar Engeland vertrok. Later hoop ik te bewijzen dat vader en zoon beiden in 1673 naar Londen zijn gegaan, toen WILLEM VAN DE VELDE Jr. reeds een vermaard schilder was, en men weet dat DE VIEGER in de eerste helft van Maart 1653 gestorven is te Weesp. Toen deze Amsterdam verliet, moet WILLEM VAN DE VELDE Jr. hem naar Weesp gevolgd zijn. Daar toch leerde hij PETRONELLA LE MAIRE kennen en daar trouwde hij haar. Op 23 Maart 1652 had de ondertrouw te Amsterdam plaats. Mr. A. D. DE VRIES AZ. geeft in zijne Biografische Aanteekeningen een uittreksel van de inschrijving in het Kerkelijk Huwelijks Protocol, dat niet geheel nauwkeurig is. De inschrijving luidt:

1652, 23 Maart, compareerden als voren en sij op de acte van de Commissarissen te Weesp opgeteekt. WILLEM VAN DE VELDE DE JONGE, schilder, woon. opt nieuwlant, en PIETERNELLE LE MAIRE, j.d., te Weesp.

DE VRIES las „mierelant” in plaats van „Nieuwlant.” Het eerste is, volgens den heer BROUWER ANCHER, te Amsterdam onbekend, terwijl in 1587 en nog in 1663 vermeldt wordt een Nieuwelant bij 't Mannengasthuis. Verscheidene huizen op die plaats, tegenwoordig genoemd Oude Turfmarkt, behoorden in 1652 aan het gasthuis, maar WILLEM VAN DE VELDE wordt niet vermeld onder de huurders in dat jaar. Waarschijnlijk had hij er een kamer.

Gelukkig was dit huwelijk niet, Ruim één jaar na 't huwelijk, op 30 Juni 1653 kwamen, op verzoek van WILLEM VAN DE VELDE DE JONGE, CORNELIA DE VIEGER, dochter van SIMON DE VIEGER, en haar man PAULUS VAN HILLEGAERT dienaangaande getuigenis afleggen bij den Notaris J. V. OLI te Amsterdam. Zij verklaarden: „dat (VAN DE VELDE Jr.'s) vrouw PETRONELLA „LE MAIRE zeer op hem scheldende was, seggende: denckt om dien schelm, hij „wil mij optijgen dat ick bij een ander geslapen hebbe, en dat hij 't selfs gesien „heeft”. Zij had nog veel andere dingen gezegd, ook dat zij wel van tafel en bed gescheiden wilde zijn. Uit de acte moet men opmaken, dat zij een raar vrouwspersoon was. Haar man was dan ook zóó weinig op haar gesteld, dat hij op denzelfden dag zijn vader machtigde om voor hem te procederen tot scheiding en deeling met zijne vrouw; desnoods daarover processen te voeren.²⁾ Of het in der minne is gegaan, weet ik niet, maar de scheiding had plaats.

1) D. II p. 325.

2) Protocol Notaris J. WEER, Amsterdam.

Waarschijnlijk was dit huwelijk aanleiding, dat WILLEM VAN DE VELDE DE OUDE en zijne vrouw hun testament lieten maken. Het geschiedde op den 9^{en} October 1652 bij den Notaris J. V. OLL. De langstlevende werd universeel erfgenaam en voogd over de kinderen. Aangeteekend werd dat de oudste zoon reeds zijn huwelijksdotatie had ontvangen. Zij woonden toen op het „Nieuwe „Waelseijlant.” Z66 heette het stukje land, dat in 1644 aangewonnen werd op de Oude-Zijds-Waal, aan den IJkant, voor den Montelbaanstoren. Het werd in drie blokken gescheiden, twee straten liepen er door; 122 erven werden afgepaald en in 1646 werden deze verkocht en bebouwd.¹⁾ VAN DE VELDE woonde dus waar de scheepvaart het drukst was, vlak bij het IJ.

In 1653 begon de eerste oorlog met Engeland. Het was voor het huiselijk leven en het werk van WILLEM VAN DE VELDE Sr. een belangrijk jaar.

(Wordt vervolgd.)

¹⁾ WAGENAAR, *Amsterdam D. I.*, p. 74.

VERBETERING.

In het opstel over JOOST VAN GEEL leze men op blz. 45 den vierden regel van onder: „Dr. BREDIUS meldt mij dat een *kunstvriend te Bordeaux*” enz.; en blz. 47 voege men bij den zesden regel van onder: Dit stuk is thans in het bezit van den heer AD. SCHLOSS te Parijs.

P. H. v. R.

WILLEM VAN DE V

Een gedeelte der Nederlandsche Vloot
met de schepen, van links naar rechts, *Het Huis Tijdoerdr*

Penttekening op doek. — Gerestaureerd

In het bureau der Administratie van

E VELDE DE OUDE.

de Vloot in Mei 1673 op Schooneveld;

De Vrijheid, De Gouden Leeuw, Zelandia, De Olifant, De Vrijheid.

Gerestaureerd door L. PAYER in 1893.

afkomstig van het Palazzo Pitti te Florence.

DE SOCIETEIT FELIX LIBERTATE

EN WAT ZIJ VOOR DE EMANCIPATIE DER JODEN HEEFT GEDAAN

DOOR

H. ITALIE.

II.

EN der belangrijkste vragen van den dag was, of men de Joden het stemrecht zou verleen. Te Leeuwarden bijv. werden zij door de voorloopige Municipaliteit van het stemrecht uitgesloten, welk besluit echter door de provisioneele provinciale regeering vernietigd werd, waarvoor haar door *Felix Libertate* een dankadres werd aangeboden, hetwelk den 30 April met een zeer hoffelijk schrijven beantwoord werd.¹⁾

Te Groningen, Haarlem en Rotterdam werd er ten oprichte der Joden geenerlei uitzondering gemaakt.²⁾ Hoe geheel anders was het te Amsterdam! Daar ontmoette men in de zoogenaamde wijkvergaderingen den hevigsten tegenstand tegen het stemrecht der Joden.

Zooals men weet, was na de revolutie het aantal clubs in den lande en bovenal te Amsterdam sterk aangegroeid. Uit vrees nu dat laatstbedoelde clubs

¹⁾ *N. Ned. Jaarb.* 1795 blz. 2371, 2762, 2815—19.

²⁾ *T. a. p.* blz. 4190, 2144. Vgl. „[Tweede] Brieu van ASSER, geschreven uit de Societeit *Felix Libertate*”, *postscriptum*.

tot partijzuchtige doeleinden misbruikt zouden worden, alsmede omdat er nog duizenden welgezinde burgers waren, die geen lid waren van eenige societeit, richtte men, afstand doende van den naam club enz. in elke wijk eene volks-societeit op, waar alle welgezinde burgers, in de wijk woonachtig, werden toegelaten, zonder dat iemand in meer dan ééne wijk lid kon zijn. Hierdoor meende men alle partijen, rangen en standen te vereenigen en „gelijkheid” te doen ontstaan „vrij van partijzucht”. Op deze wijze ontstonden er 60 binnen- en 5 buitenwijk-vergaderingen; echter bleven daarnevens nog verschillende clubs bestaan ¹⁾.

De wijkvergaderingen werden meestal in openbare gebouwen, zooals kerken, scholen, gasthuizen, weeshuizen enz. gehouden. Hoe echter deze volksvergaderingen ingericht en wat er behandeld moest worden, wist eigenlijk niemand goed te zeggen. „Gij ijvert”, zegt „de Republikein”, „om vergaderingen aan te leggen, ten einde over den staat des lands te kunnen spreken. Steden en dorpen wemelen van societeiten en gezelschappen. Het oogmerk is loflijk; maar de uitvoering, de bereiking van het oogmerk . . . waar zijn tot hier toe de weldadige vruchten te bespeuren van alle de bijeenkomsten, welke er na den eersten aanvang der tegenwoordige omwenteling bij menigte gehouden zijn?” ²⁾

Vermits het nu in de wijkvergaderingen aan gezette werkzaamheden ontbrak, en ieder het recht van spreken had, heerschten er vaak eene verwarring, een geschreeuw en eene opgewondenheid, die „vele bedaarde en oprechte voorstanders der goede zaak” weerhield deel te nemen aan die vergaderingen, „Dezen [wilden] zich niet blootstellen aan het woest geschreeuw van elken onverlaat, die [kon] goedvinden, hen in het oog van anderen gehaat te maken, zoodra slechts der laatsten meening van de hunne [verschilde]”. Anderen waren te trotsch, om in de vergaderingen te verschijnen. „Zou ik daar gaan in die wijkvergaderingen, alwaar zich een gemengde hoop van allerlei soort van menschen bevindt, en waar mijn kruier en bediende veel meer te zeggen heeft dan ik?” ³⁾ Daarentegen waren er ook, die volksvergaderingen nadeelig achtten, omdat zij konden leiden tot volks-regeering, die zoo licht in regeeringloosheid kan ontaarden.

Het spreekt van zelf, dat in de wijkvergaderingen erg werd gedweept met de rechten van den mensch en burger, dat de leus Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap de grondtoon van alle redeneeringen was. Nochtans was men niet zoo edelmoedig, deze leus ook op de Joden toe te passen. Velen toch, vooral onder het geringe volk, waren met een blinden haat tegen al wat Jood was bevangen

1) *Handel. van het Comité Revolutionair in Amst.* blz. 136—141.

2) *Republikein* I blz. 129.

3) *T. a. p.* blz. 184.

en maakten hiervan geen geheim. In tal van geschriften van allerlei aard werden de Joden bespot en van al wat slecht en onedel is beschuldigd. Een eerste woordvoerder in deze was het patriottisch tijdschrift „De Domkop of Nationaal Volks-boek”.¹⁾ Het lust ons niet, uit dien modderpoel, want anders kan men den geheelen inhoud van dit volksboek niet noemen, alles wat daar tegen de Joden werd aangevoerd, op te diepen. Dr. HARTOG heeft in de Gids van 1875, deel I, blz. 145—147, er het een en ander uit aangehaald, doch daarbij tevens zijn afschuw over dergelijke lastertaal uitgedrukt.

Een minder hatelijke toon wordt aangeslagen in een geschrift van J. G., getiteld: „Kort onderzoek, of een Jood kan aangenomen worden tot een Bataafsch burger, die zijne constitutie gegrondvest heeft op de natuurlijke rechten van den mensch en burger.”²⁾ De schrijver put zijne bewijzen uit de bijbelsche geschiedenis en komt tot de conclusie, dat een Jood niet als burger kan aangenomen worden.

Hetzelfde geldt van een artikel in No. 29 (uitgegeven 25 Aug. 1795) van de „Nieuwe Post van den Neder-Rhijn”,³⁾ onder redactie van P. 'T HOEN. Hierin wordt beweerd, dat de Joden wél de rechten van den mensch, maar niet die van den burger moeten genieten, omdat ze zich zoo Oranjegezind hebben getoond. Dat de redactie van het blad persoonlijk niet tegen de Joden was, zullen we later zien.

Een zeer heftig tegenstander der Joden was ook de hoogleeraar J. H. VAN SWINDEN. In zijn „Advies aan de Representanten van Holland, rakende de stemgerechtigdheid en 't burgerrecht der Joden” bestrijdt hij met alle macht de emancipatie der Joden als gevaarlijk voor den staat.

Gelukkig dat niet alle Christenen zoo liefdeloos over de Joden dachten en oordeelden. Het ontbrak niet aan velen, die den handschoen voor de zoozeer verguisden opnamen. Wij wijzen in de eerste plaats op het tijdschrift „*De Republikein*”,⁴⁾ dat zich door zijne kalmte, bezadigdheid en waardigheid gunstig van zooveel geschriften uit dien tijd onderscheidt.⁵⁾

Ook de redactie van „De Courier van Bataafsch Brabant” pleit ten gunste der Joden,⁶⁾ insgelijks VAN LAAR MAHUËT in een gedicht: „De Christenen, die de Joden haten, broederlijk voorgelicht”, alsmede in de voorrede van het 1^e deel

1) Het verscheen driemaal 's weeks bij de uitgevers J. VERLEM en R. DOLL TIMMAN te Amsterdam. De afzonderlijke bladen werden later in drie deelen vereenigd uitgegeven. Op den titel van het eerste deel staat abusievelijk VELEM.

2) Het verscheen zonder opgaaf van plaats of jaartal.

3) Uitgave van J. MULDER te Utrecht.

4) In drie dln. uitgegeven te Amst. bij M. SCHALEKAMP.

5) Zie bijv. over de Joden Deel I (No. 16) blz. 135—142, blz. 160 vlg.; blz. 193 vlgg.

6) Blad No. 13.

Oud-Holland, 1898.

der „Handelingen van de Volks-Societeit *Felix Libertate*”, bij hem verschenen. Een ander Christen schreef: „de zaak der Nederlandsche Joden verdedigd door een vriend van Waarheid en Rechtvaardigheid.”¹⁾ Van meer beteekenis dan deze geschriften is eene brochure van J. KRAP. Zij is kort en zakelijk en behoort m. i. tot de beste van alle toenmaals verschenen verdedigingsschriften der Joden.

Een vurig kampvechter voor de rechten der Joden was bovenal de meermalen genoemde HESPE. Reeds de omstandigheid dat hij lid was van *Felix Libertate* wijst voldoende aan, dat hij zich solidair met de Joden verklaarde. Het ontbrak hem echter aan de kalmte en de waardigheid, die zoo noodig zijn, om indruk te maken. Zijne taal is over het algemeen gezwollen en schreeuwerig, zijn gedachtengang weinig logisch. Hij is gloeiend van verontwaardiging over de onverdraagzaamheid der Amsterdammers, die de Joden niet alleen van de wapening en de stemming uitsluiten, maar hen zelfs het bezoeken der wijkvergaderingen beletten wilden. Zoo werd bijv. in de eerste vergadering van wijk 9, gehouden op 30 Maart 1795, met 115 tegen 38 stemmen beslist, dat de Joden niet toegelaten zouden worden.²⁾

„De schuld ligt niet bij alle burgers”, — aldus verklaart ASSER later — „maar bij enkele drijvers, baatzuchtige egoïsten of met verkeerden ijver bezielde geestelijken. In een der wijkvergaderingen is mijn collega en medecommissaris van *Felix Libertate*, SAPORTAS, een der braafste en geleerdste vaderlanders, als de eenigste Jood in die wijk bij billet opgeroepen. Hij compareert. De president leest het concept der wetten, waarboven *Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap* staat, doch het eerste artikel dier wetten bevat niets minder dan dat in deze wijkvergadering niemand anders dan die de[n] Christelijke[n] godsdienst toegedaan zijn, geadmitteerd zou worden”.³⁾

SAPORTAS vraagt het woord, beroept zich op de rechten van den mensch en maakt door zijne overtuigende, gemoedelijke taal zoo grooten indruk, dat de geheele vergadering eenstemmig met hem schijnt te denken. Doch daar plaatst zich een oude, dweepzieke geestelijke op het spreekgestoelte en weet zóó te praten, dat SAPORTAS moest heengaan.⁴⁾

Dat de lof, hier aan laatstgenoemden toegekend, inderdaad niet onverdiend was, wordt bevestigd door een schrijver in de „Domkop”, die van zijn jodenhaat geen geheim maakt, maar evenwel SAPORTAS alleszins waardig houdt, aan de wijkvergaderingen deel te nemen.⁵⁾

1) Zonder opgaaf van plaats, doch met het jaartal 1795. De brochure is 31 blzz. groot.

2) Bijlage no. 5, behorende bij de brochure „De Rechten van den Mensch beleedigd” enz.

3) ASSER in zijn „Aanspraak, gedaan in de burgersocieteiten te Rotterdam” enz.

4) T. a. p.

5) *Domkop* I 302.

In eene andere wijkvergadering heeft men durven voorstellen, dat alle wetten tegen „venters” (straathandelaars) mitsgaders de privilegiën en rechten der gilden zouden blijven gehandhaafd.

Elders werd besloten, er bij de Municipaliteit op aan te dringen, dat er geen adressen van de Joden zouden worden aangenomen en om te trachten, hen van alles uit te sluiten.

De clubs te Amsterdam maakten het al niet beter. Zij veroorloofden zich, ten laste der Joden in het algemeen „*laffe en zouteloze libellen*” te schrijven, ja zelfs door het uitstrooien van allerhande verdichtselen hen en de Societeit *Felix Libertate* te belagen.¹⁾

Vooral tegen dergelijke pamfletschrijvers is het, dat HESPE krachtig optrad. Vooreerst in eene „publikatie” van 26 Maart, vervolgens in een geschrift getiteld: „Aan het volk van Holland en bijzonder aan de burgerij van Amsterdam”,²⁾ waarin hij heftig uitvaart tegen den onverdraagzamen Christen leeraar en de willekeurige Parnassim. De andere uitlatingen van HESPE, o. a. die in de „Nationale Courant”, ga ik met stilzwijgen voorbij. Hoe men over de wijze, van zijn optreden moge oordeelen, kan men hem niet den lof onthouden, dat hij was een zuiver en oprecht patriot, voor wien de woorden Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap geen ijdele klanken waren.

Was de Societeit *Felix Libertate* met alle haar ten dienste staande middelen opgetreden tegen hen, die de Joden van de wapening wilden uitsluiten, niet minder ijver en geestkracht legde zij aan den dag tegenover hen, die hun ook het stemrecht wilden onthouden. Reeds den 5 Maart 1795 verscheen er van de hand van ASSER een „Brief, geschreven uit de Societeit *Felix Libertate* aan den schrijver van het geschrift over de Constitutie, bijzonderlijk over deszelfs verkeerd begrip omtrent 't stemrecht der Joden”. Het is een meesterlijk betoog, uitmunten door scherpzinnige, heldere en logische bewijsvoering.

De schrijver „Over de Constitutie” wil van het stemrecht uitsluiten: 1°. de vrouwen, 2°. de Joden, omdat dezen een afzonderlijke natie uitmaken, in Palestina tehuis behoorend. Tegenover deze beweesing stelt ASSER vooreerst de „Rechten van den Mensch” en zegt o. a.: „*Zoo men niet kan noch durft zeggen: „een*

1) ASSER t. a. p.

2) Behalve deze opdracht komt op den titel nog voor: *Ten geleide van het allerinteressantst Adres der Joden in Frankrijk aan de Nationale Vergadering overgegeven, tengevolge van 't welk zij, zonder eenig tegenzeggen, als Burgers (co-citoyens) in 't Fransch Gemeenebest zijn erkend geworden en tot het gelijk genot van hun onbetwistbaar recht tot de Wapening, Stemming en Vertegenwoordiging gerechtigd verklaard.*

Food is geen mensch", kan noch vermag men [hun] te ontzeggen hun gerecht aandeel aan de Rechten van den Mensch." Verder zegt hij o. a. „Veronderstelt eens dat [de Franschen] ons land hadden willen vermeesteren, zouden zij dan de Joden als zijnde een afzonderlijke natie voor de lasten van den oorlog hebben gevrijwaard"? Op eene andere plaats laat hij zich aldus hooren: „Wilt gij de Joden het stemrecht ontzeggen, omdat zij van elders zijn gekomen, dan moet gij dit recht [ook] ontzeggen aan alle de Fransche refugiés, die na de beruchte herroeping van het édict van Nantes hun vaderland hebben moeten verlaten".

Wij willen hier, omdat het in den samenhang past, ook gewagen van het uitmuntend geschrift van DAVID FRIEDRICHSFELD, getiteld: „Beleuchtungen über den Vortrag des Bürgers VAN SWINDEN bei den Stellvertretern des Volks von Holland in dem Haag" etc. Het verscheen 14 Dec. 1795 te Amsterdam ¹⁾. Alle bezwaren van VAN SWINDEN worden daarin grondig en op geestige wijze weerlegd. De schrijver, op wien wij nog nader terugkomen, gaf tien dagen na de uitgave van het oorspronkelijke voor eigen rekening eene vertaling in het licht.

Hoe men in de wijkvergaderingen te Amsterdam en bepaaldelijk in wijk 9 over het stemrecht der Joden dacht en hoe men daar den burger SAPORTAS behandelde, is reeds medegedeeld. Over deze handelwijze beklaagden commissarissen van *Felix Libertate* zich bij het bestuur van de Algemeene Vergadering der wijkvergaderingen. Hierop werd hun door* DIRK BOING, 2^e secretaris, en ABRAHAM GIJSBERT VERSTER, vice-voorzitter van genoemd bestuur, medegedeeld, dat hunne vergadering geen adressen van bijzondere corporaties, geen wijkvergaderingen zijnde, aannam en werd hun de raad gegeven, zich qua burgers te beklagen. Doch ook dit middel baatte niet, want nu heette het weer, dat het adres der Societeit van huishoudelijken aard was en bij de respectieve wijkvergaderingen tehuis behoorde. Ook dien wenk volgden commissarissen, maar te vergeefs. ²⁾

Ten uiterste verontwaardigd over deze onbillijke behandeling, haren leden aangedaan, ging *Felix Libertate* over tot het doen van een stap, die wel is waar alleszins gerechtvaardigd was, doch desniettemin haar door de tegenstanders der Joden hoogst kwalijk werd genomen. Zij zond namelijk begin Juni eene commissie met ASSER aan het hoofd uit, om in de burgersocieteiten te Rotterdam, 's Gravenhage, Leiden en Leidschendam te klagen over de handelwijze der Amsterdamsche wijkvergaderingen, met verzoek dat genoemde societeiten daartegen zouden protesteeren en, mocht dit niet baten, dat zij dan die vergaderingen niet meer „als de

1) Op het titelblad staat verkeerdelijk 1765. Het geheele geschrift is 72 blz. klein 8° formaat. Het aanhangsel, getiteld: „Aan het Volk" loopt van blz. 73—78.

2) Aanspraak van ASSER, gehouden ter Centrale Vergadering te 's Hage op 24 Aug. 1795.

volksstem van Amsterdam uitmakende'' erkennen en hun alle correspondentie en samenwerking ontzeggen zouden. In al deze plaatsen is door ASSER eene „aanspraak'' gehouden, die wegens verschillende daarin voorkomende mededeelingen historische waarde heeft.¹⁾ Deze betreffen hoofdzakelijk het voorgevallene in de wijkvergaderingen te Amsterdam, door ons reeds vermeld.

ASSERS rede, met vuur uitgesproken, liet niet na indruk te maken, want reeds spoedig begaven zich afgevaardigden uit genoemde burgersocieteiten naar Amsterdam, waar zij echter niets ten bate der Joden konden uitrichten. Men wilde een besluit dat door 60 binnen- en 5 buitenwijken in eene vergadering van ruim 14000 burgers genomen was, niet herroepen²⁾. Tegen deze redeneering konden de afgevaardigden protesteeren, er iets aan te veranderen lag buiten hun macht. Zoo stuitte de poging van *Felix Libertate*, met zooveel tactiek in het werk gesteld, dan ook hier af op de onverdraagzaamheid der Amsterdamsche wijkvergaderingen. Toch was het voor haar eene streelende voldoening, elders zooveel sympathie te hebben mogen verwerven, dat men voor haar in het krijt trad. Doch zelfs ook dit geringe succes werd haar door de Jodenvijanden misgund. Zij konden hunne ergernis er over niet verkroppen, maar gaven haar lucht in openbare geschriften.

Geen die dit heviger deed dan de redactie van „*De Domkop*'', die vuur en vlam spooog. Hooren wij, hoe zij zich uitlaat. „*Uit wiens naam heeft ASSER nu die commissie naar 's Hage, Leiden enz. afgelegd? — Wel men zal zeggen uit naam van de societeit Felix Libertate. — En die societeit bestaat mogelijk uit 100 leden of daaromtrent, en durven die zich onderstaan, om voor de gansche Foodsche natie iets te vragen, of heeft hun het meerendeel der Joden hiertoe gelast? — Wel neen burgers! — want het meerder deel der Joden houden het met hunne Parnassijns en dus regelrecht tegen die Foodsche societeit.*''

„*Wel wat zwaarigheid dan, zal men zeggen, om zoo weinig Joden de wapens enz. te geven? — Zoo men nu eens die zoogenaamde Patriotsche Joden de wapens gaf, en verder het recht van den burger liet genieten, zouden dan de andere Joden hetzelfde niet kunnen eischen, en wat reden zoude men dan hebben, om hun dit dan te weigeren? Wanneer is toch de Joden het Patriotisme aangewaaid? — Na de Revolutie. — Wat hebben zij na de Revolutie gedaan? — een societeit opgericht en de Rechten van den Mensch en Burger onderteekend. — En dit is alles, wat zij gedaan hebben. — Zoo men nu door de Municipaliteit eene publikatie liet doen, inhoudende dat alle[n], die de Rechten van den Mensch en Burger*

1) Zij verscheen te Amst. bij VAN LAAR MAHUET.

2) *Domkop* I 316. 302.

*onderteeekenden, alle burgerlijke rechten zouden genieten, dan zoude men eens zien, hoe zij zouden loopen. Ik durf u verzekeren, eer 14 dagen voorbij zijn zouden er 30.000 geteeekend hebben. — Maar, zal men zeggen, de Joden, die zoo sterk aan hunne Parnassijns gehecht zijn, zullen evenwel niet teekenen. — Ik verzeker u van ja. Een Jood is tot alles te krijgen en genegen, als hij er maar voordeel bij ziet."*¹⁾

Dat deze woorden door duivelachtigen haat gedictoord zijn, behoeft waarlijk geen betoog.

Terwijl de afgevaardigden der zooveen genoemde societeiten de zaak der Joden bij de wijkvergaderingen te Amsterdam bepleitten, greep de Societeit *Felix Libertate* de gelegenheid eener nationale gebeurtenis aan, om voor het stemrecht en de overige burgerrechten der Joden op te komen. Er was namelijk den 16 Mei 1795 te 's Gravenhage tusschen het Fransche en het Bataafsche gemeenebest eene alliantie tot stand gekomen, bekend onder den naam van „het Haagsch Verdrag", waarvan de ratificatiën den 5 Juni werden uitgewisseld. Het adres, naar aanleiding dezer zeer gewichtige gebeurtenis door de Societeit bij de Municipaliteit ingediend, werd eenvoudig voor kennisgeving aangenomen, zonder dat over het daarin voorkomende verzoek iets beslist werd. Hieruit bleek opnieuw, dat de Amsterdamsche regeering nog niet hoog genoeg stond, om ter wille van de beginselen der revolutie over het vooroordeel tegen de Joden heen te stappen.

Wij willen hier nog vermelden de handelingen der Societeit *Felix Libertate* in zake een besluit der voorloopige Municipaliteit van Gouda, waarbij den Joden, welke binnen die stad geen verlot van inwoning hadden, het oponthoud en de handel aldaar bemoeijlikt werden. Toen de Societeit in Juni 1795 door een ongeteeekend schrijven van dit besluit in kennis werd gesteld, wendden Commissarissen zich om inlichting tot de „Volksvergadering" aldaar, doch ontvingen geen antwoord, hetwelk hun te meer bevreemde, omdat tot nog toe de verstandhouding tusschen de Societeit en de Volksvergadering niets te wenschen had overgelaten. Evenzoo bleef een tweede schrijven onbeantwoord.²⁾ Blijkbaar koesterde dus de Goudsche Volksvergadering anti-Joodsche gevoelens, en dit werd weldra bevestigd.

Felix Libertate haar zaak als eene publieke beschouwende, die in het publiek behandeld moest worden, beklagde zich over de handelwijze der Goudsche zustersocieteit in een open brief.³⁾ De Volksvergadering te Fijnaart vond hierin

¹⁾ *Domkop* I 318—19.

²⁾ Deze bijzonderheden zijn ontleend aan de „Aanspraak" van ASSER, gehouden den 24 Aug. 1795 in de Centrale Vergadering te 's Gravenhage.

³⁾ De brief komt voor in de „Handelingen en Besluiten der Volksvergaderingen" enz. No. 11 (blz. 208). Of deze Handelingen nog bestaan, weet ik niet. Ik heb slechts gebruik gemaakt van een geschreven uittreksel.

aanleiding, om de aangeklaagde ter verantwoording te roepen. Het antwoord liet zich niet wachten. Het bestond in de openbaarmaking van het geïncrimineerde besluit der Goudsche Municipaliteit met bijgevoegde toelichting; waarin deze bestond, is mij niet bekend.

De weg, waarop wij tot hier toe de Societeit *Felix Libertate* gevolgd hebben, bood niet veel verkwikkelijks aan; het geleeke wel een lijdensweg, gevormd door eene aaneenschakeling van hevigen strijd en bittere teleurstelling. Er ontbraken nog slechts beleedigingen aan, doch ook deze zouden haar niet bespaard worden, zooals uit het navolgende blijken zal.

Zooals bekend is, stonden de talrijke vereenigingen, societeiten, clubs enz. in den lande in correspondentie met elkaar. Deze betrof in hoofdzaak „*hetgeen zij naar hun inzien voor het vaderland oorbaarst en heilzaamst keurden.*”¹⁾ Later oordeelden zij het wenschelijker, eene bijeenkomst van afgevaardigden uit alle vereenigingen enz. of wel eene centrale vergadering te houden, omdat men dan mondeling de wederzijdsche bedenkingen korter en klaarder kon mededeelen en behandelen. De volkssocieteit te Leeuwarden was de eerste, die eene dergelijke vergadering ter sprake bracht en daarbij de stad Utrecht als plaats van bijeenkomst voorsloeg, terwijl zij bovendien alle zustervereenigingen uitnoodigde, om, in navolging van Friesland, vooraf respectievelijk provinciale vereenigingen te vormen, teneinde alsdan, naar gelang van het getal leden in elke provincie, gecommiteerden ter eventueele centrale vergadering te kunnen zenden.²⁾

Dit voorstel en de daarbij gevoegde uitnoodiging vonden te Utrecht zooveel bijval, dat in de Stichtsche Courant van den 22 Juni daaropvolgende eene oproeping voorkwam, gericht „*aan alle vaderlandsche Volkssocieteiten en Bijeenkomsten in deze Provincie*”, om op Vrijdag 26 Juni, 's voormiddags 9 uur, één gedeputeerde uit elke societeit ter vergadering te zenden. Deze oproeping was ondertekend: VAN LIDT DE JEUDE, president, VAN DER WERFF VREEM, secretaris. Aangaande de hier bedoelde vergadering lezen we in dezelfde Courant van 27 Juni: „*Heden*”³⁾ *is alhier gehouden de eerste algemeene vergadering der genootschappen, welke in deze provincie zich bevinden, ten einde in gevolge het opgegeven plan van de volkssocieteit te Leeuwarden alhier eene algemeene Vergadering te hebben van de*

¹⁾ Vervolg op WAGENAAR, *Vaderl. Hist.* Dl. 58, blz. 43.

²⁾ *Stichtsche Courant* van Woensdag 10 Juni 1795.

³⁾ Men houde in het oog, dat de *Stichtsche Courant* niet elken dag verscheen, zoodat met *heden* de 26 Juni wordt bedoeld, op welken datum de courant gedrukt werd.

volkssocieteiten, welke zich in de gansche republiek bevinden en welkers notulen alsdan publiek zullen worden uitgegeven", enz. en is die vergadering daarop op reces gescheiden tot den 6 Juli aanstaande".

De notulen van het verhandelde in deze vergadering zijn niet voor het nageslacht bewaard gebleven; aan commissarissen van *Felix Libertate* hebben wij het echter te danken, dat we kennis dragen van eene belangrijke scène, die er in plaats had en waarin de Societeit van nabij betrokken was. De indirecte oorzaak hiervan was de bovenvermelde oproeping van den 22 Juni. Deze gaf door de uitdrukking „aan alle vaderlandsche volkssocieteiten” aanleiding tot misverstand; althans *Felix Libertate* alsmede de societeit van de Volksvrienden en de Gemeenebestgezinden te Rotterdam, de volkssocieteiten van IJsselstein, Noordeloos en Meerkerken maakten er uit op, dat de oproeping *alle* ook buiten de provincie Utrecht gelegen societeiten betrof, en zonden derhalve op den bepaalden dag afgevaardigden naar de vergadering „met de noodige qualificatiën voorzien”.

„Dan niet weinig verwonderd waren die afgevaardigden aldaar te moeten vernemen, dat die uitnoodiging alleen de societeiten binnen de provincie Utrecht zoude concerneeren”. Deze teleurstelling, waaraan echter de vergadering geheel onschuldig was, bracht de afgevaardigden uit hun humeur. Om hen tevreden te stellen en de teleurstelling eenigzins te verzachten, werden zij door de vergadering uitgenoodigd, om „als toezieners te assisteeren”. Eén lid der vergadering, nog verder gaande, stelde voor „hen als stemhebbend te accepteeren”.

De Hollandsche afgevaardigden zich gekrenkt achtend, omdat men hen niets anders wilde toestaan, dan te mogen toezien, verlieten onmiddellijk de vergadering en begaven zich in een ander vertrek, om daar een „declaratoir” op te maken van hunne weigering, om te blijven. Toen zij echter, gewapend met dit stuk, weder binnenkwamen, werd hun gezegd, dat tijdens hunne afwezigheid door de vergadering besloten was, hen allen, uitgezonderd alleen de afgevaardigden van *Felix Libertate*, als wettige stemhebbende leden toe te laten. Tegen dit besluit, dat eene krenkende beleediging was voor de afgevaardigden der Joodsche societeit, werd door een lid der vergadering, den afgevaardigde van Amersfoort, luide geprotesteerd. Doch ook de Hollandsche gecommitteerden waren er zoo zeer over verontwaardigd, dat zij, zonder verder een woord te spreken, of van de aanwezigen afscheid te nemen, gezamenlijk de vergadering verlieten, na bij wijze van protest, den afgevaardigden van *Felix Libertate* de hand gereikt en hen verklaard te hebben, de zaak van deze societeit als de hunne te beschouwen.

Dit laatste was in zekeren zin een triomf voor *Felix Libertate*, doch de handelwijze der Utrechtsche provinciale vergadering ergerde haar zoo zeer, dat zij daarover openlijk haar beklag deed in de „*Handelingen en Besluiten der*”

Volksvergaderingen" enz. door middel van een schrijven ¹⁾ „aan andere societeiten, met haar in correspondentie staande." Aan het slot zegt zij: *En daar men te Utrecht zeker eene vergadering van alle clubs op touw wil zetten, verzoeken we U, geene uitnoodiging aan te nemen, zoo lang men daar dezelfde gevoelens blijft aanhangen.* Dit stuk was geteekend door DE LEMON en gedateerd Amsterdam 12 Juli 1795.

Te Driel dacht men er echter geheel anders over. De leden der societeit aldaar keurden niet slechts de handelwijze der Utrechtsche provinciale vergadering goed, maar gaven ook als hunne meening te kennen, „*dat de Gecommitteerden van Felix Libertate op die [eventueele] algemeene vergadering niet [konden] worden toegelaten als stemmende leden, zoo lang zij van hunne dwaling of liever verwachting na[ar] de komst van hunnen Messiaanschen Koning niet openlijk afstand deden*” enz. (W. g.) A. BOLL, secretaris. Het stuk was gedateerd 8 Juli 1795.²⁾

Het hier aangevoerde argument, dat op deze plaats een vreemden indruk maakt, was niet door de leden der Drielsche societeit als nieuw element in den strijd gebracht, maar reeds voor dien tijd door velen als middel gebezigd, om het patriotisme der Joden in verdenking te brengen.

Van de ontworpen algemeene vergadering te Utrecht kwam niets. Wel werden bij advertentie in de *Stichtsche Courant* van 22 Juli alle societeiten opgeroepen tot het houden eener zoodanige vergadering op 1 Augustus; doch reeds den 8 Juli, derhalve lang voordat de provinciale Utrechtsche vergadering hare oproeping had gedaan, was door de Algemeene Burgervergadering van Leiden en de Vaderlandsche Societeiten van Rotterdam en 's Hage eene gemeenschappelijke circulaire gericht aan alle burger- en volksvergaderingen, societeiten enz. (dus ook aan *Felix Libertate*), om tegen den 22 Juli twee of drie gedeputeerden naar 's Hage te zenden, ten einde daar te beramen een *Plan van organisatie voor eene Centrale Vergadering van alle patriottische bijeenkomsten in de Bataafsche Republiek, dewelke verklaren toegedaan te zijn de gronden van Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap en de Rechten van den Mensch en Burger.*"

Deze oproeping vond weerklank. Ten bestemden dage verschenen de afgevaardigden te 's Gravenhage. *Felix Libertate* werd vertegenwoordigd door ASSER en BROMÉT. Het voorloopig bestuur nam inzage van de geloofsbrieven en keurde ze alle goed. Daarna ging men over tot het verkiezen van een definitief bestuur, waarbij ook ASSER tal van stemmen, zoo voor het praesidium als voor het secretariaat verkreeg.

1) No. 13 blz. 268 vlg.

2) *Hand. en Besluiten der Volksvergaderingen* enz. No. 15 blz. 349. Oud-Holland, 1898.

Niet de minste aanmerking werd er dus op de aanwezigheid der gedeputeerden van *Felix Libertate* gemaakt. Zij werden blijkens de notulen als „*wettige en integreerende*” leden erkend. Aan ASSER werd zelfs het voorzitterschap opgedragen eener commissie, die een Plan van organisatie der Centrale Vergadering zou opmaken. Zeer spoedig was deze arbeid verricht, doordien hij dag en nacht onafgebroken er aan bezig was geweest. En zóó goed had hij zich van zijn taak gekweten, dat het Plan niet slechts door de Vergadering, maar later ook door de geheele Bataafsche Republiek goedgekeurd en „*toegejuicht*” werd.

Toen nu de definitieve Centrale Vergadering tegen 24 Augustus te 's Gravenhage bijeengeroepen werd, kwam onder de punten van behandeling, op den beschrijvingsbrief vermeld, ook de vraag voor, of men de afgevaardigden van *Felix Libertate*, als vertegenwoordigers der Joodsche natie, al dan niet in de verbroedering zou opnemen? Het was op verzoek der Volksvergadering van Gouda, dat de commissie van beschrijving dit punt aan de orde had gesteld.

De Societeit, hare ergernis over het beleedigende vraagpunt bedwingende en steunende op de rechtvaardigheid harer zaak, aarzelde niet, om wederom eene commissie, bestaande uit de burgers ASSER, DE LEMON en KÖNIG, ter Vergadering te zenden, — maar hoe jammerlijk vond zij zich bedrogen; want toen men tot het nazien der geloofsbrieven zou overgaan, werd allereerst bovenbedoelde vraag aan de orde gesteld. Zij gaf aanleiding tot eene langdurige en levendige discussie, die ons in de gedrukte notulen bewaard is gebleven. Er blijkt ons uit, dat de meeste leden der Vergadering tegen de toelating der afgevaardigden van *Felix Libertate* waren, ja er waren er zelfs, die verklaarden, dat zij in last hadden de Vergadering te moeten verlaten, ingeval bedoelde afgevaardigden werden toegelaten.

De gedeputeerden van Overijsel daarentegen waren van een geheel tegenovergesteld gevoelen. Met alle macht en warmte pleitten zij voor het goed recht van *Felix Libertate*. Zij beschouwden de zaak der Societeit als de hunne en zouden hare gedeputeerden, tegen alle geweld in bescherming nemen. „*Laat de tegenstanders*” — vervolgden zij — *schriftelijk verklaren wat zij op de afgevaardigden van Felix Libertate tegen hebben, opdat dezen zich kunnen verdedigen.*

Doch ook ASSER bleef geen werkeloos toehoorder. In de namiddagzitting verkreeg hij het woord, tot het voorlezen eener memorie. Deze moet het geduld der vergadering wel op de proef hebben gesteld, want zij beslaat in druk niet minder dan 36 groot-octavo bladzijden. Zij is desniettemin zeer interessant, bovenal om de talrijke geschiedkundige bijzonderheden, die zij bevat. Hij begon met te herinneren aan de eendracht, die er in de voorloopige bijeenkomst had geheerscht, en hoe door de liefdeloosheid van de Volksvergadering te Gouda het

hatelijke punt op den beschrijvingsbrief was gekomen. Vervolgens treedt hij in eene uitvoerige beschouwing van het gebeurde te Gouda en in de wijkvergaderingen te Amsterdam, en vermeldt hij tal van bijzonderheden, waarvan er verschillende in de vorige bladzijden van dit opstel verwerkt zijn. O.a. zegt hij: „*Het is eene volstrekte onwaarheid, dat de Societeit Felix Libertate ooit, als alleen uit Joden bestaande, eene corporatie op zich zelve heeft willen uitmaken. De lijst onzer teekenaren bewijst 't tegendeel, terwijl dezelve uit $\frac{2}{3}$ Joden en $\frac{1}{3}$ Christenen bestaat. Mijn medecommissaris is een Christen, een zoon van professor KÖNIG.*”

De hoofdstrekking zijner memorie was het bewijs te leveren, „*dat door [de Vergadering niet [kon] noch [mocht] geraadpleegd worden, of men [hem en zijne medeaafgevaardigden] al of niet als integreerende leden admitteeren [zou].*”

ASSERS voordracht werd door de afgevaardigden van Overijssel toegejuicht. De afgevaardigden van 's-Gravenhage daarentegen lieten er onmiddellijk op volgen, dat men *Felix Libertate* niet moest toelaten, „*als zijnde zulks strijdig met de ware gronden der gelijkheid, daar religies of secten eene bijzondere vergadering uitmaken.*” Zoodra echter de Societeit in de wijkvergaderingen te Amsterdam aangenomen zou worden, zoude 's-Gravenhage zich ook niet meer tegen de toelating in de Centrale Vergadering verzetten.

ASSER verklaarde zich hierop bereid de Vergadering te verlaten, als de Centrale Vergadering bij bedoelde wijkvergaderingen stappen wilde doen in den geest van het door de Haagsche afgevaardigden gezegde en op voorwaarde, dat zoo die stappen tot niets leidden, de afgevaardigden van *Felix Libertate* weder in de Centrale Vergadering zouden mogen terugkeeren.

Het schijnt, dat de wending, die de discussie thans nam, den afgevaardigde van Gouda ongeduldig maakte, want hij stelde voor, de kwestie of men *Felix Libertate* zou toelaten, in omvraag te brengen.

Dit voorstel gaf aanleiding tot een langdurig debat, waarna eindelijk de kwestie in ontkennenden zin werd uitgemaakt.

ASSER verklaarde hierop uit naam zijner committenten de genomen resolutie te zijn *strijdig tegen de Rechten van den Mensch en alzoo een attentaat tegen de Bataafsche natie*, protesteerende tegen het gepleegd geweld, waarna hij met zijne medegedeputeerden de Vergadering verliet.

Bij dit eenvoudig protest bleef het echter niet; kort daarna toch gaf de Societeit aan hare verbittering lucht door de uitgaaf van een „*Adres aan het Nederlandsche volk*,” getiteld: „*De Rechten van den Mensch beleedigd.*”¹⁾ Het

1) Het verscheen te Amst. bij de boekverkoopers KÖNIG in de Gravestraat achter de Nieuwe Kerk en BRONGERS in de Nes over de Pieter-Jacobstraat.

was opgesteld door ASSER, wiens naam op den titel vermeld staat. In 'dit vrij lijk geschrift wordt eerst verhaald, al wat op de voorloopige vergadering van 22 Juli en volgende dagen betrekking heeft en daarna het besluit in de Centrale Vergadering van 24 Augustus tegen *Felix Libertate* genomen. „Ziet daar *Medeburgers! Volk van Nederland!*” — dus eindigt het verhaal — „de reden, dat dit Adres aan U het licht ziet” enz. Dit alles vormt samen het Voorbericht en is ondertekend: „De uitgevers.” Hierna volgt de geheele aanspraak van ASSER, ondertekend: ASSER en KÖNIG, waarbij 8 bijlagen ter toelichting zijn gevoegd. Ten slotte komt een uittreksel uit de notulen der Centrale Vergadering van 24 Augustus en gedeeltelijk uit die van 25 Augustus 1795.

(Wordt vervolgd.)

IETS OVER DE AMSTERDAMSCH E LUI- EN SPEELKLOKKEN EN HARE GIETERS

DOOR

A. J. M. BROUWER ANCHER.

ANGEZIEN, voor zooverre mij bekend is, nog nimmer de aandacht ernstig gewijd werd aan de op de torens der hoofdstad nog aanwezige klokken, kwam reeds meermalen de gedachte in mij op, te trachten in deze leemte te voorzien. Doch, zooals het vaak gaat, ligt de uitvoering van een plan dikwerf ver verwijderd van het oogenblik waarop men het vormde, en wie weet hoe lang ik nog gedraald zou hebben met het doen dier torentochten, wanneer niet Prof. Dr. H. C. ROGGE bij een zijner bezoeken aan het Gemeente Archief, mij op de wenschelijkheid eener beschrijving dier klokken, en vooral van de omschriften, had gewezen. Van at dat oogenblik stond mijn besluit tot een spoedige uitvoering van mijn voornemen vast en door de welwillende beschikking van Burgemeester en Wethouders — waarvoor H. Ed. Achtb. hier mijn openlijke dank zij betuigd — op mijn verzoek om vergunning tot de bezichtiging dier gemeente eigendommen, zag ik mij er weldra toe in staat gesteld.

De Stadsrekeningen hadden mij geleerd, dat een groot gedeelte dier klokken gegoten werd door de beroemde Gebroeders HEMONY, doch hoopte ik ook nog

werken van andere, en vooral van oudere meesters aan te treffen, en dat ik in deze hoop niet werd teleurgesteld, zal uit het volgend verslag mijner onderzoekingen blijken.

Wat betreft de speclklokken kunnen de volgende algemeene opmerkingen gemaakt worden: 1°. dat zij uitmunten door fraaiheid van bewerking; 2°. dat zij genoegzaam allen door dezelfde meesters, namelijk de HEMONY's, gegoten werden, en 3°. dat hare omschriften hetzelfde karakter dragen, als zijnde meestal ontleend aan de Psalmen.

Die fraaiheid van bewerking openbaart zich vooral in de aangebrachte ornamenten en legt eene gunstige getuigenis af van het artistieke gevoel van hen, die ze goten.

Hoewel die meesters de overtuiging moeten gehad hebben, dat die klokken, eenmaal daar hoog in de lucht opgehangen, slechts zeer zelden door een onderzoekend en kritiseerend menschenoog zouden beschouwd worden, dylde hun kunstenaarsgevoel echter niet, dat de afwerking op ruwe of slordige wijze zoude geschieden. Zij mogen met een vergrootglas bezien worden, die fijn gemodelleerde randen, waartusschen het omschrift in flinke scherp geteekende Romeinsche karakters gevat is en die den bovenkant van de klok sieren. Gewoonlijk vertoont de bovenste een rei mollige kinderbeeldjes, die op allerlei muziekinstrumenten, als klokjes, bekkens, orgels enz. spelen en van elkander gescheiden zijn door rijk doch zonder de minste overlading geornamenteerde krullen en guirlandes. Doch men treft er ook aan met mythologische voorstellingen of enkel loofwerk zonder beeldjes. Zij die laatstgenoemde bovenranden vertoonen zijn gewoonlijk van de kleinste afmetingen. De onderste rand is over het algemeen samengesteld uit bloemfestoenen of slingers van bloemen en vruchten, nu eens met een gevleugeld engelenkopje in 't midden, dan weder door zwevende geniussen gehouden, terwijl de meest eenvoudige gestileerd bloem- en bladwerk vertoont.

De meeste dier speclklokken stammen, gelijk ik reeds opmerkte, uit de gieterij der HEMONY's en dagteekenen van tusschen de jaren 1651 en 1668.

Wat het derde punt, de omschriften, betreft, zoo meen ik met een paar voorbeelden, ontleend aan het carillon van den Westertoren, te kunnen volstaan. Zij luiden:

*Cantate Domino Canticum novum
laus eius in ecclesia sanctorum.*

*Laudate pueri Dominum, laudate
nomen eius.*

Laudate Dominum in cimbali benesonantibus laudate eum in cimbali jubilationis omnes spiritus laudate Dominum.

Benedicite omnia opera Domini Domini laudate et superexaltate eum in saecula.

Cantate Domino canticum novum quia mirabilia.

Cantate Domino Canticum novum cantate Domino omnis terrae.

Het dunkt mij niet onbelangrijk thans meer in het bijzonder de geschiedenis dier carillons, en tevens die der luiklokken, voor zooverre ik haar uit de bescheiden, die mij ten dienste stonden, heb leeren kennen, na te gaan, tot welk einde ik toren voor toren in behandeling wil nemen en beginnen met dien der

OUDE KERK.

Reeds verhaalde ik eens hoe in 1658 door dezer Stede Regeering het besluit genomen werd, om het klokkenspel van den Oude-Kerks-toren door FRANÇOIS HEMONY te laten vergieten, omdat het niet volkomen zuiver van toon was.¹⁾

Als fabrikant van dat te vergieten carillon meen ik HENDRIK AELTEN of AELTSZ [VAN MEURS]²⁾ te moeten beschouwen, aan wien den 13^{en} Januari 1623 door Thesaurieren een som van f 24723 werd uitbetaald over de leverantie van 28 klokken „omme tot een speelwerck in de oude kerxtoorn” te dienen, alsmede over die van eenige luiklokken ten behoeve der Noorder kerk, alle welke klokken een gezamenlijk gewicht hadden van 300073 ℔ en berekend werden tegen een tarief van f 82 de 100 ℔, *welverstaende hierinne gerekent es het arbeyts[loon] van het vergieten van twe oude clocken ende biergelt voor de gasten*”.³⁾

Het carillon, dat aan dat van AELTEN voorafging, stamde uit Utrecht, zooals blijkt: 1o. uit eene aantekening van den jare 1617, luidende: „die E. Heeren Magistraten hebben tot Uytrecht besteedt te gieten achteen nieuwe speelklocken, die wy omtrent Aprilis 1618 verwachten”⁴⁾, en 2o. uit eene van datzelfde

1) Oud-Holland XIII Jaarg. p. 130.

2) Zie meer over hem hierachter N. Z. Kapel.

3) Rapiamus Ao. 1622 fo. 238.

4) Portefeuille met stukken betreffende de Oude kerk, berustende op het Gem. Archief.

jaar ¹⁾, die mij, wegens de daarin opgegeven zwaarten, belangrijk genoeg toeschijnt, om hier afgedrukt te worden. Zij meldt:

„t gewichte van de clocken in de Oude Kerckstoorn
tot Uytrecht gegoten.

1	4520	11	658	
2	4600	12	558	
3	2320	13	530	
4	3060	14	326	20419
5	1250	15	190	3320
6	1100	16	264	23739 ₧.
7	835	17	218	
8	1040	18	228	
9	1100	19	178	
10	594	20	170	
	<u>20419</u>		<u>3320</u>	

De Klock bij Mr. GERIT ²⁾ tot Amst. gegoten weght

7677 ₧
23739
31416 „

Tijdens dat de steller der eerstgenoemde aantekening in afwachting was van de komst dier klokken schijnen er dus van stadswegen nog twee bijbesteld te zijn geworden. Omtrent de klok van Mr. GERRIT geeft hij nog een paar

1) Resol. v. Thesaurieren I fo. 60. Op datzelfde jaar teekende SCHAEF (Amsterdam no. I) aan: „Item 4 klokken met slag en speelwerck op de oude kerckstoorn; en deselve toren met nieuwe stylen verbeteret.”

2) Mogelijk de Geschut- en Klokkegieter GERRIT COSTER, met wien de stad den 27en November 1606 een contract sloot (2e Gr. Mem. f 222) en die den 12en April 1619 door VAN MEURS werd opgevolgd (2e Gr. Mem. f 279 vso). Deze laatste maakte den 4en Januari 1624 plaats voor ARENT JANSZ. VAN PUTT (2e Gr. Mem. fo. 308) en deze op zijn beurt den 27en Januari 1626 voor ASSUERUS COSTER (3e Gr. Mem. fo. 29 vso). Dr. SCHELTEMA heeft blijkbaar het contract met VAN PUTT over het hoofd gezien, want hij noemt ASSUERUS COSTER als onmiddellijke opvolger van VAN MEURS (Aemstels Oudh. VI p. 138). Aan Mr. GERRIT COSTER ging CORNELIUS AMMERoy vooraf (zie over hem hierachter „de Montelbaanstoren”). In de N. Holl. Oudh. van G. VAN ARKEL en A. W. WEISSMAN I p. 26 vind ik vermeld, dat GHERAERT COSTER van Amsterdam in 1608 een klok aan de kerk te Dirckshorn leverde. GERRIT COSTER werd den 1en November 1618 in de Nieuwe kerk begraven. De inschrijving in het register luidt:

„Mester GERRIET KOESTER gescutgieter bey kaetseisers klooster begraven den ersten Noevember . . f 8:”, waaruit wij zien dat zijn laatste werkplaats was de gieterij, die in 1614 aan de Baangracht tegenover het Zaagmolenspoortje werd opgericht en in SCHAEPS aantekeningen (Amsterdam no. I) op genoemd jaar, „t Giethuis van metalen Geschut by de Cathusers” genoemd wordt.

bijzonderheden, namelijk, dat zij de uursklok was en gegoten werd van de oude, alsmede dat haar omschrift luidde :

*„Als ghy hoort, dees clock geslach
„Soo denckt dan aen U Sterffdach.”*

De voorganger van dit nieuwe carillon verhuisde met uurwerk en al in Juni 1617 naar den toren der Zuiderkerk ¹⁾).

Omtrent dat, voor zooverre ik kon nagaan, oudste klokkenspel dezer kerk, mocht ik nog de volgende bijzonderheden vinden.

In 1561 ontboden Burgemeesteren den horlogemaker en klokgieter JAN JASPERSZ. MOOR, wonende te 's Hertogenbosch, om door hem op zekere conditiën te laten aannemen de levering van de „*vuyrwaerckx slachclock mit 13 voerslachs clocken*” voor den Oude-kerks Toren, en betaalden hem den 5^{en} Mei van dat jaar, voor zijn reis en verblijfkosten, de som van 1 £ vls. ²⁾ Het contract tusschen partijen kwam tot stand, de levering geschiedde en de betaling volgde Ao. 1563. Hij ontving toen de som van 2718 gl. 8 st., of in ponden vlaamsch, waarmede Tresorieren in die tijden rekenden, 453 £ 1 sc. 4 d., „*te wetene 2664 gl. 8 st. voer een slachclock mit 13 voerslaende clocken by hem gegooten wegen 13300 £ tot 4 st. tpont gerekent by hem opte teneur geleverd 42 gl. voer een last Rogs hem daerboven toegeseyt ende beloeft ende twee ponden vls. tot een geschenck voer syn huysvrouwe en zoen*”. ³⁾

Schoon die klokken al voor den Oude-kerks toren besteld en gegoten waren, zoo zouden zij, op de slagklok na, er echter niet geplaatst worden. Een Vroedschapsresolutie van den 29^{en} November 1563, die hier in haar geheel een plaats moge vinden, meldt ons toch : „*Op huyden hebben myn Heeren de Burgerm^{rn} communicatie gehouden mitten ouden Burgerm^{rn} aengaen een nyeuw werck te maicken op deser stede toorn zoe van oorloogie als van de slachclock ende voerslaende clocken etc. Ende nae lange communicatie es by den voirsz. Raiden geacordeert en geresolveert voort eerst te bestaede en te doen maicken een slachclock van 7000 pondt off daeromtrent dienende boven in den voirsz. toorn die corter en dicker zoude gemaict werden dan de slachclock gemaickt te hangen in den toorn van d'oude prochykercke ende voorts mittet voorlach ofte voerslaende clocken te supersederen alzo by den meester van den Bosch doch een nyeuw voerslach om*

1) Portefeuille m. stukken betreff. de O. Kerk, berustende ten Gem. Arch.: „Ao. 1617 in Amsterdam. In Junius is alhier van de oude kercks toorn gedaen het oude uurwerck met 18 speelklocken, die op de Suyderkerckstoorn gebrocht sijn.”

2) Stadsrekening Ao. 1561. fo. 121.

3) Stadsrekening Ao. 1563. fo. 114.

Oud-Holland, 1898.

in doude kercke te hangen, gemaickt es van dertien clocken by den voorsz. meester alhier geleverd, die men, de voorsz. groote nyeuwe slachclock gemaict zynde, wel zal moegen doen hangen in der stede toorn indien de toorn van doude kercke nyet eer gereet en valt, als die apparentelicken nyet vallen zall. Ende dat men nae de zwaerte van de voorsz. nyeuwe slachclock, die men in der stede toorn zoude hangen, voer all zal doen maicken een nyeuw goet oorloogie dienende op den voorsz. toorn en nae gelegentheyten eysch van dien en de zwaerte van de voorsz. slachclock".¹⁾

Burgemeesteren hadden het goed ingezien, dat de Oude-kerks toren zoo spoedig nog niet gereed zou zijn, want eerst in 1566 ontvangt JELIS QUIRIJNSZ, Mr. timmerman van dien toren, c.s. 4 ₧ 10 sc. wegens „het rechten en volmaecken" er van²⁾. En in datzelfde jaar vinden wij de betaling van „13 nyeuwe clocken tot een voerslach in de oude kerck binnen deser stede hangende", gedaan aan Mr. JACOB WAGENENS (of WAGEVENS) en ADRIAEN STEYLERT, klokgieters te Mechelen, en AMBROSIUS JANSZ., gezworen boden dezer stede. Deze post werd zeer uitvoerig geboekt en dunkt mij daarom belangrijk genoeg hier grootendeels opgenomen te worden. Men leest er in; „die voorsz. 13 clocken hebben aldaer (n.l. te Mechelen) gewogen 7459 ponden, hiertegens is henluyden wederomme geleverd van deser stede wegen 6589 pont clockspys, zulcx dat men henluyden betaelt van 870 pont nyeuw wercx voer elck hondert 23 gl.; maickt 195 gul. 15 st. Ende van 6589 pont clockspys ant nyeuw werck vergoeten henluyden betaelt voor elck hondert clockspys 7 gl. 10 st., twelck es bedraegende in hoeft penn. 497 gl. 2 st.; noch de voorsz. Mrs. betaelt voer dertien yseren clepelen in de voorsz. clocken, die tot Mechelen gewogen hebben 411 pont, voer elck pont 2 st. maict 41 gl. 2 st. Sulcx dat de voorsz. Mrs. sommen beloopden in als 733 gl. 19 sts. Ende die voorsz. AMBROSIUS JANSZ. betaelt ter cause van 5710 pont clockspys voor elck hondert 15 gl. facit 741 gul. 16 st.; ende noch hem betaelt voert accorderen van de voorsz. clocken ter waech te slepen, waechgelt, craengelt, verscheyden tollen, vrachten ende anders tot Aemsterdam toe, beloopden tsaemen 50 gl. 10 st. 11 penn., zulcx dat AMBROSIUS somme bedraegende es 892 gl. 6 st. 11 penn. Hollants", zoodat alles te zamen het bedrag vormt van 1626 gl. 5 st. 11 penn., als bleek bij de ordonnantie door Burgemeester ALBERT DIRK MARCUSZ, den 8^{en} November van bovengenoemd jaar onderteekend.³⁾ Bovendien ontving AMBROSIUS JANSZ.

1) Resol. v. d. Vroedsch. I. fo. 242 vso. In 1560 hadden Burgemeesters JAN JASPERSZ. MOER over laten komen „om te besichtigen 't horologium opter stede thoern en om hem een nyeuw werck aen te bestaden", en ontving hij voor reis- en verblijfkosten 6 sc. 8 d. (Stadsreken. Ao. 1560 fo. 107). Die inspectie zal wel gegolden hebben de herstelling van dat uurwerk gedaan door JACOB SCHOEMANS, uurwerkmaker, wonende te Brussel, die daarvoor in datzelfde jaar 5 ₧ vls. ontving (Stadsrek. Ao. 1560 fo. 107 vo).

2) Stadreken. Ao. 1566 fo. 139.

3) Stadreken. Ao. 1566 fo. 141.

nog 5 gl. 9 st. „over gelycke somme by hem verleyt tot Mechelen van tol van 7500 metaelen gewicht en anders”.¹⁾ Ik durf echter niet beslissen of deze post in betrekking staat met die klokkenleverantie, of dat hier sprake is van gewichten voor de Stadswaag.

Wij zagen hierboven, dat het klokkenspel door HENDRIK AELTEN met zeven klokken vermeerderd werd.

Aangezien de Resolutie van 1658 spreekt van 34 klokken, moeten er in den loop der jaren nog zes aan toegevoegd zijn, omtrent welke ik echter geene nadere mededeelingen kan doen. Thans telde ik er 37, namelijk 21 in de bogen, 9 groote in het midden en daaronder 7 kleine op een rei aan een ijzeren staaf verbonden.

Dat drietal, waarmede het aantal dat HEMONY leverde, overschreden werd, dagteekent van den jare 1700 en werd gegoten door CLAES NOORDEN en JAN ALBERTSZ. DE GRAVE.²⁾ Deze klokkengieters ontvingen toch den 7^{en} September van genoemd jaar f 328:2: — voor de leverantie van elf klokjes, die te samen een gewicht hadden van 193 ℔ en verdeeld werden over de Zuider-, Wester-, Oude-kerks-, Reguliers- en Stadhuis-torens³⁾.

Deze klokjes werden berekend tegen 34 stuivers het ℔, of f 170 de 100 ℔, een aanmerkelijk verschil dus in prijs met het jaar 1623. Nu was dan ook de klokspijs aan rijzing en daling onderhevig, en was zij eens bijzonder goedkoop den wisten Burgemeesters er partij van te trekken. Zoo kwam in October 1628 de koperslager HANS ROGIERS melden, dat de klokspijs tegen buitengewoon billijken prijs te bekomen was, en onmiddellijk besloten de Heeren 25000 à 30000 ℔ voor de stad aan te koopen. Op dit besluit, dat den 20^{en} October genomen werd, kwamen zij den 16^{en} November daaraanvolgend in zooverre terug, dat zij het pondental nog met 10000 ℔ verhoogden en dus brachten op 40000 ℔⁴⁾.

Welken prijs men voor die klokspijs besteedde, heb ik niet kunnen ontdekken, waarom ik vermoed, dat de koop op rekening van het Fabrieksambt gesteld werd⁵⁾.

1) Stadsreken. Ao. 1566 fo. 142 vo. Mr. JACOB WAEGENENS leverde ook nog een klok hier ter stede aan het Minderbroedersklooster, waarvan de post in de stadsreken. van 1569, fo. 186 vso., aldus luidt:

„SIMON MARTYN DIRCXZ. tresorier deser stede betaelt de some van vier ende veertich kar: gul zeventien stuivers en een halve over gelycke some by hem ten bevel van Burgerm^{rn} betaelt te wetene JACOB WAEGENENS 16 gul 8 st. over die betaelling van 75 ponden clockspys by hem geleverd tot een clock voer de Minrebroeders deser stede, ende voer tfaatsoen van de voorsz. clock te gieten 28 gul 10 st: compt ter voorn some van 44 gul 17 st., alst blyckt by ordinan^{te} in date den 14^{en} Juny Ano. 1569” enz.

2) Zij leverden in 1719 ook klokken aan Delft (BOITET, Beschr. v. Delft p. 143) in 1701 aan Enkhuizen en in 1700 aan Zaandam (N. Holl. Oudh. door G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN I p. 83, II p. 79).

3) Mem. v. Thesaurieren 7 September 1700.

4) Resol. van den Oud Raad I fo. 76.

5) De posten op dat hoofd komen in de Rapiamussen en Stadsrekeningen gewoonlijk niet gespecificeerd voor.

Dat Burgemeesteren met dezen handel nog al waren ingenomen, bewijst de *douceur*, die zij den 5^{en} Januari 1629 aan ROGIERs lieten uitbetalen, onder anderen voor zijn diensten betoond bij den inkoop dier klokspijs.¹⁾

In het nauwste verband met het carillon staat het uurwerk met de daarbij behoorende machineriën, door welke het spel der geheele-, halve- en kwart-uren wordt teweeggebracht; namelijk de speelton met haar toebehooren.

De oudste reparatie — slechts een geringe, doch die, omdat zij de eerste is, hier gememoreerd moge worden — welke ik omtrent het „*orologie in doude kerckxtoorn*” vond opgeteekend, dagteekent van Ao. 1535 en werd verricht door den „*lichtaernmaker*” ANDRIES ARENTSZ. Hij leverde te dien einde twee koperen platen waarvoor hem één schelling werd uitbetaald²⁾.

Van meer omvang waren de herstellingen, die het werk in 1567 en 1581 behoefde. In het eerstgenoemde verdiende SIMON CLAESZ. van Purmerend, uurwerkmaker, er 268 ₧ 7 sc. 4 d. 12 m. aan, terwijl hij 2 ₧ ontving voor de leverantie en het aanbrengen van een nieuw rad aan het voorslag, „*gemaickt tot dien eynde dattet loot vant orologie ten helfte lichter soude wesen omme op te winden*”.³⁾ In het tweede moest een „*nyeuwe tonne ende cleynwerck van claviere ende anders tottet horologie behouftich*” gemaakt worden, en het was de uurwerkmaker PONTIAEN ENGELSZ. van Mechelen, die dezen arbeid op zich nam en uitvoerde, waarvoor hem, bij ordonnantie van Burgemeester CORNELIS VAN TEYLINGEN, den 30^{en} Mei 1581 de som van f 225 werd uitgekeerd⁴⁾. Doch PONTIAEN ENGELSZ. was met dat bedrag niet tevreden „*vermits hy twerck van horologie in de oude kerck deser stede swaerder ende groter als hy dat aengenomen hadde*” gemaakt had. Burgemeesters deden onderzoek en vonden de aanmerking gegrond, waarom zij den 16^{en} November van datzelfde jaar het honorarium met f 36 verhoogden⁵⁾.

1) Rapiamus Ao. 1628 fo. 515. Omtrent de hoeveelheden metaal die, schoon in latere jaren, in de gieterij verwerkt werden, geeft een aantekening van Burgemeester E. DE VRY TEMMINCK (L. K 5 No. 3a) het volgend overzicht. Van af 1755—1769 bedroeg het gewicht respectievelijk: 26532½ ₧; 65510 ₧; 98586 ₧; 51714 ₧; 43675 ₧; 18061 ₧; 15476 ₧; 81768 ₧; 100908 ₧; 106209 ₧; 116498 ₧; 83438 ₧; 85719½ ₧; 64100½ ₧ en 59668 ₧, hetgeen over dat tijdsverloop van 15 jaren een totaal maakt van 997863½ ₧, „*allemaal afgelevert suiver metaal, canon, clocke, vyssels, kerkkroonen, en alles wat een geelgieter gieten kan van kleyne werk tot een bier- en wynekraan toe*”. Onder die aantekeningen vond ik omtrent den prijs der klokspijs vermeld, dat toen de gieterij in 1761 door BRAAMCAMP, DIEBITSZ. en VAN AALST gehuurd werd, Thesaurieren bedongen, dat de huurders verplicht zouden zijn „*de klokspijs aan te nemen van de stad tot 9 stuivers 't ₧; vergieten nog 3 stuivers; en soo de gieters leveren sal de stad betalen 12 stuivers 't ₧*”.

2) Stadsrekening Ao. 1535 fo. 77 vso.

3) Stadsreken. Ao. 1567 fo. 146, 151.

4) Rapiamus Ao. 1581 10, 174 vso.

5) *ibid.* fo. 182 vso.

Behalve Mr. PONTIAEN waren er nog een paar andere personen, die hunne, hoewel meer bescheiden voordeelen aan deze herstelling hadden. Zoo verdiende de klokkensteller HENRICK PIETERSZ. *f* 12 aan arbeidsloon en voor de buitengewone diensten „by hem gedaen int vermaecken van de nyuwe tonne tot het horologie van de oude kerck ende over het andere nootlycke werck daeran dependeerende, daerinne hy gevaceert heeft omtrent elff weecken”.¹⁾ En toen Mr. PONTIAEN „tot behouff vant voorslach” ijzer- en koperdraad en nog eenige andere materialen noodig had, begaf hij zich naar den lantaarnmaker MEYNERT PIETERSZ., die daarover een rekening van *f* 18:15 inleverde²⁾, terwijl JAN CORNELISZ., Mr. slotenmaker, voor de levering van 230 haken en 184 boutjes met plaatjes, voor datzelfde doel benoodigd, *f* 9:15:8 bedong³⁾.

Tot den jare 1612 schijnen er geene reparatiën noodig geweest te zijn, tenminste vond ik geen posten geboekt, die daarop betrekking kunnen hebben. In dat jaar echter werd aan den smid ROELOF OTSZOON opgedragen het hermaken, vernieuwen en verbeteren van het uurwerk⁴⁾, voor welken arbeid hem den 9^{en} Januari 1613 door Thesaurieren de niet geringe som van *f* 1700 werd ter hand gesteld.⁵⁾

Blijkbaar was het geen werk dat door deugdelijkheid uitmuntte, want nog geen volle vijf jaren later zag de Stedelijke Regeering zich reeds genoodzaakt het te doen herstellen. Het was op den 20^{en} April 1617 dat OTTO ROELOFSZ. aannam „het orlogie staende op de Oude Kercke tselve te ontsluyten, repareren en daertoe te leveren wes daeraen van noode syn sal”⁶⁾. Een maand later, den 31^{en} Mei, werd omtrent dat uurwerk een tweede Resolutie genomen, namelijk om het te verplaatsen naar den Zuiderkerkstoren⁷⁾, aan welk besluit, zooals wij zagen, in Juni uitvoering werd gegeven. Den 3^{en} Juli daaraanvolgende werd een nieuw uurwerk, dat door WOUTER GEURTSZ., die zoowel het vak van smid als dat van „Oorlogiemaecker” met lof beoefende⁸⁾, vervaardigd was en dat „by hem onder handen is geweest den tyt van omtrent vier jaren”⁹⁾, op den toren gebracht. Het had een gewicht van 23277½ ℔ en werd hem volgens gewoonte naar dien

1) Rapiamus Ao. 1581 fo. 180.

2) *ibid.* fo. 183.

3) *ibid.* fo. 182.

4) Resol. Oud Raad v. d. 12 September 1612 I o. 25. Zie ook aldaar fo. 21.

5) Rapiamus Ao. 1612 fo. 173. Stadsrek. Ao. 1612 fo. 52 vso.

6) Resol. v. Thesaurieren I fo. 51. Hiervoor, alsmede voor zijn arbeid aan de Zuiderkerk zou hij ontvangen *f* 1400 „met noch 6 halfve vaten biers ofte 12 *gi* geldt daervoor”.

7) Resol. v. Thesaurieren I fo. 51 vso.

8) MELCHIOR FORKENS, Beschrijving van Amsterdam p. 195.

9) Portefeuille met stukken betreff. de O. kerk berustende op het Gem. Archief.

wicht betaald, en wel met 13½ stuiver het ƒ , zoodat hij een rekening van $\text{ƒ} 15712:6:4$ uitschreef, die hem den 19den December 1619 voldaan werd.¹⁾

Aangezien de nieuwe speelklokken eerst omstreeks April 1618 uit Utrecht konden verwacht worden, had men voorloopig geen practisch nut van GEURTSZOONS werk en zouden de omwoners der Oude kerk aldus gedurende geruimen tijd slecht op de hoogte van den tijd zijn gehouden, ware het niet dat Burgemeesters twee mannen hadden aangenomen, die „bij daege ende bij nachte” de klok de geheele-, halve- en kwartier-uren moesten doen slaan, iets wat de stad op $\text{ƒ} 1013:4$ kwam te staan ²⁾. Daar die personen eerst den 5den Februari 1619 werden afgedankt, schijnt de tot standkoming van het geheele werk niet bijzonder vlot te zijn gegaan.

Deze machineriën schijnen tot den tijd toe, dat aan HEMONY de vergieting van het Carillon werd opgedragen, dienst te hebben gedaan. Toen echter werden zij door JEURIAEN SPRAECKEL geheel vernieuwd voor de som $\text{ƒ} 6500$.³⁾ In 1661, op den 22en Maart, werd nog tot een kleine verandering in dat speelwerk besloten, namelijk om de ton, die gemaakt was voor den toren van het Stadhuis, te brengen op dien der oude Kerk, en omgekeerd, die van de Oude Kerk op het Raadhuis.⁴⁾

De speelton werkt heden ten dage, naar ik telde, op 34 klavieren.

Behalve de speelklokken vindt men, in de vierkante ruimte tusschen de galmgaten, nog drie luiklokken van verschillende afmetingen.¹⁾

De grootste, die bij een hoogte van 1.18 M. een grootste middellijn heeft van 1.40 M. draagt tot omschrift:

*Optima quaeque dies miseris mortalis aevi prima
fugit subeunt morbi tristisque senect(us) et labor et
durae rapit inclementia mortis.*

Voorts is zij versierd met het wapen der stad.

Schoon zij geen naam van een gieter vertoont, maar wel het jaartal 1659, meen ik haar aan HEMONY te mogen toeschrijven.

De tweede, hoog 1.08 M. bij een middellijn van 1.28 M. geeft te lezen

*Delectat roseo surgens aurora cubili
delectat rediens vespere grata quies.
Claudy Fremy me fecit Amstelodami 1689.*

¹⁾ Rapiamus Ao. 1619 fo. 205 vso. In het hierboven aangehaalde stuk betreffende de O. Kerk vind ik aangeteekend, dat dat nieuwe uurwerk 14530 ƒ woog. Het verschil in gewicht in deze beide opgaven weet ik niet anders te verklaren dan door te veronderstellen, dat de persoon, die laatstgenoemde aantekeningen hield, alleen het uurwerk zonder het speelwerk op het oog had, terwijl de Rapiamus alles te zamen vat.

²⁾ Rapiamus Ao. 1618 fo. 227, Ao. 1619 fo. 201.

³⁾ Stadsreken. Ao. 1661. Ander uytgeef van extraordinaris zaken.

⁴⁾ Resol. v. Thesaurieren II fo. 72 vso.

Deze klok vertoont behalve het Stadswapen, ook wapenschilden van Bur-gemeesters van dat jaar.

Oorspronkelijk was ook zij door HEMONY gegoten, doch zij had het on-geluk te barsten, waarom aan CLAUDE FREMY, die sinds den dood van PIETER HEMONY¹⁾ stadsklokkengieter was geworden, opgedragen werd haar te vergieten. Zij weegt 2451 \mathfrak{R} en werd met f 1903 betaald²⁾.

De derde, hoog 0.90 M. middellijn 1.12 M., zegt slechts:

Pieter Seest me fecit Amstelodami 1771

Bij dien PIETER SEEST moet ik een oogenblik stilstaan, niet wegens de vele of schoone werken, die hij voor de stad maakte — de genoemde klok was het eenige stuk, dat ik van hem ontmoette, en zij moet in fraaiheid wijken voor de producten zijner voorgangers — maar omdat hij de eerste was, die den titel van *Directeur der Stadsgieterij* voerde.

1) PIETER HEMONY werd 22 Februari 1680 in de Nieuwe Kerk begraven. Volgens het in 1674 opge-maakte Register van den 200en penning (fo. 326 vso) werd PIETER HEMONY aangeslagen tot de betaling van f 10, terwijl de kinderen van FRANÇOIS voor de som van f 180 geboekt staan. Er bestond dus een aanmer-kelijk verschil tusschen het fortuin van den oom en dat van den neef. Zie omtrent de HEMONY's o.a. Prof. Dr. H. C. ROGGE „de klokkengieters FRANÇOIS en PIERRE HEMONY” (Amst. Jaarb. voor 1898 p. 36 seqs) en F. A. HOEFER „de klokkenspielen te Rotterdam”. Wat de geboorteplaats der HEMONY's aangaat, zoo wordt deze in verschillende bescheiden steeds *Levecourt* genoemd en ontstonden daarover verschillende gissingen. Naar mijne meening moet zij geweest zijn het stadje *Levecourt*, dat op de kaart van *Lotharingen* in BLAUW's atlas gevonden wordt aan het riviertje, dat met de *Selna* een gaffel vormt. Omtrent CLAUDE FREMY en zijn broeder MAMMES zie men het opstel over de klokken van den Haagschen St. Jacobstoren door W. P. H. JANSEN, uitgave van de Vereeniging „die Haage”, 1895. Van MAMMES FREMY bestaat nog een klok zonder jaartal in Bennebroek (N. Holl. Oudh. door G. VAN ARKEL en A. W. WEISSMAN II² p. 85). Betreffende CLAUDE FREMY moge nog het volgende dienen. Volgens het Puiregister i. d. 3 Februari 1685 was hij 38 jaren oud toen hij met de 20jarige CATARINA TE WELGE ondertrouwde. Tot 1699 bleef hij met haar in den echt verbonden, want op den 3en Januari van dat jaar werd zijn stoffelijk overschot in de Nieuwe Kerk ter aarde besteld. Zijn begrafenisacte luidt:

„CLAUDE FREMY, man van CATARINA WEEVE, Clock en geschutgieter f 15:—:—
voor 2 uur luyen „ 1: 8:—”

Bij haar won hij 4 kinderen, n.l. MARGARETA MAGDALENA, gedoopt 6 Augustus 1687, die MARGARETHA HEMONY, dochter van FRANÇOIS en nicht van CLAUDE FREMY tot meter had; CLAUDIUS, ged. 13 October 1688, die den 6en Juni 1710 uit de Stads-gieterij werd uitgedragen naar zijn laatste rustplaats in de N. Kerk en ongehuwd overleed; PETRUS, ged. 30 December 1690 en ANNA MAGDALENA, ged. 6 Februari 1692. Alle deze doopingen hadden plaats in de R. K. Kerk de Krijtberg. In zijn testament, dat 31 October 1685 voor Notaris MATHAM gepasseerd werd, secludeerde CLAUDE de Weeskamer (Arch. Weesk. Doodb. N. Kerk 2 Jan. 1699), waardoor voor ons een belangrijke bron minder vloeit. CATARINA TER WEGE (haar naam wordt op zeer verschillende wijze aangegeven, als TER WEGE, TEN WEGEN, TEN WELGEN, WEEVE, terwijl de persoon, die den doop harer kinderen inschreef in drie gevallen haar naam volkomen achterwegen liet en eenvoudig CATARINA N. schreef. Zij zelf wist blijkbaar haar naam niet te schrijven, want in het Puiboek teekent zij met een kruisje, bleef niet lang weduwe. Nauwelijks was de gestelde tijd van 6 weken, waarbinnen eene weduwe geen nieuw huwelijk mocht aangaan, verstreken, of wij vinden haar ondertrouwd met den kanongierter uit de Palmstraat, JAN ALBERT DE GRAVE van Sel (Kerkintekenreg. No. 530 fo. 131 vso. 10 Juli 1699). Met hem bleef zij slechts weinig jaren verbonden, want reeds den 22en April 1704 werd zij in de Nieuwe Kerk begraven. Haar begrafenisacte luidt:

„CATARINA TEN WEEGEN, vr. van JAN ALBERTUS DE GRAVEN, Baengraft in 't Clockgieterij. f 5:—

Zij liet DE GRAVE een dochter na en secludeerde mede de Weeskamer bij codicille van 9 April 1704 gepasseerd voor Notaris JOHAN KOEKEBAK (Arch. Weesk. Doodb. N. Kerk 22 April 1704).

2) Mem. v. Thesaurieren 28 Juli 1690. Zie Oud-Holland 1895, p. 131. In dien tijd kende ik die klok nog niet en nam daardoor verkeerdelijk het jaar waarop de betaling geschiedde tevens voor dat der vergieting aan.

In November 1770 hadden Burgemeesters besloten de geschut- en klokgieterij niet langer, zooals voorheen geschied was, te verhuren, doch haar voortaan voor stadsrekening te exploiteeren.

Bij die gelegenheid werden de Oud-Burgemeesters CLIFFORT en HUYGHENS uitgenoodigd zich de functie van Commissarissen der nieuwe onderneming te willen laten welgevallen — hetgeen zij deden — en een project te maken van de conditien waarop naar hunne meening de fabriek zou moeten worden gedirigeerd. Weldra onderwierpen zij een reglement van 19 artikelen aan het oordeel hunner lastgevers, terwijl zij tevens voorstelden den toenmaligen geschutsgieter PIETER SEEST, die als meesterknecht bij de laatste huurders der fabriek, namelijk BRAAMCAMP, DIBBETZ en VAN AALST, werkzaam was geweest ¹⁾, tot Directeur te benoemen. Zoowel het reglement als dat voorstel werd door de Heeren goedgekeurd ²⁾.

Door die „conditien en voorwaarden” zag de nieuwe titularis zich vrij wel aan banden gelegd. Wel zou de fabriek en de daaraan verbonden handel op

¹⁾ Aanteekeningen van Burgemeester E. DE VRIJ TEMMINCK (L. K 5 No. 3a).

²⁾ 12e Gr. Memoriaal fo. 158. Dr. P. SCHELTEMA vergist zich waar hij in zijn Aemstels Oudheid VI p. 148 zegt, dat er twee Directeuren over de Geschutgieterij werden aangesteld. Hij ontleende deze dwaling aan de Resolutie van Thesaurieren XVIII fo. 131, waar men leest: „*Besoigne den 30 January 1771, present alle de Heeren Thesaurieren. De Heeren CLIFFORT en HUYGHENS hebben aan Heeren Thesaurieren kennis gegeven aangaande de Resolutie van 14 November 1770, synde met haar Ed. Gr. Agt. geconvenieert de geschut en klokgieterij niet meer te verhuren maar deselve voortaan voor Rekening van de Stad aan te houden en hebben haar Ed. Gr. Agt. heden bij Resolutie van den 28 derselver maant bovengemelde twee heeren gecommiteert om ten opzigt van 't gantsche werk der gem. gieterij, alsmede over deselve de gantsche Directie te hebben*”. Werkelijk zou men door dezen tekst tot SCHELTEMA's meening kunnen verleid worden, doch het boven aangehaalde Groot Memoriaal zegt met duidelijke woorden, dat Burgemeesters de beide Heeren ultnoodigden Commissarissen te willen zijn. En dat niet alleen, maar bovendien ook vindt men in de Memorialen van Thesaurieren PIETER SEEST met den titel van Directeur ingeschreven, wanneer hem een zeker bedrag ter betaling van zijn werkvolk was ter hand gesteld geworden. Daar deze aanteekeningen evenals het bovengenoemde Reglement aan Dr. SCHELTEMA blijkbaar ontgingen en hij ook nimmer iets van die klok in den toren der Oude-Kerk schijnt vernomen te hebben, moest PIETER SEEST wel een onbekende voor hem blijven, en treft men zijn naam dan ook niet aan onder de door hem genoemde gieters.

Het laatst vond ik PIETER SEEST vermeld in het Memoriaal van Thesaurieren op den 31en October 1781, op welken datum hem f 500 werden ter hand gesteld tot uitbetaling van arbeidsloozen. In datzelfde Memoriaal leest men, dat den 15en November van dat jaar een som van f 1000 voor gelijk doel werd gegeven aan CHRISTIAAN en JAN SEEST, die dus blijkbaar PIETER's opvolgers waren. Dit tweetal bleef die arbeidsloozen ontvangen tot den 18en December 1782, van af welken datum CHRISTIAAN alleen voorkomt. Volgens Dr. SCHELTEMA (Aemstels Oudheid VI, p. 148) ging CHRISTIAAN SEEST in 1816 naar Indië en werd de geschutgieterij in 1818 gesloten.

JAN SEEST is gehuwd geweest met ABIGAELE CONSTANTIA BACKER, dochter van Mr. WILLEM BACKER, van wie hij gescheiden werd. Zij hadden geen kinderen (GENEALOGIE BACKER.)

CHRISTIAAN teekende den 26 Januari 1781 op 30jarigen leeftijd aan met WOUTRINA VAN OMMEREN, van Rheeën, weduwe van JURIAAN BROERS. Beide woonden op de Prinsengracht. Zijn vader, PIETER SEEST, was bij deze aanteekening niet tegenwoordig, doch gaf zijn consent. (Kerk. intekenreg. No. 625 v. d. Inventaris fo. 233 vso.). Zij hadden ten minste één kind, RUTGER JOHANNES, gedoopt in de Noorder Kerk 19 November 1783.

zijn naam voor Stadsrekening gedreven worden, maar ten alle tijden zou hij verplicht zijn, zoo dikwerf zulks geeischt werd, van al zijne handelingen aan Commissarissen verantwoording te doen. Bij het aanvaarden zijner betrekking moest hij een lijst maken van alle ingredienten, die hij tot het drijven der zaak zou noodig hebben, hetgeen dan op Stadskosten zou worden aangeschaft; voor nieuwe aankopen moest hij tijdig autorisatie vragen, terwijl hij voor al het ingekochte persoonlijk verantwoordelijk bleef. Van het montant der ingekochte gereedschappen, evenals van hetgeen in 't vervolg gekocht zou worden — zoo het niet was om versleten of onbruikbaar materiaal te vervangen — zou de Stad $2\frac{1}{2}$ % 's jaars genieten; de overige aankoopssommen zouden slechts van de winst afgetrokken worden. Bij het doen van eenige in- of verkoop moest hij daarvan binnen 24 uur, of uiterlijk op den eersten dag zijner verantwoording aan den Boekhouder der fabriek kennis geven, met behoorlijke specificatie, zoo van den aard van het goed, als van den prijs, daarbij meldende de namen der personen met wie hij contracteerde en den tijd waarop de betalingen zouden moeten geschieden. Deed hij dit niet, dan zou de Stad zich niet aansprakelijk achten. Hij zou geen ander geld onder zijne berusting mogen hebben dan de bedragen van door hem à contant verkochte kleinigheden en de f 500 die hem af en toe ter betaling der arbeidsloonen zouden worden verstrekt, terwijl hij er bijzonder op moest letten, dat die verschillende gelden niet onder een gemengd werden. Zelf mocht hij geen kooppenningen betalen en ook geene bedragen van eenig belang in ontvangst nemen, doch moest dit door Thesaurieren laten doen. Wel huurde hij zelf zijn knechts en had hij te zorgen, dat hij bekwame lieden in dienst nam en geen enkele meer dan strikt noodig was, om de fabriek aan den gang te houden, doch moest hij aan Commissarissen de namen dier arbeiders opgeven en daarbij vermelden, niet slechts de conditiën waarop hij hen had gehuurd, maar ook de werkzaamheden waartoe zij zouden worden geëmployeerd. Evenzoo moest hij de Commissarissen onmiddellijk bericht zenden wanneer hij er een wegzond of wanneer er een was komen te overlijden. Voor den handel was hij gelimiteerd tot een bedrag van f 2000, welke som niet overschreden mocht worden, dan met schriftelijke toestemming van Commissarissen. Voorts mocht hij hoegeaamd geen aandeel hebben in eenige andere geschut- of klokgieterij of in eenige negotie van metaal, „*maar zal geheel en al afhangen van Heeren Burgemeesteren, zonder voor iemand dan voor Stadsrekening eenig werk te mogen maken of doen maken of eenige negotie of handel te mogen drijven of doen drijven*”. Voor alle welke moeite en arbeid de Directeur zal ontvangen f 20 's weeks en $\frac{1}{6}$ van de zuivere winst, na aftrek van alle kosten, waaronder niet alleen gerekend worden de arbeidsloonen, vuur, licht en generalijk alles wat de voorsz fabriek behoort, maar zal ook van de

winsten afgetrokken worden *f* 1200 voor de huur van de fabriek¹⁾, *f* 250 voor den Boekhouder, 2½ % 's jaars over het beloop der ingekochte gereedschappen, het montant van het ingekochte in plaats van de versletene en onbruikbaar geworden gereedschappen, gelijk ook het onderhoud van den stal en molen cum annexis, alsmede de kosten voor het maken en onderhouden der ovens en gietkuilen. Slechts het onderhoud van woonhuis en gebouw der gieterij zal geheel tot Stads lasten komen en niet afgetrokken worden. Voorts genoot de Directeur vrije woning, vrij brandhout en kaarsen en 100 ton turf 's jaars uit het Stads magazijn, of wel den prijs van dit laatste in geld, zoo hij zulks verkoos, terwijl hem bovendien in den loop van het jaar 4 ankers wijn zouden worden te huis bezorgd en hij voor zijn dienstmaagd *f* 60 zou ontvangen.

Ook omtrent zijn oudsten zoon, HENDRIK, was in deze conditien een besluit genomen, namelijk, dat aan den vader voor dien knaap jaarlijks *f* 200 zouden worden togeteld, „mits dat hij dezelve verders in de gieterij opbrengt en bekwaam maakt, om bij het overlijden van hem Directeur in zijn plaats te kunnen succederen mits dezelve HENDRIK SEEST geadsisteert met zyn vader zich angageert, om so lange dit contract subsisteert in geene andere dienst dan die van de Stad te zullen overgaan, of zal by faute van dien gehouden zyn al hetgeen dat hy van deze Stad ontvangen mogt hebben, aan dezelve weder uit te keeren, waarvoor de vader responsabel zal zyn en zich moeten verbinden”.

Hoe het dien HENDRIK SEEST verging, is mij niet gebleken; wij zagen echter, dat hij zijns vaders opvolger niet was.

In den top des torens hangt nog een zeer oude klok waarvan het omschrift ten halve door den tijd werd uitgewischt, terwijl zij jaartal nog naam van den gieter vertoont. Aangezien deze reeds door Dr. SCHELTEMA en J. TER GOUW beschreven werd²⁾, wil ik haar met stilzwijgen voorbijgaan.

Ik wil den Oude-kerks-toren niet verlaten zonder de aandacht gevestigd te hebben op een paar opschriften, voorkomende op het houten beschot, dat het enge hokje van den klokkenist aan de voorzijde begrenst. Zij houden de herstel-

1) Zulk een som had de fabriek, zoolang zij verhuurd was geworden, nooit opgebracht. In Verhuurboek B. fo. 473, .C fo. 502 D. fo. 707, vond ik, dat zij in 1681 aan CLAUDE en MAMMES FREMY, in 1699 aan CLEAS NOORDEN (zie ook Resol. v. Thesauriere IX fo. 54) en CATHARINA TER WEGE, wed. van CL. FREMY, in 1705 aan CLEAS NOORDEN en JAN ALBERTSZ. DE GRAAF, in 1716 aan laatst genoemde alleen en in 1734 aan CYPRIANUS KRANS JANSZ. verhuurd werd voor *f* 600 's jaars, en dat toen KRANS in 1755 door Js SAPIUS, GERALDO BRAAMCAMP en PIFTER RENTROP als huurders werd opgevolgd, de stad *f* 900 's jaars bedong. Deze huurprijs werd gehandhaafd toen bij resolutie van den 27sten November 1760 (Res. v. Thesaurieren XV fo. 161 vso.) de gieterij voor 10 achtereenvolgende jaren. ingaande 1 Augustus 1761 aan GERALDO BRAAMCAMP, FREDERIK DIBBITZ en HENDRIK BALTHAZAR VAN AALST in huur overging. Uit het bovenstaande blijkt tevens, dat Dr. SCHELTEMA zich vergist met te beweren, dat de huur der gieterij steeds *f* 900 bedroeg (Aemstels-Oudheid VI p. 148.)

2) SCHELTEMA Amstels Oudheid VI p. 136. TER GOUW Gesch. v. Amsterdam III, p. 224.

lingen, die in 1751 en 1806 aan het gebouw gedaan werden, in geheugenis. De eerste luidt:

*„Als men schreef duysent jaar en half soo veel als vooren,
En vier maal vijftig en nog tien maal vijf en een,
Liet JACOBUS DE PAAUW van boven tot beneen
Dees toore schildren en vergulden naar behooren.
Dit werk is maar alleen van drie mannen gedaan,
Daarom soo is haar naam geschreven onderaan.*

FREDRIK GROENENBERG.

WILLEM TERWIJS

en

PIETER WEKKER.”

Ontvonkt door het dichtvuur hunner voorgangers, schreven zij, die 55 jaar later hetzelfde werk verrichtten:

1806.

*Door EVERT VAN GELDER, HARMS. VAN HELLEENDOORN en
WILLEM VAN VLIET*

*Is verguld en geschildert dese toorn zo als voor-
heen is geschied.*

*Op order van Baas DROST is dit laat gedaan
Door wien en in welk jaar, dit staat hier boove aan.”*

Zulke memoranda treft men op genoegzaam alle torens dezer stad aan, doch getroostte ik mij niet de moeite ze alle af te schrijven.

ZUIDER-KERKS-TOREN.

Op Pinksterdag van den jare 1611 was in de Zuiderkerk de eerste predicatie gedaan, en in dat jaar kwam de toren mede in zooverre gereed, dat de Oud-Raad op den 14^{en} September het besluit kon nemen, „*dat op den Suidertoren een uurwerck gemaect sal worden, mitsgaders een ure ende halff ure clocke, noch twe clocken om te luyen. Dat het werck sal angeleyt worden, om in toecomende een voorslaghe te gebruycken, doch dat alvooren de voorspelen van d'oude Kercke en Damstoren gebetert sullen worden eer het voorspel op den Suidertoorn te volle volmaect sal worden*”.¹⁾

Werd aan dat besluit uitvoering gegeven en zijn die klokken werkelijk in die dagen gegoten, en is dat uurwerk toen aangebracht? En wie was dan de

¹⁾ Resol. Oud-Raad I fo. 21.

gieter en wie de uurwerkmaker? Ziedaar de vragen die ik mij stelde, doch waarop de mij ten dienste staande bescheiden mij de antwoorden ten deele schuldig bleven.

Wel vond ik, dat er vóór 1617 reeds een uurwerk met slagklokken en beyerwerk op den toren moet aanwezig geweest zijn, want den 20^{en} April van dat jaar nam OTTO ROELOFFSZOON aan er de noodige reparatiën aan te verrichten, opdat het weder slaan en beyeren zou „*gelyck 't voorgaende geslaegen en gebeyert heeft*”¹⁾, terwijl den 31^{en} Mei daaraanvolgende besloten werd het uurwerk van den Oude-Kerks-toren naar dien der Zuiderkerk over te brengen²⁾, hetgeen, zooals wij hierboven zagen, ook in Juni van dat jaar geschiedde. Maar deze berichten geven omtrent de namen der fabrikanten geen licht.

Aangezien de resolutie van den 14^{en} September 1611 genomen werd in den tijd toen het contract tusschen de Stad en Mr. GERRIT COSTER (1606—1619) nog bestond, zou men allicht genegen zijn te veronderstellen, dat het gietwerk dien meester werd opgedragen, maar noch in de Rapiamussen, noch in de Stadsrekeningen, noch ergens elders vond ik eene aantekening, die eenigszins de juistheid dezer suppositie zou kunnen staven.

Met evenveel recht zou men mogen aannemen, dat de Stad die klokken van elders liet komen, bijvoorbeeld van Utrecht, evenals in 1617 het carillon der Oude-Kerk, daar zij nog al eens daar ter plaatse schijnt te hebben laten werken. Zoo bijvoorbeeld vond ik aangeteekend, dat den 24^{en} April 1621 „*uyt den tooren*” — welke toren staat er ongelukkiger wijze niet bij aangegeven — zeven klokken naar Utrecht gezonden werden, om vergoten te worden³⁾, die den 16^{en} September van datzelfde jaar weder terugontvangen werden⁴⁾. En zoo ook betaalden Thesaurieren in 1554 aan Mr. JAN TOLHUYS „*Clockgieter woenende tot Utrecht*”, een klok „*tot een voerslach van de halve ure opter stede Thoern*”, die 1715 ₤ woog en met f 16 de 100 ₤ betaald werd⁵⁾.

De geschiedenis van het oudste carillon van dezen toren blijft dus in het duister en de eenige zekerheid, die wij omtrent het tweede hebben, is, dat het voor dien dienst deed op den Oude-Kerks-toren. Die overbrenging staat in verband met de Resolutie van den Oud-Raad van den 2^{en} Januari 1616, waarbij

1) Resol. van Thesaurieren I fo. 51.

2) *ibid.* fo. 51 vso.

3) Resol. van Thesaurieren I fo. 76 vso. Die klokken wogen respectievelijk 366, 828, 560, 400, 218 190 en 264 pond.

4) Resol. van Thesaurieren I fo. 77 vso. Naar ik meen is dit hetzelfde zevental, dat in April verzonden werd. De gewichten werden bij dat gieten vermeerderd — iets wat meer geschiedde. Bij terugontvangst wogen zij respectievelijk 828, 620, 610, 458, 382, 366 en 244 pond, waarbij noch een achtste klok kwam van een gewicht van 224 ₤.

5) Stadsrekening Ao. 1554 fo. 100 vso.

besloten werd met den „Stadtsmeester” te spreken over het laten gieten van een accoord klokken, die op den Oude-Kerks-toren of Zuider-Kerks-toren zouden gehangen worden ¹⁾, en op eerstgenoemde haar plaats vonden.

Aangezien ik omtrent dat tweede klokkenspel geen verdere bescheiden vond, meen ik te mogen aannemen, dat het tot den jare 1656 zijn dienst bleef doen, om toen door een geheel nieuw vervangen te worden. Dat jaartal toch, benevens Zutphen als plaats van herkomst en den naam HEMONY als gieter vindt men op de speelklokken, die er thans nog hangen, aangegeven. Haar juist gewicht, noch de juiste prijs, dien men er voor besteedde, is uit de post in den Rapiamus op te maken, aangezien het eene gecombineerde rekening is ²⁾. Haar aantal wordt echter eenigszins bepaald in een tweede post, die vermeldt, dat JEURIAEN SPRAECKEL den 7^{en} September 1657 *f* 454:12:8 ontving over de leverantie van „32 klepels met hare halsbanden en het stellen van dien op de Zuyderkerck” ³⁾.

Diezelfde persoon ontving bovendien nog op den 11^{en} dier maand een som van *f* 1500 „in betalinghe van het yserwerck en arbeytsloon” ⁴⁾, terwijl aan de „Stadtsspeelluyden” *f* 100:16 werd ter hand gesteld „over 't opnemen van het speelwerck van de clocken op de Zuydertoren” ⁴⁾.

Niet lang hadden die klokken gehangen of men bespeurde, dat er eenige wijziging in gebracht moest worden, waarop genoemde SPRAECKEL den 11^{en} October 1658 voor de som van *f* 750, „of zooveel minder als Stadsmr̄s daertoe te committeeren zullen oordeelen dat daeran minder verdient is”, aanneemt ze te verhangen en de spelton te veranderen ⁵⁾.

Het carillon schijnt tot 1699 geene verdere wijzigingen ondergaan te hebben. In dat jaar echter werd op den 7^{en} April goedgevonden, dat CLAES NOORDEN het met drie klokjes zou vermeerderen ⁶⁾.

Wat de Luiklokken aangaat, zoo trof ik op dezen toren de oudste aan ⁷⁾. Zij dagteekent van den jare 1511 en is zeer goed bewaard gebleven. In Gothische karakters vertoont zij het volgende omschrift:

1) Resol. v. d. Oud-Raad I fo. 33 vso.

2) Rapiamus Ao. 1657, ander uytgeef van extraordinaris zaken.

„Aen FRANCOIS HEMONY clockegieter bet de somme van vijffduysent vyffhondrt. ses en seventigh \overline{gl} sestien \overline{sts} voor de clocken op de Beurstoorn en de Zuyderkerk en het beyerwerck van dien boven de 13952:14 \overline{sts} die hem aen clockspijs en de oude klokken geleverd zyn luydt reken. ord & quit den 13 Novemb. 5576:16

3) *ibid.*

4) *ibid.*

5) Resol. van Thesaurieren II fo. 13.

6) Resol. van Thesaurieren IX 59 vso.

7) Mogelijk is die in den top van den Oude-Kerks-toren ouder; zij voert echter geen jaartal, zooal hierboven werd medegedeeld.

*Salvator vocor. fulgura frango. defunctos
piango. vox mea est vox vitae. voco vos ad
sacra, venite. Anno Domini MCCCCCXI
WILHELMUS MOER et JASPER fratres me fe-
cerunt.*

Dit omschrift leert ons de driedubbele plicht kennen, welke deze klok te vervullen had. In de eerste plaats de omwonenden te beschermen tegen het hemelvuur. In die woorden „fulgura frango” zien wij het oude denkbeeld uitgedrukt, dat het klokgeklep in staat zou zijn de kracht der bliksemschichten te breken¹⁾. Ten tweede, de dooden te beklagen, namelijk haar weemoedige klanken te doen hooren wanneer een overledene naar zijn laatste rustplaats werd gebracht²⁾, en ten derde, de geloovigen op te roepen tot den kerkdienst.

Wie die WILHELMUS en JASPER MOER³⁾ waren, kan ik niet met zekerheid zeggen, doch meen ik te mogen aannemen, dat zij behoorden tot hetzelfde geslacht als JAN MOER, die in 1550 en, met zijn zoon CORNELIS, in 1565 voor de St. Ursula of Nieuwe Kerk te Delft goot.⁴⁾

Behalve een rand met beeldjes boven, en een van loofwerk beneden dit omschrift, is deze klok nog ter halver hoogte aan twee zijden versierd met een beeldje in lang gewaad, houdende, voor zooverre het schemerlicht mij toeliet te

1) Zie MOLL, Kerkgeschiedenis enz. II⁴ p. 114.

2) In Amsterdam gebruikte men lang twee klokken tot het uitluiden der dooden. Het gebruik der grootste kostte weleer f 6 per uur, dat der kleinste f 3, welke prijs in de loop der jaren aanmerkelijk vermindert werd. De bewoners der buurt Oetewaal werden, omdat zij de fondamente van den toren geleverd hadden, gratis uitgeluid, een recht, dat zij lange jaren lieten gelden en waaraan de aantekening: „seyt een Oeterwaeler te sijn”, die men zeer dikwerf in de begrafenisregisters der Oude Kerk aantreft, haar ontstaan heeft te danken. Voorts bediende men zich van de luiklokken tot het aangeven van het tijdstip waarop de poorten en boomen geopend of gesloten moesten worden (Boom- en Boeven-klok), tot het aankondigen der Godsdienstoefening (Predicatieklok), tot het in- en uit-luiden van jaar- en weekmarkten, tot het aankondigen van brand of andere onheilen, waarbij de Burgers op hun hoefslag moesten komen, tot het begroeten van vorstelijke personen en bij andere plechtige gelegenheden. Daar alle luiklokken hier ter stede met elkander accordeeren, kan men ze tegelijk laten spreken.

3) Men vindt deze Gebroeders ook vermeld in de Beschrijving van Schoonhoven door H. VAN BERKUM Ao. 1762 p. 404. Daar leest men: „De groote klok had den naam van Bartholomaeus in welkers Ronde deze woorden te lezen stonden: „St. Bartholomaeus is mynen naam, Tot geluy van Gode ben ik bequaam, WILLEM MOER en JASPER zijn Broer hebben mij gemaakt in het jaar 1510”. Op dezelve is het wapen van Henegouwen, en ook dat van Schoonhoven.” In de Kerk van Sloten is mede een klok van deze Meesters aanwezig, waarop het jaartal 1516 (N. Holl. Oudh. door G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN II² p. 93), terwijl JASPER alleen in 1525 aan de St. Laurenskerk in Alkmaar een klok leverde (N. Holl. Oudh. door G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN III p. 22). Ook goten WILHELMUS en JASPER in 1507 de groote klok „Karolus” voor de O. L. V. Kerk van Antwerpen (Dietsche Warandejaarg. 11, No. 1 p. 40) Een zekere GOBELINUS MOER goot in 1487 een klok, die men nog in de Kerk te Heemstede kan vinden (N. Holl. Oudh. enz. II² p. 79).

4) BORTET, Geschiedenis van Delft p. 251. Als omschrift der klok, die door JAN MOER alleen gegoten werd, wordt d. t. p. opgegeven: „Doot, Duvel noch Hel en mach my niet schaden, want mynen naem is Jesus vol genaden”. Op de tweede staat: „Ursula is mynen naem, JAN MOER met CORNELIS syn soon hebben my gegooten tot Godtsdienst te wesen bequaem”. Zie ook over een klok van MOER, die weleer op den Jan Roodenpoortstoren hing, Dr. SCHELTEMA, Aemstels-Oudheid VI p. 136.

zien, in de eene hand een kruis, in de andere een wereldbol, waardoor het mijns inziens gestempeld wordt tot een afbeelding van den Salvator Mundi.

Volgens de bovenaangehaalde Resolutie van den 14^{en} September 1611 zouden er ook „*noch twe clocken om te luyen*” gegoten worden, en heeft dit plaats gehad, dan ook zijn deze, evenals de oudste carilions in den loop der tijden door andere vervangen geworden.

Die er thans nog hangen dagteekenen van 1659, zijn door HEMONY gegoten en hebben te zamen f 13611: 10 gekost.¹⁾

De eene voert tot omschrift:

*Zo menigmael gij hoort den helderen kloekeslagh, 2)
Gedenckt aendachtelyck aen uwen iongsten dagh.*

De andere:

*Het onrust van den tyt rust nimmer
De tyt verkeert maer nimmer keert hy weer.*

(Wordt vervolgd.)

1) Rapiamus Ao. 1660 fo, 197.

2) Dit omschrift komt o.a. ook voor op een klok door dienzelfden meester aan Delft geleverd (BOITET Gesch: v: Delft p. 252.)

Een Middelnederlandsche Cisiojanus

DOOR

DR. P. LEENDERTZ JR.

VOOR ons, die gewoon zijn scheurkalenders, zakalmanakken enz. als de meest alledaagsche zaken te beschouwen, is het haast ongelooflijk, dat onze voorouders zooveel moeite hadden om eenigszins nauwkeurig een datum aan te wijzen. Nog meer moeite had het in, wanneer men weten wilde, op wat voor weekdag een of andere heiligendag zou vallen. Slechts weinigen hadden, gesteld dat zij al lezen konden, een kalender, om het in na te slaan; de meesten moesten het uit het hoofd berekenen. Van de verschillende hulpmiddelen daarvoor wil ik hier eerst in het kort de twee meest gebruikelijke bespreken: de Zondagsletter en den cisiojanus, om daarna een Middelnederlandschen cisiojanus te laten volgen.

De Zondagsletter. Met 1 Januari te beginnen werden alle dagen des jaars aangewezen door een der zeven eerste letters van het alfabet: dus 1 Jan. met *a*, 2 Jan. met *b*, 3 Jan. met *c* enz. Wanneer b.v. 4 Januari een Zondag was, zouden, daar er slechts 7 letters gebruikt werden, verder alle Zondagen gedurende het geheele jaar door een *d* aangewezen worden. Daarom heette *d* dan de Zondagsletter van dat jaar.

In een schrikkeljaar werd niet, zooals thans, de maand Februari met een dag verlengd, maar na 24 Febr. werd een schrikkeldag ingeschoven, of liever

24 Febr. werd tweemaal geteld en op den tweeden van die dagen werd St. Matthijs gevierd. Volgens den Romeinschen kalender heette 24 Febr. „dies sextus Kalendas Martias”; de schrikkel dag heette nu „dies bissextus Kal. Mart.” en het schrikkeljaar „annus bissextilis.” In een schrikkeljaar kreeg men dus twee dagen, die met *f* geteekend waren, maar de telling der weekdagen ging door. Was b.v., zooals in 1304, de 24^e Febr. een Maandag, dan was de schrikkel dag Dinsdag en 25 Febr. was Woensdag. De 23^e Febr. is met *e* geteekend en viel in dat jaar op Zondag; *e* was dus de Zondagsletter. Maar de volgende met *e* geteekende dag, 2 Maart, viel nu niet op Zondag, maar op Maandag, doordien er twee dagen met *f* tusschen waren. De eerstvolgende Zondag was 1 Maart, een met *d* geteekende dag, en verder hadden natuurlijk alle Zondagen *d*. Zoo had men dus in een schrikkeljaar twee Zondagsletters, waarvan de eerste gold tot 24 Febr., de tweede na dien tijd.

Om nu gebruik te hebben van deze Zondagsletters (want zoo noemt men bij uitbreiding al die letters, ook die voor de andere weekdagen staan), zou men ze van elken dag des jaars moeten weten. Dit was ondoenlijk, en telkens van 1 Jan. af te tellen, was evenmin uitvoerbaar. Men volgde dus een middenweg en onthield de letters van den eersten van elke maand. Hiertoe leerde men eene rij woorden van buiten, al of niet in versmaat, waarvan òf de achtereenvolgende woorden, òf de opvolgende lettergrepen begonnen met de verlangde letters. Van het eerste vinden we in den Computus van JOANNES DE SACROBOSCO (Antw. 1566, bl. 10) het volgende voorbeeld:

Altitonans, dominus, divina, gerens, bonus, extat,
Gratuito coeli fert aurea dona fideli.

Het tweede vinden we bij onderstaanden cisiojanus;

Adam degebat ego civos adrifex.

Zelfs tegenwoordig zijn er nog wel menschen, die in hunne jeugd een of ander rijmpje, meestal even zinledig als de bovenstaande, geleerd hebben, om de Zondagsletters te kunnen onthouden.

Behalve voor de berekening van Paschen (waarvoor men ook nog het guldengetal moest kennen), was deze Zondagsletter zeer gemakkelijk om vlug uit te rekenen, op wat voor dag een of ander kerkelijk feest zou vallen. Was b.v. de Zondagsletter *d*, dan kon men den weekdag van St.-Nicolaas als volgt berekenen: „1 Dec. is met *f* geteekend (zie boven), dus 2 Dec. *g*, 3 Dec. *a*, 4 Dec. *b*, 5 Dec. *c*, 6 Dec. *d*, dus St.-Nicolaas op Zondag.” Of met behulp van den cisiojanus: „loy *f*, hor *g*, maent *a*, bar *b*, bar *c*, claijs *d*; de Zondagsletter is *d*, dus St.-Nicolaas op Zondag.”

De cisiojanus. Om de plaats van de verschillende feesten in den kalender gemakkelijk te onthouden, had men ook al versjes uitgedacht, zoowel in het Latijn als later ook in de volkstaal. Het waren 12 twee- of vierregelige versjes, waarvan ieder evenveel lettergrepen bevatte als er dagen waren in de maand, waarvoor het versje bestemd was. Voor iederen dag was er dus eene lettergreep. De schrikkel-dag had natuurlijk geene eigen lettergreep, maar daarvoor werd die van den 24^{en}, of soms ook die van den 23^{en} Febr. dubbel genomen.

In sommige kalenders (b.v. de *Viola Sanctorum*, s. l. 1499) werden deze lettergrepen met de Zondagsletters voor de datums geplaatst. Ze werden dan ook soms gebruikt ter aanwijzing van een datum. Zoo vinden we in eene oorkonde van het jaar 1390, Dinsdag 8 Maart aangeduid als: *feria tertia post Oculi, in hac sillaba de[coratur] Gregorio* (aangehaald bij GROTEFEND, *Zeitrechnung des deutschen Mittelalters*, i.v. *cisiojanus*).

De naam *cisiojanus*, die aan al deze gedichten gegeven wordt, is niets anders dan de twee eerste woorden van het Latijnsche vers.¹⁾

We vinden deze verzen natuurlijk in zeer verschillende redactie: niet overal en ten allen tijde werden dezelfde heiligendagen gevierd, en ze werden dus herhaaldelijk naar plaatselijke behoeften gewijzigd. Den meest gewonen vorm vindt men o. a. in het aangehaalde werk van GROTEFEND, waar ook nog verdere literatuur over dit onderwerp wordt opgegeven. Eene hier te lande nog vrij laat gangbare redactie is uitgegeven door prof. H. C. ROGGE in dit tijdschrift, X, 55. Eigenaardig bij deze laatste is, dat tusschen de regels eene verduidelijking is gegeven van die lettergrepen, waardoor dagen worden aangewezen, die werkelijk gevierd moeten worden. Voor leeken trouwens (en voor dezen was toch in de eerste plaats de *cisiojanus* bestemd) was de verklaring zeker niet onnoodig, dat b.v. *epi* de aanwijzing was van „Derthiendag” en *Fa* van St.-Sebastiaan.²⁾

Een Nederlandschen *cisiojanus* vindt men o. a. in drie Hss. VAN MAERLANT's *Naturen Bloeme*; deze zijn uitgegeven door CLARISSE in zijne uitgave van de *Natuurkunde des Geheel-als*. Zij vertoonen echter een zeer verknoeid tekst, zoodat sommige maanden 33, ja zelfs 36 dagen krijgen. De uitgever schijnt ook niet begrepen te hebben, waartoe deze verzen dienden; hij zwijgt er ten minsten

1) Met *cisio* = *circumcisio* wordt 1 Jan. aangewezen, omdat op dien dag de besnijdenis van het kindeke Jezus herdacht werd. *Janus* is eene verkorting van *Januari*: oorspronkelijk toch stond, om verwarring te voorkomen, in ieder maandvers ook de naam van de maand. Dat *janus* geene verkorting van *Sebastianus* kan zijn, is duidelijk: immers, St.-Sebastiaan wordt niet op 4 Jan., maar op 20 Jan. gevierd.

2) *Epi* is de verkorting van *Epiphania*, d. i. Driekoningen, welk feest hier te lande *Derthiendag* genoemd werd, omdat het de 13e dag na Kerstmis was.

Fa is de verkorting van *Fabianus et Sebastianus*, welke beide heiligen op 20 Januari gevierd worden; hier te lande vierde men echter soms alleen Sebastiaan: vandaar de op het eerste gezicht wonderlijke afkorting.

geheel over. Toch heeft zijne uitgave dienst gedaan, om enkele fouten in den hier volgenden tekst te verbeteren, evenals de eenigszins van de onze afwijkende redactie, uitgegeven door WILLEMS in Belgisch Museum VI, 319 en door Jhr. DE PAUW in Middelnederlandsche Gedichten en Fragmenten, bl. 581.

Onze tekst, vooral belangrijk om de 30 regels handleiding, die er aan voorafgaat, is genomen uit een Hs. der Hertogelijke Bibliotheek te Wolffenbützel (18. 2 Aug. 4°, Codex Guelferbytanus; vgl. Tdschr. voor Nederl. Taal- en Letterk. XVI, 129) en staat daar fol. 112 v° tot 114 r°.

In het Hs. zijn een aantal fouten ingeslopen, die ik in den tekst verbeterd heb; de lezing van het Hs. heb ik dan echter in de noot medegedeeld. Verder heb ik in de noten eene verklaring gegeven van die woorden, die voor een lezer van den tegenwoordigen tijd niet duidelijk meer zijn. Maar vooral heb ik ook eene uitlegging gegeven van den inhoud van het gedicht, want wat men toen eene zeer gemakkelijke berekening vond, komt ons voor als het toppunt van omslachtigheid.

Bij iedere maand geef ik een lijstje met de datums van al de in den cisiojanus genoemde misdagen; de niet verklaarde woorden en lettergrepen dienen dus alleen tot aanvulling en hebben dan ook slechts weinig beteekenis.

Men lette er op, dat *marie*, *marien*, *iuliens* drielettergrepig gelezen moeten worden en *ponciane* vierlettergrepig.

Wat in het Hs. met rood geschreven staat, is hier cursief gedrukt.

Over de namen der maanden alleen het volgende: *sporcle* is hetzelfde woord als het eerste gedeelte van ons *Sprokkelmaand*; *wedemaent*, ons *Wiedemaand*, is een synoniem van *gersmaent* (hier *gerstmaent*) en beteekent „Grasmaand”; *piecmaent* wordt verklaard als „Pikmaand”; *arselmaent* ook wel *herselmaent* geschreven, wordt afgeleid van *herse* en beteekent dan „de maand, waarin de *herse* of *gierst* geoogst wordt”; *slachmaent* is geene schrijffout voor *slachtmaent*: wat wij nu *slachten* noemen, heette ook *slaan* of *slagen*; *hormaent* beteekent waarschijnlijk „Slijkmaand”.

De afkorting *ka* of *kalen* in den derden regel bij verschillende maanden beteekent *kalendae*. Volgens den Romeinschen kalender nl. telde men niet van den eersten der maand verder vooruit, maar men telde af van de Nonae (den 5^{en} of 7^{en}) en de Idus (den 13^{en} of 15^{en}) van iedere maand, en van de Kalendae (den 1^{en}) van de volgende maand; de 20^e Januari b.v. heette de 13^e dag (let wel: niet de 12^e, omdat 1 Febr. ook meegeteld werd) voor de Kalendae van Februari. Waar men nu van de Kalendae van de volgende maand begon te rekenen, dus den dag na de Idus, staat in den cisiojanus *ka* of *kalen*. We vinden het dus 14 Jan., Febr., Apr., Juni, Aug., Nov. en 16 Maart, Mei, Juli en Oct.; in Sept. en Dec. ontbreekt de aanwijzing, doordat dan op den 14^{en} een misdag valt.

Waar deze cisiojanus geschreven is, valt niet nauwkeurig te zeggen, maar het moet geweest zijn binnen het gebied van een Fransch aartsbisdom, dus niet in het bisdom Utrecht of Luik, welke beide diocesen waren van het aartsbisdom Keulen. Dit blijkt uit het volgende.

1°. De vorm *Aubert* voor *Albert* kan alleen onder invloed van het Fransch neergeschreven zijn; evenzoo *Arnout* in plaats van *Arnulf*: de verwarring van *Arnoud* met *Arnaud* is zeer begrijpelijk en komt dan ook vaker voor.

2°. De vermelding van St. Pharaïdis op 4 Jan., van St. Ursmarus op 18 April, van St. Margareta op 20 Juli, van de Zeven Slapers op 27 Juli en van St. Barbara op 4 Dec. is geheel in overeenstemming met het gebruik in de Fransche bisdommen, terwijl ze in Utrecht en Luik gevierd werden op resp. 19 Jan., 19 April, 13 Juli, 27 Juni en 18 Juli; St. Ursmarus werd echter ook in Luik op 18 April gevierd.

3°. De vermelding van St. Nicolaas op 9 Mei, want wel wordt hij ook hier op dien datum in de kalenders genoemd, maar niet als een dag van meer beteekenis.

Verdere opmerkelijke datums zijn, zonder dat ik daar echter eenige gevolgtrekking uit kan maken: St. Albertus op 9 Febr. in pl. v. 7 Aug.; St. Bernardus op 17 Mei in pl. v. 20 Aug.; St. Pontianus op 19 Mei in pl. v. 14 Jan.; St. Adriaan op 13 Oct. in pl. v. 8 Sept.; St. Victor op 17 Dec. in pl. v. 14 Mei, 10 Oct. of 23 Dec. Voor St. Marcellinus op 3 Juni in pl. v. 2 Juni, St. Medardus op 9 Juni in pl. v. 8 Juni, en St. Apollinaris op 4 Oct. in pl. v. 5 Oct. zie de aantekeningen op die maanden.

We hebben nu de keuze tusschen de bisdommen Kamerijk, waarin o. a. Brussel en Antwerpen lagen, en Doornik, waarin o. a. Gent en Brugge lagen; beide waren diocesen van het aartsbisdom Reims. Voorloopig dunkt Doornik, bepaaldelijk Gent, mij het waarschijnlijkst, omdat in het bisdom Kamerijk de vermelding van St. Gudula op 6 Juni in pl. v. 8 Jan. wel wat vreemd schijnt.

Die wil weten sonder boec
Die misdage alle, ende sonder soec
Te tellen an die hant sine
Bider herten sonder pine,
5 Dan soe moet hij vesten sciene
Van elker maent versen viere,

vs. 1. *Die* = „indien iemand”; vandaar in vs. 5 *dan*.

vs. 3. *Versta*: „indien iemand de misdagen weten wil, en ook hoe hij ze zonder zoeken op zijne vingers kan aftellen.”

vs. 4. *Bider herten* = „uit het hoofd”; *pine* = „moeite”.

vs. 5. *vesten* = „in het geheugen prenten”; *sciene* = „spoedig”.

- Dair hij die misdage al
 Van elker maent bi vinden sal.
 Elke sillaba meer noch min
 10 Brenget enen dach in;
 Ende die eerste sillaba altoes geeft
 Dien misdach, diemen dair af heeft;
 Ende al dat ghi met swarten siet,
 Sijn dage, diemen viert niet;
 15 Ende elke sillaba, die is roet,
 Brenget in een misdach groet.
 Die eerste vingher der luchterhant
 Doet iu algader dit bekant,
 Op wat dage sij sullen sijn.
 20 Nu marct well die lere mijn:
 Vanden vinger dat eerste let
 Is altoes maendach, dat wel wet;
 Alsoe suldi tellen voert.
 Die eerste dach telker maent behoert,
 25 Op sijn let ommer beghint,
 Dan elken dach dair nae ghij vint.
 Wacht dat ghij niet meer maect naer
 Sillaben dan ghij vint dair.
 Dus weti alden calendier,
 30 Als iu *Claijskijn* leret hier.

vs. 7. In het Hs. staat *Dair hij in*, maar *hij* is bij verbetering ingevoegd. Blijkbaar had de afschrijver *dair in* geschreven in plaats van *dair hij* en vergat bij de verbetering *in* te schrappen.

vs. 9. *meer noch min* = „nauwkeurig”.

vs. 11-12. Versta: „en op de eerste lettergreep van elk woord heeft men den misdag, die door het woord wordt aangewezen”; b.v. *der*, de eerste lettergreep van *dertiendach*, wijst den datum aan.

vs. 16. *een misdach groet* = „een hooge misdag”.

vs. 17-18. Dit beteekent: „op den duim der linkerhand moet gij beginnen te tellen”.

vs. 18. *iu* = „u”.

vs. 21. *Vanden* = „van dien” nl. den in vs. 17 genoemden.

vs. 22. Het Hs. heeft *weet*, maar het rijm wijst uit, dat dit een schrijffout is.

vs. 21-22. „Het eerste lid van den duim wijst altijd een Maandag aan”. De vijf vingers hebben nl. gezamenlijk 14 leden, zoodat, als men op het eerste lid met Maandag begint, noodzakelijk altijd een Maandag daarop vallen moet.

vs. 24. De uitslating van het relatief na *dach* wijst misschien wel op eene vertaling uit het Latijn.

vs. 25. *ommer* = „immer”.

vs. 24-26. „Bij het tellen moet men den eersten van elke maand op het juiste vingerlid beginnen, dan zal men vervolgens al de andere dagen vinden”. Daartoe moest men de Zondagsletter van het jaar weten. Was deze b.v. *f* en men wilde den weekdag van St.-Maarten op de vingers aftellen, dan ging men als volgt te werk: 1 November heeft tot letter *d*, de 2e *e*, de 3e *f*, dus 4 Nov. was de eerste Maandag; nu neemt men de vierde lettergreep van November, *d*, i. *nae*, op het eerste lid van den duim en telt verder *set*, *ic*, *le*, *de*, *naerd*, *met*, *mar*, waarmee men op het derde lid van den middelvinger komt. Nu ging men weer de vingerleden langs onder het opnoemen der weekdagen en vond dan, dat op het gevonden derde lid een Maandag kwam; dus St.-Maarten viel op Maandag.

vs. 27. *Wacht* = „zorg er voor”.

loumaent

A { *iaersdach* dan verilt
dertiendach ghij dan hebben zilt
kalenden anthonis fabi
vincensis *pauwels* jan mit *valeri*.

sporcle

dam { Bri *licht* blasis *aecht* mant
sporcle aubert volcht te hant
kalen iuliens dach coemt saen
peter mathijs moetter staen

maerte

de { In maerte sinte victorijn
Dair nae sal *gregoris* sijn
ka *gheertruid* ende benedictus
marien dach hebdi dus

april

ge { In april ambrosis es
een marie volcht des
kalenden tel *ursmar* bi liste
Joris *marc* ewangeliste.

meije

bat { *Philip cruce* hil *ian*
Dair nae niclaisdach volcht *seruaes* an
ka bernaerd ponciane
Na sint urbaen volcht *germain* ane

Januari: 1 „iaersdach“, d. i. Nieuwjaar; 4 St. Pharaïdis; 6 „dertiendach“ d. i. Driekoningen; 17 St. Antonius; 20 St. Fabianus en St. Sebastianus; 22 St. Vincentius; 25 St. Paulus; 27 St. Johannes Chrysostomus; 29 St. Valerius.

vs. 4. In het Hs. ontbreekt *jan*; toch is het aantal lettergrepen in orde, doordat er *valerii* staat; maar daardoor zou St. Valerius een dag te vroeg komen, zoodat ik hier eene verandering heb moeten maken.

Februari: 1 St. Brigitta; 2 Maria Lichtmis; 3 St. Blasius; 5 St. Agatha; 6 St. Amand; 9 St. Albertus; 16 St. Juliana; 22 St. Petrus; 24 St. Matthias.

vs. 3. *saen* = „spoedig“.

Maart: 6 St. Victorinus; 12 St. Gregorius; 17 St. Gertrudis; 21 St. Benedictus; 25 Maria Boodschap.

vs. 1. Hs. *victorijn*.

April: 4 St. Ambrosius; 9 St. Maria Egyptiaca; 18 St. Ursmarus; 23 St. Georgius; 25 St. Marcus.

vs. 3. *bi liste* = „met verstand“.

Mei: 1 St. Philippus; 3 Kruisvinding; 5 St. Hilarius; 6 St. Johannes voor de Latijnsche poort; 9 St. Nicolaas; 13 St. Servatius; 17 St. Bernardus; 19 St. Pontianus; 25 St. Urbanus; 28 St. Germanus.

wedemaent

e { gerstmaent marcelis *bo*
 { goede wael medaert bernaerd soe
 { ka lanc dach hiertoe me zieter
 { sinte *ians*dach dan sinte *pieter*.

hoijmaent

go { hoijmaent maes *martijn* naer
 { honsdage am benedic es daer
 { kalen arnout *margriet* *magda*
 { kers *iacop* slapers volgen nae

oest

ci { *peter* steuem in oest donaet
 { dan *laurens* daer staet
 { ka *maria* honsdaghe enden
 { na *bertelmeeus* suldi *ian* venden

piecmaent

fos { Gillis piecmaent bertin gheeft
 { Maria dien dach heeft
 { *cruce* nacht *lam* dit wel miel
 { *matheus* apostol dan telle *michiel*

arselmaent

a { Bammisse apoliin moet staen
 { denys dair nae adriaen
 { kalen luux dach met elf dusentijn
 { crispiin dan *simoen* met quijn

Juni: 3 St. Marcellinus; 5 St. Bonifacius; 6 St. Gudula; 9 St. Medardus; 11 St. Barnabas; 15 de langste dag; 24 St. Johannes; 29 St. Petrus en Paulus.

vs. 2. Hs. *bernaert*, blijkbaar eene schrijffout doordat de afschrijver het voorgaande versje nog in het hoofd had. De aanwijzing van de Zondagsletter *e* ontbreekt in het Hs.

vs. 3. Hs. *balant*.

vs. 3. *hiertoe me zieter* = „bovendien ziet men er”.

vs. 4. Hs. *peter*.

Opmerking. In dit couplet zijn twee dagen verkeerd gesteld: St. Marcellinus en St. Medardus. Moet men ook soms lezen:

gerst marcelis *bo*
 goedul medaert sint barna soe?

Juli: 3 St. Thomas; 4 St. Martinus; 10 St. Amelberga; 11 St. Benedictus; 18 St. Arnulfus; 20 St. Margareta; 22 St. Maria Magdalena; 24 St. Christina; 25 St. Jacobus; 27 De 7 Slapers.

Augustus: 1 St. Petrus; 3 St. Stephanus; 7 St. Donatus; 10 St. Laurentius; 15 Maria Hemelvaart; 24 St. Bartholomeus; 29 St. Johannes de Dooper.

Voor de aanwijzing van de Zondagsletter heeft het Hs. hier *a*; ik heb veranderd in *ci*: in allen gevalle moet het eene lettergreep zijn, die met *c* begint.

September: 1 St. Egidius (Gillis); 5 St. Bertinus; 8 Maria Geboorte; 14 Kruisverheffing; 16 *nacht* = *even-nacht*, d. i. „dag- en nachtevening”; 17 St. Lambertus; 21 St. Mattheus; 29 St. Michael.

vs. 3. *mielen* = „schetsen, malen”.

October: 1 St. Bavo; 4 St. Apollinaris; 9 St. Dionysius; 13 St. Adriaan; 18 St. Lucas; 21 Elfduizend Maagden; 25 St. Crispinus; 28 St. Simon; 31 St. Quintinus.

slachmaent

dri { Alheilich nae set ic
ledenaerd met *martin* bric
kalenden hormaents lisebet dan
clement *katerine* met *an*

hormaent

fex { *loij* hormaent barbar claijs dus
marien soe volcht *lus*
nicasis victor hebben *thomas* wil
dan *kerst sthe ian kin* thomaes sil.

vs. 1 Hs. *apolun*. vs. 2. Hs. *adaen*.

vs. 3. Hs. *dusijn*. vs. 4 Hs. *crispun*.

Misschien moet ook vs. 1 anders gelezen worden:

Bamisse dan apol moet staen,

waardoor St. Apollinaris op zijne plaats, op den 5en zou komen.

November: 1 Allerheiligen; 7 St. Leonardus; 11 St. Martinus; 13 St. Briccius; 19 St. Elisabeth; 23 St. Clemens; 25 St. Katharina; 30 St. Andreas.

vs. 2. Hs. *martun*.

vs. 3. Dit vers heb ik naar een anderen cisiojanus in den tekst opgenomen. Het Hs. heeft: *nu casis vie ka*. Blijkbaar vergiste de afschrijver zich en begon aan den derden regel van December. Toen hij vier lettergrepen geschreven had, bemerkte hij zijne fout en begon aan den derden regel van November, maar liet het bij de eerste lettergreep.

vs. 4. Hs. *cle* in pl. v. *clement*.

December: 1 St. Eligius; 4 St. Barbara; 6 St. Nicolaas; 8 Maria Ontvangen; 13 St. Lucia; 14 St. Nicasi; 17 St. Victor; 21 St. Thomas; 25 Kerstmis; 26 St. Stephanus; 27 St. Johannes; 28 St. Onnoozele Kinderen; 29 St. Thomas van Kantelberg; 31 St. Silvester,

vs. 2. Hs. *hu marien*; *hu* is later ingevoegd, waarom blijkt niet, aangezien het hier toch te veel is.

vs. 3. Hs. *ili* in pl. v. *wil*.

AANTEKENINGEN OMTRENT EENIGE
DORDRECHTSCH E SCHILDERS.

DOOR

G. H. VETH.

XL.

POUWELS WEIJTS, DE OUDE EN DE JONGE.

N het Proclamatieboek der Hervormde gemeente te Dordrecht vindt men de volgende Huwelijksafkondiging:

14 April 1585.

*Getrouwt by my Pouwels Weijts, Franchoijsz., Schilder, wedu-
Servatius den wer van Brugge,
28 Aprilis 1585. Truijcken Cornelis Mertensen, van Antwerpen.*

WEIJTS was dus een Bruggenaar van geboorte en het schijnt dat die naam daar reeds lang bekend was. Immers spreekt KRAMM van eenen DIRICO WEIJTS die reeds in 1450 als Mr. Schilder in de Sint Lucas broederschap te Brugge wordt vermeld.

Onze **POUWELS** behoorde waarschijnlijk tot het tal van kunstenaars en handwerkslieden die omstreeks dezen tijd uit de Zuidelijke naar de Noordelijke Nederlanden uitweken om geloofsvervolging te ontgaan.

Zijn huwelijk in de Hervormde kerk doet althans vermoeden dat hij en zijne bruid dezen godsdienst beleden.

Oud-Holland, 1898.

Bij zijne komst te Dordrecht schijnt het nog niet zeker te zijn geweest of hij zich daar op den duur zou vestigen. Hij meldde zich althans niet bij het schildersgilde aan, maar daar hem toch al spoedig eenig werk werd opgedragen, ontging dit de opmerkzaamheid der broeders van St. Lucas niet, en werd hij door hen daarover aangesproken. Dit meen ik althans te moeten opmaken uit een paar wel wat duistere aantekeningen in de rekening van dat gild over 1585—86, waar in de eene gesproken wordt van eene acte die voor hem werd geschreven en in de andere *van rechtelyke onkosten gedaen van Pouwels de schilder weghe so to boete voorsprake getvijge en andere rechtelyke coste I £ en IIII st.*

Doch hoe dit zij, eerst in 1588 werd hij lid van het St. Lucasgild, zooals blijkt uit de hier volgende aantekening in het gildeboek.

Anno 1588 is in 't gilde gecomen Reinier schilder ende Pouwels de schilder hebbende elcx vier kinderen.¹⁾

Onder de uitgaven vindt men in de rekening over 1587—88, *de kaembewaerder omme Pouwels die schilder de weet te doen 2 st.* Dit was waarschijnlijk de kennisgeving van zijne aanneming in het gild. Verder wordt in de rekening vermeld dat hij tweemaal eenen nobel voor zijn gildegeld betaalde en dat hij nog 1 gl. 10 st. offerde *tot de vriendschap van de gesellen.* In de rekeuing over 1588/89 worden nogmaals twee nobels als van POUWELS WEIJTS ontvangen verantwoord, terwijl hij in 1589/90 nog weder een nobel betaalde, zoodat hij, als vreemdeling, in het geheel vijf nobels of f 12 — 10 st. voor zijn lidmaatschap van het gild opofferde.

Als bewijs dat hij voortdurend werk had kan dienen dat hij in de rekeningen bijna telken jare als voor knechts of leerjongens betalende voorkomt. Zoo in 1589/90 voor 2 knechts, 1590/91 1 knecht, 91/92 1 knecht, 92/93 2 knechts en een leerjongen enz.

Meermalen vindt men in de rekening door hem betaalde boeten vermeld. Nu eens omdat hij niet tegenwoordig was bij het kiezen van een thesorier, of bij het begraven der weduwe van een gildebroeder en dan weder wijl hij afwezig bleef toen de broeders moesten bijten.²⁾

Het schijnt eenigszins vreemd dat iemand die blijkens zoo herhaalde beboeting zoo onachtzaam was in het vervullen der op hem als gildebroeder rustende verplichting toch tot bestuurder van het gild werd gekozen. Evenwel had dit

¹⁾ OBREEN Arch. D. I, bl. 185.

²⁾ In de rekening over 1599/1600 leest men: *Doe wy moste byte noch van Pouwels Weyts voor drye dagen bytens komf 1 gl.* Ter verklaring hiervan dient dat de gildebroeders verplicht waren bij vorst, in de stadsgrachten bijten te hakken.

Zie Mr. I. C. OVERVOORDE De rekeningen van Dordrecht. Inleiding X, bl. 215.

herhaalde malen plaats. Zoo was hij over 1601/2 Deken boekhouder en werd hij voor het volgende jaar weder tot Deken gekozen doch niet tot boekhouder. In de jaren 1605/6 en 1606/7 was hij weder Deken en over 1611/12 Deken boekhouder¹⁾. Daar de rekeningen over de eerstvolgende jaren ontbreken weet men niet of hij die betrekking ook nog later bekleedde; maar uit de herhaalde benoemingen mag men dunkt mij opmaken dat hij een bekwaam en bij zijne vakbroeders geëerd man moet zijn geweest.

In de rekening van het Kuipersgild over 1590 vindt men de volgende aantekening:

Noch deselve schilden²⁾ besteet te schilderen aen Mr. Pauwels in de Vier Winden tegenover de Pau³⁾ om daerin te schilderen zekere gereedschap van onse cuypere, daer van betaelt tstuck 5 st. Vlaems comt 6 Rinsgulden.⁴⁾

In de Tresoriersrekening van Dordrecht over het jaar 1604 vindt men onder de uitgaven: *Pouwels Weijts schilder een Rosennobel in spetie voor dat hy de Heeren Regeerders deser steele heeft vereert met secere caertkens van de gelegentheit van Oostende dus VIII £ V s.*

Men weet hoe in dezen tijd aller oog in Nederland en zelfs in gansch Europa gevestigd was op de belegering van Ostende. Waarschijnlijk had WEIJTS door zijne Vlaamsche afkomst betrekkingen aldaar die hem kaartjes hadden verschaft, die hij, hetzij in 't origineel, hetzij in door hem vervaardigde copijen aan de regeering der stad Dordrecht aanbod.

Overigens is mij van zijn leven en werken niets bekend dan dat hij na, zooals wij boven vermeldde, in het huis vier Winden te hebben gewoond, het huis genaamd de Cloek of Cronebergh betrok hetwelk met St. Joris, later Marienborg, vereenigd, thans vormt het huis staande aan de Wijnstraat No. 75 tegenover de Nieuwbrug⁵⁾.

Onder de papieren der Weeskamer vond de Heer A. V. DE WEG⁶⁾ de volgenden *staet van tgeen de wees Marija Weijts, daar vader van is Pouwels Weijts, ter Weescamer der stadt Dordrecht is comende wt de goederen van Geertruyt van Davendonc⁷⁾ weduwe van Pouwels Weijts den oude.*

Dit stuk begint met ontvangsten van 30 April 1633 en uitgave van

1) Zie ook OBREEN Arch. D. I, bl. 184 en 190.

2) Om te dienen bij begrafenissen.

3) De Pau was een bekend Logement staande bij het Groot Hooft, aan de zijde der oude haven.

4) Mr. I. C. OVERVOORDE. Rek. van de gilden van Dordrecht, bl. 135.

5) Mededeeling van Mr. I. C. OVERVOORDE.

6) De sedert overleden Archivaris van Dordrecht.

7) Zij werd bij haar huwelijk TRUIJSKEN CORNELIS genoemd. Wie met de zonderlinge slordigheid waarmede men in dien tijd met namen omging bekend is, zal zich over dit verschil niet verwonderen.

24 May 1634 en sluit in Juny 1641 met een saldo van ontvangst van 90:13:6 en uitgaaf van 3:15:0 en dus met een goed slot van 86:18:6.

Ik stel deze aantekening te dezer plaatse omdat er uit blijkt dat **POUWELS WEIJTS** den Oude vóór 1633 is overleden en dat hij een zoon had die denzelfden naam droeg.

Daar in het doopboek der Hervormde gemeente te Dordrecht tevergeefs naar kinderen uit dit tweede Huwelijk van **POUWELS WEIJTS** is gezocht moet men aannemen dat de vier kinderen die hij bij zijne intrede in het St. Lucasgild te Dordrecht had, allen uit zijn eerste huwelijk waren en alzoo ook zijn zoon **POUWELS**, waaruit zou volgen dat deze vóór 1585 zou geboren zijn. Wat hier volgt is op dien zoon toepasselijk.

Het is vreemd dat **POUWELS WEIJTS DE JONGE** niet onder de ingekomenen in het St. Lucasgild voorkomt, daar hij toch te Dordrecht heeft gewoond. Immers leest men in het proclamatieboek der Herv. gemeente te Dordrecht op 18 Nov. 1618

Pouwels Weijts schilder woonen hierbinnen

Syken Fansdr. woonen tot Delft.

24 Nov. 1618.¹⁾

door schryver van Delft.

Terwijl de aantekening in den Delftschen Huwelijkslegger luidt:

Pouwels Weijts schilder J.g. wouende tot Dordrecht

en

Sytgen Fans J.d. woonende op 't martvelt.

Niet lang na zijn huwelijk moet hij zich te Delft hebben gevestigd. In het *Register van alle de nieuwe meesters die sind den jare 1613 in 't St. Lucasgild te Delft zijn gekomen*, leest men: *Op ten 18 Augustus 1620 enz. Op ten selfden dijto heeft hem als meester schilder doen aenteycken en Pouwels Weijts, waervoor hy betaelt heeft, geen Burger zynde 12 —.—²⁾*

In het *Meestersboeck* van hetzelfde gild komt onder No. 54 voor **POUWELS WEIJRTS 1620 (doot)³⁾**. Dit *doot* is er later bijgevoegd.

Bij Appointement der Rekenkamer van Holland in dato 2 Sept. 1622 werd aan *Pauwels Weijts woonende tot Delft* consent verleent tweemaal ter weeke

1) Het verschil in datum tusschen de Dordsche en Delftsche aantekening weet ik niet te verklaren. Men zou kunnen denken dat de laatste op het huwelijk zag maar tusschen de aantekening en de voltrekking van het huwelijk moest meer dan zes dagen verlopen.

2) *OBBEEN Arch. D. I, bl. 17.*

3) *Ibid. bl. 5.*

te moegen voorstaen op de gallerije tusschen de groote Sale en de Camere van Ho^o Mo^o Heeren Staten Generaal met schilderijen.¹⁾

Ofschoon bij deze te koop aangeboden schilderijen wel eigen werk zal zijn geweest, meen ik dat hier blijkt dat hij zich ook hoofdzakelijk aan den kunsthandel zal hebben gewijd.

Den 10 November 1628 trad hij op als borg voor JOHAN DE VRIES toen deze als poorter werd aangenomen²⁾. Hij zelf moet dus reeds vroeger poorter van Delft zijn geworden.

In het begrafenisboek der N. Kerk te Delft vindt men 29 Oct. 1624 en 17 Juni 1626 de begrafenis van een kind van POUWELS WEIJTS aangeteekend telkens met vermelding van 't Marktveld als woonplaats. Hij woonde daar tot zijn dood. Zooals blijkt uit de volgende aantekening in hetzelfde boek:

26 Mey 1629 *Pouwels Weijts schilder aan 't Marctveld.*

BALEN³⁾ zegt dat voor den schoorsteen van de Raadzaal van het stadhuis te Dordrecht, *een Uytbeelding hing van de Algemeene Kerk-Samening (Synodus Nationalis) alhier te Dorarecht 1618 en 1619 gehouden*, maar noemt den maker niet.

Nog voor enkele jaren was dit schilderij in de raadzaal te Dordrecht te zien; maar thans is het in bruikleen afgestaan aan de vereeniging Oud Dordrecht.

Het is blijkbaar eene openbare vergadering waarvan wij hier de afbeelding zien. De leden der Synode zitten in de zaal van den Kloveniersdoelen; bovenaan voor den schoorsteen staat eene tafel waaraan de voorzitter en de verdere leden aan wier leiding de vergadering is toevertrouwd, zitten, terwijl de andere leden aan lange tafels ter wederzijde gezeten zijn. Vóór eene balustrade staan op den voorgrond, de toehoorders, bestaande uit mannen in burgerlijke en militaire kleederdracht en ook vrouwen. Men mag aannemen dat hier de vergadering wordt voorgesteld waarin de verwerping der leer van ARMINIUS werd uitgesproken.

Het stuk is niet slecht; maar wat droog van behandeling. Of het de type is waarnaar de verschillende afbeeldingen in plaatdruk of stempel zijn vervaardigd, of wel dat het gemaakt is naar eene wellicht naar het leven vervaardigde teekening is moeilijk te bepalen.

Het Jaarboekje voor Dordrecht van 1841 bevat in zijn Mengelwerk eene beschrijving der schilderijen, welke toen op het stadhuis aanwezig waren, van de

4) Mededeeling van Dr. BREDIUS. In dit consent staat o. a. nog, dat hij *omme meijr niet te scheuren met het menichvuldich inslaan van spijkere zal sparren daer jegens stellen met latten en daer syne schilderijen aan hangen*. Volgens nota in Margine nam ABRAHAM COGGE deze plaats over in Nov. 1630.

2) OBREEN Archief D. IV, bl. 282.

3) Beschr. van Dordr., bl. 233.

hand van den heer J. SMITS Jz. Men vindt daarin de merkwaardige mededeeling dat de Heer JAN SCHOUTEN te Dordrecht eene fraaie teekening van *Palamedes op pergament* bezat welke of naar deze schilderij vervaardigd is of wellicht tot model voor dezelve heeft gediend. Dit laatste zou men kunnen afleiden uit het aantal flauwe kruislijnen welke daarop voorkomen, en het vermoeden doen ontstaan dat men hiernaar eene vergrootte schilderij of teekening heeft vervaardigd. Het schijnt dezelfde teekening te zijn die thans in het bezit is van Mr. S. VAN GIJN maar deze is niet op perkament. De Heer SMITS schijnt zich hierin te hebben vergist.

De maker van het stuk bleef onbekend. De Heer SMITS zegt dat sommigen het aan SAMUEL VAN HOOGSTRATEN toeschreven. Dit was trouwens al zeer onwaarschijnlijk daar deze eerst in 1627 werd geboren, terwijl het stuk toch wel kort na den afloop der Synode moest zijn gemaakt. De Heer SMITS vond dan ook zelf in de Tresoriersrekening over 1627 de volgende aantekening: *Aan Pieter Dircs Tegelberg over het repareeren en schilderen van het Synodes-bert, hangende in de Camer van Justitie f 6.*—

Misschien heeft men hier te denken aan vernissen, want de prijs toont aan dat het geen belangrijk werk kan zijn geweest.

In den loop van het jaar 1885 deelde de toenmalige gemeente-Archivaris, de Heer A. V. D. WEG mij mede dat hij den naam van den vervaardiger van het schilderij had gevonden en wel in de Thesoriersrekening van Reparatie over 1621 blz. 72, waar staat aangeteekend *Pouwels Weijs, schilder, 84 pon. voor de leverantie van een schilderij van t Synodus hang in 's Heeren camer, op het stad-huis deser stede, by ord. en quitan. 84 £.*

Allen twijfel over den maker scheen dus weggenomen, maar nu bleek mij later dat er twee schilders van denzelfden naam waren geweest, vader en zoon. Aan wie moet nu de vervaardiging van het schilderij worden toegeschreven? Ik durf dit niet beslissen.

Nemen wij aan dat POUWELS WEIJTS de vader, toen hij ten tweede male in het huwelijk trad (1585) omstreeks 30 jaar was, dan zou hij in 1619, toen waarschijnlijk de opdracht tot het schilderen werd gedaan, 64 jaar zijn geweest. Het is dus volstrekt niet onwaarschijnlijk dat POUWELS de oude de vervaardiger is. Maar wanneer wij aannemen dat de jonge POUWELS, een kind uit het eerste huwelijk was, en dus niet na 1583 kan zijn geboren, dan was deze in 1619 36 jaar en is het dus evenmin onmogelijk dat hij de maker zou zijn. Toch ben ik geneigd om het aan den vader, als den blijkbaar toen meest bekenden, toe te schrijven.

Hilversum, Februari 1897.

Eene Ordonnantie op het papier van 1530

MEDEGEDEELD DOOR

MR. W. BEZEMER.

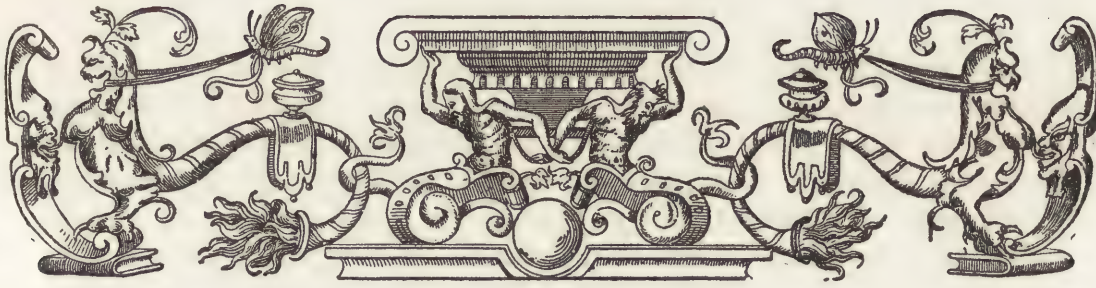
IN het ten Rijksarchieve berustend eerste memoriaal DE JONGH, fol. 28, vond ik een plakkaat tegen de bedriegerijen der kooplieden in papier, dat ik, in aanmerking genomen onze betrekkelijk geringe kennis van het papier in de 16^e eeuw, wel de moeite waard achtte te publiceeren. Zij, die steeds over de moderne vervalschingen klagen, en den goeden ouden tijd beschouwen als een tijd warin alles bij uitnemendheid puik en echt was, kunnen uit dit stuk leeren dat ook in dit opzicht weer blijkt dat er niets nieuws onder de zon is.

Onsen lieven ende getrouwen die stadhoudere, die eerste ende anderen luyden van onsen raide in Hollant, Zeelant ende Vrieslant saluyt ende dilectie.

Alzoe bij den rapport ende affirmacie van luyden van geloove ende andersins ons genouch gebleken es, dat veele ende diversche coopliuyden, zoe onsen ondersaeten als anderen, binnen zekeren jaeren herwaerts hemluyden vervordert hebben ende dagelijcx zoe lancx meer vervorderen te brengen ende te vercoopen int gross ende anders in onsen lande van herwaerts over, zonderlinge in Hollandt, groote menichte van witte papier, dat zij toezeggen ende affirmeren goet ende duegdelijck om te scrijven aen een ende twee zijden, dat tmeeste deel van den voers. papieren valsch ende ondeuchdelijck zij, ende dat die voers. coopliuyden omme de valscheyt te decken deselve valsche papieren doen teyckenen van den mercken ende teyckenen men in voerleden tijden den goede papieren geteykent heeft, ende dat hoewel eenige bladeren van den voers. papieren, te wetene degeene, die de voers. coopliuyden, die se kennen, voer monster presenteren, ende oic om te prouvene met scrijven goet bevonden zijn, die reste nochtans ende die meeste deel van dien valsch ende ondeuchdelijck zijn, sulcx dat men dezelve over twee zijden nyet scrijven en kan, dat argher is, die gescrifte op deen zijde dicwils niet leesbaar en is, tot groote interest vant gemeen welvaert van onsen landen ende ondersaeten ende meer wesen mochte, willende daertoe voersien — wij bevelen u expresselijck ghij

opten laesten dach deser jegewoirdiger maent Octobris over allen den steden ende anderen vleckens ons voers. landts van Hollant, waer men publicacie gewoonlijck es te doen, publiceren doet ende van onsen wegen expresselijck ende scerpelijck gebieden ende bevelen, dat nyemant, van wat nacie, state ofte condicie hij zij, van nu voortane hem en vervordere te brengen oft doen brengen in onsen voers. landen van herwaerts over noch vercoopen int gross off andersints witte papieren anders dan goede ende rechtverdige ende sulcken dat men daerop scrijven mach aen beyde zijde zonder te vloeden, ende dat zij zoe goet zijn dat de letteren die men daerop scriven zoude sienbaer, kennelick ende leesbaer zijn aen deen ende dandere zijde, ende voirts gebieden dat de cooplyuden die onder hem in onsen voers. lande van Hollandt eenige witte valsche papieren hebben, transporteren ende denselven doen vervoeren uuyt allen ousen landen van herwaerts over binnen sess naestcoemende weken van den dage der publicacie van desen, opte verbeurten, dien dach geleden, van den voers. papieren ende daerenboven van eenen gouden reael, fijn van goude, van onser munte van 46 int marck, te incurreren bij dengeenen ende elcken van hemlyuden ende telcken reyse voer elcken rieme papiers, die onder hem in onsen voers. landen bevonden zullen worden, de voers. sess weken overleden, ende van meer off min nae advenant, ende daertoe.... daegen gepriveert te wordene witte papieren oft ander papier, goet noch quaet, in onsen voers. lande van Hollandt te moigen vercoopen, tzij dat zij zulcken valschen en ondeuchdelijcken papier tot vercoopen thoonen ende presenteren oft nyet, die voers. emenden t'appliqueren ende te beheeren te wetene deen derde tonsen prouffijte, tander derde van dengeenen van onsen officieren die de executie daeraf doen sal, ende dander derdendeel ten prouffite van den denunciateur ende aenbrenger. Ende tot observatie onser voers. ordonnantie procedeeert ende procederen doet bij allen onsen voers. officieren ende anderen dient behooren zal ter executie van den voers. peinen, sonder faveur ofte simulacie, niettegenstaende oppositien oft appellacien gedaen oft te doen, ende sonder prejuditie van dien. Des te meer ende datter aencleeft geven wij u ende onse officieren dien dit aenvoeren zal mogen volcommen macht, auctoriteyt ende speciael bevel, ende ontbieden ende expresselic bevelen allen onsen ondersaeten dat zij u dit doende ernstelijck verstaen ende obedieren, want ons alzoel gelieft. Gegeven in onser stadt van Mechelen onder onsen contersegel hierop gedruet den 10^{en} dach van October int jaer 1530. Ondergeteykent: bij den keyser in zijn raide: L. DUBLIOUL.

DIE CONINXLOO'S

VON

E. STARCKE.

NACH dem Erscheinen des *Jahrbuches der Gesellschaft für bild. Kunst und vaterl. Altertümer in Emden*, Band XII, in welchem ein Aufsatz von mir enthalten war: „*Die Coninxloo's in Emden*“, erhielt ich von Herrn Dr. ABR. BREDIUS noch eine Reihe von Notizen über diese Malerfamilie; dies veranlasst mich, diesen Aufsatz in *Oud-Holland* zu veröffentlichen, als eine Erweiterung des zuerst erschienenen.

Die bisherigen Mitteilungen über die Malerfamilie der CONINXLOO's von DE ROEVER ¹⁾ und J. L. SPONSEL ²⁾ konnten sich in der Hauptsache nur auf GILLES VAN CONINXLOO und dessen Vorfahren beziehen, da das in Emden vorhandene Material über die dortige Seitenlinie bisher unbekannt geblieben war.

Mit Hülfe des Bürgerbuches der Stadt Emden, des Maler-Protokollbuches, der Taufregister, des Archives der „Grossen Kirche“ hat sich nun über die um 1571 von Antwerpen nach Emden geflüchtete Familie der CONINXLOO's und deren Nachkommen so viel feststellen lassen, dass über die Maler dieses Namens aus dem Ende des 16. und der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts keine Unklarheit mehr herrschen kann. Das Emdener Maler-Protokollbuch verzeichnet drei Maler (Schilder) des Namens HANS VAN CONINXLOO, Vater, Sohn und Enkel, ferner

¹⁾ *Oud-Holland: De CONINXLOO's* (III, 33—50.)

²⁾ GILLES VAN CONINXLOO und seine Schule, *Jahrbuch der Königl. Preuss. Kunstsammlungen*, X Band. *Oud-Holland*, 1898

PIETER VAN CONINXLOO, einen Bruder des letzteren. Ein fünfter, ISAAC VAN CONINXLOO, in Emden geboren, hat sich jedenfalls bei seinem Vater zum Maler ausgebildet, später ist er nach Amsterdam ausgewandert. Die nebenstehende Stammtafel giebt eine Uebersicht der Emden CONINXLOO's bis zum gänzlichen Verschwinden des Namens in den Taufregistern. Fünf mit dem vollen Namen CONINXLOO bezeichnete Bilder sind in Emden noch vorhanden und drei unbezeichnete werden den CONINXLOO's zugeschrieben. Die älteren Bilder, deren Motive der Mythologie und der biblischen Geschichte entnommen sind, stehen höher in künstlerischem Werte als die späteren, Hühnerhöfe und Geflügel darstellend.

Die folgende Zusammenstellung der von mir gesammelten Notizen soll nur diejenigen Maler des Namens CONINXLOO umfassen, die bis dahin so gut wie unbekannt waren. Leider kann ich damit kein Bild ihres künstlerischen Schaffens geben, sondern nur einzelne Daten ihres Lebensganges, welche die Anregung dazu geben mögen, die gefundenen Spuren zu verfolgen.

HANS VAN CONINXLOO I,

geb. um 1540 in Antwerpen, wo sein Vater, aus Brüssel gebürtig, 1551 in die St. Lucasgilde aufgenommen wurde. Wahrscheinlich veranlasst durch die religiösen Wirren der damaligen Zeit, beschloss er, den unsicheren Verhältnissen des Vaterlandes den Rücken zu kehren und mit seiner Frau und seinen beiden Kindern HANS und CATHALIJNE seinen Wohnsitz nach Emden zu verlegen. Auch sein jüngerer Bruder GILLES und seine Schwester CATHALIJNE verliessen Antwerpen¹⁾, jedoch erst später, um sich nach Frankenthal in der Pfalz zu wenden. Hier verheiratete sich letztere mit VAN DEN BOSCH²⁾ und blieb dort bis zu ihrem Tode im Jahre 1606, während GILLES sich im Jahre 1595 nach Amsterdam begab, wo er 1606 starb.

Die in jener Zeit zu hunderten nach Emden strömenden Flüchtlinge aus den Niederlanden waren der Mehrzahl nach angesehene Leute und es gehörte zu den mit ganz besonderem Wohlwollen aufgenommenen auch wohl unser HANS VAN CONINXLOO. Am 18. Mai 1571 erwirbt er das Bürgerrecht und es heisst von ihm im Bürgerbuche: „HANS VAN CONINGSLHOE *civis factus est, juravit non solvit sed sua arte pictoria civitati satisfaciet.*“³⁾ Die lange Reise wird seine Mittel,

1) Was aus einem vierten der Geschwister (vielleicht MARGARETHA oder FRANCIS) geworden, ist nicht zu ermitteln gewesen.

2) Im Jahre 1600 bezahlt HANS II das „wasgelt“ (Wachsgeld) für seinen Lehrling HANS VAN DEN BOS und im Jahre 1621 HANS III dasselbe für einen HANS VAN DEN BOS, vielleicht den Sohn des vorher genannten. Als „wasgelt“ wurden 5 Schap von den Lehrlingen, oder wenn diese nicht dazu im Stande waren, von den Meistern bezahlt. Die Lehrzeit dauerte 4 Jahre. (Maler-Protokollbuch Fol. 3b.)

3) Dass HANS VAN CONINXLOO damals für eine Persönlichkeit von Bedeutung angesehen wurde, geht auch aus der mehr feierlichen Art der Eintragung in das Bürgerbuch in lateinischer Sprache hervor, was nur bei besonderen Gelegenheiten geschah.

aufgezehrt haben und man hat ihm vielleicht das Bürgergeld für irgend welche künstlerische Leistung erlassen. Es liesse sich da vermuten, dass CONINXLOO für die Ausschmückung des jedenfalls damals schon projectierten neuen Rathauses (erbaut 1574) ein Bild malte und zwar das jetzt noch auf dem sogenannten Rummel desselben hängende grosse Bild, Moses schlägt Wasser aus dem Felsen, darstellend.¹⁾

Die einzigen Quellen, die uns über die Thätigkeit des Malers Aufschluss geben, sind das Maler-Protokollbuch und das Ausgabenbuch der Grossen Kirche in Emden, aber ohne das daraus etwas ersichtlich ist über sein Schaffen als Künstler. In den Jahren 1577 bis 1594 kommt sein Name vielfach vor, da wo es sich um Ausgabeposten für ausgeführte Arbeiten an der Kirche handelt, Malen, Vergolden, Herstellung von Inschriften etc., Beschäftigungen, wie wir sie auch von den Werkstätten bedeutender Maler der damaligen und späteren Zeit ausgeübt sehen. In der Malergilde scheint er ein einflussreiches Mitglied gewesen zu sein; hier findet sich sein Name von der Zeit an, wo die Eintragungen in das Protokollbuch regelmässig erfolgten, häufig vor.²⁾

Die Emdener Malergilde bestand im Jahre 1585 aus 23 Mitgliedern, was aus einem von HANS VAN CONINXLOO I mitunterzeichneten Protokolle hervorgeht, betreffend einen Beschluss über das Begräbniss verstorbener Gildebrüder (Maler-Protokollbuch, Fol. 279.) Im Jahre 1593 tritt auch sein Sohn HANS in die Gilde ein und zwei Jahre darauf finden wir ihn nicht mehr unter den Lebenden, da am 10. Dec. 1595 sämmtliche Gildebrüder (zusammen 22) im Protokollbuche ein Protokoll unterzeichnet haben, in welchem nur der junge HANS VAN CONINXLOO als „Oldermann“ vorkommt. Die Unterschriften stehen nach der Zeit des Eintrittes in die Gilde geordnet; daraus ist mit Sicherheit zu schliessen, dass der mitunterzeichnete HANS VAN CONINXLOO nicht der ältere sein kann.

Im Jahre 1596 ist HANS VAN CONINXLOO I jedenfalls nicht mehr am Leben gewesen, nach folgender Notiz des mit diesem Jahre beginnenden Kinder-Verzeichnisses der Maler im Protokollbuche:

„Anno 1596. *Salige HANS VAN CONINXLOO de olde heft nagelaten twee Soonen, de eene [in de here] ABRAHAM³⁾, de ander ISAAC genommet de in dem vullen Ambte geboren sindt.*“

HANS und CATHALIJNE sind nicht erwähnt, da sie nicht in Emden, sondern in Antwerpen geboren sind.

1) Auf dem Bilde befindet sich augenscheinlich oben rechts das Selbstportrait des Malers.

2) Sein Eintritt in die Gilde ist vielleicht in demselben Jahre erfolgt, in welchem er Bürger wurde, also 1571. Die Eintragungen in das Maler-Protokollbuch beginnen erst in späterer Zeit.

3) Die Worte „in de here“ sind später mit anderer Dinte über den Namen ABRAHAM geschrieben. Derselbe ist also erst später gestorben.

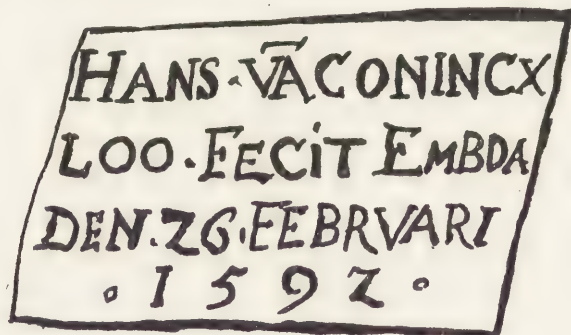
HANS VAN CONINXLOO I war mit einer VIERLINGEN (VAN LINGEN?) verheirathet, nach einer Aufzeichnung ohne Jahresangabe in dem „Embdisch Grotenkerckhoves Grafteboeck“ (von 1592—1619 reichend). Daneben stehen zwei Hausmarken, deren eine wohl als die der Familie CONINXLOO anzusehen ist.

Die Notiz lautet: HANS VAN CONINXLOY *wed. heft idt graft van Sal. CATTELEINE VIERLINGEN erven hir van mehr 2 de leven namen int boek staan, int eine licht HANS CONINXLOY begraven mit syne frouwe und er moeder CATTELEINE VIERLINGE*“.

HANS VAN CONINXLOY *wed.* ist jedenfalls die Wittwe des HANS I, da der jüngere erst 1620 gestorben ist, bis wohin das Gruftverzeichniss nicht reicht. Demnach scheint ersterer zweimal verheiratet gewesen zu sein.¹⁾

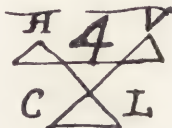
Von den Werken des HANS VAN CONINXLOO I sind, soweit mir bekannt, nur zwei Oelgemälde auf die Nachwelt gekommen, von denen eins im Museum zu Prag befindlich, bezeichnet,

1) Herr Rektor DE VRIES in Emden theilt mir mit, dass dieselbe Hausmarke sich noch an einer anderen Stelle des „Grafteboeckes“ findet, mit der Notiz:

CATALYNA VAN KONINGSLOO und CLARCKEN VAN CONINGSLOO, 2 Groeften met een hele und een halve

sthen mit Folgende Marck

Wenn nun, wie Herr DE VRIES meint, die Stelle in der ersten Notiz des „Grafteboecks“ hinter „VIERLINGEN erven“ zu lesen ist: „*hir van moten 2 der leve namen int boek staan*“, so sind vielleicht CATALIJNE und CLARA mit diesen beiden Namen gemeint.

HERCULES OP DEN OLYMPUS.

Schilderij van HANS VAN CONINXLOO, 1592. Eigendom van de Gemälde-Galerie der Gesellschaft patriotischer Kunstfreunde in het Museum Rudolphinum te Praag.

MADELEEN und FRANZISS am Leben geblieben sind. Nach dem Verzeichnisse des Maler-Protokollbuches sind diese Kinder unter Anno 1598 folgendermassen namhaft gemacht:

een Sone HANS genompt 8. Jar.

noch en dochter MAGDALENA 7. Jar.

noch en dochter AMMERENSKE 5 Jar.

Dese dre sindt in der Stadt geboren, doch buten den Ambte.

Dese hebben den vullen Ambte:

En dochter CATELEINE 3 Jar. olt.

noch en dochter SARA 1½ Jar. olt.

en sone PETER.

dese alle sint in den Heere¹⁾.

noch en dochter MADELEEN.

noch en sone FRANCISS genompt.

Nachdem noch HANS VAN CONINXLOO II im Jahre 1599 „acht dage na pinxtern“ die Malergilde wegen seiner zu gebenden Mahlzeit befriedigt hat, verheiratet er sich im August desselben Jahres (zum zweiten Male) mit CLARA WOUTERS in Amsterdam.²⁾ Nach dem Tode des Vaters (um 1596) wird HANS II wahrscheinlich durch seinen Oheim GILLES zu Besuchen in Amsterdam veranlasst sein, dort lernte er vielleicht seine künftige Gattin, die wie er aus Antwerpen gebürtig war, kennen. Seinen Wohnsitz behielt er jedenfalls in Emden, da er schon im November wieder daselbst anwesend ist, und als Oldermann im Maler-Protokollbuche unterzeichnet, ebenso im Januar, Februar, und Mai 1600. Im Juni dieses Jahres ist er wieder auf der Reise, laut Protokoll des Kirchenrates der Grossen Kirche in Emden³⁾ und es scheint, als wenn von jetzt an wichtige Interessen ihn häufiger ausserhalb der Mauern Emdens in Anspruch nehmen. Im Jahre 1601 wird HANS II noch unter den Diakonen der Fremdlingen-Armen genannt,⁴⁾ und im April 1603 finden wir ihn nach längerer Zeit wieder im

1) „dese alle sint in den Heere“ scheint später mit roter Dinte nachgefügt zu sein.

2) HANS VAN CONINXLOO van Antwerpen, Schilder wed. MAGDALENA RUTS by 't waterportje in de Nieuwestad geass. met GILLES VAN CONINXLOO zyn oom ondertr. 21 Aug. 1599. CLARA WOUTERS van Amsterdam omtr. 30 j. in de Nes. Kerkboek 9.

3) „ISAAC goltsmit wegen sin swager HANS KOENINGSLOE absentia erschienen und vorgeschlagen, de Erven van D. DOMINICO JULIO NOT. sich understunden KOENINGSLOES groeve tho beleggen mit steenen, begeerde stillestandt tho gebeden bett up sinen swagers ankumst.

Is stillestand partien angesettet bett up KOENINGSLOES heimkumft.“

Ueber diese Streitsache sind ferner Protokolle aufgenommen am 25 Juni, 2 Juli 1600 und 21. Januar 1601, wo HANS II anwesend gewesen sein wird. Der erwähnte ISAAC goltsmit ist ohne Zweifel ISAAC DE VOGHELAER, dessen Frau vielleicht eine Schwester der Frau des CONINXLOO war.

4) VAN TOORENENBERGEN: *De Diaconie der Vreemdelingen te Emden* aus: *De werken der Mornixvereniging*.

Maler-Protokollbuche, dieses Mal um Abschied zu nehmen von seinen Genossen bei seinem Wegzuge nach Amsterdam.¹⁾

32 Jahre seines Lebens hatte er in Emden zugebracht, eine Zeit, innerhalb welcher er sich durch redliches, erfolgreiches Schaffen eine angesehene Stellung errungen hatte, so dass es nicht zu verwundern ist, wenn er sich in der Malergilde seine Rückkehr nach Emden gleich offen hielt. Damals dachte er wohl nicht daran, dass seine Abwesenheit von Emden 15 Jahre dauern würde. Sollten es Rücksichten auf seinen 60jährigen Oheim GILLES in Amsterdam gewesen sein, die ihn veranlassten, seinen Wohnsitz dahin zu verlegen? Letzterer verheiratete sich einige Monate nach Ankunft seines Neffen zum zweiten Male und zwar mit einer Wittwe GEERTGEN VAN EEDEN.

HANS II stand in Amsterdam ein weites Feld für seine Thätigkeit offen; hatte er sich aller Wahrscheinlichkeit nach schon von Emden aus mit Kunsthandel befasst, so war dies hier in noch höherem Maasse der Fall. KAREL VAN MANDER erwähnt seiner in seinem Werke: „*Het Leven der Nederlandsche Schilders*“ bei der Biographie von DAVID VINCKEBOONS in folgender Weise: *Nu 1604 heeft hy onder handen twee stucxkens, voor JAN VAN CONINXLOO Schilder, t' een wesende een Predicatie Christi, en 't ander een Boeren Bruyloft . . .* Im Jahre 1605 kauft HANS II das Amsterdamer Bürgerrecht und GILLES ernennt ihn zum Vormunde über sein jüngstes Kind, SAMUEL, welches in diesem Jahre geboren wurde.²⁾ Gegen Ende des Jahres 1606 stirbt GILLES, und HANS übernimmt die Verwaltung der Nachlassenschaft.³⁾

Er scheint damit viel zu thun gehabt zu haben, denn am 23. Juli 1607 gibt er einigen Bekannten den Auftrag, als Vertreter für ihn aufzutreten, wenn er in Geschäften verreist sei. Seine Reisen führten ihn hauptsächlich nach Brüssel und Frankenthal, um die Angelegenheiten seines Oheims und dessen Schwester CATHALIJNE zu ordnen, welche letztere in Frankenthal 1606 als Wittwe gestorben

1) Item Anno — 1603 — den — 6 — aprill heeft HANS VAN CONINXLOO in biwesent des gansen ampts sin ofscheet van den gansen genoten genomen tho weten dat he myt consent un de wylle des gansen Ampt sin vertrek na Amsterdam beginnen unde oft tho eeniger tiidt mochte komen datt he gedachte HANS VAN CONINXLOO myt der woninge wedder quam, sall nicht als en ander gehouden worden nemplick ein fremde dan sall sin gansen fryheit holdenn gelick wy anderen myt den bescheyde dat HANS sall alle jaer sin gerechticheit den ampte betaelen unde na siner weder ankumpt ein vereringe na sin egen frye wylle geven unde also ein fullenkomen mester wesen gelick we tho foren geschen in jaer unde dach als boven unde myt unse handen undertekenet 1603 — d — 6 — ap.
BALTZER HINDRICKS Olderman in der tydt.

JAN JANSEN olderman in der tijdt.

2) Die Kinder des GILLES aus erster Ehe waren CATALIJNE, MAYKE und GILLES, von denen die beiden ersten sich in den Jahren 1603 und 1604 verheiratet hatten. Der junge GILLES war Soldat in der Garnison Kampen.

3) Die Verhältnisse des GILLES VAN CONINXLOO müssen nach DE ROEVER in seiner letzten Lebenszeit nicht glänzend gewesen sein, da nach seinem Tode HANS II 100 gl. zu fordern hat für ein nicht ausgezahltes Erbteil von Frankenthal und 63 gl., die von ihm „tot subsidie van de huyshoudinge“ vorgestreckt waren.

war und ihren Bruder GILLES zum Miterben eingesetzt hatte. Ueber die Verwaltung des Nachlasses legt HANS im Jahre 1609 Rechnung ab (DE ROEVER). In seiner zweiten Ehe werden HANS II in Amsterdam vier Kinder geboren, die im Emdener Maler-Protokollbuche später benannt werden: „PIETER, ABRAM, IISACK *un een Dochter genoempt CLARA.*“

Nach der Geburt der letztgenannten Tochter¹⁾ (1611) stirbt Auch seine zweite Frau.²⁾

Im October 1617 wohnt er noch in Amsterdam, da er in dieser Zeit die Vormundschaft für eine aus Emden herstammende Waise niederlegt, wahrscheinlich schon in der Absicht, wieder nach Emden zurückzukehren.³⁾

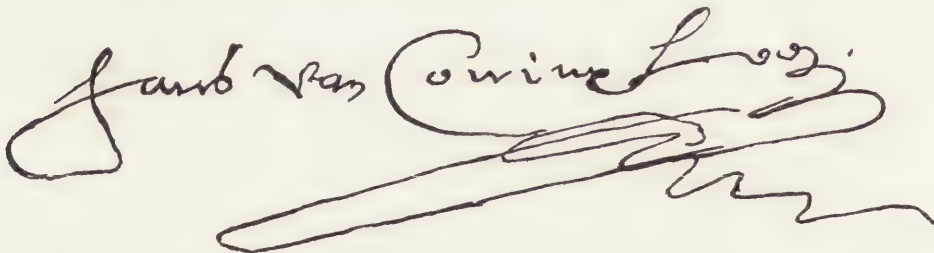
Von der Wiederankunft der Familie CONINXLOO in Emden berichtet zuerst das Emdener Bürgerbuch, in welchem sich folgende Eintragung findet: *Anno 1618 d. 20. may heft B. und Radt HANS VAN KHONINCKXLHO Schilder von Amsterdam ankomende tho Ihren Borger und angenommen und eme de Borger-schafft geschonken und hefft sin eede geleistet.*“ Wahrscheinlich handelt es sich hierbei schon um den jungen HANS VAN CONINXLOO (HANS III), da der Vater das Bürgerrecht bereits im Jahre 1593 erworben hatte. Jedenfalls aber ist es kein anderer wie HANS II, der uns zwei Tage später im Maler-Protokollbuche begegnet, wo er wieder in seine alten Rechte in der Gilde eintritt.⁴⁾

Ein ruhiger Lebensabend ist dem bisher so rastlos thätigen, jetzt 54jährigen Künstler in Emden nicht mehr beschieden gewesen, denn aus dem Maler-Protokollbuche geht hervor, dass das Protokoll vom 29. Juni 1619 wegen Krankheit

1) Gedoopt: 24 Juli 1611 Oude Kerk KLAERKEN dochter van HANS VAN KONINGSLOO, schilder en KLAERKEN WOUTERS; KATRYNE WOUTERS, HANS VAN KONINGSLOO DE JONGE getuigen. (Oud Holland III).

2) Nach DE ROEVER soll sich HANS II zum dritten Male in Emden im Jahre 1618 mit SARA DE VOGHELAER verheiratet haben, es ist dies aber auf eine Verwechslung mit seinem 28jährigen Sohne HANS III zurückzuführen. In den Emdener Taufregistern findet sich nämlich nach dem um 1620 erfolgten Tode des HANS II im Jahre 1623 eingetragen: JOHANNES. HANS CONINXLOHE und SAERCKEN ISAACS Sohn, wobei es wohl keinem Zweifel unterliegt, dass unter „SAERCKEN ISAACS“ die Tochter des Emdener Goldschmids ISAAK DE VOGHELAER (ISAAC goldschmit) zu verstehen und HANS CONINGSLOHE der Sohn des HANS II ist.

3) In den dabei aufgenommenen Akten findet sich auch die Handzeichnung des HANS II.

4) Anno 1618 d. 22. may heft HANS VAN CONINXLOO schilder als he van amsterdam hier metterwon weder is gekomen ende het ampt wederom opt nieuwe ten vollen vernoegen ingekomen.

des Oldermans HANS VAN CONINXLOO erst später zur Eintragung gelangte, bei dieser nachträglichen Eintragung (ohne Datum) ist auch schon von seinem bereits eingetretenen Tode die Rede.¹⁾

Dieser letztere kann erst nach Juni 1620 erfolgt sein, da noch am 14. Juni 1620 HANS VAN CONINXLOO seine in Amsterdam geborenen Kinder PETER, ABRAHAM, ISAAK und CLARA ins Amt aufnehmen lässt (sein Sohn HANS wird nicht genannt, da er in Emden geboren ist). Das bei dieser Gelegenheit aufgenommene Protokoll²⁾ deutet darauf hin, dass man seitens der Gilde dem Meister mit diesem aussergewöhnlichen Akte eine besondere Ehre erweisen wollte.

Von den Werken des HANS VAN CONINXLOO II ist uns leider nichts Sicheres bekannt, doch ist wohl anzunehmen, dass unter den von den CONINXLOO's herrührenden Bildern die nicht am wenigsten hervorragenden von ihm sein werden. Besonders gilt dies von denjenigen, welche in späteren Jahren unter dem Namen CONINXLOO DE OUDE gingen, indem der Zusatz „de Oude“ gebraucht sein wird zur Unterscheidung von seinem Sohne, der denselben Vornamen führte und bei vielen Gelegenheiten als HANS VAN CONINXLOO DE JONGE bezeichnet wird. Von letzterem scheint mir der Zeit nach auch ein Teil der Geflügelstücke herzustammen, die wohl irrtümlich dem HANS II zugeschrieben werden. Dass ein in der Emdener Sammlung befindliches Bild, Moses, Wasser aus dem Felsen schlagend, von HANS II herrühren soll, beruht wol nur auf einer, vielleicht nicht unbegründeten Tradition.

1) Anno 1619 den 29 Junius is het volle Ampt by dubbelde breuke gedaacht wegen datter eenige mesters waeren die beschuldicht werden datse to veel Leer Jongens hadden en also sy to rede gestelt, hebben sy den ampte so veel reden gegeven dat sy daarover concillierende by stemmen Majora bevonden dat alle mesters vry toegelaeten worden so veel Leer Jongens antenemen als Ieder goedidochte unde dit sulve verteeckent synde door CORNELIS HINDRICKX olste olderman in der tyt, is door syecte van syn hulper HANS VAN CONINCKXLOY..... verteeckent ut het boek gebleven, da also CONINCKXLOY entlyck midt doode afgaen is hebben de samptlycke gildebroeders HINDRICK PYMAN in syn stede gekeurd en so CORNELIS HINDRICKX het sulve in syn memoryboocken angeteeckent..... te vorschyn gebrocht is het to boock gestelt en ondertekent

HENDRICK PYMAN olderman in der tyt.

WILLEM MARTENNS olderman.

CORNELIS HINDRICKS bisitter.

MARTIN FABER bysitter.

2) Anno 1620 den 14. dach Juny den letzten Dach soo wy onse gilde hadden geholden so hebb ick HANS VAN CONINXLOO dem Ampte vorgestelt also ick vier Kinder hebbe to weten PIETER, ABRAM, ISACK en een dochter genoempt CLARA de alle vier buten deser stadt sint geboren waarop sick het heele Ampt hebben besproken ende my ter andtwordt gegeven, dat sy om seker orsaken my hebben geschonken ende dese myne vier genoemde Kinderen voer vollkomene vrye mesters Kinderen op en in den ampte annemen so dat sy nu alse wy sint..... mogen geholden sullen wesen offse in den ampte weren geboren doch is dit also gescheen dat geen andere sick hude of morgen nicht sullen hollen vor bercchtigt eenige privilegie van de Rulle tot urkunde dit van de olderman WILM MARTENS en den bysitter MARTINUS FABER ondertekent.

CORNELIS HINRIX mede bisitter.

WYLLM MARTENS.

MARTIN FABER bysitter.

CORNELLIS HINDRICKS bisitter.

(Maler-Protokollbuch. Emden.)

ISAAK VAN CONINXLOO.

(Sohn des HANS VAN CONINXLOO I), geb. um 1580 in Emden.

Die erste Anleitung in der Ausübung der Kunst wird er von seinem Vater, dann später nach dem um 1596 erfolgten Tode des letzteren von seinem etwa 15 Jahre älteren Bruder HANS II erhalten haben. Als dieser sich im Jahre 1599 zum zweiten Male verheiratete, wird ISAAK mit nach Amsterdam gegangen sein, um sich bei seinem Oheim, dem Maler GILLES VAN CONINXLOO noch weiter auszubilden, wenigstens finden wir ihn schon im Jahre 1600 daselbst ansässig.¹⁾

Weder über seinen ersten Aufenthalt in Amsterdam, noch über den in Antwerpen, wo er im Jahre 1607 in die St. Lucasgilde eintritt, ist Näheres bekannt. Bis 1614 bleibt er Mitglied der Gilde, in demselben Jahre jedoch verheiratet er sich in Amsterdam²⁾, 34 Jahre alt und lässt sich nun dort dauernd nieder. Auch über die künstlerische Thätigkeit unseres Malers in Antwerpen und Amsterdam fehlen uns bis jetzt nähere Nachrichten, jedoch lässt sich aus den Preisen, die für einzelne seiner Bilder zu jener Zeit bezahlt wurden, ersehen, dass seine Leistungen in hohem Ansehen standen.³⁾

ISAAK VAN CONINXLOO hat allem Anschein nach ebenso wie sein Bruder HANS II in guten Vermögensverhältnissen gelebt und eine angesehene Stellung unter seinen Mitbürgern eingenommen. Im Jahre 1614 wird ihm die Vormundschaft über seinen Vetter GILLES VAN CONINXLOO (Sohn des Malers desselben Namens) übertragen, die er bis zu dessen Tode um 1620 behält, er kauft ein Besitztum an der Leliegracht für 1510 Gulden (1615), sein Name kommt dann unter den Taxatoren von Gemälden vor (1620) und im Jahre 1624 erscheint er auch als Vermögensverwalter⁴⁾. Aus den dann folgenden 10 Jahren liegen keine Notizen über ISAAK VAN CONINXLOO vor; bis im Januar 1634 in einer Akte über den Wiederverkauf seines Besitztums an der Leliegracht⁵⁾ berichtet wird. In demselben Jahre macht ISAAK VAN CONINXLOO sein Testament, in welchem er sein Vermögen seiner Frau, seiner in Emden lebenden Schwester CATELIJNE⁶⁾, den Kindern seines Bruders HANS II und dessen 14jährigen Enkel ISAAK vermacht.⁷⁾

1) NEELTJE FRANS *huisvrouw van* CORNELIS SYVERTSZ *test.* 24 Mei 1600. ISAAK VAN CONINXLOO *Schilder getuige en* JAN VAN DIEST *ook schilder.* Not. GISBERTI.

2) ISAAK VAN KONINGSLOO *van Emden schilder* 34 j. *St. Jansstraat geass. broeder* HANS VAN CONINXLOO *op* 21. Juni 1614. RYNSGEN SYBRANTS *wed.* GARBRAND DANCKERTS. *Kerkb.*

3) Siehe die Zusammenstellung einiger Bilder der CONINXLOO's am Schluss.

4) Weesk. Voogdyen. B.

5) 3. Januari 1634. ISAAK VAN CONINXLOO *verkocht* WILLEM VAN BEEK *huis Noordzyde Leliegracht genamde Vette Hond voor een..... rentebrief* 275 gl. *t'jaars losbaar met* 5000 gl. Not. LAMBERTI.

6) Sie war verheiratet mit GERRET VAN ULSEN, dann nach dessen Tode mit HANS TIELEMANS in Emden und starb daselbst am 25 Sept. 1638.

7) 1634, *den.....* (unausgefüllt) *Testament van* ISAAK VAN CONINGSLOO *weeckelyck van lichame doch gaende en staende* — Codicil 23. Jan. 1616 Not. F. VAN BANCHEM wird widerrufen. Seiner Frau f 600 und

Schon im Juni des Jahres 1634 stirbt er, ohne Kinder zu hinterlassen, seine Frau folgt ihm 4 Jahre später. Bei der am 13. Juni 1635 stattfindenden Erbteilung¹⁾ wird ein Betrag von 1382 Gulden für verkaufte Bilder angeführt; es scheint daher, dass der Maler bis zu seinem Lebensende die Kunst ausgeübt hat.

Der ganze Nachlass belief sich auf die für damalige Zeit bedeutende Summe von rund 19878 Gulden.

In den kurz vor seinem Tode aufgenommenen Akten findet sich auch die Namenszeichnung des Malers.

Hans van Coninxloo

HANS VAN CONINXLOO III.

(Sohn des HANS VAN CONINXLOO II), geb. um 1589 in Emden.

Seine Jugendzeit verlebte er in Emden und zog im Jahre 1603 (14 Jahre alt) mit seinem Vater und seinen jüngeren Geschwistern MADELEEN und FRANZISS nach Amsterdam.

In seinem Vater hatte er einen tüchtigen Lehrmeister in der Kunst und es scheint, als ob er demselben auch im Kunsthandel zur Seite gestanden hätte. Nachrichten über seine Thätigkeit fehlen jedoch gänzlich. In den aus jener Zeit übrig gebliebenen Akten finden wir seinen Namen im Jahre 1609²⁾, dann 1611

der Niessbrauch der Hälfte seiner nachgelassenen Güter. Der Diaconie der Deutsch-Reformirten Gemeinde 100. Seiner Schwester CATLYN VAN CONINGSLOO in Emden, Wittwe des HANS TIELEMANS die Hälfte seiner Güter. Die andere Hälfte HANS, PIETER, ABRAHAM, ISAAK und CLAEETJE, Kinder seines Bruders HANS VAN CONINGSLOO und ISAAK, Sohn des HANS VAN CONINXLOO DE JONGE, jedem 1/6 der anderen Hälfte.

Not. L. LAMBERTI, Amsterdam.

1) Als Erben werden genannt: REYNSGEN SYBRANDS wed. ISAAK VAN CONINXLOO schilder.

NEELTJE TIELMANS d^r van CATHALINA VAN CONINXLOO, *zuster van ISAAK wed. GERIT VAN ULSEN te Emden.*

HANS of JOHAN VAN CONINGSLOO
ABRAHAM v. C. *te Emden.*
ISAAK v. C. *te Emden.*
PIETER v. C. *alhier.*
CLARA v. C. *alhier.*

HANS VAN CONINXLOO DE OUDE
broeder van ISAAK.

Not. L. LAMBERTI.

2) 1609. 20. Mei. Not. VALLINGIUS *test.* HANS VAN CONINXLOO DE JONGE *in zijn 21^e jaar.*

HANS VAN CONINXLOO en MAGDALENE RUTS *zyne ouders.*

LYNTJE VAN CONINXLOO *zyne moeie.*

ISAAC VAN CONINXLOO *zyn oom heeft noch halve broeders en zusters.*

als Zeuge bei der Taufe seiner jüngsten Schwester (Halbschwester) CLARA. Aus dem Jahre 1614 (29. Januar) fand Dr. BREDIUS eine Akte, in welcher HANS III die Erklärung abgibt, dass, da er nun das 25ste Jahr erreicht und überschritten, sein Vater ihm das mütterliche Erbteil, sowie seinen Anteil an dem Nachlasse seiner Tante SUSANNE RUTS ausbezahlt habe. Unter dieser Akte findet sich ausser den Unterschriften seines Oheims JOOS RUTS nebst Frau und zweier Freunde auch diejenige des HANS III.

Hans van Coninxloo de Jonge

Um das Jahr 1618 kehrte sein Vater nach Emden zurück und mit ihm auch HANS III, um sich dort am 1. Nov. desselben Jahres mit SARA DE VOGHELAER, Tochter des hervorragenden Emder Goldschmids ISAAC DE VOGHELAER, zu verheiraten.¹⁾ In dieser Ehe werden ihm folgende Kinder geboren:

ISAAC, getauft um 1620 laut Maler-Protokollbuch	} laut Tauf-Register von 1623—32.
JOHANNES, getauft am 26 Sept. 1623.	
MAGDALENA, 10 Oct. 1624.	
HANSS, 7 Oct. 1625.	

Kurze Zeit nach seiner Ankunft, im Jahre 1619, wird HANS III auch in die Emder Malergilde als Meister aufgenommen²⁾ und giebt derselben im Jahre 1622 die übliche Mahlzeit.⁴⁾

Neben der Ausübung seiner Kunst wird er auch den Kunsthandel in Emden fortgesetzt haben, oder war es nur Interesse an der Erhaltung eines vielleicht wertvollen Kunstwerkes, welches ihn veranlasste, dem Kirchenrate der Grossen Kirche 30 Gulden für ein auf der Bibliothek dieser Kirche befindliches Oelgemälde, Maria mit dem Kinde darstellend, zu bieten. Der Kirchenrat lehnte das Gebot ab (laut Protokoll v. 2 Febr. 1624) und das bis dahin dem Bildersturme entgangene Gemälde wurde öffentlich verbrannt.

Im Jahre 1624 wird HANS III auch ein Ehrenamt übertragen, er wird zum

¹⁾ 1618 am 1. Novembris.

HANS VAN KONINGS LOHE DE JUNGERE und SARA DE VOGELER.

Protokollum d. Eheluiden 1587—1619. Emden.

Im *Jahrbuch der G. f. b. Kunst u. Vaterl. Altert. in Emden* steht irrthümlich der 30. Sept. 1618 angegeben

²⁾ Im Maler-Protokollbuche steht nur ISAAC eingetragen, wohingegen dieser in den Taufregistern nicht vorkommt, da dieselben nur noch vom Jahre 1623 an vorhanden sind.

³⁾ Anno 1619 den 4. may heeft HANS VAN CONINXLOO DE JONGE het schilderamt gewonnen syn meester-stück gemaket dar van het heele ampt voor guet is gekent. (Maler-Protokollbuch).

⁴⁾ Anno 1622 d. 17. Juny acht Daeghe naer Pinxten heeft HANS VAN CONINXLOO DIE JONGE op syne behorelycke tydt syn maltyd gegeven also da hem de gansche Ampte syner Voeldoeninghe erkende. (Maler-Protokollbuch.)

Diakon der Fremdlingen-Armen gewählt.¹⁾ Allem Anschein nach hat er aber das in ihn gesetzte Vertrauen getäuscht und sich schwere Anschuldigungen zugezogen, die nach 7jähriger Dienstzeit laut Protokoll des Kirchenrats vom Jahre 1642 zur Niederlegung dieses Amtes führten. Die Folge davon ist vielleicht die gewesen, dass seines Bleibens in Emden nicht länger war und er seinen Wohnsitz gegen das Jahr 1635 wieder nach Amsterdam verlegte. In diesem Jahre ist er wenigstens daselbst anwesend, um an der Erbteilung über das Vermögen seines kinderlos verstorbenen Oheims, des Malers ISAAC VAN CONINXLOO (geb. um 1580 in Emden) teilzunehmen, und im folgenden Jahre 1636 geschieht seiner in Amsterdam Erwähnung als „*Schilder en burger*“. Von seinen Geschwistern sind wohl PIETER und CLARA mit ihm gegangen²⁾, da sie bei der Erbteilung als in Amsterdam wohnhaft, ABRAHAM und ISAAK dagegen als in Emden wohnhaft aufgeführt werden.³⁾

In seinem neuen Wohnorte hat HANS III Kunsthandel⁴⁾ betrieben und muss auch hier wohl allerlei Schulden⁵⁾ gemacht und einen leichtfertigen Lebenswandel geführt haben. Ein Wohnungswechsel, welcher HANS III gerathen erscheinen mochte, war bei der bequemen Wasserverbindung leicht auszuführen und so sehen wir ihn im Jahre 1642 wieder in Emden⁶⁾. Es kann wenigstens niemand anders sein als er,⁷⁾ wenn die Kirchenrats-Protokolle vom 1. und 29. August 1642 über einen HANS VAN CONINXLOO berichten, der durch sein excentrisches Leben, lasterhafte Reden und Gotteslästerungen Anstoss erzeuge, indem er behaupte, es gebe weder Gott, Teufel noch Hölle, die Prediger seien Teufel etc. Dabei wird erwähnt, er habe den Armendienst in Emden 7 Jahre versehen, aber die Gemeinde betrogen.

1) TOORENENBERGEN: *De Diaconie der Vreemdelingen te Emden (De Werken der Marnixvereniging)*.

2) Die Frau des HANS III scheint wohl in Emden geblieben zu sein, was man aus folgender Einzeichnung in dem „Embdisch Grotenkerckhoves Grafteboek“ folgern könnte: *Dit Graft is guelyck geteekenet, is SAERKE DE VOGELERS graft is de Hussfrou van HANS CONINXLOY met up sal. HINDERK SCHURMAN lakenkoper geteekenet wed. gelyck SARKEN DE VOGELERS bericht ende heft de Uukosten als 21 st. betaalt.*

3) ABRAHAM war in Emden ein angeschener Goldschmid (1646 Olderman, 1660 Diacon der Fremdlingen-Armen) und ISAAK „Lakenkrämer“ (Olderman in 1643–50). In einer in Amsterdam vorhandenen Akte vom 25. Oct. 1638 wird ABRAHAM irrthümlich als „*schilder te Emden*“ bezeichnet.

4) 8. January 1639 HANS VAN CONINXLOO 49 j. Kunsthändler, erklärt in Folge einer Bitte des JORIS KAARSGIETER, Kunsthändler, dass er vor 29 Jahren mit seinen Eltern eingezogen ist in das Haus Oliekan, wo nunmehr JORIS KAARSGIETER wohnt, usw.

Not. J. v. D. VEN.

5) HANS VAN CONINXLOO, *koopman in porstelynen binnen Amsterdam*, erklärt schuldig zu sein dem HANS VAN DE PUT *zyn cosyn f 425.—* für Geld à deposito genommen und geleistete Bürgschaft, „*waarvoor hy hem cedeert allerlei koopmanschap van porstelynen en schilderyen gespecificeert by een staat made by zyn huisvrouw geteekend.*“

26. Nov. 1635.

Not. P. v. PERSSEN.

13. Mei 1639 verspricht JAN VAN CONINXLOO eine Schuld van fl. 850.— über 7 Monate zu bezahlen an JAN HENDRIK ADMIRAAL.

Not. B. J. VERBEECK Amsterdam.

6) Nach einer Mittheilung, die mir durch Herrn Rektor DE VRIES in Emden wurde.

7) Sein Sohn JOHANNES kann es nicht gewesen sein, da dieser zu der Zeit erst 19 Jahre alt war.

Wegen bürgerlicher Schulden ist er dann auch noch in Haft genommen später verspricht er Besserung. Seiner Vaterstadt kehrt er darauf wieder den Rücken und wendet sich nach Amsterdam. Aus dem Jahre 1644 findet sich dort eine Akte vor, nach welcher ISAAK, der älteste Sohn des HANS III als in Indien gestorben erklärt wird.¹⁾

Das leichtsinnige Leben hat der jetzt 55jährige auch in Amsterdam nicht aufgegeben, eine der letzten Nachrichten, die wir von ihm haben, ist ein Notariats-Protokoll, welches hiervon Zeugnis ablegt.²⁾

Von den vorhandenen, mit dem Namen CONINXLOO bezeichneten Bildern ist keins mit Sicherheit dem HANS III zuzuschreiben. Höchst wahrscheinlich sind jedoch, nach der Zeit ihrer Entstehung gerechnet, die meisten der Geflügelstücke von ihm, welche die Bezeichnung CONINXLOO tragen, so z.B. ein Hühnerhof in der Emder Sammlung (1,41 × 1,05^m, Leinwand, auf Eichenholz gezogen) bezeichnet

H. CONINXLOO. F.

Auch ein Bild, ebenfalls Federvieh darstellend, unbezeichnet, im Besitze der Familie LOESING in Emden ist anscheinend von ihm, vielleicht auch ein im Besitze von Jhr. Mr. J. ROËLL im Haag befindliches bezeichnetes Bild. Wenn bei Versteigerungen von Gemälden im 17. Jahrhundert der Name „CONINXLOO DE JONGE“ als Maler eines Bildes genannt wird, so ist darunter auch wohl HANS III zu verstehen.

PIETER VAN CONINXLOO.

(Bruder des HANS VAN CONINXLOO III) geb. in Amsterdam um 1604.

Kurze Zeit nach der im Jahre 1603 stattgefundenen Uebersiedelung seiner Eltern von Emden nach Amsterdam geboren, bringt er seine Jugendzeit daselbst zu, erhält aber seine erste Unterweisung in der Kunst wohl erst in Emden, wohin

1) 1644. JEAN DE LE CLUYS Elfenbeindrechsler erklärt dass HANS VAN CONINGSLOO und SARA DE VOGELAAR die Eltern sind von ISAAC VAN CONINGSLOO, welcher im Januar 1640 als Assistent auf dem Schiffe Zutphen nach Ost-Indien abgereist und dort gestorben ist, dass sie übrigens keine Kinder oder Kindesinder haben.
Not. J. V. D. VEN.

Diese Erklärung steht im Widerspruche damit, dass JOHANNES, der zweite Sohn des HANS III sich in Emden mit BEERTA JANSEN verheiratet hat, aus welcher Ehe den Emder Tauf-Protokollen zufolge in den Jahren 1644–1659 sechs Kinder hervorgingen (siehe die Stammtafel).

2) HANS VAN CONINXLOO zeigt sich mit einem Diener, welcher eine Laterne trägt am Samstag Abend 23. Dec. 11 Uhr vor der Thüre seines Veters ANTONY WOUTERS, um ihn ein zu laden, mit Weib und Töchtern bei ihm auf Besuch zu kommen. Er war betrunken und erlaubte sich unpassende Spässe mit den 17 und 18jährigen Töchtern.

24 Dez. 1645.

Not. P. CARELSZ.

sein Vater (HANS II) um 1618 mit seiner Familie zurückkehrt. Bei dem um 1620 erfolgten Tode des letzteren hat vielleicht der bereits verheiratete ältere Bruder HANS (HANS III) die übrigen 4 Geschister, die im Alter von 10 bis 16 Jahren standen, in seiner Familie aufgenommen; später sind zwei derselben, PIETER und CLARA, nach Amsterdam gezogen, während ABRAHAM und ISAAK in Emden verblieben, ersterer als Goldschmid, letzterer als „lakenkooper“.¹⁾ Ob PIETER VAN CONINXLOO bei seinem Bruder HANS in Emden blieb, bis dieser um 1635 diese Stadt verliess, um sich in Amsterdam niederzulassen, ist nicht festzustellen, jedenfalls wohnte er dort in dem obengenannten Jahre laut Protokoll der Erbtheilung über das Vermögen des verstorbenen Oheims ISAAK VAN CONINXLOO.

Ebenso wie sein Bruder HANS hat auch er ein unruhiges Leben geführt. Im Jahre 1636 ist er schon wieder in Emden ansässig, wo er als Meiste in die Malergilde aufgenommen wird.²⁾ Auch in Emden ist seines Bleibens nicht lange gewesen. Er geht nach Brasilien³⁾, bleibt dort einige Jahre und kehrt dann nach Amsterdam zurück, wo er als 41jähriger sein Testament macht.⁴⁾ Bei dieser Gelegenheit wird erwähnt, das er im Besitze eines von seinem Vater HANS II gemalten Bildes ist. Nach Verlauf von 1½ Jahren entschliesst sich PIETER VAN CONINXLOO noch zu heiraten⁵⁾ und beide Eheleute machen im Jahre 1647 ein gegenseitiges Testament⁶⁾. Erst 44 Jahre alt stirbt er im Jahre 1648.⁷⁾

Es ist wohl anzunehmen, dass PIETER ebenso wie sein Bruder, sein Vater, Oheim und Grossvater sich der Kunst gewidmet hat, wenigstens in seinen jüngeren

¹⁾ DE ROEVER vermuthet in den obengenannten die Enkel von HANS II. Nach den vorhandenen Emdr Protokollen sind es aber dessen in Amsterdam in seiner zweiten Ehe geborene Kinder.

²⁾ 1636 den 30. Aprill hefft PETER CONINXLOE hett Ambt gewonnen syn Meisterstück gemakt den Ambte gautoont und is goet Erkent vor ein daler geloost und syn Ambt gelt betaelt Orkunde unse under geschreven Hand.

³⁾ PIETER VAN CONINGSLOO borger en glazemaker op 't Recief d'Olinda in Brasilië 1639. — PIETER VAN CONINXLOO, vrykoopman en glazemaker op 't Recief van Fernambuco, 1642.

⁴⁾ PIETER VAN CONINXLOO, koopman in Brasilië geweest hebbende test. 18. April 1645.

ANTHONY WOUTERS zijn neef.

HANS VAN CONINXLOO zijn halve broeder.

aan de armen van de Christl. geref. Kerke te Emden 30 gl.

aan de armen van 't Recief van Fernambuco 30 gl.

HANS VAN CONINXLOO de zoon van ISAAC zijn broeder.

ABRAHAM zijn broeder.

CLARA zijn zuster.

stukje van MAGDALENA by syn zal. vader gedaan.

Not. CARELSZ.

⁵⁾ PIETER VAN CONINXLOO, koopman, geass. ANTHONY WOUTERS en JAN MOOR, beide Koopluiden, zijn cousyns Ehecontract. 28 Oct. 1646 mit

KATH. DANCKERTS. geass. HANS AUX BREBIS en HESTER MOSTERT, oom en tante, DANIEL DANCKERTS Koopgezel broeder.

⁶⁾ PIETER VAN CONINXLOO, koopman und CATHALYNE DANCKERTS 24 Oct. 1647 test.

Legat an MARIA, DAVID, JOHANNES und HESTER DANCKERTS.

ABRAHAM, ISAAC und CLARA VAN CONINXLOO, Brüder und Schwester

HANS VAN CONINXLOO.

(HANS III oder Sohn des ISAAC?)

Not. LAMBERTI.

⁷⁾ PIETER CONINXLOO begr. eigen graf B 23 Zuiderkerk 23. Jan. 1648.

Jahren; mit Sicherheit ist es aber nicht festzustellen. Es könnten von ihm vielleicht drei Geflügelstücke in der Emdener Sammlung herkommen, gleichmässig bezeichnet:

·CONINXLOO· F.

HANS (oder JOHAN) VAN CONINXLOO IV, (Sohn des HANS VAN CONINXLOO III), geb. 1623 in Emden.

Der Vollständigkeit wegen sei auch dieses vierten HANS VAN CONINXLOO noch gedacht, trotzdem er sich wohl kaum mehr in der Ausübung der Kunst hervorgethan haben wird. Sein Name findet sich im Maler-Protokollbuche nur einmal, wo er im Jahre 1649 als „bysitter“ ein Protokoll unterzeichnet.

Ueber einige Werke des GILLES VAN CONINXLOO hat bereits DE ROEVER berichtet. Einen weiteren wertvollen Beitrag zur Beurteilung der künstlerischen Leistungen der CONINXLOO'S verdanke ich den folgenden Aufzeichnungen des Dr. BREDIUS, welche beweisen, dass die leider bis auf geringe Ueberreste verschwundenen Bilder dieser Künstler im 17. Jahrh. in hoher Würdigung standen.

April 1622 werden in Amsterdam taxirt die Bilder des DANIEL COLPIJN. Taxateur CONINXLOO (wahrscheinlich ISAAK VAN CONINXLOO, da HANS III in Emden wohnt) und NIEULANT.

Een lantschap van den jongen CONINXLOO (HANS III, derzeit in Emden) f 36.—. Een lantschap van Daniel en Abigail, van HANS VAN CONINXLOO f 18.—, Drie lantsch. van MOMPER f 18.—. Een Copie van CONINXLOO f 36.—. Een lantschapken van ISAAK VAN CONINXLOO f 30.—.

Not. WARNARTSZ. 1664. ABRAHAM DE WREET, Amsterdam, Bilder-Verkauf in London. *Lantschap van CONINXLOO f 20 —. (BRUEGHEL f 15.—. SAVERY f 12.—).*

1625. Aufnahme eines Inventars, worin die Maler angegeben werden von den Malern DANIEL COLYN und DIRK PIETERSZ. BONTEPAERT: *Een schildery van de 10 Melaetschen, Copie nae CONINXLOO. Een groot lantschap darin Elias nae CONINXLOO. Een groot schildery de wyde en de naeuwe wech, nae CONINXLOO. Een lantschap, Copie nae CONINXLOO.*

1657. Amsterdam. *Een lantschap, van Tobyas, gemaect van den Ouden CONINXLOO f 30.—. (MOMPER f 16.—, GILLES HONDECOETER f 25.—.)*

1639. Taxation durch HENDRIK ULENBORCH und LUCAS LUCE. Nachlass des CORN. RUTGERS: *een schilderytje by den Ouden CONINXLOO f 50.— (HALS f 12.— POELENBORCH f 24.— REMBRANDT f 100.—.)*

3 April 1620. Taxation durch die Maler WILLEM VAN DEN BUNDEL und ISAAK VAN CONINXLOO.

1642. Sammlung des Ritters SNOUCKAERT VAN SCHAUENBURGH: *Een lantschap door CONINXLOO gedaen. Een lantschap nae de handelinghe van CONINXLOO gedaen. Een lantschap gedaen door CONINXLOO met beeldekens van VINCKEBOONS. Een hooch lantschap gedaen door CONINXLOO.*

1625. 19 Maart. HENDRIK HOEFSLAGER.

Hooveerinxke (galante Gesellschaft?) van HANS CONINXLOO. . . . 6.5.

Een capuijn 8.5.

Een watermolen 9.15.

Twee cleijne stuxkens. 14.10.

„*Boedelvercooping* 1625. 17 Maart *Weesk. ten verzoeke van HENDRIK HUDDE*,” neben anderen Bildern: *Lantschap van CONINXLOO*, gekauft von LAZARUS f 13.10. Bei der Taxation im Jahre 1662 kommt „*de jonge CONINXLOO*” und „*de Oude CONINXLOO*” vor. Dass ersterer HANS III ist, unterliegt keinem Zweifel, da dieser selbst so unterzeichnete und von anderen auch häufig so benannt wird, es ist daher anzunehmen, dass „*de Oude CONINXLOO*” der Vater desselben, HANS II ist, (gest. um 1620) und nicht GILLES (gest. um 1606), dessen Vorname in diesem Falle doch wohl genannt sein würde.

Inventar des DAVID VAN BAERLE und seiner Frau RACHEL GODIN, Amsterdam 1671: *In de Binnecamer: een lantschap waerin de history van Moses, gedaen by CONINXLOO* . . . fl. 60.

Zur weiteren Beurteilung der Schöpfungen der CONINXLOO's möge noch der folgende Auszug aus Bilderverkäufen, mitgeteilt in OBREEN's Archief VI, dienen, bei welchem leider die Unachtsamkeit oder der Mangel an Interesse bei den Auctionatoren uns keine Aufklärung darüber giebt, welcher der CONINXLOO's gemeint ist:

CONINXLOO <i>Lantschap</i>	17 April 1614 f	40.
„	„ 7 April 1614 „	57.
„	„ 6 April 1620 „	120.
„	„ 17 Maart 1625 „	13—10.
„	„ 18 Maart 1625 „	13—10.
„	„ 22 Juni 1627 „	38.—
„	<i>Lantschapgen</i> 16 Oct. 1619 „	45.—.
„	<i>Stucksgen van</i> 1 Maart 1607 „	7—50.
„	<i>Stuck van BOL met een spiegel en schael van</i>	27 Maart 1613 f	106.

JAN VAN CONINXLOO, geb. in Brussel 1489.

PIETER VAN CONINXLOO,
geb. in Brussel.
JAN VAN CONINXLOO, geb. in Brussel, verh. mit
EL. HASAERT (1551 als Meister in Antwerpen
aufgenommen.)
(1544 als Meister in Antwerpen aufgenommen.)

MARGARETHA ?
oder
FRANCIS ?
HANS VAN CONINXLOO,
geb. in Antwerpen um 1540,
gest. in Emden um 1596.
GILLES VAN CONINXLOO,
geb. in Antwerpen 1544,
gest. in Amsterdam 1606.
CATHALIJNE VAN CONINXLOO,
geb. in Antwerpen, gest. 1606 in
Frankenthal.

CATTELEINE VERLINGEN.
aus erster Ehe: MAYKE, CATHALIJNE, GILLES, aus zweiter Ehe: SAMUEL.
X 1604. X 1603. Soldat.
VAN DEN BOSCH.

HANS, geb. in Antwerpen um 1565,
gest. in Emden um 1620
X I Febr. 1588 MAGDALENA RUTS,
gest. ca. 1598.
CATHALIJNE, geb. in Antwerpen,
verh. mit GEERT VAN ULSEN, in
zweiter Ehe mit HANS TIELEMANS
in Emden. 1) + Emden 25 Sept.
II Amsterdam Aug. 1599 CLARA WOUTERS,
geb. Antwerpen ca. 1509, gest. nach 1611.
ABRAHAM, geb. in Emden,
+ Juni 1634, verh. 21 Juni 1614
Amsterdam mit REYNSE SY-
BRANDS, Wittve GARBRAND DANC-
KERTS, gest. 1638 in Amsterdam.

aus erster Ehe:	MADE- LEEN geb. in Em- den, vor 1598.	FRANZIJS geb. in Em- den um 1589, verh. 1 Nov. 1618 mit SARA DE VOGHE- LAER 2), gest. nach 1645.	HANS geb. in Em- den um 1591 gest. 1593 gest. 1595 gest. vor 1598.	MAGDA- LENA geb. in Em- den um 1591 gest. 1593 gest. 1595 gest. vor 1598.	ANNE- RENSKE geb. in Em- den um 1596 gest. vor 1598.	CATE- LEINE geb. in Em- den um 1596 gest. vor 1598.	SARA geb. in Em- den um 1598.	PETER gest. vor 1598.	aus zweiter Ehe:	PIETER geb. in Am- sterdam um 1604, gest. da- selbst 1648, verh. mit 1646 in Amster- dam mit CATHA- RINA DANC- KERTS.	ABRAHAM geb. in Am- sterdam um 1608, verh. mit SARA DE BRANDER 3), 1646 in GAR- BRANDS.	ISAAK geb. in Amster- dam, um 1608, verh. mit SARA DE BRANDER 3), 1646 in GAR- BRANDS.	CLARA geb. in Amster- dam 1611.
-----------------------	---	---	--	--	---	--	--	-----------------------------	------------------------	--	---	--	---------------------------------------

ISAAK geb. um 1620 in Em- den, gest. in Ostth- dien nach 1640.	JOHANNES getauft 26 Sept. 1623, verh. mit BEERTA JANSSEN. 1624.	MAGDA- LENA, get. 7 Oct. 1625.	HANS get. 1644.	CLAESKE BRANDT get. 1646.	HANS get. 1647, verh. mit ANNA SWARTE	CLAESKE get. 1648.	GARBRANDT get. 1651.	MAGDALENA get. 1652.	GAR- BRAND get. 1653.	GAR- BRAND 4) get. 1661.
---	---	---	--------------------	---------------------------------	--	-----------------------	-------------------------	-------------------------	-----------------------------	--------------------------------

GEESKE getauft 1644.	ANNA get. 1646.	ANNEKE get. 1647.	HINDRICK get. 1651.	JANNECKEN get. 1656.	JAN get. 1659.	ISAAC getauft 1679.	ANNA get. 1681.	SARA get. 1684.
-------------------------	--------------------	----------------------	------------------------	-------------------------	-------------------	------------------------	--------------------	--------------------

1) Im *Jahrbuch der Gesellschaft f. bill. Kunst und naturl. Altertümer* ist irrtümlich 1617 als Todesjahr angegeben.
2) Tochter des Goldschmids ISAAK DE VOGHELAER in Emden (?)
3) Tochter des Goldschmids ROBERT DE BRANDER in Emden (?) Ein Sohn des ISAAX, Namens HANS, wird im
Testamente seines Oheims PIETER VAN CONINXLOO im Jahre 1645 erwähnt. Vielleicht ist dies ein Sohn, der bald nachher
gestorben ist und dessen Name in den verloren gegangenen Emden Taufregistern von 1633-1641 stand.
4) Die vierfache Wiederholung des Namens GARBRAND erklärt sich wohl daraus, dass die Familie den Namen
erhalten wollte und ihn immer aufs neue wählte, wenn einer dieses Namens mit dem Tode abging.

DE SOCIETEIT FELIX LIBERTATE

EN WAT ZIJ VOOR DE EMANCIPATIE DER JODEN HEEFT GEDAAN

DOOR

H. ITALIE.

III.

ONDER alle bezwaren tegen de toelating der Joden als stemgerechtigde burgers was er één, dat het meest op den voorgrond werd gesteld, t.w. hun geloof in de komst van een Messias als aardsch koning of, zooals door hunne tegenstanders met zekeren nadruk werd gezegd „aartskoning”. Voor de volbloed patriotten, die een ingekankerden afkeer hadden van alle koningschap, was dit bezwaar een, zij het ook gezochte reden, om de Joden, die verklaarden republikeinsch gezind te zijn, van onoprechtheid te verdenken. Al het tot hiertoe medegedeelde heeft ons echter kunnen overtuigen, althans wat de leden van *Felix Libertate* betreft, dat niets zoo ongegrond was als deze verdenking. Zij wenschten niets vuriger dan als onbetwiste burgers der Bataafsche Republiek aangenomen te worden, om des te beter in de gelegenheid te zijn, hunne liefde, hunne trouw en hunne zelfverloochening voor den staat in het ware licht te stellen. Uit dien hoofde was al hun streven er op gericht, om door woord, geschrift en daad van deze hunne gezindheid te doen blijken. Reeds de omstandigheid, dat de vergaderingen der Societeit openbaar waren en de vaderlandlievende aanspraken, aldaar gehouden, gedrukt

en voor het publiek verkrijgbaar gesteld werden, geven ons van dit streven een bewijs. En dat deze openbaarheid een goed gekozen middel was, hooren wij van ISACK DE JONGE MEIJERSZ., die in zijne aanspraak, gehouden op 29 Maart 1795 o. a. zegt: „*Ik weet dat de gevoelens, in deze zaal uitgeboezemd, reeds indruk op verscheiden onzer land- en stadgenooten gemaakt hebben*”.

Wat de geschriften, de zoogenaamde adressen en memoriën daaronder begrepen, betreft, hiervan hebben we in dit opstel de meeste reeds ter sprake gebracht. Hier willen we nog speciaal de aandacht vestigen op hetgeen door de leden der Societeit geschreven of gesproken is ter bestrijding van het wanbegrip, als zoude het *Messias*-geloof hen verhinderen echte republikeinen te zijn, om daarna te gewagen van eenige hunner handelingen, die in het vorige verband niet opgenomen konden worden.

Zooals we op blz. 83 vermeld hebben, was ASSER in eene wederlegging getreden van het naamlooze geschrift „Over de Constitutie.” Behalve het daar reeds vermelde, wordt in bedoeld geschrift ook nog beweerd: „*dat het hoogst gevaarlijk is, aan een volk, dat zijne geheele verwachting op een koning of op een Messias, ja op een aartskoning vestigt, eenige vertegenwoordiging, ja zelfs de stemgerechtigdheid toe te kennen in een gemeenebest,*” dat op Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap gevestigd is.

Tegen deze valsche bewering kwam DAVID FRIEDRICHSFELD op in een zeer belangrijk betoog, getiteld: „*Republikanische Gesinnung und Juden-Messias*” en gedateerd 9 April 1795. Had ASSER in zijne weerlegging zich op juridische gronden gebaseerd, FRIEDRICHSFELD putte zijne bewijzen uit eene historische beschouwing van het *Messias*-begrip der Joden. En op meesterlijke wijze kwijt hij zich van zijn taak. De toon van zijn geschrift is waardig; de stof wordt met de kalmte en bezadigdheid van een wijsgeer behandeld. Het is, als houdt de schrijver een gemoedelijke causerie; doch al voorpratende pakt hij u door de logica zijner redeneering en gevoelt ge u onmachtig, iets daartegen in te brengen. Om den lezer een denkbeeld van den inhoud te geven, volgen hier enkele aanhalingen, gedeeltelijk verkort:

Het is waar, de eenvoudige Jood gelooft aan een koning-Messias. Maar wat voor een koning? Is het een eigenbelangzuchtige koning; of een, die, nòg zoo deugdzaam, aan trouwelooze raadslagen en dwalingen onderworpen is; of van wien men vreest, dat zijne nakomelingen hem niet zullen evenaren?

Neen, geen van die allen. „*De natuur en het karakter van dezen Messias is nog veel meer wonderbaar dan zijne verschijning en de door hem bewerkte verlossing.*” De schrijver verwijst hierbij naar Jesaja kap. II en den aanhef van kap. 2 en voorts naar den Talmud enz., waarna hij aldus voortgaat: „*Wie die*

nu de waarheid oprechtelijk hulde wil doen, kan uit het geloof aan een zoodanigen koning, — aan een zoodanigen Messias, met grond eenige de minste oorzaken duchten, die aan eene zuivere volksregeering, op gelijkheid, vrijheid en broederschap gevestigd, zouden kunnen nadeel toebrengen of daarmede eenigszins onbestaanbaar zijn?"

Met de uitgave van zijn geschrift heeft FRIEDRICHSFELD geen nutteloos werk verricht, want later heeft het grooten invloed geoefend op de gunstige beslissing der Nationale Vergadering in zake de emancipatie der Joden. Voorloopig echter was het niet in staat de algemeene opinie ten opzichte van deze te veranderen. Evenmin vermocht dit de „Aanspraak”, den 29 Juli 1795 door E. SCHABRACQ in de vergadering der Societeit gehouden ¹⁾, welke aanspraak ten doel had te betoogen, dat de voormalige Joodsche staat geen adel noch leenrecht enz. kende en dat er verdraagzaamheid jegens andersdenkenden heerschte.

Een eigenaardigen indruk maakt een voorstel, den 16 September 1795 in de vergadering der Societeit gedaan, hebbende de strekking, dat slechts zij als leden zouden worden erkend, die een „declaratoir” onderteekenden, waarbij zij verklaren, zich te zullen verzetten tegen alle een- of veelhoofdige willekeurig gezag enz. en dat de Societeit slechts voor dezulken, doch geenszins voor alle andere Joden de Rechten van den Mensch en Burger reclameerde.

In de considerans wordt er op gewezen, dat dit declaratoir den Christenen duidelijk zal maken, dat de leden van *Felix Libertate* in den Messias niet zien een „koning”, maar enkel een „verlosser”, die Israël van alle slavernij en verdrukking zal bevrijden; voorts dat deze meening gegrond is op de schriften des Ouden Verbonds, en dat „*de droomerijen van den Talmud*” aangaande het Messiasbegrip voor den Jood niet verbindend zijn.

Van wien dit voorstel is uitgegaan en of het goedgekeurd werd, kunnen wij bij gebrek aan de noodige gegevens niet uitmaken. ²⁾ Voor de rechtzinnige Joden, voor de Rabbijnen en Parnassim der Amsterdamsche gemeente moet het een ware ergernis, ja een gruwel zijn geweest. De kloof tusschen hen en de leden der Societeit werd er zonder twijfel door verwijd en eindelijk zoo groot, dat zij tot eene openlijke scheuring in de gemeente leidde.

Wij willen thans eenige oogenblikken stilstaan bij enkele handelingen der leden van *Felix Libertate*, die van hunne vaderlandsliefde getuigenis afleggen. Den 21 April 1795 vervoegde zich een gezelschap van Joden en Christenen op

¹⁾ Zij verscheen onder den titel: „*Zeer interessante Aanspraak*” enz. te Amst. bij VAN LAAR MAHUËT, en bevat o. a. ook de acte van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, waarbij aan alle inwoners zonder onderscheid gelijke burgerrechten worden toegekend.

²⁾ Het geheele voorstel met considerans is te vinden in No. 47 van „*De Republikein*” (deel I blz. 392 vlgg.).

het stadhuis in de vergadering van het *Comité Révolutionnair*, om daar *in de offerkist hunne weldadige giften tot het welzijn des vaderlands te brengen*". Het „*offeren aan het vaderland*“, zooals men het toenmaals gewoon was te noemen, bestond in het geven van vrijwillige geschenken inzonderheid gouden en zilveren lijfsieraden, kleinoodiën enz. ten behoeve van de schatkist. De Joden, tot het hier bedoelde gezelschap behoorende, waren hoogstwaarschijnlijk leden van *Felix Libertate*, want zij werden vergezeld door HESPE, die naar de gewoonte dier dagen bij de offering eene aanspraak in gezwollen stijl hield, waarvan hij een afschrift aan het Comité aanbod.¹⁾ Dergelijke aanspraken werden van zooveel beteekenis geacht, dat zij zelfs in de verslagen der zittingen opgenomen en op deze wijze wereldkundig gemaakt werden, wellicht met de nevenbedoeling, anderen daardoor tot „*offering*“ te bewegen. Meermalen treffen wij onder de offeraars namen aan van leden der Societeit.²⁾

Eene eigenaardige offering was het, die het Hoogduitsche Joodsche tooneelgezelschap onder de zinspreuk „*Amusement et Culture*“ den 20 Mei 1795 deed. Begeleid door HESPE, die voor hen het woord voerde, boden zij aan eene representatie te geven van „*AXUR of de Persiaansche Veldheer*“, opera in vier acten, waarvan de opbrengst voor het land zou zijn. Het aanbod werd met de gewone plichtpleging dankbaar aanvaard.³⁾ Het *Comité Révolutionnair* plaatste eene aankondiging in de *Amsteldamsche Courant*;⁴⁾ en de voorstelling had den 28 Mei plaats. Zij werd door de meeste, zoo niet alle leden van *Felix Libertate* bijgewoond. Bij deze gelegenheid hield JACOB HERST DESSAUER, lid en waarschijnlijk directeur van het tooneelgezelschap, eene aanspraak in het Hoogduitsch⁵⁾, die door HESPE, namens de Societeit, beantwoord werd.⁶⁾ Ter loops vermelden wij dat de netto-opbrengst der uitvoering 544 gulden en 15 stuiver bedroeg, welk bedrag den 2 Juni met de onmisbare aanspraak bij het Comité werd gestort.⁷⁾

Dat ondanks alle blijken van vaderlandsliefde door de leden van *Felix Libertate* betoond, het vooroordeel tegen hen en alle Joden bleef bestaan, is ons reeds gebleken. Het was zelfs zóó sterk, dat, toen tegen het einde van September 1795 door de Provisioneele Representanten van het volk van Holland aan de gemeente Amsterdam werd voorgesteld, de ingezetenen te tellen, en over de wijze, waarop dit geschieden zou, het advies der commissie ad hoc gevraagd werd,

1) *Handelingen van het Comité Révol. in Amst.* blz. 166—68.

2) Zie bijv. t. a. p. blz. 188 vlg. 197 vlg.

3) T. a. p. 203—209.

4) T. a. p. 218.

5) Deze aanspraak verscheen later zoo in het origineel als in het Nederlandsch vertaald in druk.

6) Ook deze aanspraak verscheen in druk.

7) *Hand. v. h. Com. Rev. in Amst.* 226 vlg.

deze o. a. schreef: „*Dat, daar alle ingezetenen geteld moeten worden, en het misschien niet oorbaar zou kunnen zijn, thans te onderzoeken, of de Joden al of niet in de telling moeten begrepen worden, het veiligst zijn zal, ook de Joden te doen tellen, doch op afzonderlijke lijsten*”.¹⁾ Vermelden wij ter loops, dat de uitkomst der telling aantoonde, dat er toen 20.335 Joden te Amsterdam woonden, welk cijfer echter volgens het eigen oordeel der tellings-commissie veel te laag is.²⁾

Ruim een maand later werd door de algemeene vergadering der wijkvergaderingen aan den gemeenteraad voorgesteld, den Joden het handeldrijven op Zondag ten strengste te verbieden. Hierop werd het advies van den maire VISSCHER gevraagd, hetwelk luidde, dat in het voorstel niet in al zijn omvang getreden kon worden, omdat ook Christenen openlijk op Zondag handel dreven. Derhalve zou een verbod „*ten nadeele van het armste en ongelukkigste deel der inwoners*” partijdig en eenzijdig zijn. Men diende alleen Christenen en Joden te beletten, iets te doen, waardoor de publieke godsdienstoefening zoude kunnen worden gestoord. Dit advies werd goedgekeurd.³⁾

We zijn thans met de geschiedenis der Societeit *Felix Libertate* tot aan het einde van 1795 gekomen, en het is ons gebleken, dat bij het aanbreken van dit tijdstip geen van de illuziën, die hare leden zich bij het uitbreken der Revolutie gemaakt hadden, verwezenlijkt was. In de gewapende burgermacht waren zij niet opgenomen; het stemrecht was hun niet verleend; nog altijd werden zij door de Christenen beschouwd als vreemdelingen, die elders hun vaderland hadden. Daarenboven hadden zij een groot gedeelte hunner geloofsgenooten van zich vervreemd en werden zij door Parnassims en Rabbijnen in hunne wenschen en voornemens gedwarsboomd.

Maar ondanks al die teleurstellingen en dien tegenstand bleven de mannen van *Felix Libertate* pal staan in hunne overtuiging, dat eindelijk hunne goede zaak zou zegevieren; dat de nevelen van het vooroordeel tegen de Joden door het licht der vrijheid zouden verdreven worden. Gelukkig bleek deze overtuiging geen hersenschim te zijn geweest.

Wij moeten den voorloopigen Representanten van Holland de eer nageven, dat zij eene ruime opvatting hadden van wezen en doel der omwenteling. Wij zagen, hoe zij reeds zeer spoedig na de omwenteling in Holland de „Rechten

1) *Bijlage v. h. Dagblad der Vergad. v. de Repres. v. Amst.* in dato 7 Oct. 1795.

2) *N. Nederl. Jaarb.* 1795 blz. 6304. Vgl. ook het rapport der tellings-commissie.

3) *Dagbl. der Repres. v. Amst.* in dato 3 Dec. 1795 (blz. 174 vlg.).

van den Mensch en Burger" lieten proclameeren; en dat dit niet was een bloot vormelijk voldoen aan de eischen des tijds, blijkt uit geheel hun volgend regeeringsbeleid, dat de kenmerken draagt van de toepassing der proclamatie naar letter en geest. Terecht zegt daarom de historieschrijver C. ROGGE „dat de geest der omwenteling in Holland de grootste vorderingen heeft gemaakt.”¹⁾ Wanneer we echter zien, dat in weerwil hiervan de Joden te Amsterdam behandeld werden op eene wijze, lijnrecht in strijd met dien geest, en dat men te Gouda zoo liefdeloos tegen hen optrad, dan is dit niet aan de bestuurders der provincie te wijten, maar aan de toenmalige staatsregeling, waarbij aan de gemeenten eene zelfstandigheid en machtsbevoegdheid was verleend, die hen in velerlei opzicht onafhankelijk maakten van alle hooger gezag. En al waren ook de regenten van het anciëme régime afgezet en door aanhangers der nieuwe orde van zaken vervangen, zoo veranderde dit voorloopig niets in den bestaanden toestand, maar beschouwden „de bewoners van geringe dorpen zich zoowel als de burgers der aanzienlijkste steden als een oppermachtig volk van die plaats”.²⁾

Aan dezen vicieusen toestand, zoomede aan de andere talrijke en groote gebreken, die de oude staatsregeling aankleefden, kon slechts een einde worden gemaakt door eene geheel nieuwe staatsregeling op den grondslag van de eenheid en ondeelbaarheid der Republiek. Hieromtrent was de meerderheid van hen, die de omwenteling bewerkst hadden, het eens. „Zij wilden slechts één oppermachtig bestuur, dat zich over alle de gewesten uitstreckte en waaraan alle gewestelijke en stedelijke besturen, als uitvoerende of bewindvoerende lichamen volkomen en zonder eenig voorbehoud ondergeschikt waren”.³⁾ Om hiertoe te geraken, diende er „eene algemeene volksbijeenkomst bij vertegenwoordiging”, derhalve eene zoogenaamde „nationale conventie” of vergadering vooraf te gaan. Zonder deze zagen de gemeenebestgezinden noch constitutie, noch eenheid en ondeelbaarheid der Republiek tegemoet.⁴⁾

Het waren de voorloopige Representanten van Holland, die het eerst een voorstel deden tot het houden eener Nationale Vergadering, en wel in de vergadering der Staten-Generaal op 26 Februari 1795. En dit strekt hun tot niet weinig eer, omdat hun voorstel de opheffing der provinciale souvereiniteit involveerde, zoodat zij dus het belang des lands boven dat hunner provincie stelden, iets dat op verre na niet van alle overige provinciale besturen kan worden getuigd. Inzonderheid waren het de Representanten van Zeeland en Friesland,

¹⁾ ROGGE, *Gesch. der Staatsregeling*, blz. 24.

²⁾ Vervolg op WAGENAARS *Vaderl. Historie*, dl. LVIII, blz. 13.

³⁾ ROGGE, t. a. p. blz. 22.

⁴⁾ ROGGE, *Tafereel der jongste omwenteling* blz. 554.

die in geen geval en op geenerlei wijze van de souvereiniteit hunner respectieve provinciën afstand wilden doen en daarom al het mogelijke deden, om het tot stand komen eener Nationale Vergadering te verhinderen. Doch ook andere provinciën hadden allerlei aanmerkingen en bezwaren. Ten laatste zegevierde het gezonde verstand boven provinciale bekrompenheid, en kwam de Nationale Vergadering tot stand. Dit geschiedde echter niet voor het begin van 1796. De opening werd bepaald op 1 Maart van hetzelfde jaar, op welken dag, volgens eene bepaling in het reglement der Vergadering, de Staten-Generaal definitief zouden defungeeren.

Hoe de verkiezing van leden voor de Nationale Vergadering geschiedde en dat ook de Joden stemgerechtigd en verkiesbaar waren, is reeds in ons opste in het Jaarboekje verhaald. Insgelijks dat zeer veel Joden niet aan de stemming deelnamen.¹⁾ Hetzelfde was echter ook met tal van Christenen het geval, zooals door een ooggetuige bericht wordt.²⁾ Daarentegen waren de leden van *Felix Libertate* in vollen getale ter stembus opgegaan.

Ondanks de geringe opkomst der Joden in de grondvergaderingen werden er toch nog 12 van hen tot kiezers en eenigen tot plaatsvervangers van dezen verkozen. Zij bleven echter in de minderheid bij de benoeming van representanten door de kiezers. Toch verkreeg ASSER nog 14 stemmen; de volstreckte meerderheid bedroeg echter 16. Vandaar dat NUHOUT VAN DER VEEN in de Nationale Vergadering kon verklaren, dat bijna een Jood „als representant van Nederlands volk in deze vergadering zitting zou genomen hebben”.³⁾

1 Maart 1796 werd de Nationale Vergadering plechtig geopend. Eene harer eerste handelingen was, dat zij den 10 dier maand een decreet betreffende het „recht van voordracht, petitie of verzoek” publiceerde, waarin o. a. de volgende bepalingen voorkomen:

„Art. 1. *Elk burger..... heeft het recht van voordracht enz. omtrent 's lands zaken*” enz.

„Art. 2. *Elk burger derhalve.... of meer burgers te zamen kunnen zich met een en hetzelfde, door hen allen geteekend, adres aan de Nat. Vergad. voegen*” enz.

„Art. 3. *Dit recht van voordracht enz. komt toe aan de burgers als burgers en niet aan eenige sociëteit of vereeniging*” enz.⁴⁾

1) *Dagverhaal der Nat. Vergad.* Dl. II, blz. 692.

2) *Israël. Letterbode*, 7 Juni 1876.

3) *Dagverhaal* II, 732

4) *Dagverhaal* I, 152.

Oud-Holland, 1898

Het geheele decreet liet aan duidelijkheid niets te wenschen over. Het was een wenk voor de ongeloofelijk talrijke clubs en societeiten, die zich tot hiertoe als de ware vertegenwoordigers der burgers hadden beschouwd en als zoodanig zich menigmaal op politiek terrein hadden bewogen, dat men voortaan van hunne bemoeiingen in 's lands politiek niet meer gediend was. Het zal voor vele dezer vereeniging eene bittere teleurstelling zijn geweest, en niet het minst voor de Societeit *Felix Libertate*, al had zij zich dan ook niet speciaal met de politiek ingelaten. Thans was haar de mogelijkheid benomen, om als vereeniging de nooden en wenschen der Joden aan de Nationale Vergadering kenbaar te maken en om verbetering van hun toestand te verzoeken. Wat echter de Societeit niet mocht doen, dat deden hare voornaamste leden als Joodsche burgers. Den 29 Maart dienden zij bij de Nationale Vergadering een adres in, gedateerd 26 Maart en onderteekend: H. L. BROMET, ISACK DE JONGE MEIJERSZ., H. de H. LEMON, CAROLUS ASSER, M. S. ASSER en JACOB SAPORTAS.

In dit adres klagen ze vooreerst, dat de omwenteling den Joden niet de verwachte vrijheid heeft gebracht, doch erkennen vervolgens met dankbaarheid, dat de Staten-Generaal, door het verleen van het stemrecht en de verkiesbaarheid aan de Joden, dezen „als dadelijke (d. i. daadwerkelijke) burgers van het Baataafsch Gemeenebest [heeft] erkend”. De conclusie van het adres luidt als volgt:

„dat de Joden . . . nu ook in het volle bezit en het recht tot de verdere uitoefening van het burgerrecht moeten gesteld worden, en dit recht in alle deszelfs uitgestrektheid ongestoord moeten genieten”.

Nadat dit adres in de Nationale Vergadering voorgelezen was, stelde de president voor, eene personeele Commissie te benoemen, om hierop te dienen van consideratiën en advies. Dit voorstel vond reeds dadelijk bestrijding. VAN SONSBEEK zeide, „dat dit onnoodig [was], en de verklaring der Rechten van den Mensch en Burger de rekwestranten in alle die rechten [stelde]”.

VAN DER ZOO was van gevoelen, „dat, daar niemand bij procuratie, volgens het Reglement van Orde, iets [kon] voordragen, dit verzoek, voor het geheele Jodendom gedaan, niet [kon] worden aangenomen”.

BOSCH zeide, „dat zij het niet in naam van alle de Joden, noch op derzelver last [vroegen], maar alleen als individú's”.

VAN HOOFF daarentegen verklaarde zich „vóór het commissoriaal maken, dewijl er nog vele zaken te overwegen [waren], eer men het verzoek [kon] accordeeren; want zijn de Joden een afzonderlijk volk, hetgeen nog aanspraak maakt op Palestina als zijn waar vaderland, dan twijfel ik”, zei spreker, „of men hen als burgers kan aannemen; dan zijn zij vreemdelingen, die hier slechts voor een tijd vertoeven.”

JORDENS [wilde] het onderzoek dezer zaak verzonden hebben aan de commissie [den 15 Maart] benoemd tot het ontwerpen van een Plan van Constitutie.

Aangezien echter niemand dit laatste voorstel ondersteunde, werd er overgegaan tot het vormen eener „personeele Commissie” en werden daartoe benoemd de burgers Mr. J. D. VAN LEEUWEN, J. G. H. HAHN, J. NUHOUT VAN DER VEEN, RUTGER JAN SCHIMMELPENNINCK, T. AANINCK, Mr. P. HARTOG en C. J. BRANGER.

Wij hebben deze korte discussie over het voorstel des voorzitters in haar geheel opgenomen, omdat wij daarin reeds de grondtonen vernemen van de vele en velerlei stemmen, die zich te zijner tijd over het rapport der benoemde commissie lieten hooren; zij vormde het thema, dat door die stemmen in allerlei modulaties gevariëerd werd.

De benoeming der commissie van rapporteurs was voor de adressanten reeds een niet gering succes, als wij in aanmerking nemen, dat behalve de genoemde representanten niemand zich tegen het voorstel des voorzitters verzette, en vervolgens, dat in die commissie zitting hadden twee groote voorstanders der Joden, t.w. HAHN en SCHIMMELPENNINCK, die en wegens hunne bekwaamheid en wegens hun schitterend redenaarstalent tegen velen opwogen.

Dat de adressanten voor de burgerrechten van „alle” Joden opkwamen, was zeer verstandig gehandeld. Trouwens konden zij goedschiks ook niet anders doen, ofschoon erkend moet worden, dat zij daartoe niet alleen niet gemachtigd waren, maar dat zelfs het gros der Amsterdamsche Joden allerminst van „hunne” voorspraak gediend wenschte te zijn. Toch bezaten de laatsten gezond verstand genoeg, om het verzoek van adressanten niet bij de Nationale Vergadering tegen te werken, al moet het ook tot schande van eenige Parnassim worden geconstateerd, dat zij „*tot dat einde zijn werkzaam geweest*”.¹⁾

Niet voor einde Juli was de commissie VAN LEEUWEN c. s. met haar rapport gereed, hetwelk den 1 Augustus bij monde van HAHN werd uitgebracht en den 22sten van die maand aan de orde zou worden gesteld. Alvorens nu in eene nadere beschouwing van dit merkwaardige staatsschrift te treden, willen we een terugblik werpen op de eerste zeven maanden van 1796 in verband met ons onderwerp. Wij merken dan allereerst op, dat dit tijdperk arm is aan geschriften over of van de Joden. Voor zoover ons bekend; zijn er slechts twee noemenswaardige geschriften van dien aard te vermelden. Het eerste is eene verhandeling van HENDRIK VAN DEN BOSCH te Coevorden, getiteld: „Over het recht der

1) *Dagverhaal* III, 27.

Joden tot de gelijke genieting der maatschappelijke rechten met de Christenen". Zij werd aan de societeit *Felix Libertate* afgestaan en door deze uitgegeven bij de boekverkoopers BRONGERS en KÖNIG. De inhoud, 42 bladzijden 8°. is min of meer filosofisch getint; de stijl over het algemeen gerekt en mat.

Het tweede geschrift is van ADRIAAN WITTERT VAN BLOEMENDAAL en gedateerd: Gouda den 19 Juni 1796. De titel luidt: „Iets over het stemrecht der Joden ter voorlichting van mijne land- en stadgenooten, nader ter overweging opgedragen aan de Nationale Conventie". Den 22 Juni werd het door den Voorzitter dier Vergadering onder den naam van „Memorie" ter tafel gebracht.¹⁾

Een schrill contrast met de verdraagzaamheid, in beide geschriften aan den dag gelegd, vormt het volgende feit. Er was den 28 September 1795 door de Municipaliteit van Amsterdam eene commissie benoemd, „om een ontwerp te maken hoe de stem der gemeente spoedig en geregeld zou kunnen worden uitgebracht", met andere woorden: om eene plaatselijke kieswet te ontwerpen. Haar ontwerp bereikte niet eerder dan den 1 April 1796 den Raad der Gemeente,²⁾ met welke echt Hollandsche benaming dit lichaam, sedert de opening der Nationale Vergadering, haar uitheemschen naam verwisseld had.³⁾ In bedoeld ontwerp nu worden o. a. de Joden van het stemrecht uitgesloten.

Over deze onrechtvaardigheid geërgerd, leverden de hoofdpersonen van *Felix Libertate* een adres van beklag bij den raad in. Het werd in handen gesteld van de commissie des ontwerps.⁴⁾ Of die commissie zelve, of later de gemeenteraad het ontwerp-reglement naar den wensch van adressanten veranderd heeft, is mij niet officiëel gebleken. Er is echter gegronde reden om het tegendeel aan te nemen, immers gaf kort na het hier verhaalde D. H. DAUTON, krankenbezoeker der Waalsche gemeente te Amsterdam, eene brochure in het licht onder den titel: „D. H. DAUTON aan 't Bataafsche Volk, wegens de uitsluiting der Joden uit het stemrecht".⁵⁾ Het geschriftje, 16 bladzijden 8° in omvang, is in aangenamen, levendigen stijl geschreven, getuigt van veel zaakkennis en is helder van betoog. Wij ontleenen er de volgende karakteristieke aanhaling aan:

„Hebben zich in de grondvergaderingen alle de Christenen zoo wèl gedragen als de Joden? Hebben de Joden ergens die stemming of dat recht misbruikt? En waarom toen 't hun toegestaan en, zonder dat zij daartoe eenigen schijn van ongenoegen gegeven hebben, 't hun nu afgenomen?"

1) Het geheele geschriftje vindt men: *Dagverhaal* II, 201—2.

2) *Bijlage tot het Dagbl. van Amst.* in dato 4 April 1796.

3) *N. Ned. Jaarbb.* 1796. blz. 1107 Vgl. *Vervolg op WAGENAARS Gesch.* Dl. LVIII, blz. 340.

4) *Dagblad van den Raad der Gemeente Amst.* in dato 20 April 1796 (blz. 433).

5) *Te Amst.* bij M. SCHALEKAMP 1796.

De uitsluiting der Joden van het stemrecht kan niet van langen duur zijn geweest, want de gebeurtenissen, die wij hierna zullen schetsen, brachten een gunstigen omkeer in den maatschappelijken toestand der Joden teweeg. De eerste schrede hiertoe was het Rapport, waarvan wij reeds gewaagden, en welks inhoud in het kort op het volgende neerkomt.

Na terloops gewezen te hebben op de eeuwenlange onderdrukking en vervolging der Joden „door hunne onrechtvaardige medemenschen”, oordeelen de rapporteurs, dat eene gezonde staatkunde er voor pleit, die onrechtvaardigheden te verbeteren. Dit zal de Joden voor de Republiek en hare beginselen winnen. Waarom toch zijn de meeste hunner „aanklevers van Oranje en zijn stelsel?” Omdat zij onder dien vorst en zijn voorzaten eene bescherming vonden, die zij elders misten, al was die bescherming dan ook geheel iets anders dan vrijheid. „Hoe groot zal dan niet hunne afhankelijkheid aan de republiek zijn, als deze hun volkomen gelijkstelling met andersdenkenden verschaft! Het is derhalve een schoone taak voor het volk van Nederland, de vijftigduizend Joden, onder welken thans slechts eenige ware en zeer verlichte patriotten [zijn], van [hunne] dwaasheid te genezen en voor de vrijheid en het vaderland te winnen”. De rapporteurs willen hierbij niet wijzen op het goede voorbeeld van Noord-Amerika en Frankrijk.

„Wij vragen alleen” — dus vervolgen zij — „of de onwrikbare beginselen waarop onze revolutie steunt, de gelijkstelling der Joden niet eischen, of stedelijke en zelfs provinciale reglementen daar iets tegen vermogen, en eindelijk of de tegenwerpingen in dezen steek houden?” Deze vragen worden achtereenvolgens ontwikkeld en beantwoord. Wij bepalen ons tot enkele aanhalingen.

„[De Joden] zijn leden der Nederlandsche maatschappij; zij dragen dezelfde lasten als de andere burgers, zij moeten dus ook dezelfde voordeelen en baten genieten. . . . Zij zijn als integreerende leden van den souverein [d. i. het volk] in de grondvergaderingen opgeroepen; zij zijn daar verschenen en werkzaam geweest” en behooren dus „tot onze committenten of het volk van Nederland.”

Wat de vraag betreft „of stedelijke en zelfs provinciale reglementen daar iets tegen vermogen: deze vraag is in zich zelve ongerijmd. Geen lid [toch] van het geheele lichaam kan hetzelfde doen ophouden het geheel te zijn; geen gedeelte der maatschappij kan tegen het geheel zeggen: ik verkies van u een negen-en-dertigste deel af te snipperen en niettemin zullen die acht-en-dertig negen-en-dertigste deelen toch het geheel uitmaken.”

Vervolgens worden alle tegenwerpingen en bezwaren opgesomd en weerlegd, waarna het rapport aldus vervolgt: „Het is dan, steunende op al deze aanmerkingen, dat wij geen zwaarigheid maken, Ulieden te adviseeren, om der waarheid en den goeden beginselen openbare hulde te doen, en te decreteeren:

„De Nationale Vergadering erkent het beginsel, dat het Bataafsch burgerrecht onafhankelijk is van eenig godsdienstig geloof, en dat de zoogenaamde Joden in Nederland niet alleen tot het volk behooren, maar ook in den volmaaktsten gelijkstaat met alle andere burgers behooren gesteld en gehandhaafd te worden ten aanzien der maatschappelijke rechten en plichten”.

„Wij zien wel in, dat daardoor slechts ten deele aan het verzoek der requestanten voldaan wordt, maar de aard van het tusschenrijk der Nationale Vergadering laat niet toe, om iets meer te bereiken.”

„Evenwel zult Gij misschien nuttig oordeelen, om onder het aannemen van het voorgestelde beginsel en bij hetzelfde decreet vast te stellen, dat dit rapport aan de hoogste geconstitueerde machten¹⁾ in de onderscheidene gewesten zal worden gezonden met adhortatie, om de juistheid van het beginsel dezer Vergadering te erkennen, en naar hare wijsheid en vermogen tegen te gaan de openbare onrechtvaardigheden ten dezen hier en daar plaats hebbende, en in het bijzonder om van nu af aan te vernietigen.... zoodanige reglementen der Joodsche Kerk, die geenszins tot het wezen van het Joodsche geloof [be-]hooren en door het vorige gouvernement goedgekeurd, zeker onbestaanbaar [zijn] met gelijkheid, vrijheid en de goede zeden”. Tot zoover het Rapport.²⁾

Het is een uitmuntend stuk werk, wat stijl, vorm en inhoud betreft. Al wat er ten voor- en ten nadeele der Joden gezegd kon worden is er met de grootste onpartijdigheid in bijeengebracht en vervolgens aan de geschiedenis, de staatkunde en de rede getoetst. Op oorspronkelijkheid kan het echter in geen deele aanspraak maken. Trouwens er was van verschillende zijden reeds zooveel over de Jodenvraag geschreven en gesproken, dat daarover bezwaarlijk nog iets nieuws kon worden gezegd. Bovendien hadden de rapporteurs, zooals zij zelf erkennen, zeer veel ontleend aan de door ons reeds besproken geschriften van FRIEDRICHSFELD³⁾ en inzonderheid aan „*zekeu bondig vertoog door de requestanten aan [de] commissie ter hand gesteld*”, die het zelfs zoo belangrijk vond, dat zij den wensch uitsprak, „*dat [de requestanten] het grootste gedeelte publiek [mochten] doen worden*”.⁴⁾

De vreugde der verlichte Joden over den inhoud van het Rapport laat zich eerder gevoelen dan beschrijven. Het geleek wel eene apologie van Jodendom en Joden beide. Officiëel was het thans geconstateerd, dat het Jodendom geen beletsel was, om aan zijne belijders dezelfde rechten als aan andere gezindten

1) Dus noemde men sedert de opening der Nat. Vergad. de provinciale staten.

2) *Dagverhaal* II, 497 vlgg.

3) T. a. p. blz. 499.

4) T. a. p. blz. 500.

toe te kennen. Wel is waar was het Rapport slechts toekomstmuziek, niettemin klonk het hun als hemelval, als eene profetische openbaring.

De wensch, door de rapporteurs uitgesproken, dat de stellers van het adres aan de Nationale Vergadering het grootste gedeelte van het zoogenaamde „Bondig Vertoog” publiek mochten doen worden, werd onmiddellijk vervuld. Reeds 12 dagen nadat het Rapport was uitgebracht, derhalve den 12 Augustus, was namens de adressanten aan elk lid dier Vergadering een afdruk van het *geheele* Vertoog¹⁾ ter hand gesteld. Het is slechts 31 bladzijden groot en in bondigen, pittigen stijl opgesteld. Door den schrijver of de schrijvers worden achtereenvolgens vier tegenwerpingen met betrekking tot de emancipatie der Joden op krachtige, duidelijke en overtuigende wijze weerlegd.

Tegelijk met dit Vertoog richtten de stellers van het adres van 26 Maart aan de Nationale Vergadering, eene missive, waarin zij aan hunne dankbaarheid en hoop uitdrukking geven.²⁾ Deze missive gaf nog aanleiding tot eene korte discussie. Toen namelijk de Voorzitter voorstelde, haar voor notificatie aan te nemen „*met honorable mentie in de notulen*,” verhief zich hiertegen slechts ééne stem, t. w. die van DE MIST, een bitteren jodenvijand, waarop VREEDE opmerkte, „*dat van de verrichtingen van menschen, die zich voor 50.000 hunner natuurgenoooten in de bres stellen, wel te recht honorable mentie [mocht] worden gemaakt.*”³⁾

Daags daarna zond HESPE aan elk der Representanten een exemplaar van eene door hem bewerkte vertaling⁴⁾ van het ons reeds bekende geschrift van FRIEDRICHSFELD, alsmede eene begeleidende zeer uitvoerige missive in den hem eigen gezwollen stijl.⁵⁾

Hiermede zijn wij genaderd tot den 22 Augustus 1796, den dag, waarop de debatten over het Rapport geopend werden.

De debatten over het Rapport werden door den Utrechtschen hoogleraar Y. VAN HAMELSVELD geopend met eene zeer uitvoerige rede,⁶⁾ waarin heel wat professorale geleerdheid, vooral op geschiedkundig gebied, wordt ten toon gespreid, doch die wat helderheid en kracht van betoog betreft, verre beneden den

1) De titel van dit belangrijk geschrift luidt: „*Vertoog door eenige Bataafsche Joden aan de Nationale Vergadering, representerende het Volk van Nederland, overgegeven den 12 van Oostmaand 1796. In den Haag bij LION COHEN.*”

2) *Dagverhaal* II, 619 vlg.

3) T. a. p. II, 620.

4) De titel luidt: „*De Messias der Joden of Republikeinsche gevoelens over denzelven door DAV. FRIEDRICHSFELD. In den Haag bij LION COHEN MDCCXCVI.*”

5) De missive is te vinden *Dagverhaal* II 654 vlg.

6) *Dagverhaal* II, 667—672.

inhoud van HAHN'S Rapport staat. Gansch professors redeneering draait om de vraag, of het Joodsche volk als vreemdelingen en bijwoners aan te merken is, of wel als Nederlanders en medeburgers. Volgens hem zijn zij eene „*natie op zich zelf*.” „*Hunne burgerwetten — niet hun godsdienst — maken eene scheiding tusschen het volk der Joden en andere volken. Wel onderwerpen zij zich aan de wetten van den staat, maar nemen die niet aan als de hunne, „neen zij onderwerpen zich als vreemdelingen.*” Daarbij komt nog, dat „*de Joden zelven niet begeeren, in het Bataafsche volk ingelijfd te worden.*” Eindelijk schrijft ook hunne Oranjeliefde voorzichtigheid voor.

Nadat de spreker op deze wijze stelling heeft genomen, gaat hij het Rapport na, waarbij hij telkens in herhaling van het reeds gezegde vervalt. Wat betreft het feit, dat de Joden als kiezers de Nationale Vergadering hebben helpen tot stand brengen, zegt Spreker, „*dat zij niet als Joden d. i. als eene natie opgeroepen zijn, maar als inwoners van dit land, welke men onderstelde, dat allen als Nederlandsche mannen hulde doen aan de gronden van onze constitutie*”. Hier dwingt de consequentie den hoogleeraar te verklaren, dat de Joden, die van het stemrecht gebruik hebben gemaakt, zich daardoor als Nederlanders verklaard en van de Joodsche volkswetten afgezien hebben. De opheldering, die hij hierop laat volgen, maakt de zaak verward en duister, ook voor den spreker zelf, zoodat hij zijne hoorders verzoekt, niet te denken, „*dat [zijne] aanmerking misschien te spitsvinnig is*”.

Sprekers conclusie is, dat de Joden „*in den collectieven zin*” niet in de „*maatschappelijke rechten als burgers kunnen deelen, tenzij zij hunne burgerwetten verlaten en [de] constitutie aannemen*”.

Aan het einde zijner rede gekomen, doet de professor de belangwekkende mededeeling, dat sommigen „*de Vergadering zoeken te belemmeren, door te spreken van wijsheid, rechtvaardigheid enz. door te vertellen, dat de Fransche minister NOËL er zich over interesseert*”.

Wij behoeven zeker niet te zeggen, dat de bewijsvoering van dezen spreker zich niet door bijzondere scherpzinnigheid onderscheidt. Terwijl hij eenerzijds verlangt, dat de Joden, om het burgerrecht te verkrijgen, vooraf van hunne eigen (godsdienstig-)burgerlijke wetten afstand moeten doen, verklaart hij anderzijds, dat zij, die aan de stemming hebben deelgenomen, reeds door dit feit alleen, burgers zijn geworden; zoodat, waren *alle* Joden in de grondvergaderingen verschenen, bedoelde wetten geen bezwaar voor het verkrijgen van het Nederlandsche burgerrecht zouden hebben opgeleverd.

VAN HAMELSVELD was niet de eenige, die op eene zoo ongemotiveerd wijze de conclusie van het Rapport bestreed. Velen na hem hebben in hetzelfde zog

als hij gevaren. Van hen zegt de schrijver van het *Vervolg op WAGENAARS Vaderlandsche Historie* terecht, „dat zij eene zaak, die genoegzame klaarheid had op het eerste aanschouwen, hoe langs hoe duisterder maakten”.¹⁾ Er waren er, die de zaak aan de commissie van constitutie wilden renvoyeeren of wel in advies houden, wat hetzelfde beteekende als op de lange baan schuiven. METELERKAMP wilde, dat de bedoelde commissie den Joden eventueel niets anders dan de Rechten van den Mensch zou toestaan, terwijl VAN HOORN concludeerde, dat de Joden, afstand doende van alle Joodsch-staatkundige en burgerlijke wetten „passieve” burgers zouden worden, doch hunne kinderen, na zes jaar onderwijs op openbare scholen te hebben genoten, tot „actieve” burgers zouden kunnen worden gerekend.²⁾ Alleen ZUBLI was van de eerste reeks der sprekers de eenige, die zich onvoorwaardelijk met de conclusie van het Rapport vereenigde.³⁾ Zijne conclusie luidt als volgt:

„Wat ons belangt, wij zijn vertegenwoordigers van Joden en van Christenen. Beiden zijn wij hunne schuldenaars. Beide moeten wij recht en gerechtigheid laten wedervaren! Zouden wij nu kinderen zijn in het besluit omtrent de Joden, daar wij op den eeuwige gedenk-(waardigen) dag van den 5 Augustus⁴⁾ mannen waren voor de Christenen! Laat ons op nieuw de wereld een voorbeeld geven van rechtvaardigheid en niet ten halve over het vooroordeel triomfeeren! — Laat ons het burgerrecht der Joden decreteeren!”

De korte, echt menschlievende en met den gloed der overtuiging uitgesproken rede van ZUBLI was echter meer geschikt, om op het gemoed dan op het verstand zijner hoorders indruk te maken; zij was minder een betoog dan wel eene ontboezeming.

Intusschen hadden de raadplegingen een loop genomen, die geheel van de bedoelingen der rapporteurs afweek. Dezen toch hadden in geenen deele voorgesteld, de Joden „collective” tot Nederlandsche burgers te verheffen, noch hun het burgerrecht op te dringen. Daarom achtten KANTELAAR en na hem SCHIMMELPENNINCK het noodig, de vergadering in het rechte spoor te brengen. De eerste stelde voorop, dat het decreet, door de rapporteurs van de Vergadering verlangd, niets anders kon en mocht bevatten, dan dit, dat geen Jood, „omdat hij Jood is”, van het genot der burgerrechten zou worden uitgesloten, ondersteld zijnde, dat hij die verlangde, terwijl de constitutie de voorwaarden moest bepalen, zonder welke niemand, hetzij Jood of Christen, het stemrecht kon verkrijgen.⁵⁾

1) *Vervolg op WAGENAAR Vaderl. Hist.* LIX. blz. 138.

2) *Dagverhaal* II, 692.

3) T. a. p. II 686—37.

4) Op dien dag werden bij decreet kerk en staat gescheiden.

5) T. a. p. II, 705—710.

De rede van SCHIMMELPENNINCK was kort en kernachtig en een model van welsprekendheid. Volgens hem is de constitutie „*een maatschappelijk verdrag, hetwelk aan allen en ieder gelijke plichten zal voorschrijven, gelijke rechten aanbieden*” enz. Wie zich aan alle die verplichtingen wil onderwerpen, wordt als lid der groote Nederlandsche maatschappij beschouwd, en is het een Jood, dan behoeft de wetgever zich daarover niet te bekommeren en hem te vragen „*of dit met het Joodsche systema overeen te brengen zij, al dan niet*”.¹⁾

De toelichting van KANTELAAR en SCHIMMELPENNINCK op de conclusie van het Rapport was zoo duidelijk, hun betoog zoo helder, hunne wederlegging van de ingebrachte bezwaren zoo grondig, dat gewis velen er door overtuigd werden en voor het Rapport gewonnen waren. De tegenstanders der Joden daarentegen dachten er geheel anders over. Zij waren niet gezind, zich thans reeds voor overwonnen te verklaren. Wel schenen zij hunne zwakheid te gevoelen en de stomphheid hunner versleten wapens te bemerken, doch zij konden niet besluiten ze reeds voor goed neder te leggen, maar voorzagen zich bovendien van andere, naar hun oordeel, doeltreffender wapentuigen, en traden, dus toegerust, op nieuw het strijdperk binnen. Hiermede begint eene nieuwe phase van den strijd. Hadden de vorige sprekers hunne argumenten aan de heerschende denkbeelden aangaande den godsdienstigen en socialen toestand der Joden ontleend, de volgende beriepen zich op een eigen decreet der Vergadering en op vigeerende gewestelijke en plaatselijke reglementen. De zwakke zijde van de eenen zoowel als van de anderen bestond hierin, dat zij onbewust of opzettelijk aan de conclusie van het Rapport eene uitlegging gaven, die er door de rapporteurs blijkbaar niet mee bedoeld was.

BOSVELD, de eerste spreker na SCHIMMELPENNINCK, voerde aan, dat BROMET c. s. geen last hadden, om in naam der geheele Joodsche natie te spreken, en al ware dit ook wèl het geval geweest, dan zoude desniettemin hun verzoek niet in deliberatie mogen komen, omdat het in strijd was met de artikels 3 en 4 der Publicatie van 10 Maart 1796.²⁾ Ook diende men in aanmerking te nemen, dat „*al decreteerde de Vergadering favorable, conform het request,*” de Joden er niets aan zouden hebben, „*maar onderworpen blijven aan de respectieve provinciale dispositiën.*”³⁾

DE MIST, wiens advies van veel talent en scherpzinnigheid getuigt, wees er op, dat er tot dien tijd nooit was uitgemaakt, waarin het Nederlandsche burger-

1) Zie de geheele rede t. a. p. II, 721—23.

2) Zie boven blz. 153.

3) *Dagverhaal* II, 729—31.

schap bestond, welke rechten en plichten het medebracht en aan wien het stond, het toe te staan of te weigeren. Men diende derhalve de ontwerp-constitutie af te wachten, die op al deze vragen antwoord zou geven.¹⁾

In den geest van beide laatstgenoemde sprekers waren de adviezen van de overige tegenstanders der Joden. Ook van hunne voorstanders vernemen wij niet veel nieuws. Daarentegen verdienen de adviezen van VONCK²⁾ en HAHN³⁾ afzonderlijke vermelding. Het eerste, omdat het een meesterstuk is van parlementairen stijl, maar ook en vooral omdat daarin één voor één al de argumenten der tegenstanders op scherpzinnige wijze ontzenuwd worden; het tweede, omdat het, zonder beginsel en doel van het Rapport te verloochenen, de kwestie eene wending gaf, die tot eene spoedige afdoening leidde.

Uit de rede van VONCK wil ik hier slechts enkele regels aanhalen:

„Groote God! . . . zal men zoo een aanzienlijk gedeelte van Neerlands ingezetenen, dat sinds 200 jaren hier gevestigd is; dat zoo vele schatten, zoo veel koophandel heeft aangebracht; dat als het ware den eersten grondslag tot grootmaking van dit Gemeenebest gelegd heeft; . . . dat alle de lasten, zelfs om vrij te worden, heeft helpen dragen, als vreemdelingen taxeeren?”

„Maar laat ons inzien, op welke wijze de voorgaande wetgevers het recht der Joden verklaard hebben. — Bij Resolutie van Holland, de dato 12 Juli 1657, zijn de Joden verklaard onderdanen (welk woord door de Revolutie herschapen is in burgers) van den Staat en ingezetenen van Nederland; en moeten daarom jouisseeren van de Tractaten en Voorrechten van dezen staat, voor de onderdanen bedongen. Uit krachte dan van deze Resolutie zijn de Joden geen vreemdelingen”.

De belangrijkheid der rede van HAHN is vooral gelegen in de conclusies waarin hij een decreet voorstelt, dat eensdeels aan den wensch der adressanten voldoet en anderdeels aan de bezwaren der bestrijders tegemoet komt.⁴⁾ Het vormt den grondslag van het later definitief geformuleerde decreet.

Nadat HAHN zijne rede geëindigd had, achtte de voorzitter P. E. DE LA COURT, het Rapport voldoende besproken en stelde mitsdien voor „om de discussiën te sluiten en wijders eene personeele commissie te benoemen, om overeenkomstig het door HAHN voorgeslagen concept-decreet hiervan eene nadere redactie te formuleeren en ter tafel te brengen”. De discussiën hadden trouwens reeds lang genoeg geduurd. Den 22 Augustus waren zij begonnen, en thans schreef men den 30sten.

1) T. a. p. III, 18—20.

2) T. a. p. III, 25—29.

3) T. a. p. III, 33—35.

4) T. a. p. III, 35.

Wij behoeven gewis niet te zeggen, dat zoowel vrienden als vijanden der Joden, en niet het minst zij, voor wie de uitslag eene levensvraag was, met spanning den loop der debatten gevolgd hadden, en thans brandden van verlangen om te zien, naar welke der beide strijdende partijen in de Nationale Vergadering de overwinning zich zoude neigen. Want al was het goed recht der Joden tot de gelijkstelling met andere burgers met nog zooveel warmte en talent bepleit, de tegenstanders hadden zich evenmin onbetuigd gelaten en hun best gedaan, om af te breken, wat de rapporteurs trachtten op te bouwen. Daarenboven hadden van de 126 Representanten slechts 31 aan den strijd deelgenomen, en wie kon met zekerheid zeggen, hoeveel manschappen elk strijder achter zich had?

Nadat de voorzitter had voorgesteld, eene nadere redactie van het door HAHN voorgeslagen concept-decreet te formuleeren, merkte DE VOS VAN STEENWIJK, die eene spoedige beslissing trachtte te belemmeren en de zaak liefst aan de commissie van constitutie gerenvoeyd zag, op „*dat die tijd voor zoo eene importante en delicate zaak te kort [was].*”

GEVERS, het obstructionistisch drijven der tegenstanders willende coupeeren, gaf in overweging, vooraf bij mondelinge stemming uit te maken, „*of men zich met het Rapport wilde conformeeren, dan wel daar tegen besloot.*”¹⁾ Vermits de tegenstanders zich tegen dit voorstel verzetten, vroeg KANTELAAR het woord. Hij had reeds meer dan eenmaal door zijn verstandig en bezadigd optreden de uiteenlopende meeningen van strijdende partijen tot overeenstemming weten te brengen, en wilde ook ditmaal trachten zulks te doen. Hij toonde aan, dat nagenoeg alle vóór- en tegenstanders overeenkwamen in het gevoelen, dat men aan geen Jood, als Jood, het burgerrecht weigeren kon, en dat het dit beginsel was, dat men door de Vergadering uitgesproken wilde zien.²⁾

Na hem voerde SCHIMMELPENNINCK het woord en drong met kracht en klem het voorstel van GEVERS nader aan.³⁾

Thans voelden de tegenstanders, dat de strijd hachelijk voor hen stond. De slagen hunner tegenpartij waren zoo krachtig en met zooveel juistheid aangebracht, dat er voor hen geen andere kans overbleef, dan te capituleeren of geheel afgemaakt te worden. Tot het eerste konden zij niet besluiten, waarom zij hunne uiterste krachten inspanden, om nog zooveel mogelijk het laatste te verhoeden. Hoeveel moeite hunne voornaamste woordvoerders zich echter ook gaven, om eene stemming over het Rapport te verhoeden, het mocht niet baten;

1) T. a. p. III, 36.

2) T. a. p. III, 37.

3) T. a. p. III, 37—38.

het Rapport werd door de meerderheid goedgekeurd „*behoudens de nadere redactie van het Decreet*”.¹⁾

Zoo was dan na langen strijd de zege aan de voorstanders van recht en naastenliefde gebleven. De tegenpartij was overwonnen. Maar nòg gaf zij teekenen van leven. Zij trachtte eene deliberatie over het gevallen besluit uit te lokken, dat echter door eene opmerking van HAHN verhinderd werd. Er werd nu eene commissie van redactie voor het decreet benoemd, bestaande uit de burgers SCHIMMELPENNING, KANTELAAR, HAHN, VAN HAMELSVELD en DE VOS VAN STEENWIJK. Drie dagen later, op Vrijdag den 2 September, bracht KANTELAAR het concept ter tafel, waarvan de hoofdinhoud hier volgt:

„*De Nationale Vergadering, bij resumtie gedelibereerd hebbende over het Request van eenige stemgerechtigde Joodsche Burgers enz. en over het Rapport op dit Request*” enz.

„*En overwegende dat het Stem- en Burgerrecht alleen toekomt aan individu's*” enz.

Overwegende enz. enz. enz. *Decreteert*:

1. „*Geen Jood zal worden uitgesloten van eenige rechten of voordeelen, die aan het Bataafsch Burgerrecht verknocht zijn, en die hij begeeren mocht te genieten, mits hij bezitte alle die vereischten, en voldoe aan alle die voorwaarden, welken bij de algemeene Constitutie van iederen activen burger van Nederland gevorderd zullen worden.*

2. *Bij eene circulaire Missive zal aan de hoogste geconstitueerde Machten der respectieve Gewesten van dit Decreet worden kennis gegeven, met bijgevoegde adhortatie, om het effect der grondbeginselen, waarop het zelve rust, aan iederen Jood, die dit begeeren zal, te doen genieten, voor zoo verre dit voor de invoering der Constitutie zal hunnen geschieden, en om voorts die sanctie, welke door de voormalige Provinciale of Stedelijke Regeeringen aan de zoogenaamde kerkelijke reglementen der Joden gegeven is, maar welke door de omhelzing der tegenwoordig erkende grondbeginselen reeds gerekend moet worden in effecte vervallen te zijn, en welke tegen het Decreet dezer Vergadering van 5 Augustus l.l. lijnrecht strijdt, voor vervallen te verklaren.*”²⁾ Enz.

Na de lezing van het Decreet werd het onmiddellijk goedgekeurd, ondanks eene poging van DE MIST, om de beslissing te verdagen. In het Decreet waren de ontwerpers aangewezen, die eene zoogenaamde adhortatieve missive zouden opstellen. Nog vóór zij met dien arbeid gereed waren, trachtte DE MIST de Ver-

1) T. a. p. III, 39.

2) T. a. p. III, 40.

gadering er tegen te praeoccupeeren, maar zijn toeleeg mislukte. ¹⁾ Deze handelwijze van den Representant is o. i. een uitvloeisel van zijne federalistische gezindheid. Hij wilde zooveel mogelijk de provinciale souvereiniteit ongeschonden houden en verzette zich daarom tegen elken maatregel, die haar aantastte.

Den 8 September kwam de adhortatieve missive ter tafel. Zij behelsde in breede trekken, wat reeds in het Decreet dienaangaande gezegd is. ²⁾ Na de voorlezing verzochten eenige leden, dat zij gedrukt zou worden. Dit was natuurlijk eene poging, om de zaak slepende te houden. Doch de voorzitter maakte korte metten en antwoordde, dat de missive volkomen overeenstemde met het Decreet, daaromtrent genomen, waarop zij gearresteerd werd. ³⁾

En zoo was dan eindelijk de netelige Jodenvraag voorloopig naar den wensch der adressanten en hunne geestverwanten opgelost. Hoe groot hunne blijdschap en dankbaarheid waren, toont het „adres”, door de eersten den 12 September bij de Nationale Vergadering ingediend. Eene enkele aanhaling er uit zij ons geoorloofd.

„Te zijn of niet te zijn, dit was de groote vrage, die Gijlieden ter gelegenheid van het adres eeniger individueele burgers over een deel van Neerlands volk, den Foodschen godsdienst belijdende, moest beslissen; want wat is het leven zonder vrijheid? Dan door Uwe rechtvaardigheid, door Uwe wijsheid, door Uwe standvastige aankleving aan het heilig grondbeginsel van Vrijheid en Gelijkheid, hebt Gij de ketenen der Mozaiten, die wijs en gelukkig willen zijn, verbroken en alzoo gewild, dat zij zijn zouden, en ziedaar zij zijn voor het vaderland.” ⁴⁾

Ook door LION COHEN, M. C. BEL-INFANTE en M. EPHRAÏM werd een dankadres, gedateerd 's-Gravenhage, ingezonden. ⁴⁾

Het ligt niet op onzen weg, hier in bijzonderheden te vermelden, in hoe verre en op welke wijze door de besturen van gewesten en gemeenten aan de adhortatieve missieve der Nationale Vergadering gevolg werd gegeven. Genoeg zij het te herinneren, dat de gelijkstelling der Joden met alle andere burgers tot wet werd verheven in de grondwet, die den 23 April 1798 goedgekeurd en den 4 Mei daaropvolgende ingevoerd werd.

Inmiddels hadden de talrijke societeiten in den lande, de eene na de andere, opgehouden te bestaan. Wat de Societeit *Felix Libertate* betreft, deze had, na haar doel bereikt te hebben, geen verdere reden van bestaan, waarom zij insgelijks ontbonden werd. Vermits echter de verwijdering tusschen haar en de leiders der Joodsche gemeente groote afmetingen had verkregen, scheidden de meeste

¹⁾ T. a. p. III, 73—74.

²⁾ Zie de geheele missive t. a. p. III, 103—104.

³⁾ T. a. p. III, 110.

⁴⁾ Het geheele adres t. a. p. III, 126.

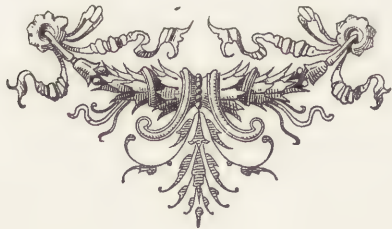
leden der Societeit zich van de gemeente af en vereenigden zich tot eene nieuwe kerkelijke gemeente, bekend onder den naam van „Nieuwe Gemeente.” Deze bleef bestaan tot het jaar 1807, toen door bemiddeling van koning LODEWIJK NAPOLEON, de oude en de nieuwe gemeente vereenigd werden.

Ten slotte zij nog vermeld, dat de vroegere leden der Societeit de voltoening hadden, dat twee hunner, t. w. H. BROMET en DR. LEMON, in Augustus 1797 tot leden der Nationale Vergadering verkozen werden.

Aan het einde van mijn opstel gekomen, acht ik het noodig op te merken: 1°. dat het oorspronkelijk uitvoeriger was, maar dat ik het op verzoek der Redactie wegens plaatsgebrek zeer heb moeten bekorten wat echter op de vermelding der feiten op zich zelf van geen invloed is geweest; 2°. dat ik getracht heb mijn onderwerp zooveel mogelijk objectief te behandelen en mij daarom onthouden heb van eene critische beoordeeling der voor- en tegenstanders van *Felix Libertate*.

Eindelijk acht ik mij verplicht, mijn dank te betuigen aan den Weledelgeleerden Heer D. MONTEZINOS, den bekwamen biblioloog en bibliothecaris der bibliotheek van het Portugeesch-Israëlietisch Seminarium, voor de bereidwilligheid, waarmede ZEG. mij in de gelegenheid heeft gesteld, gebruik te maken van de vele op mijn onderwerp betrekking hebbende geschriften, zich bevindende in de tweede afdeeling van genoemde bibliotheek, de zoogenaamde „*Livraria D. Montezinos*,” zijnde een geschenk van dezen Heer.

Utrecht, 1898.

IETS OVER DE AMSTERDAMSCH E LUI- EN SPEELKLOKKEN EN HARE GIETERS

DOOR

A. J. M. BROUWER ANCHER.

II

WESTER-KERKS-TOREN.

E beide laatstgenoemde omschriften op de klokken van den Zuiderkerkstoren worden eveneens op twee van den Westerkerkstoren gevonden.

Het eerstgenoemde leest men op een klok, die in 1686 door CLAUDE FREMY gegoten, of juister uitgedrukt vergoten werd, want haar voorgangster had in dat jaar het ongeluk te barsten, waarom Thesaurieren Ordinaris den 12^{en} October geauthoriseerd werden, om over het gieten van een nieuwe groote klok met FREMY te accordeeren.¹⁾ Deze nam dien arbeid op zich en voegde bij de oude klokspijs nog 728 ƒ nieuw koper, hetgeen den prijs deed rijzen tot ƒ 3343:14.²⁾

Zij is de grootste der drie aldaar aanwezige luiklokken en stamde oorspronkelijk, evenals de beide andere, uit de gieterij van HEMONY.

De derde klok, die nog al ongunstig hangt voor hem, die het omschrift wil leeren kennen, vermeldt:

*De klok verweck onse aendacht door het oor,
't Geloof verkrycht men door 't gehoor.*

¹⁾ Resol. van Thesaurieren VIII fo. 2.

²⁾ Memoriaal van Thesaurieren fo. 93. 24 Juni 1688.

Die beide kleinere klokken dragen het jaartal 1658.

De drie door HEMONY geleverde luiklokken werden berekend tegen 14 stuivers het pond, en daar hem den 11^{en} Maart 1659 een som van *f* 6049:11 voor die levering werd uitbetaald,¹⁾ zou men tot de gevolgtrekking moeten komen, dat haar gezamenlijk gewicht ongeveer 8642 ℔ bedragen heeft, wanneer hem ten minste niet, zooals dikwerf geschiedde, een zeker bedrag aan oude klokspijs in rekening werd gebracht.

Hare voorgangsters schijnen ongemeen veel lichter geweest te zijn, te oordeelen naar de Resolutie van den Oud-Raad van den 6^{en} Januari 1659, waarbij besloten werd de jaarwedde der vier klokkenluiders der Westerkerk voor ieder met *f* 20 'sjaars te verhoogen en dus te brengen op *f* 100, „*ten insichte haere dienst door 't meerder gewigte der nieuwe klokken is verswaert*”.²⁾

Wie de eerste luiklokken voor dezen toren goot of leverde, mocht ik niet ontdekken. Slechts vind ik aangeteekend, dat Burgemeesteren in overleg met Oud-Burgemeesteren den 20^{en} October 1628, op het bericht, dat er twee klokken te koop werden geboden en bij overweging, dat men er wel eenige in de Westerkerk van noode zou hebben, besloten zich die klokken aan te schaffen, „*soomen die op redelycke pryse can become*.”³⁾ De tot stand koming van dien koop bleek mij niet.

Dezelfde onzekerheid bestaat er omtrent het eerste uurwerk. Wel teekende Thesaurieren aan, dat de stad reeds den 20^{en} Juli 1621 — de eerste steen van dit kerkgebouw was in 1620 gelegd — met den horlogemaker HARMEN WERNERSOON overeenkwam, dat deze een uurwerk voor den Westertoren zou maken en uiterlijk in November 1622 leveren voor den prijs van 15 stuivers het pond,⁴⁾ maar wanneer men dan den 20^{en} October 1628 door den Oud-Raad gunstig ziet beschikken op het verzoek van de „geburen bij de Westerkerck ghelegen, om te hebben een clock daer men alle uren door een persoon soude opslaen „*totdat het uurwerck daerin* (n.l. den toren) *soude mogen comen*,”⁵⁾ en men daarbij bedenkt, dat de toren niet vóór 1638 geheel volbouwd was, dan gevoelt men neiging te veronderstellen, dat HARMEN WERNERSOON's uurwerk niet op dien toren is gekomen.

Het oudste horloge, waarvan iets met zekerheid bekend is, dagteekent van ongeveer 1644, want op den 29^{en} Januari van dat jaar werd aan JAN ADRIAENSZ LEEGHWAETER een som van *f* 21400 uitbetaald over het maken van het „*uer en*

1) Rapiamus Ao. 1659 fo. 195 vso.

2) Resol. v. d. Oud-Raad II fo. 122.

3) Resol. v. d. Oud-Raad I fo. 76.

4) Resol. v. Thesaurieren I fo. 77. HARMEN WERNERSOON of WARNERTSZ ontving den 20^{en} Mei 1621 „over het maecken van een nieu orologie op de Regulierenpoort, het repareren vant oorlogie in de Heyligerstee en op den Dam” de som van *f* 2181:8.8 (Rapiamus Ao. 1621 fo. 280) en leverde in 1628 het uurwerk op de Handboogdoelen waarvoor hem den 8^{en} April van dat jaar *f* 1397:4 werd uitbetaald. (Rapiamus Ao. 1628 fo. 507).

5) Resol. v. d. Oud-Raad I fo. 76.

*speelwerck op de Westertoorn."*¹⁾ Uit dien datum blijkt alleen, dat in dat jaar dat werk bestond, doch geenszins, dat het in dat jaar tot stand kwam. Dikwerf toch kan men opmerken, dat de betalingen soms geruimen tijd na de leveringen plaats hadden, en dat vooral in gevallen van geschil. En bij deze leverantie was quaestie ontstaan. LEEGHWAETER namelijk, had het werk aangenomen voor 13 stuivers het pond, en daar de machineriën 29577 fl gewogen hadden, zou hem volgens accord slechts f 19225:1 zijn toegekomen. Maar toen begon hij te klagen, dat hij „*aent werk becoft*” was en gaarne schadeloosstelling zou willen hebben. Dit moest natuurlijk in beraad genomen worden — en zulke deliberatiën konden heel wat tijd in beslag nemen. Het eind was echter, dat hem nog f 2174:19 tot eene vereering en tegemoetkoming in zijn grootere kosten werden toegevoegd.²⁾

LEEGHWAETERS uur- en speelwerk bleef tot 1658 in gebruik, toen het, wegens het nieuwe Carillon vernieuwd moest worden.

Dat nieuwe klokkenspel werd almede door HEMONY geleverd en hij ontving er den 7^{en} November van genoemd jaar f 9380:7: — voor „*daeronder gerekent een party cooper die hij daertoe geleverd heeft*,” terwijl hem bovendien nog f 247:1: — werd uitbetaald voor den aankoop van aarde, leem en zand, benodigd tot het maken der vormen.³⁾

JEURIAEN SPRAECKEL was de fabrikant van het speelwerk, dat de stad op f 3686:15:8 kwam te staan.⁴⁾

Behalve HEMONY'S klokken hangen er nog een paar kleine van den jare 1700, die door CLAES NOORDEN en JAN ALBERTSZ DE GRAVE gegoten werden.⁵⁾

De voor ons merkwaardigste klok in dezen toren is die, welke de heele uren aangeeft, en wel omdat zij gegoten werd door ASSUERUS KOSTER en het eenige werkstuk is wat, voor zoo verre ik kon nagaan, van dien Meester in Amsterdam wordt aangetroffen.⁶⁾

Zij hangt in het midden van het carillon en heeft tot omschrift:

Verbum Domini manet in aeternam.

ASUERUS KOSTER *me fecit Amsteldami* 1636.

1) Rapiamus Ao. 1643 fo. 161vso.

2) Rapiamus Ao. 1643 fo. 161 vso.

3) Rapiamus Ao. 1658 fo. 198.

4) Rapiamus Ao. 1661 „*Ander uytgeef van extraordinaris zaken*”.

5) Memoriaal van Thesaurieren 7 September 1700.

6) Zie Dr. P. SCHELTEMA, Aemstels Oudheid VI p. 138. Aldaar sprekende over GERRIT KOSTER, VAN MEURS en ASUERUS KOSTER, zegt hij „*dat geene bewijzen van hunne bedrevenheid in de kunst door hen uitgeoefend ter [zijner] kennisse zijn gekomen*”. Intusschen vindt men van ASUERUS een klok van 1638 te Oudkarspel, van 1633 te Oterleek, van 1648 te Groot Schermer, van 1635 te Schermerhorn, van 1640 te Zaandam en van 1637 te Bloemendaal (*N. Holl. Oudh.* van G. VAN ARKEL en A. W. WEISSMAN I p. 29, 34, III p. 52, 54, 82, 101). Voorts mocht ik door vriendelijke bemiddeling van Prof. Dr. H. C. ROGGE vernemen, dat er een klok van hem hangt te Dunstaffnage Castle, bij Oban, vermeldende „*ASSUERUS KOSTER me fecit Amstelerdam 700 A*”. Dat getal met daaropvolgende letter zijn mij duister.

Deze ASUERUS KOSTER trad den 27^{en} Januari 1626 een accoord met de stad voor den tijd van drie jaren, waarbij hij zich verbond alle werken, die hem van stadswege zouden worden opgedragen, ten spoedigste te maken vóór alle andere, terwijl hij daarvan de helft minder zou genieten, als hij van anderen hebben zal, en dat voor een loon van f 6 voor elke honderd pond en 7 ₤ per 100 ₤ voor lekkage.¹⁾

ASSUERUS was een zoon van den in 1618 overledenen stadsklokkengieter GERRIT KOSTER²⁾, en Amsterdammer van geboorte, wat zijn vader, voor zoo ver ik kon nagaan, niet was³⁾. De geboorteplaats bleek mij uit zijn huwelijksintekening met VREDA VAN BOECHOLT. In het „Extraordinaris Register”, wordt vermeld, dat den 5^{en} Augustus 1626 voor Commissarissen compareerde ASUERUS COSTER van Amsterdam „*schutgieter deser stede wonende int giethuys*”, oud 22 jaren, geen ouders meer hebbende, verzoekende intekening zijner geboden met VREDA VAN BOECKHOLT, wonende te Deventer, waarna hem acte verleend werd om in laatstgenoemde stad te trouwen. Hij schijnt toen nog niet tot de Remonstrantsche partij behoord te hebben want den 3^{en} October 1627 liet hij zijn eerstgeboorne, GERRIT, in de Oude Kerk doopen.⁴⁾ Later voegde ASSUERUS zich blijkbaar wel bij die partij, daar vier andere kinderen, die hij bij zijn echtgenote won, in de Remonstrantsche Kerk gedoopt werden.⁵⁾ Hij overleed in September 1661 en den 17^{en} dier maand werd hij in de Nieuwe Kerk begraven.⁶⁾ Uit de Begrafenisacte blijkt, dat zijn lijk uit de Gieterij werd uitgedragen, doch weet ik niet of hij tot zijn uiteinde toe zijn vak als Stads-gieter bleef beoefenen. De Huwelijksintekening van zijn zoon GERRIT met MARIA GORSSUS op den 30^{en} December 1654⁷⁾ zou doen vermoeden, dat hij in dat jaar

¹⁾ Resolutie van Thesaurieren I fo. 173.

²⁾ 12 Januari 1632 compareerde ASUERUS COSTER „*soon en erfgenaem*” van Mr. GERRIT COSTER (Schenpenkennissen), voor welke aanteekening den Heer CH. DOZY hier mijn dank betuigd zij.

³⁾ Mogelijk was deze uit Utrecht of uit Rotterdam geboortig. Deze mogelijkheid berust op de beide volgende Begrafenisacten uit de Registers der Oude Kerk: 1° „22 October 1610 HEILTJEN SUEERS *de huisvrouw van GERRET COSTER int Schuthuis*” en 2° „Den 27 Juli 1624 GYERTYEN SWEERS *huysfrow van ARENT JANSSEN VAN DER PUTTEN int geschuythuys*”. De eensluidendheid van den familienaam dier beide huisvrouwen doet mij vermoeden, dat GERRIT COSTER en VAN DER PUTTEN zwagers waren, en daar v. d. PUTTEN uit Utrecht stamde, doch te Rotterdam woonde toen hij in 1624 als Stadsgieter naar Amsterdam geroepen werd en men in de aanteekeningregisters hier ter stede geen melding van deze huwelijken gemaakt vindt, meen ik te moeten aannemen dat GERRIT in een der beide bovengenoemde plaatsen het levenslichtaanschouwde. Een „TRYNA COSTERS *bij de Cathuysers int geschuythuys*” werd den 14^{en} November 1616 in de Nieuwe Kerk begraven en was vermoedelijk een zuster van ASUERUS.

⁴⁾ Doopregister der Oude Kerk No. 6 v. d. Invent. „Op Sondach den 3^{en} October 1627 gedoopt ASSUERUS COSTER, Mr. Schutgieter. FREDE VAN BOECHOLT, HENDRICK GIELINCK en BARTELT GERRITSZ. met GERRITJE COSTERS waren getuigen van GERRIT”.

⁵⁾ Doopregister der Remonstrantsche Kerk: 20 Augustus 1634 HELENA, 5 Januari 1644 ADRYANA 8 Januari 1645 GEERTRUYT, 21 December 1648 ASUERUS. Den 15 Februari 1633 en den 25 Maart 1641 werd een kind van hem in de N. Kerk begraven.

⁶⁾ Begrafenisreg. der N. Kerk: 17 September 1661 „ASURUS KOOSTER *int Giethuys* f 8:—”.

⁷⁾ Kerkintekenregister No. 474 v. d. Invent. fo. 43 vso.: „30 December 1654 compareerden als vooren GERARD KOSTER, van A., *Stadts Schutgieter, out 27 jaer, geass. met VREDA VAN BOECHOLT, zijn moeder woonde int giethuys en MARIA GORSIUS, van A., out 22 Jaer, geass. met haer moeder MARIA RUTS, woonde op de Heeregracht enz.*”.

reeds niet meer in Stads dienst was, omdat GERARD daarin „*Stadts-Schutgieter*” genoemd wordt en deze dus mogelijk in zijns vaders plaats getreden was. Ook GERARD KOSTER bewoonde de Gieterij en bleef er tot zijn dood gevestigd. Den 15^{en} November 1679 werd hij, mede in de Nieuwe Kerk, begraven.¹⁾ MARIA GORSSIUS schonk hem vijf kinderen, namelijk vier dochters en een zoon.²⁾ Na zijn dood wendde zijn moeder zich tot de stadsregeering met de bede, dat zij tot aan haar dood in de gieterij mocht worden gecontinueerd, op welk verzoek den 31 Januari 1680 goedgunstig door den Oud-Raad beschikt werd.³⁾ Niet lang heeft zij van dezen gunst de voordeelen mogen genieten, want den 20^{en} December van het jaar, waarin hij haar verleend werd, volgde zij haar zoon in 't graf.⁴⁾

ASSUERUS KOSTER was den 30^{en} Maart 1626 door aankoop van de stad eigenaar geworden van een erf gelegen op de Baangracht ten Zuiden nevens de geschutgieterij⁵⁾.

Betreffende die klok vond ik geen verdere bescheiden, tenzij op haar de post van f 103:8 mag worden toegepast, die den 9^{en} Januari 1638 aan CLAES HENDRIX wegens Impostmeesteren van de Waag betaald werd over waaggeld van 4 halve kartouwen, wegende 13780 ℔, en een klok in de Westerkerk van 15200 ℔⁶⁾. Met het oog, 1°. op het jaar waarin die betaling geschiedde en dat waarin de klok gegoten werd, 2°. op het feit dat de klok, waarvoor dat waaggeld voldaan werd, op den Westertoren hing en 3°. op hare afmetingen, die een gewicht, als boven aangegeven wordt, voorzeker niet ongerijmd doen schijnen zou ik tot die toepassing genegen zijn.

Vlak onder den kroon hangt de halfuurs klok, die echter, bij gemis van de noodige soliede werktuigen, niet dan met levensgevaar te bereiken is, waarom ik haar aan geene nadere inspectie mocht onderwerpen.

Een werkstuk van den, voor zooverre mij bekend is, eersten klokkengieter,

1) Begrafenisreg. der N. Kerk, 15 November 1679, „GERARD KOSTER, weeuwenaar van MARIA GORSSIUS van Baengraft . . . f 8:—”. Mij bleek niet, dat hij ooit iets voor de Stad goot. Wel echter vindt men werken van hem in andere plaatsen, zoo o. a. te Volendam een klok van 1659 en twee klokken van 1669 te Aalsmeer („De Opmerker” 18 Decemb. 1897 p. 407, „*klokken en klokkenspielen*” door A. W. WEISSMAN). In het quohier van den 2000en Penning Ao. 1674 fo. 458 Wijk 49 staat hij aangeslagen voor f 80, waaruit blijkt dat zijne bezittingen op minstens f 19000 getaxeerd waren. Hij secludeerde de Weeskamer bij codicille van den 23en October 1679, gepasseerd voor Not. MICHEL BAERS, die den 24 Juli 1680 door zijn zwager Dr. ISAAC GORSSIUS aan Weesmeesteren vertoond werd. (Arch. Weesk. Doodb. N. Kerk id. 15.11.1679).

2) Doopregister der Remonstrantsche Kerk: 10 December 1655 MARIA, 4 Mei 1657 VREDA, 17 October 1658 ASSUERUS, 6 Maart 1663 JACOBA, 6 Februari 1668 ADRIANA. De moeder werd den 23en Februari 1669 in de N. Z. Kapel begraven en staat ingeschreven als „een vrou MARIA GORSSIUS comt uit het giethuys by de Kathuy-sers comt int graff van ABRAHAM GORSSIUS 4 kinderen . . . f 8:—”.

3) Resol. Oud-Raad II fo. 212 vso.

4) Begrafenisreg. der N. Kerk, 20 December 1680 „VREDA VAN BOECHOLD, wede van ASSUERUS KOSTER op Baengraft . . . f 8:—”.

5) Register van verkochte erven No. 4 fo. 201 vso.

6) Rapiamus Ao. 1637 fo. 189.

die met de stad een accoord sloot en zich daardoor den titel van Stadsklokken-gieter ¹⁾ verwierf, treft men aan op den

MONTELBAAANSTOREN.

De scheepstimmerlieden, die in groote getale in dit zoo na aan hun arbeidsveld bij uitnemendheid, het ruime schiprijke Y gelegen stadsgedeelte woonden, vooral, maar ook de andere bewoners dier buurt hadden geklaagd, dat zij geen slagklok konden hooren, waardoor het hun vaak moeilijk viel des morgens op tijd op hun werk te komen.

Die klacht kwam den 25^{en} Juli 1605 in de Vroedschapsvergadering, waarop het besluit genomen werd, dat die toren „*zulcx sal worden geappropriert ende gemaect, dat de luyden aldaer met een bequaeme slachclocke ende uyrwerck mogen werden geacommodeert*”. ²⁾

Dat werk schijnt in den loop van het volgende jaar tot stand te zijn gekomen, te oordeelen naar het omschrift, dat men op de klok aantreft en aldus luidt:

*Duuren leer ons Heer tellen onser dagen
om dy met een wijs herte te behagen.*

CORNELIUS AMMERROY me fecit Anno 1606.

Deze CORNELIS AMMERROY schijnt, voor zoover ik kon nagaan, geen Amsterdammer van geboorte te zijn geweest. Wanneer hij inwoner dezer stad is geworden, heb ik in de Poorterlijsten niet kunnen ontdekken, doch zeker is het, dat hij in 1598 bij de Wortelmarkt — het gedeelte van den O. Z. Voorburgwal gelegen tegenover het tegenwoordige Stadhuis — woonde, want den 29^{en} Augustus van dat jaar werd zijn huisvrouw AECHT HILLEBRANTS van daar naar haar laatste rustplaats in de Oude Kerk gebracht. ³⁾ Of hij na den dood

1) Wel vindt men in de oudste Stadsrekeningen, die ons resten, (1531—1537) vermeld, dat de stad aan GHOBEL ZAEL — ook GHOBEL JANSZ. ZAEL of GHOBEL JAN ZAELENZOON genoemd — „*clockghierter*” als „*fairwedde*” of „*pensions*” 3 £ 6 sc. 8 d. zou uitkeeren „*zoo lange hij tambocht van t lockeghieten met dies dairan cleeft*” binnen Amsterdam zou uitoefenen, maar deze jaarlijksche uitkeering bewijst alleen, naar het mij voorkomt, dat de Vroede mannen dier dagen er op uit waren eene industrie, waarin zij voordeel voor de gemeente zagen, binnen de zich al meer en meer ontwikkelende Amstelstad te behouden. Van een contract in den waren zin des woords tusschen dezen gieter en de stad is geen spoor te vinden. De Heer A. W. WEISSMAN in zijn opstel „*klokken en klokkenspielen*” (Opmerker No. 50 11 December 1897 p. 401) wijst er op, dat kerkmeesters der St. Anna te Haarlem in 1536 aan „GHOBEL ZAEL *uwv den hage, ghiter*”, een klok bestelden, waaruit hij de gevolgtrekking maakt, dat ZAEL in dat jaar Amsterdam reeds moest verlaten hebben. Hij komt echter nog, en tevens voor het laatst, voor in de Stadsrekening van 1537 en daar het nu niet wel aan te nemen is, dat de stad hem nog eene vereering zal geschonken hebben, nadat de rede waarom zij hem gegeven werd niet meer bestond, zoo moet ik veronderstellen, of dat „*uwv der hage*” hier beteekent, dat hij uit die plaats geboortig was en niet dat hij er toen zijn woonstede had, of dat hij ook binnen 's Gravenhage eene gieterij bezat. Wanneer ZAEL het eerste honorarium van Amsterdam ontving is niet na te gaan, aangezien, gelijk ik reeds opmerk'e, onze Stadsrekeningen met 1531 beginnen.

2) Resol. v. d. Vroedschap X fo. 70.

3) Begrafenisregister der O. Kerk. Den 29 Augusti 1598 AECHT HILLEBRANTS *huysvrouw* van Mr. CORNELIS AMEROOT *bij de Wortelmerct* f 7:7:—

zijner vrouw de stad verliet? Uit het contract, dat hij den 26^{en} Mei 1599 met de stad maakte, schijnt zulks te blijken, want daarin werd o. a. bepaald, dat hij tegen „Victoris” (10 October) eerstkomende zijn woonplaats hier ter stede moest komen nemen.¹⁾

*„Alzoe verstaen werd, dat het voor deze stad zeer nut, eerlyck ende dienstig soude wezen, soe verre van wegen d'selve staet toegemaect ende geappropriert worde, seeckere bequame plaetse ende huysinge omme aldaer geschut te mogen ghieten. Soe is by den Heeren XXXVI Raden geresolveert, dat Burgemrⁿ sullen vermogen, van stadswegen te doen approprieren ende opmaecken de voorsz. plaetse ende huysinge, alwaer men metten minsten bericule van brand, 't voorsz. geschut sal mogen gieten. Ende sullen voorts op de aenneminge van een goet ende ervaren Boschgieter mogen handelen, ende met d'selve accorderen op alsulcke conditien als zij best kunnen ende mogen.”*²⁾

Op deze machtiging der Vroedschap van den 23^{en} Mei 1599, besloten Burgemeesters die gieterij, die blijkens den aanhef van het geciteerde Raadsbesluit de eerste was, die van stadswegen zou worden ingericht, te plaatsen in het Bolwerk achter CORNELIS BENNING.³⁾

Welk der twaalf Bolwerken, die, sinds de vergrooting van 1593, de Stad omgordden, was het echter, dat aldus door de Heeren werd aangeduid?

Naar mijne meening moet het geweest zijn het derde of vierde Bolwerk ten zuiden van het Y aan de Westzijde der Stad. In de Begraffenisregisters der Nieuwe Kerk vindt men toch vermeld, dat het Geschuthuis gelegen was over de Achtergracht⁴⁾ terwijl de ligging dier Achtergracht nader bepaald wordt door de bijvoegingen „bij de Blauwebrug” of „bij de Bergstraat.”⁵⁾ Die Achtergracht was het toen nog smalle bij de vergrooting van 1593 tusschen den Singel en de Stadswal gelegen kanaal, dat bij de volgende uitlegging verbreed, verlengd en in Heerengracht herdoopt zou worden. Die gracht liep toen van af de Brouwersgracht tot ongeveer de Huidenstraat. Wat de Blauwbrug betreft, zoo heeft men hier niet te denken aan die over den Amstel maar aan eene in de buurt van den Blauwburgwal.⁶⁾ Voorts treft men nog een plaatsbepaling van het Schuthuis aan als gelegen buiten de Gasthuispoort,⁷⁾ die voor de Gasthuismolensteeg stond. En

1) 2e Gr. Memoriaal fo. 192.

2) Resol. v. d. Vroedschap VIII/IX fo. 269.

3) 2e Gr. Memoriaal fo. 192. De tekst aldaar luidt: „tegens welken dach (n.l. Victoris) de heeren Burgemrⁿ ende Tresorieren voornt int Bolwerck after CORNELIS BENNING hem een woninghe ende schuyre met ven ende anders tot zijn voorsz. werck gereet sullen doen maecken”.

4) 26 Mei 1610, 12 Maart 1611, 14 en 17 April 1613.

5) Begraffenisreg. Nieuwe Kerk 19 October 1611, 27 Januari en 6 Augustus 1612.

6) Voor zijne welwillende mededeelingen betreffende de topografie van dit stads gedeelte betuig ik den Heer D. C. MEYER Jr. mijne erkentelijkheid.

7) Begraffenisreg. N. Kerk 2 October 1603.

het bovenstaande in verband met de begrafenisacte van Burgemeester CORNELIS BENNING, waarin vermeld wordt, dat hij den 3^{en} April 1617 uit zijn huis op den Singel werd uitgedragen¹⁾, bevestigt mij in mijne meening, dat men de eerste Stadsgieterij in een der beide genoemde bolwerken te zoeken heeft.

Maar ook een ander bolwerk, n.l. het eerste ten Westen van de toenmalige nieuwe Regulierspoort, die stond ter plaatse waar nog meenig onzer de Waag op de Botermarkt gekend hebben, zou men er voor kunnen houden, en wel op grond van hetgeen men aangeteekend vindt op een platten grond²⁾, die in de dagen dier vergrooting door JACOB SCHAEF geteekend werd en waarop hij aangaf aan wie de erven behoorden van het plok huizen, dat thans de zuidelijke zijde van de Halvemaanssteeg vormt. Onder die eigenaars vond ik CORNELIS BENNING genoemd, en aangezien genoemde steeg genoegzaam recht op dat Bolwerk aanliep, kon men, uit het centrum der Stad genomen, er van zeggen, dat dat Bolwerk achter CORNELIS BENNING gelegen was. Maar CORNELIS BENNING had in die buurt, schoon buiten de vesten, meer bezittingen, zooals blijkt uit den naam van het pad, dat van buiten af naar het bedoelde Bolwerk leidde en gewoonlijk kortweg het Benningspad genoemd wordt, maar ook niet zelden voorkomt als „het pat van CORN. BENNINGCK”.³⁾ Naderde men dus van die zijde, ook dan kon men spreken van het Bolwerk achter CORN. BENNING.

1) Begrafenisreg. Nieuwe Kerk.

2) In het bezit van Jhr. Mr. J. F. BACKER. Voor de welwillendheid mijne aandacht daarop te vestigen zij hem hier mijn dank betuigd.

3) Stadskwijtscheldingen I fo. 191. Zie voorts omtrent zijne bezittingen daar ter plaatse datzelfde register fo. 18, 22, 22 vso, 23 vso, 120 vso.

Dr. P. SCHELTEMA is naar mijne meening aan 't dwalen waar hij in zijn Aemstels-Oudheid VI p. 137, blijkbaar bij naschrijving van WAGENAAR II p. 46, die het aan FIL. VON ZESSEN p. 206 ontleende, mededeelt, dat de oudste geschutgieterij die geweest is, welke gestaan heeft op den hoek van de Keizersgracht en het Molenpad. MELCHIOR FOKKENS toch zegt op p. 70 zijner beschrijving van Amsterdam (ed. 1662), zijn lezers langs de Keizersgracht voerende, „als men komt van 't end ten zuyden, daer aan de vestinge is de Nieuwe klokgieterij omtrent het jaar 1657 gebouwt”. Uit deze woorden van een tijdgenoot meen ik te moeten opmaken, dat die gieterij speciaal voor HEMONY werd opgericht, als zijnde het jaar van den bouw juist dat, waarop die meester zich hier kwam vestigen (zie ook COMMELIN I p. 442). In den Rapiamus van den jare 1650 vond ik op fo. 198 vermeld, dat de stad voor de som van f 8000 eigenares werd van een huis, verwerij en erf met een tuin er achter, gelegen op het Molenpad tusschen de Keizers- en Prinsengracht, — zou het ook in die percelen kunnen geweest zijn, dat de gieterij gevestigd werd? Een bevestigend antwoord op deze vraag komt mij nog al aannemelijk voor. Dat FOKKENS daar van de Nieuwe spreekt is met het oog op de gieterij, die gestaan heeft op de Baangracht tegenover de Zaagmolenspoort en waaraan de herinnering wordt bewaard door de Gieterstraat. Volgens een aantekening van SCHAEF werd deze laatste in 1614 gebouwd (zie hiervoor p. 96 en WAGENAAR II p. 46). Ook begrijp ik niet hoe Dr. SCHELTEMA t. z. p. kan zeggen, dat die Gieterij „naar de toenmalige gedaante der stad gelegen was in een der bolwerken”. Bij de vergrooting van 1593 bleef het Molenpad buiten den aarden wal en dagteekent dat gedeelte der Keizersgracht eerst van de vergrooting van 1612, bij welke uitleg dat pad echter geenszins in een bolwerk kwam te liggen, maar tusschen de oude- en nieuwe omwalling. Ook uit de conditiën waarop Mr. GERRIT KOSTER met de stad accordeerde (2e Gr. Mem. fo. 222) blijkt mij niet, dat de gieterij op het Molenpad moet gestaan hebben (zie Aemstels-Oudheid VI p. 138).

De gieterij aan het Molenpad was, schoon zij na den dood van PIERRE HEMONY (1680) niet meer gebruikt werd, in 1683 nog in wezen, zooals blijkt uit de Resolutie van den 14en Juli van dat jaar, waarbij Thesaurieren gemachtigd worden, om het besluit van Burgemrs. en Vroedschap van 30 April 1681, aangaande de geschut-

Men zou de vraag kunnen stellen, waarom Burgemeesteren, wanneer zij werkelijk dat Bolwerk bedoelden, het niet aanduiden als „*het Bolwerk bij de Regulierspoort*”? Maar dan kan men doen opmerken, dat die poort een onaanzienlijk houten gebouwtje was; dat de naam BENNING bij jong en oud in de stad bekend was en dat men in die dagen over het algemeen gebruik maakte van namen van inwoners, vooral wanneer zij een goeden klank hadden, ter aanwijzing van de ligging van huizen en erven. Neemt men aan, dat de Stad op dat Bolwerk haar giethuis bouwde, dan zou daaruit volgen, dat er meer zoodanige fabrieken waren en die aan de Achtergracht dan een particuliere onderneming was, hetgeen geenszins onmogelijk is.

De overeenkomst met CORNELIS AMMERROY werd aangegaan voor den tijd van tien achtereenvolgende jaren en de Stad zou zorgen, dat hij bij zijn komst woning, schuur en oven en wat hij meer voor de uitoefening van zijn bedrijf zou behoeven, in gereedheid zou vinden. Tevens verbond de Stad zich tot het onderhoud dier opstallen gedurende dat zelfde jarental. Daarentegen moest Mr. CORNELIS de gereedschappen voor zijn vak benoodigd mede brengen en zelf bekostigen. Aangezien het bouwen en inrichten dier gieterij met geene geringe geldelijke opofferingen voor de Stad zou gepaard gaan, vorderden Burgemeesteren, dat AMMERROY voor Schepenen plechtig zou beloven de Stad f 600 van 40 Grooten 't stuk als schadevergoeding te betalen, ingeval hij niet op den bepaalden dag verscheen of binnen den gestelden termijn vertrok, welke som te verhalen zou zijn op alle zijne goederen, zoo roerende als onroerende, tegenwoordige als toekomstende¹⁾, en waartegenover de Stad niets stelde voor het geval, dat zij in het nakomen harer verplichtingen te kort schoot.

AMMERROY diende zijn tijd niet uit; de dood overviel hem en den 7^{en} November 1606 werd hij naar zijn laatste rustplaats in de Nieuwe Kerk gebracht.²⁾

Twintig dagen later contracteerden Burgemeesteren met Mr. GERRIT KOSTER.

en klokgieterij, alsmede de condities van de huur op den 16en Juli van laatstgenoemd jaar met MAMMES FREMY aangegaan „op de meeste mesnagie voor de stad ter executie te stellen, ende volgens dien aan de geschutgieterie op de Baangraft te maken een oven en alles wat er meerder vereyscht werd, om aldaar so wel kloeken als geschut te gieten, ende den opstal van het Giethuis op de Kaisersgraft voor so ver die daartoe te nut gebracht sal kunnen worden, daartoe te employeren”. (Resol. v. Thesaurieren VII fo. 106).

¹⁾ 2e Groot Memoriaal fo. 192.

²⁾ Begravenisregister d. N. Kerk, inventaris No. 1053. De acte luidt: Mr. CORNELIS AMEROOT *geschutgiether begraven den 7en dito . . . f 4:7*". Ongelukkiger wijze, en bij uitzondering, wordt in deze acte niet gemeld de plaats vanwaar het lijk kwam. Ware dit wel het geval geweest, dan zou allicht daaruit de ware ligging der eerste Stadsgieterij gebleken zijn. De klok in den Montelbaanstoren is het eenige werkstuk, dat Amsterdam van dezen meester bezit. In den Beurstoren te Rotterdam vindt men een klok van hem met het jaartal 1596 (F. A. HOEFER „*De Klokken spelen te Rotterdam*”, p. 24) en voorts te Oude Niedorp en Scharwoude een van 1601 en in de Mariakerk te Hoorn een van 1606 (G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN *N. Holl. Oudh.* I p. 23, 59, 62).

OOSTER KERK.

Wanneer Dr. P. SCHELTEMA zegt, dat hem nooit gebleken is, dat door PIERRE HEMONY alleen en zonder hulp van zijn broeder FRANÇOIS eenige belangrijke werken voor deze Stad gemaakt zijn¹⁾, dan bewijst hij daardoor, dat hij de fraaie klok der Oosterkerk niet gekend heeft.

Deze toch meldt door haar omschrift

*Dum campana²⁾ sonans ex aequo divido
tempus. PETRUS HEMONY me fecit Amstel-
dami Anno Domini 1671,*

dat zij vier jaren na den dood zijns broeders gegoten werd.

In fraaiheid van bewerking doet zij voor geen der gietsels van FRANÇOIS onder, en evenmin in helderheid en schoonheid van klank.

Deze klok is op een eigenaardige en practische wijze op den toren dier kerk aangebracht, doordien zij niet, gelijk de klokken op de andere torens, aan het plafond werd opgehangen, maar in een zwaren ijzeren beugel op eenige centimeters afstands van het plat, zoodat men haar op de meest gemakkelijke manier kan beschouwen en er vrij om heen wandelen.

Omtrent haar gewicht, noch omtrent den prijs, die er voor betaald werd, vond ik eenige mededeelingen.

NIEUWE ZIJDS KAPEL.

Op de heeluursklok leest men het volgende omschrift:

Soli Deo Gloria
HENRICUS MEURS me fecit 1621.

De naam van dien Gieter geeft te denken.

Wie toch was HENRICUS MEURS?

Wij weten, dat Burgemeesters den 12^{en} April 1619 met een ALTEN of AELTSZON VAN MEURS een contract sloten³⁾ en dat deze VAN MEURS den 4^{en} Januari 1624 in VAN DER PUTTEN⁴⁾ zijn opvolger vond; wij zagen hierboven bij de behandeling van den Oude-kerks-toren⁵⁾, dat den 13^{en} Januari 1623 aan den

¹⁾ Aemstels-Oudheid VI p. 146.

²⁾ Een Middeleeuwsch Latijnsch woord stammende van Campanië, in welk landschap beweerd wordt dat de eerste klokken gegoten werden.

³⁾ 2e Groot Mem. fo. 279 vso.

⁴⁾ 2e Groot Mem. fo. 308. ARENT JANSZ. VAN PUTT van Utrecht wonende te Rotterdam. Hij leverde van uit Rotterdam in 1620 een klok aan de kerk te Marken Binnen (*N. Holl. Oudh.* door G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN II¹ p. 90). Zijn begrafenis had den 8en Maart 1625 in de Oude Kerk plaats. De acte luidt: ARENT JANSSEN VAN PUYDT woonende bij de Kattuyzers int gyethuys ende anderhalf wr geluydt met dye grote klok f 17:—

⁵⁾ p. 95.

Oud-Holland, 1898

„clockgieter” HENDRIK AELTSZ. over de levering van eenige klokken een aanzienlijk bedrag werd uitbetaald; voorts vindt men in eene notitie van Thesaurieren Ordinaris, dat PIETER EGBERTSZ. VINCK, „*Raedt en Artelerye deser stede*”, zich den 15^{en} April 1621 borg stelde voor Mr. HENDRIK AELTEN „clockgieter”, ¹⁾ en ten slotte ziet men HENRICUS MEURS (of MUERS) vertegenwoordigd te Wervershoof door een klok van 1602, te Schagerbrug door eene van 1607, te Wormer door eene van 1620, in de St. Anna of Nieuwe Kerk te Haarlem door eene van 1615 en in de Lieve Vrouwe of Bakenesserkerk in diezelfde Stad door eene van 1614 ²⁾.

Al deze feiten, en vooral de bovengenoemde jaartallen, deden het sterk vermoeden bij mij ontstaan dat, had de Gieter der klok van deze Kapel zijn naam voluit willen stellen, hij HENRICUS AELTEN VAN MEURS zou hebben moeten schrijven en dat hij de persoon is geweest met wien de Stad in 1619 eene overeenkomst aanging en niet JAN ALTEN VAN MEURS, zooals in het Groot Memoriaal, waarin dat contract geregistreerd werd, geschreven staat, en wiens naam, in verband met geleverde gietsels, mij nergens voorkwam. Dat vermoeden bleef te meer bestaan doordien ik opmerkte, dat in genoemd Memoriaal de naam blijkbaar later en met een andere hand dan die door welke de punten van overeenkomst werden te boek gesteld, werd ingevuld. De tweede regel toch, waarin hij voorkomt, wordt er langer door dan de anderen, en een eind verder hield men er een al te ruime plaats voor open, zoodat het alle schijn heeft, dat de klerk, met het houden van dat register belast, in twijfel verkeerde omtrent 's mans naam en deze daardoor een tijdlang oningevuld bleef.

Doch wat leest men nu in de Begratenisregisters der Oude- en Nieuwe Kerk op den 15^{en} December 1623?

In dat der eerste: „den 15 geluydt over JAN ALTEN Klockgyeter een wr ende begraven in de nywe kerck f 6:—”

In dat der tweede: „JAN ALTEN VAN MEURS Clockgieter begraven 15 Dec.”

Hierdoor schijnt mijne veronderstelling omtrent den waren naam van den contractant van 1619 ten eenemale in duigen te vallen — tenzij men ook hier aan eene fout in de naamsopgave mag denken. Mag men dit echter niet, dan blijft het een raadsel, waarom de Stad noch die 28 klokken voor den Oude-Kerks-toren en die luiklokken voor de Noorder Kerk, noch de bovengenoemde

1) Resol. v. Thesaurieren I fo. 76 vso. alwaar men leest: „Den 15 Aprilis 1621 heeft Pr. EGBERTSZ. VINCK Raedt en Artelerye deser stede hem als borge gestelt voor Mr. HENDRICK AELTEN, Clockgieter ter som van vijf en twintich hondert gl dewelcke de Stadt aen cooper ofte geldt sal leveren de klokken daerinne gerekent”.

2) N. Holl. Oudheid door G. v. ARKEL en A. W. WEISSMAN I p. 84, 16; II p. 76; II2 p. 38, 34.

klok voor de Kapel door haar eigen Klok- en Geschutgieter heeft laten maken, temeer daar zij volgens de aangegane overeenkomst zulk een werk van den contractant tegen veel billijker prijs zou hebben bekomen, dan van iemand anders.¹⁾

Wil men echter, aannemende dat die begrafenisregisters ons de waarheid melden, trachten dat raadsel op te lossen, dan zou, mijns inziens, dit alleen kunnen geschieden door te veronderstellen, dat JAN en HENRICUS dezelfde persoon is, of dat zij broeders waren, die met elkander eene compagnieschap hadden aangegaan; dat eerstgenoemde, door het contract met de Stad te teekenen, zich uit naam dier vennootschap persoonlijk borg stelde voor de nakoming der punten van overeenkomst en niet meer dan een klokkengieter in naam was, terwijl de tweede, het vak in werkelijkheid beoefenende, de bestellingen ten uitvoer bracht en ook de gelden daarvoor incasseerde.

Wat de halfuursklok betreft, zoo zegt Dr. SCHELTEMA dat deze vergoten werd²⁾ en verwijst daarbij naar eene Resolutie van den 17^{en} October 1704, luidende: „Heeft JAN ALBERTSZ. DE GRAAF, Stads klokkegieter, bekend gemaakt, dat de halfuursklok van de Nieuwe Syts capel, welke geborsten is, nootsakelijk sal moeten werden vergooten, is de voorn. DE GRAAF gelast de bovenstaande klok met de meeste menagie van de stad te vergieten”.³⁾

Het is mogelijk, dat deze vergieting heeft plaats gehad — schoon ik haar nergens als feit bevestigd vond — doch zoo zij plaats gehad heeft, dan is, naar het mij voorkomt, die vergoten klok niet weder in het torentje der Kapel teruggekeerd. Die er thans hangt is van PIETER HEMONY's opvolger, blijkens haar omschrift, dat aldus luidt:

*Laudate pueri Dominum, laudate nomen
Domini. CLAUDY FREMY me fecit Amstelodami
Ao. 1695.*

REGULIERSTOREN.

Den 7^{en} Augustus 1668 namen Heeren Thesaurieren Ordinaris het besluit, dat de halfuursklok van den Regulierstoren zou worden gebracht naar de Leidsche poort en dat de heeluursklok voortaan dienst zou doen om de halve uren aan te kondigen, terwijl een geheel nieuwe uursklok zou worden aangebracht⁴⁾.

1) Volgens dat contract — eensluidend met dat waarop zijn voorganger werd aangenomen — moest hij alle werken, die hem van Stadswege zouden worden opgedragen, vóór alle andere ten spoedigste en „getrouwste” afmaken, terwijl hij er 1/3 minder voor zou genieten, dan hij van andere personen zou ontvangen. Het voorgaande, 2e art., bepaalde zijn loon op f 6 voor elke 100 ℔ en op diezelfde hoeveelheid 7 ℔ voor lekkage. De stad zou hem het huis voor geschut en klokkengieten dienende leveren en buiten zijn kosten onderhouden, maar hij was verplicht voor het maken, herstellen en onderhouden van den oven te zorgen, alsmede voor alle gereedschappen ter uitoefening zijner kunst noodig. Daarentegen kreeg hij vrijdom van Waaggeld en Impost, als ook van tocht en wacht „omme des te beter zijn aengenomen werck te vorderen”.

2) Aemstels Oudheid VI p. 147. 3) Resol. v. Thesaurieren X fo. 16. 4) Resol. v. Thesaur. III fo. 189 vso.

Den 6^{en} September daaraanvolgende namen diezelfde Heeren nog een tweede Resolutie, te weten, om het klokkespel hangende in den Beurstoren¹⁾ over te brengen naar den Regulierstoren en daarbij nog eenige klokken te doen gieten, om dusdoende het aantal speelklokken op 28 te brengen, omtrent welke nieuwe klokken men met PIERRE HEMONY eene overeenkomst zou trachten te maken. Voorts werd toen mede besloten de klokken, die op den Regulierstoren hingen, naar de Leidschepoort te doen overbrengen en van PIETER HEMONY een koperen speelton te koopen²⁾.

De koop dier ton, en tevens die van een horloge, kwam weldra tot stand, want den 15^{en} September van datzelfde jaar teekende Thesaurieren aan, dat zij zich die zaken hadden aangeschaft voor f 5500, onder voorwaarde, dat HEMONY „een slinger aent horlogie sal maken, en het werck in de toorn stellen dat het behoorlyck gaet, en also een jaer langh goet onderhouden, doch sullen de Heeren de noten, die op de ton gesteken sullen werden, selfs becostigen”.³⁾

Ook tot het laten gieten der nieuwe klokken was men al spoedig overgegaan en ontving PIETER HEMONY den 31^{en} Juli 1669 de som van f 12825 : 11 : 8 als gezamenlijk bedrag van de hierboven genoemde artikelen en acht nieuwe klokken, zoodat de prijs dier klokken f 7325 : 11 : 8 bedroeg.⁴⁾

Die klokken, waarop het jaartal 1668 gelezen wordt, benevens de bijzonder fraaie koperen speelton, die op veertich klavieren werkt, treft men nog op den toren aan. In het geheel telde ik 29 klokken, namelijk 4 groote, die aan het plafond bevestigd zijn en zoo dicht op elkander hangen, dat het mij onmogelijk was er tusschen te komen om de omschriften te lezen, en 25 kleinere in de bogen.

Behalve het bovengenoemde jaartal vond ik ook 1651 en 1659 vermeld en op de oudsten, dat zij door FRANÇOIS en PIERRE HEMONY te Zutphen gegoten werden.

Op een paar zeer kleine klokjes na, die omstreeks 1700 door CLAES NOORDEN en JAN ALBERTSZ. DE GRAAF geleverd werden⁵⁾, is dus ook dit geheele carillon van het beroemde broederpaar afkomstig.

Nog eene aantekening betreffende dit klokkenspel vond ik door Thesaurieren

1) Uit de „Specificatie van het voorgenomen clockenspel op het Stadhuis tot Amsterdam, den eersten April 1664” door F. HEMONY gemaakt, blijkt dat het carillon van den Beurstoren minstens uit 23 klokken bestaan heeft van een gezamenlijk gewicht van 3501 \mathcal{E} , van welken, zoo men ze tot een klokkenspel voor den Stadhuistoren wilde gebruiken, waartoe toen het plan was opgevat, eenige zouden moeten vergoten worden. (Resol. van Thesaurieren II fo. 183 vso).

2) Resol. v. Thesaurieren III fo. 194 vso.

3) Resol. v. Thesaurieren III fo. 195.

4) Memoriaal van Thesaurieren 31 Juli 1669. Wij zien hieruit dat er dus ook op dezen toren klokken gevonden worden, die door PIERRE HEMONY alleen gegoten werden. (Zie SCHËLTEMA, Aemstels-Oudheid VI p. 146).

5) Memoriaal van Thesaurieren 7 September 1700.

gemaakt, namelijk dat in 1728 de Burgemeesters den klokkenist GERARD HAN opdroegen er de noodige herstellingen aan te doen en het weder goed in orde te brengen ¹⁾).

Omtrent het carillon op den

STADHUISTOREN

of, zooals men het sinds LODEWIJK NAPOLEON moet uitdrukken, den toren van het „Paleis”, valt niet veel mede te deelen, omdat het in den loop der tijden genoegzaam geene veranderingen heeft ondergaan.

Het eerst vind ik er van gewaagd in een Resolutie van den 10^{en} Januari 1659, waarbij de Delvenaar MICHEL SERVAASZ. NOUTS, die als zeer „*bequaem in de musicq*” werd aangemerkt, aangesteld werd tot klokkenist en tonnist ordinaris van het klokkenspel, dat gehangen zou worden in den te bouwen toren op het Stadhuis, op voorwaarde, dat zijn tractement eerst zou ingaan zoodra dat carillon zou gereed zijn. ²⁾

Ook betreffende het uur- en speel-werk geeft deze Resolutie eenig bericht, doordien genoemden NOUTS „*opdat het werck en de tonne dewelcke eerstdaegs staen herwaerts aen van Zutphen gesonden te worden, van nu aen tot de opstelling toe zouden wel bewaert en allerley vervuylinge en bederffnisse daervan geweert worden*”, ²⁾ het toezicht over die machineriën werd opgedragen.

Dat uur- en speelwerk zou door JEURIAEN SPRAECKEL vervaardigd worden, en den 18^{en} Maart 1655 waren bestek en conditien opgemaakt, volgens welken het werk moest worden geconstrueerd en opgeleverd. In de eerste plaats zou het „met 8 pilaren of kolommen en met een wel uitgewerkte lijst moeten gemaakt worden”; het moest 7½ voet hoog en even zoo breed zijn en een lengte van 10½ voet hebben, „*om dan daer bequamelick in te doen gaen soo de tonne heel en half uur en gaende werck*”. De ton moest uit goed metaal vervaardigd worden en bij een hoogte van 7 voet een breedte van 3½ voet hebben en met 120 staven of maten, ieder „*staf*” van 60 gaten, voorzien worden. Die ton zou afzonderlijk en wel met *f* 1 : 10 het ƒ betaald worden. „*Op deeze voorsz. tonne sullen geset en cunnen speelen, heele, halve, vierendeels, achtendeels en sestiendeels van nooten wel en net op haer behoorlycke mate spreekken*”. De nooten, daartoe van noode, zouden omstreeks 1500 stuks moeten zijn, of zooveel meer als de „*musicijns*” zullen oordeelen. Voorts moest het geheele werk \pm 20000 ƒ wegen en fraaier en beter afgewerkt zijn dan eenig werkstuk door den aannemer ooit te voren

¹⁾ Resol. van Thesaurieren XII fo. 52 vso, 54.

²⁾ Resol. v. Thesaurieren II fo. 14 vso.

geleverd of in de toekomst te maken, ter beoordeeling waarvan door de Stad een paar deskundigen zouden worden aangewezen. Twee en een half jaar werden hem voor de vervaardiging toegestaan en wanneer het werk alsdan door de te benoemen commissie was goedgekeurd, zou het hem — met uitzondering van de ton — met 15 stuivers het pond betaald worden. Ook zouden de nooten niet onder die ponden gerekend worden, doch zou hij daarvoor 3 stuivers per stuk ontvangen. En ten slotte werd hem nog, zoo er geene aanmerkingen op de machineriën te maken waren, boven de aanneemsom eene vereering, naar discretie der Heeren, toegezegd.¹⁾

De klokken werden door HEMONY gegoten. Den 1^{en} April 1664 werd van Stadswegen met FRANÇOIS HEMONY een contract gemaakt volgens hetwelke hij binnen den tijd van zes à zeven maanden zou moeten gieten „een accoord clocken tot een speelwerck opt Stadhuys”, en dat tot den prijs van 17 stuivers het pond, „met conditie, dat tgunt de clockspyse meer sal comen te kosten als 46 gls. de hondert ₧ coper en tin deur malcanderen gereekent, aende voorsz. HEMONY daerenboven sal werden vergoet”. Voorts werd het gezamenlijk gewicht dier klokken bepaald op omstreeks 27000 ₧.²⁾

Deze gewichtsbepaling staat blijkbaar in verband met de volgende

„Specificatie van het voorgenomen clockenspel op het Stadthuis tot Amsterdam den eersten April 1664.

	No.	1... Γ.....	5570 ₧ heel uur clock.
		2... δ.....	4060
		3... E.....	2800
		4... F.....	2400 halve uur clock.
$\frac{1}{2}$ toon		5... h.....	2000
		6... G.....	1600
$\frac{1}{2}$ toon		7... gi.....	1400
		8... a.....	1200
$\frac{1}{2}$ toon		9... B.....	1000
		10... H.....	850
		11... Γ.....	700
$\frac{1}{2}$ toon		12... n.....	600
	—	13... δ.....	500 eerst speelclock van Beurs
dese halve toon isser niet	—	14... di.....	450
	—	15... E.....	366
	—	16... F.....	320

¹⁾ Resol. van Thesaurieren I fo. 160.

²⁾ Resol. v. Thesaurieren II fo. 182 vso.

$\frac{1}{2}$ toon	— 17... h.....	270
	— 18... g.....	230
$\frac{1}{2}$ toon	— 19... gi.....	205
	— 20... a.....	173
dese moet verandert sijn $\frac{1}{2}$ toon	— 21... B.....	154
	— 22... H.....	128
	— 23... Γ.....	105
$\frac{1}{2}$ toon	— 24... η.....	94
	— 25... δ.....	82
dese moet verandert sijn $\frac{1}{2}$ toon	— 26... di.....	75
	— 27... E.....	65
	— 28... F.....	52
$\frac{1}{2}$ toon	— 29... η.....	47
	— 30... g.....	40
$\frac{1}{2}$ toon	— 31... gi.....	34
	— 32... a.....	30
dese moet verandert sijn $\frac{1}{2}$ toon	— 33... b.....	28
	— 34... H.....	27
	— 35... Γ.....	26
Samen ponden...		27681

Onder deze door FRANÇOIS HEMONY's handteekening bekrachtigde opgave, staat nog de volgende notificatie:

„De aengehaelde clocken hangen reeds op de Beurstoren en als men die tot het speelwerck op het Stadhuys soude willen gebruycken so soudeneenige verandert moeten werden in maniere als hierboven aangewesen wort”.¹⁾

Bovenstaande lijst leert ons dus tevens den omvang en de samenstelling van het carillon van den ouden Beurs-toren kennen.

Het was een korte termijn, die hem gesteld was, en onmiddelijk toog HEMONY dan ook aan den arbeid. Binnen drie dagen na het aangaan der overeenkomst ontving hij reeds authorisatie tot het aankopen der benoodigde klokspijs²⁾.

Dat carillon kwam nog datzelfde jaar gereed en bleef er sinds hangen, zonder dat ik gevonden heb, dat er eenige belangrijke veranderingen aan werden aangebracht, of dat er zware reparaties aan noodig zijn geweest. Slechts in het jaar 1699 werd het door CLAËS NOORDEN met twee klokjes vermeerderd³⁾, en

1) Resol. v. Thesaurieren II fo. 183 vso.

2) Resol. v. Thesaurieren II fo. 183.

3) Resol. v. Thesaurieren IX fo. 59 vso.

den 31^{en} Maart 1705 rapporteerde STEVEN HUYGENS, dat de krammen en het verder ijzerwerk van dat klokkenspel noodig voorzien moesten worden.¹⁾

En hiermede ben ik aan het einde gekomen van mijn verslag betreffende die klokken, welke door mij in oogenschouw genomen werden. Ten slotte mogen nog een paar mededeelingen volgen, die mij op de meest welwillende wijze door den Heer J. H. ADDICKS uit zijn langjarige praktijk als Stadshorlogemaker werden medegedeeld.

Zoo verhaalde hij mij, dat er weleer op de Leidschepoort twee klokken hingen, die zeer schoon van klank waren. Toen die poort gesloopt werd, zijn die klokken verkocht, en, naar hij zich meende te herinneren, ergens in de Haarlemmermeer terecht gekomen.

Naar ik vermoed, was een dier klokken van FRANÇOIS HEMONY en moet zij omtrent 1400 ƒ gewogen hebben. In een Resolutie toch, van den 16^{en} Juli 1664, werd dien meester aangezegd drie klokken te gieten, namelijk een voor de Weesper-, een voor de Utrechtsche- en een voor de Leidschepoort²⁾.

Voorts vernam ik van mijn berichtgever, dat men de klok op de Muiderpoort, onbegrijpelijk om welke redenen, geschilderd heeft, hetgeen aan de helderheid van haar klank niet ten beste kwam, en mijne belangstelling in haar zoozeer verflauwde, dat mij de lust, om tot haar op te stijgen, ten eenenmale benomen werd.

Een der oude luiklokken van den Oude-kerkstoren moet verhuisd zijn naar het torentje op de Politiepost op het Leidscheplein, terwijl de Willemspoort, die vroeger twee klokken had, er nu nog maar een bezit.

Onder mijne aantekeningen betreffende de Amsterdamsche klokken vond ik, dat den 27^{en} November 1615 aan VALENTIJN WENNIGER een som van $f 125$ werd betaald „over het verstellen van de poortclock die te vooren met vier ende nu met twe mannen seer lichtvaerdich geluyt wert.”³⁾

In dit opzicht kan men WENNIGER eenigszins als 's Heeren ADDICKS voorganger beschouwen. Eenige jaren geleden toch heeft laatstgenoemde op vernuftige wijze de groote klokken in den Oude- en Zuider-kerks-toren zoodanig weten te hangen, dat zij zeer licht te luiden zijn en haar gewicht nagenoeg geen schadelijken invloed uitoefend op het gebindte waartusschen zij bevestigd zijn. Oorspronkelijk maakte men de klok met haar kroon vast aan de zware houten as, zoodat bij elken uitslag het volle gewicht van het zware lichaam zijn kracht op

1) Resol. v. Thesaurieren X fo. 31.

2) Resol. v. Thesaurieren II fo. 191.

3) Rapiamus Ao. 1615 fo. 226.

het houtwerk deed gevoelen. De Heer ADDICKS nu bracht die as, door middel van een stevigen ijzeren beugel, die van af de kroon tot ongeveer ter halver hoogte van de klok reikt, tot even boven haar zwaartepunt. Hierdoor kantelt zij natuurlijk zeer gemakkelijk en zonder groote krachtsinspanning.

Thans zijn alle luiklokken hier ter stede op deze wijze voorzien en werd dit werk ondernomen met het oog op de plechtige Inhuldiging van *H. M. Koningin WILHELMINA*. En daardoor kon het gebeuren, dat op dien onvergetelijken 6^{en} September door plechtige klokkentoonen den volke kond werd gedaan van den Eed waardoor onze jonge Vorstin zich aan haar Land en Volk bond. Een lange reeks van jaren hadden zij gezwegen, en geen schooner oogenblik dan dit kon gekozen worden, om opnieuw haar volle heldere stemmen te doen weerklinken. Zegenend en wijdend was de „heldere klokkenslagh” naar de meening onzer Voorvaderen en wie, die hem laatst in die plechtige ure gehoord heeft, deelde niet gaarne die meening; in wiens gemoed wekte hij niet de stille bede, dat nog meenig jubelfeest onzer dierbare Vorstin door hem gewijd en gezegend moge worden!

Behalve die mondelinge mededeelingen ontving ik ook nog eenige schriftelijke, die zeker geen minder recht op mijne dankbaarheid kunnen laten gelden. Zij werden mij met de meeste bereidvaardigheid verstrekt door den Heer A. FRITSEN, lid der firma PETIT & FRITSEN te Aarle-Rixtel, die tusschen de jaren 1872 en 1890 een veertiental klokken binnen Amsterdam leverde.

Zoo verhaalde hij mij, dat in het begin dezer eeuw tusschen de jaren 1816 en 1818, in welk laatste de Stads Geschut- en Klockgieterij, na twee jaren stil gestaan te hebben, werd opgeheven, zijn vader, HENRICUS FRITSEN, werd aangezocht tot het Directeurschap over de fabriek op een jaarwedde van f 1200 en vrije woning. De Heer FRITSEN gaf echter de voorkeur aan zelfstandig werken en sloeg het aanzoek af. Toen de Stad bemerkte, dat zij geen bekwamen gieter tot Directeur kon krijgen, werd tot de opheffing der zaak en den verkoop der aanwezige voorraad van metaal, klokken en gereedschappen besloten. De modelplanken, volgens het systeem HEMONY, kwamen toen in het bezit eener Rotterdamsche kopergieterij, terwijl een der door HEMONY gebruikte draaibanken door den Heer H. FRITZEN werd aangekocht en tot op het huidige oogenblik nog hare nuttige diensten bewijst.

Het waren de gebroeders HENRICUS en EVERARDUS FRITSEN, die zich met ijver toegeden, om de sinds het einde der vorige eeuw kwijnende kunst van klokkengieten nieuw leven te geven. Zij volgden daarbij het model HEMONY en droegen dit ook aan hun opvolger, den tegenwoordigen eigenaar der gieterij, over, die krachtig voorttrad op het door zijn vader en oom opnieuw ontgonnen pad. Door langdurige studie mocht het den Heer A. FRITSEN gelukken eene berekening vast

te stellen voor het gieten van klokken, waardoor meenig euvel, dat de oudere en nieuwere aankleeft, wordt weggenomen. De lange lijst der plaatsen, zoowel in Nederland als in den vreemde, waaraan deze firma klokken leverde, is het duidelijkst sprekend bewijs voor de deugdelijkheid van haar werk.

Na het sloopen der Stadspoorten — meldt mijn berichtgever mij nog — werden er van tijd tot tijd klokken verkocht, die alom verspreid raakten en waarvan ettelijke te Aarle-Rixtel versmolten werden. Onder dezen bevonden zich ongeveer 130, die van HEMONY afkomstig en gescheurd of door brand beschadigd waren.

Mr. W. R. VEDER maakte er mij opmerkzaam op, hoe de Gieterij aan de Lijnbaansgracht haar bestaan tot den jare 1818 te danken had aan het voorstel der Heeren HODSON, CHARLÉ, HUYDECOPER, OOSTERWIJK BRUYN en RENDORP, die de commissie vormden tot het zoeken van middelen ter dekking van een belangrijk deficit in de Stadskas. Ter bereiking van dat doel was in 1808 door het Dagelijksch Bestuur voorgesteld den verkoop van verschillende stedelijke eigendommen, en daaronder ook opgenomen de Stads Klok- en Geschutgieterij. Genoemde commissie was echter voor het behoud dier fabriek en stelde daarom voor slechts het van de hand doen van eenige oude kanonnen en een zekere hoeveelheid voorradig metaal, mits de gieterij door dien verkoop geen schade leed, met welke propositie de Raad zich in het begin van 1809 vereenigde.

NOG TWEE BRIEVEN VAN HUGO DE GROOT
AAN MARIA VAN REIGERSBERGH,

MEDEGEDEELD DOOR

PROF. DR. H. C. ROGGE.

Toen ik in Jaarg. XIV blz. 236—242 van dit tijdschrift een drietal brieven van HUGO DE GROOT aan zijne vrouw mededeelde, vermoedde ik niet dat er onder de handschriften van de Remonstrantsche kerk te Amsterdam nog een paar voor den dag zouden komen, die onder andere brieven verscholen waren. Ze zijn van vroeger dagteekening, geschreven in den zomer van 1624, toen MARIA VAN REIGERSBERGH naar het vaderland was gegaan om orde op allerlei zaken te stellen en de bloedverwanten en vrienden te raadplegen over hetgeen DE GROOT te doen stond.¹⁾ Zij sluiten zich aan bij hare brieven uit dien tijd, door Mr. H. VAN VOLLENHOVEN en Dr. G. D. J. SCHOTEL vroeger uitgegeven. Wat ik omtrent de vorigen heb gezegd, mag ook van deze brieven gelden, zoodat ik ze zonder verdere toelichting hier kan laten volgen.

I.

Alderliefste.

Ick hoop dat u God verleent sal hebben een goede geluckige reyse. Ick ben, God sij gelooft, wel te pas, doch wat vercouwen door het missen van een warme bijslaep. PIJETER²⁾ werdt beter en beter en houdt goede moet. De

1) Zie mijne bijdrage in „De Gids” van 1893 over „H. DE GROOT te Parijs van 1621 tot 1625”.

2) Zijn negenjarige zoon, die voor zijne verdere opvoeding in 1629 naar het vaderland werd gezonden.

Ambassadeurs van ons Landt hebben met den Coning gehandelt¹⁾, sullen hebben 400^m croonen tegenwoordich en daerna tot een millioen croonen, op conditien (soo VILLAUCLERQ schrijft) dye schandelick zijn voor Vrancrijck, dat is zeer vordelich voor ons landt. Ick wil haest nae de particulariteyten vernemen om UE. over te schrijven. Deselve Ambassadeurs zijn noch te hooff. Van MANSFELD werd hyer werck gemaect. Madame is [geweest] bij de Ambassadeurs van Groot Bretagne. Als zij bij deselve Ambassadeurs gegroet wierd hyel zij goede myne en rechte haer soe sij best mocht van dat haer cleyne statuyre de [reyen] niet en soude breecken. Sij is seer wel opgebracht en van goet naturel. De Franchoyzen hebben articulen overgelevert op het angaen van het huwelyck; waarop de Engelschen uytstel gesocht hebben van den Coning, dye op de jacht vertrocken was, te [spreken]. Middelertydt hebben zij de articulen nae Engellant gesonden om naerder laste. Off de solemnizatie hier off in Engellant sal geschieden is disputabel. Eenige meenen dat men het eerst hyer can solemnizeren en daernae in Engellant, gelijk genoechsaem geaccordeert was met Spaigne. De Cardinaal DE RICHELIEU toont hem zeer gevouchelyck. De Coninginne moeder saeg haer dochter garen wel besteedt. Op de comste van Monsr. BELLIEVRE te hooff zijn alle informatien van Sr. den Cancelier gestaect. De garde des seaux maintineert hem soo hij best can. De marquys staet noch vast; sij sijn niet wel te samen, maer men spreekt hier van een [recherche] te doen op de rijkdommen van de financiers. Monsr. HES²⁾ is gisteren hyer bij mij geweest, wenste wel UE. hyer gevonden te hebben; treckt nae 't Landt om te zien off men daer al rede is om hem aen een goed huwelyck te helpen; anders wil hij weder in Vranckrijck comen. De Ambassadeur van Denemarcken vertreckt nae Spaigne; ick en heb van hem niet vernomen. T'en schijnt niet dat hij te Parijs sal comen. Hyer is gisteren [seer] groote commotie geweest, door dyen de hertogen van NEVERS en NEMOURS ofte NEMOURS en NEVERS (op dat ick niemant en prejudicere) in eene parochie gelogeert waren en elck op de octave van het Sacrament haere toortsen wilden senden door haer pagies en laquayen, pretenderende t'voorgaen tegen malcanderen. Elck had ettelijcke hondert mannen doen wapenen, maer de burgerye is bij de magistraet der stadt in de wapenen gestelt en men heeft in dye parochie de processie opgehouden. De Coning heeft haer geschil gestelt aen het Parlement. Hyer nae heb ick verstaen dat MANSFELD den Coning gesien heeft, waerom de nuntius van de Paus zeer te onvrede is, en segt aen den Coning dat men het goed van de Catholycken in Duytschland wil ten huwelyck geven aen des conincx suster. Van

1) De HH. VAN ESSEN, NOORTWIJK en ADRIAAN PAUW.

2) Vgl. Brieven v. MARIA VAN REIGERSBERGH blz. 37 v.

Sr. den Cancelier is weer nieuwe last gecomen om vorder te informeren. De Engelsche Ambassadeurs hebben eenig geldt ontfangen uyt Engellant om aen MANSFELDT te geven. Gisteren quam tijding dat van het geldt dat onse Ambassadeur [wederom] soude ontfangen, te weten 400^m croonen, het derde reeds wordt afgedaen. Sij werden hier verwacht. De hertoch van Beijeren doet moeyte om hyer faveur te vinden door recommandatie van den Paus, maer men houdt hyer noch alles op totdat het huwelick sal sijn gesloten, daer alle de werelt zeer naer verlangt. De Ambassadeur van Denemarcken heeft den Coning hyer groot contentement gegeven en in zijne discretie gestelt ofte hij voort soude gaen nae Spaignien ofte niet. Dit zijn de tijdinge voor desen tijdt. Excuseert mij aen broeder CAMPE ¹⁾ en Mr. NICOLAES ²⁾ en doet myne gebyedenisse aen deselve, oock de andere broeders nevens susters en vrunden. Ick beveel u en de broeders in Gods bewaring. Den XV Junij XVII^{XXIII} te Parys.

U.E. dienstw. getrouwe

H. DE GROOT.

Eerbare deugdsame juffrou
Juffrou MARIA REIGERSBERGH, huisvrouw
van mijn Heer HUGO DE GROOT
Tot

Middelburgh.

II.

Alderliefste.

Ick heb voor desen al eens op Holland geschreven, als houdende UE. daer te sijn. Den brief sal UE. onder mijn vader vinden. Desen sende ick dan oock op Holland om voor antwoord te dienen soo op de uwen als van die van mijn broeder Mr. WILLEM DE GROOT, beyde van den eersten July. De tijdingen die hyer weynigh sijn sullen voor UE. bijde en voor andere vrienden dienen. De voet van het secours van den Coning aen ons Landt is bijwijlen wat verandert en eyntelick, soo ick verstaet, gearresteert op XI^J m. gl. voor dit jaar, X^C m. voor het volgende, VIII^C gulden daerna, binnen welcken drye jaeren geen Tresves sal werden gemaect. De verdere conditien sulcx als ick voor desen heb geschreven. De Marquys de LA VIEFVILLE blijft in groot credyt, als oock de Cardinael DE RICHELIEU. De Coninginne moeder bevordert hier het huwelick met Engellant. Milord RISSE wordt daerom alle uyre wederom verwacht uyt

¹⁾ Mr. JACOB CAMPE, burgemeester van Veere gehuwd, met MARTHA REIGERSBERGH.

²⁾ NIC. REIGERSBERGH.

Engelant om sijns meesters resolutie te brengen. Opt stuck van de Religie sal geen groote swaricheyt vallen, maer meest op de saecke van de Pals, waerin de Engelsche garen voor het sluyten van het huwelick de Franchoyzen soudén willen vast maecken. MANSFELD gaet hyer noch [treden] terwijl men te Rome handelt op de accommodatie van de saecke van de Valteline. LOPES een Spaignaerd, waer van ick meen UE. voor desen geschreven te hebben dat hij gevangen is in de Bastille en sijne saeck gegeven aen Monsr. DE CASTELER, werdt dagelicx geexamineert. Men meent hij onder de groote alhier veel geldts heeft uytgedeeft: dan dat sal wel secreet blijven. Hij heeft oock geld overgemaect aen eenige Joden tot Amsterdam. De Coning van Spaignie heeft sijn silverbloot ontfangen en is gegaen nae Seville. Men sal zien off hij hem sal beginnen te reppen. Ick heb een gesproocken die uyt Brabant quam die VAN DER DUSSEN¹⁾ geseyn had, seyt dat hij een coets houd met twee paerden, twee rydpaerden, een coetsyer, een laquay, de huysvrouw drye dienstboden; STOUTENBURGH een coets met vyer paerden. Mons. TILenus²⁾ is dagelicx besich om een huys te huyren. Ick sal UE. advys verwachten wat saecken van het huys ghij soudt willen missen, en off daer apparentie is dat yemant met UE. soude overcomen. PYETER wordt stercker, de docter toont goede moet [te] hebben, will noch aen het been niet raecken, maer laet de natuyr wat wercken, soo hij seyt. God wil het ten beste stuyren. T'geent UE. van POORENAER³⁾ schryft sal hem misschien wat beter stellen met ons broeder den Rentm^r. De Ambassadeur ordinaris van Engelant is van hyer vertrocken vol van goede affectie tot mij. Hy seyt de Coning van Engelant te willen disponeren om mijn paix te maecken met den Prins van Orangie en de Staten. Ick heb hem bedanckt en geseyt dat het mij een groote eer soude zijn, maer dat ick acht de saeck niet rijp te zijn. Ick ben in een ding verblijd dat de desseings van enigen hyer, daer ick altijd becommert in ben geweest, t'eenemael schijnen te steuyten door de alliantie met Engelant, waer door ick hoop dat onsen staet eenigsins sal werden gesalveert. MAELERBE⁴⁾ doet ons groot ongelyck en UE. sal wel doen dye leugen, sooveel mogelyck is, te corten. Van Denemarcken slaept om dat wij niet aen en bijten⁵⁾. Ick acht ook de Ambassadeur van Denemarcken te hooff alhier verstaen heeft dat ick

1) ADRIAAN V. D. DUSSEN, schoonzoon van ELIAS VAN OLDENBARNEVELT. Hij behoorde tot de samenzweerders van 1623.

2) DAN. TILenus, gewezen hoogleeraar in de godgeleerdheid te Sedan, een vriend van DE GROOT en de Remonstranten.

3) Pensionaris van Vlissingen, Vgl. Brieven van MARIA v. REIGERSBERGH, blz. 30.

4) Vgl. Brieven van MARIA v. REIGERSBERGH, blz. 32.

5) Dit ziet op den wensch van CHRISTIAAN IV, dat DE GROOT zich in Denemarken zou vestigen. (Vgl. Brieven van MARIA v. REIGERSBERGH, blz. 33).

hyer wel gesien ben. Van de Heer VAN VALCKENBURGH heb ick UE. voor desen geadviseert. Hy is vol goede affectie [en] oordeelt wel dat wij ons niet en moeten¹⁾, alsoo de tijdt niet rijp en is¹⁾ heeft voor hem selve wel gesorcht. Neeff GRASWINCKEL²⁾ heeft de papieren van de walvischvaart Monsr. HES medegegeven, twyffele niet off deselve sullen UE. wel ter hande comen. De reeckeninghe voor nicht DE BYE³⁾, monsr. HASSELAER⁴⁾, ook voor eenige anderen heb ick UE. in een brieff door de ordinaire wegh gesonden. Ick bid UE. als noch met mijn broeder Mr. WILLEM DE GROOT te willen bijeen vergaderen de boecken en papieren die mij tot de Nederlandsche historie souden mogen dienen. UE. sal gelieven den ingeleyden te geven aen Monsr. ERPENIUS. Ick meen dat hij UE. sal behandigen mijne annotatien op het leste van Mattheus, die ick seer van doen hebbe. Mijne gebiedenisse aen vader, moeder, broeder, suster ende [CAMPE] oock alle de andere vrunden. Den XII Julij XVC XXIII.

UE. dienstwillige en getrouwe

H. DE GROOT.

MONSR. CHRESTIEN en heeft mij de ordonnantie van de confituyren niet gesonden. Maer een ander goed vrund Monsr. HULON heeft mij dese gegeven, sulcx als dye bij zijn moeder en suster gebruyckt wordt. De aertsbisschop van Rouaan wilde gisteren t'mijnens comen om met mij wat te confereren. Messrs. DE PUY hebben hem gediverteert en geseyt, dat ick mij wel soude laeten vinden in de bibliotheek van Monsr. DE TOU daer hij dagelycx comt studeren. Ick en heb sulcx gedaen en zijn goede vrunden gescheyden, sauve la querelle. Hij wil mij te gast nooden, daer en heb ick niet tegen.

Eersame, deugdzame Juffrouw

Juffrouw MARIA REIGERSBERGH, huisvrouw van

Mijn heer HUGO DE GROOT, ten huise van mijn Heer JOHAN DE GROOT

in 't hof van den Graeff van Hohenloo

Tot

Delff.

1) Hier is de brief geschonden.

2) DIRK GRASWINKEL, toen zijn huisgenoot, die hem hielp bij het schrijven van zijn boek over het recht van oorlog en vrede.

3) De vrouw van den thesorier-generaal JORIS DE BIE, MARIA VAN ALMONDE.

4) PIETER HASSELAAR, bewindhebber der O. I. Comp.

Uitleening van Boeken door het Domkapittel te Utrecht

MEDEGEDEELD DOOR

H. N. J. VAN EELDE.

11 Juli 1468.

EVERARDUS GRIFFINCLA.¹⁾

ISDEM die, hora et loco venerabilis dominus EVERARDUS GRIFFINCLA, canonicus Traiectensis, recepit de licencia dominorum vicedecani et capituli predictorum quemdam librum, dictum psalterium triplicatum, ex liberaria ecclesie Traiectensis antedictae, quem promisit reportare infra duos menses proximos, quod postea in termino fecit et complevit presente me JOHANNE Vlieghe, notario, et dominis T. MARBORCH et WILHELMO ENGEL, presbyteris, testibus.

28 November 1468.

Concessio librorum facta conventui beate Marie de monte Carmeli²⁾ in Traiecto.

Die xxviii^a. mensis Novembris hora x^a. ante meridiem HERMANNUS Vos, vicedecanus, H. SCHOLL, PAEDZE, DIBBONT, STEENRE, COESVELT, GROLO, DRAKENBORCH, ARCKUM, CURCHELLIS et JOHANNES GRUTER, canonici capitulares ecclesie Traiectensis in domo capitulari eiusdem ecclesie capitulariter congregati ipsoque capitulo indicto, in mei notarii publici et testium infrascriptorum [presentia], amicabiliter concesserunt fratri PETRO, conventuali conventus prefati, certos libros infrascriptos vid. unum parvum gradale notatum, unum psalterium, unum passionale antiquum, in franceno descriptos, in asseribus ligatos, quos idem frater PETRUS pro se et nomine dicti conventus promisit restituere dicto capitulo bona fide hinc et festum sancti Johannis Baptiste nativitatis; promisit eciam dictam promissionem per scripturam manus prioris dicti conventus facere ratificari etc. Presentibus T. MARBORCH et ENGBERTO NEPOTE, testibus.

Resoluties v. h. Domkapittel.

1) EVERARDUS DE GRIFFENCLAUWE, een Duitsch geestelijke van adellijke afkomst en kanunnik te Mainz, verkreeg den 23en November 1446 eene prebende in het Domkapittel. Hs. aant. van WOUTER BRACK.

2) De Carmelieten vestigden zich in 1468 te Utrecht, waar hun toen het St. Aachtengasthuis aan de Lange Nieuwstraat, later het Agnietenklooster bij de Nicolaaskerk tot verblijfplaats werd aangewezen; v. HEUSSEN en v. RIJN, Kerkelijke Historie en Outheden, II. p. 102.

VONDEL EN DE OUDHEID

DOOR

PROF. DR. G. KALFF.

E invloed der Oudheid op VONDELS ontwikkeling was eerst middellijk daarna onmiddellijk. Sporen van dien invloed zijn reeds te bemerken, vóórdat hij door kennis der klassieke talen de Oudheid en hare literatuur grondig kon leeren kennen.

Toen VONDEL zijne eerste verzen schreef (1605), had de Renaissance reeds meer dan eene eeuw lang een krachtigen en steeds wassenden invloed geoeffend op de ontwikkeling van ons volk. Ook zij die door gemis aan kennis van Latijn en Grieksch zich niet in onmiddellijke betrekking tot de Oudheid konden stellen, ondervonden haren invloed toch door middel van allerlei uit het Latijn en Grieksch vertaalde werken, van uittreksels, prenten en schilderijen, niet het minst door de in de moedertaal geschreven werken van mannen die de Oudheid kenden en door den persoonlijken omgang met die mannen. De werken van die buitenlandsche schrijvers, welke onder den invloed der Renaissance ontstaan waren en hier te lande gelezen werden, droegen er evenzeer toe bij den invloed der Oudheid te versterken.

Oud-Holland 1898.

De omgang met mannen als ROEMER VISSCHER en SPIEGHEL, die zich beiden onder den invloed der Oudheid gevormd hadden, hunne oorspronkelijke werken en hunne vertalingen, het werk van COORNHERT en VAN MANDER, — zoowel het oorspronkelijke als het vertaalde — dat alles moet wel eenigen invloed op VONDELS ontwikkeling hebben geoefend. Evenzoo het werk van DU BARTAS en misschien dat van den Franschen treurspeldichter ROBERT GARNIER.

Reeds uit VONDELS eerste stukken blijkt dat de invloed der Oudheid hem, hetzij langs de hierboven genoemde wegen, hetzij door eigen studie van 't Latijn, bereikt moet hebben. In zijn eerste stuk, een *bruylofts-reffereyn*, wordt gesproken van PHOEBUS, THALASSUS, en HYMENAEUS; de *Jaght van Cupido* is vol mythologische namen; uit de *Dedicatie aen de Jonckvrouwen van Vrieslandt ende Overjssel* en het *Oorlof Liedt* blijkt dat onderscheidene verhalen uit de Oudheid hem bekend zijn (Piramus en Thisbe, Hero en Leander, Ulysses en Penelope, Paris en Oenone enz.); in het *Treurdicht van Henricus de Groote* wordt over Helicon en Hippocrene gesproken. Het vervaardigen van bijschriften voor prentenbundels als *Gulden Winckel* en *Warande der Dieren* bracht VONDEL tot kennismaking met de verwerking van een groot aantal aan de Oudheid ontleende anecdotes, verhalen en fabelen. In de voorrede van *het Pascha* spreekt de dichter over menschen die „volghens de spreucke Horatii 't profijit met ghenoechten leeren”; in de *Epistre Dedicatoire* lezen wij deze toespeling op het Horatiaansche: „Beatus ille qui”:

O trois fois bienheureux (a autre fois chanté
Horace et le Gascon du Bartas renommé)
O mille fois heureux! qui voit tousjours Nature etc.

In een sonnet op DE KONING's treurspel van JEPHTHA van het jaar 1615 wordt gesproken over EURIPIDES' *Iphigenia in Aulide*:

Euripides voorlanghs dede al d' Aenschouwers weenen,
Doen Iphigenia bebloeden zijn Tooneel,
En als een schoone Bloem van haren groenen steel
Geblixemt nederviel, gelijk een schauw verdwenen.

In de voorrede van de *Warande der Dieren* vinden wij citaten uit Plato en Dionysius Halicarnassensis.

Had VONDEL deze kennis der Oudheid slechts aan vertalingen, aan afbeeldingen en werken als VAN MANDER's *Uitlegghingh op den Metamorphosis*¹⁾ te danken of mogen wij hier denken ook aan rechtstreeksche kennismaking met de Oudheid door middel van het Latijn? Het antwoord op die vraag hangt af van het

¹⁾ Vgl. daarover mijne *Gesch. der Ned. Lett. in de 16de eeuw*, II, 195.

antwoord op deze andere: wanneer is VONDEL met de studie van het Latijn begonnen? Moeten wij BRANDT gelooven, dan is dat eerst *na* het uitgeven van *het Pascha* geschied.¹⁾ Wij lezen in zijn bekend werk: „Niet lang naa 't uitgeven van 't Pascha, in den jaare MDCXIII, schreef hy zijn eersten Lofzang over de Scheepsvaart der vereenigde Nederlanden, 't welk zijn voorigh dicht merkelyk overtrof. Doch nu door ondervinding merkende wat hem aan de kennis der taalen gelegen was, om in de kunst te vorderen, pooghde hy dat gebrek te boeten. Het voorbeeld van KOORNHART en anderen, die in hunnen ouderdom taalen leerden, en zijn liefde tot de kunst, maakte hem gaande, zoodat hy zich dien moejelyken arbeid getroostte. Eerst liet hy zich door een Engelsman de beginsels van 't Latijn leeren. Daarna ging hy ten huize van eenen ABBAMA, een Vries, Leermeester in de Latynsche schoole aan d' oude zyde; die hem, ziende zynen grooten ijver, vlytig en gaarne onderwees. Hij rustte niet, voor dat hy de taal taamelyk verstondt; en door gestaadige oeffening meer en meer vorderende, begost met der tydt de Latynsche Poëten te leezen, te verstaan, en op de geestige en krachtige uitdrukkingen van hunne edele gedachten en ryke vonden lettende, die by zich zelve t' overweegen.”

Deze mededeeling laat aan duidelijkheid en stelligheid weinig te wenschen over. Echter is opgemerkt, dat het voorkomen van verscheiden verbogen Latijnsche woorden in *het Pascha* zich kwalijk met BRANDT's voorstelling verdraagt.²⁾ Men kan er bij voegen, dat die verbogen naamvallen niet alleen in *het Pascha* worden aangetroffen, maar ook in een paar daaraan voorafgaande gedichten; reeds in den eersten regel dien VONDEL gepubliceerd heeft, vinden wij: „Verheucht, o *Phoebe* jeught, door desen soeten tijdt” en in datzelfde *bruylofts reffereyn* staan nog de verbogen naamvallen *Christi* en *Christo*; in *Utvaert en Treurdicht van Henricus de Groote* vinden wij: *Salomonis* eeuw, *Henrici* schoone Bruydt, den Scepter *Galliae*, *Acherontis* poel.

Moet men nu uit het voorkomen dier verbogen naamvallen opmaken, dat VONDEL reeds vóór het *Pascha* met de studie van het Latijn een aanvang heeft gemaakt? Mijns inziens, neen! Met hetzelfde recht zou men kunnen beweren dat BREEROO een aanvang moet hebben gemaakt met de studie van het Latijn blijkens de in zijne werken voorkomende naamvallen: »nae *Plutarchi* segghen”,³⁾ »waerin hy *Terentii Eunuchum* heeft nae-gevolgt,”⁴⁾ »Lofsang van *Jesu Christo*”⁵⁾, »dat

1) Leven van VONDEL (ed. VERWYS) bl. 19.

2) Dr. J. A. Worp in zijn werk over de *de Invloed van Seneca's Treurspelen* bl. 194.

3) Opdracht van *Griane*.

4) Titel van het *Moortje*.

5) Opdracht van *Spaanschen Brabander*.

lijkt aen *Aristophane, Plauto Terentio*¹⁾; en toch heeft BREEROO zelf ons meer dan eens verzekerd, dat hij geen Latijn kende.

De kennis van het Latijn was toen zóó algemeen verbreid, in de geschriften der mannen met wie VONDEL en BREEROO omgang hadden, kwamen dergelijke naamvallen zóó veelvuldig voor, dat zij die licht kunnen hebben opgevangen. Ik meen derhalve dat wij BRANDTS werkje, dien onontbeerlijken grondslag onzer VONDEL-studie, ook hier moeten vertrouwen. VONDELS kennis der Oudheid zal, vóór *het Pascha*, wel in hoofdzaak dezelfde zijn geweest als die van BREEROO en zoo menig ander toenmalig liefhebber van wetenschap en poëzie, die omgang had met kenners der Oudheid: zij zal bestaan hebben in een groot aantal namen van heidensche goden en godinnen, halfgoden en beroemde personages, in een groot aantal min of meer bekende verhalen, fabelen, anecdoten en spreuken aan de werken van klassieke schrijvers ontleend.

Begint de klassieke kunst eerst later een krachtigen invloed te oefenen op de ontwikkeling van VONDELS kunst, toch is ook deze voorloopige kennismaking met de Oudheid voor hem niet zonder beteekenis geweest: al die meerendeels zinrijke en schoone verhalen en fabelen hebben den akker van zijn geest geschikt gemaakt ter ontvangst van het zaad dat later met kwistige hand in de voren gestrooid zou worden.

II.

Uit BRANDTS verhaal, hierboven medegedeeld, moeten wij opmaken, dat VONDEL eerst langzamerhand het Latijn zóó machtig is geworden, dat hij de in die taal geschreven werken kon begrijpen en waardeeren. Met die voorstelling stemt wel overeen, dat wij den invloed der Oudheid op VONDELS poëzie eerst langzamerhand kunnen waarnemen, ook nadat hij reeds ettelijke jaren aan de studie van het Latijn besteed moet hebben. In de opdracht van *Hierusalem Verwoest* aan den oud-burgemeester HOOFT, vindt men voor het eerst een door den dichter overgenomen en vertaald Latijnsch citaat; in de voorrede „aen den gedichtlievendenden Lezer” aanhalingen met daarbijgevoegde vertaling uit Hieronymus, de *Enets*, Prudentius en Seneca's *Troades*; in de „Voorreden” van *de Heerlyckheyd van Salomon* een werk dat in hetzelfde jaar (1620) het licht zag, worden een paar verzen uit het Tweede Boek van Ovidius' *Metamorphosen* aangehaald en de overzetting er bijgevoegd. Indien wij rekening houden met VONDELS eenvoud en

¹⁾ T. a. p. »Tot den goedwilligen Leser.”

eerlijkheid, dan mogen wij wel aannemen, dat hij eerst nu meende het Latijn voldoende te kennen om het in het openbaar te mogen citeeren en vertalen. *Kennis* van het Latijn zal VONDEL in 1620 wel in voldoende mate bezeten hebben, doch tusschen *kennen* en *gevoelen* ligt vaak een wijde kloof. Indien iemands kennis der klassieke talen altijd evenredig was aan de mate waarin hij den invloed der Oudheid ondervindt, dan zou het peil van den literairen smaak in ons land en andere landen hooger moeten staan dan het doet. Welk eene smakeloosheid kon en kan gepaard gaan met eene eerbiedwekkende kennis van Latijn of van Latijn en Grieksch beide! VONDEL, al kende hij in 1620 blijkbaar reeds vrij wat Latijn, begon eerst langzamerhand onder den invloed der antieke literaire kunst te komen. Neem het gedicht dat hij in 1623 schreef op de bruiloft van TESSELSCHADE. Welk een droevig figuur maakt daar de antieke godenwereld! APOLLO vraagt of JUNO dronken is:

Heeft GANIMEED te mild zijn stiefmoërs brein beschonken
Met nectar, dat se raast als waarse dol en droncken?

de andere goden spreken in denzelfden trant; JUPIJN „verrijst uit den dut” en „gunt elck wat wils.”

Het is waar, dat VONDEL hier schertst en dat er hier en daar prachtige verzen in dit bruiloftsdicht worden gevonden, doch desniettemin staat deze komisch-huiselijke voorstelling van den OLYMPUS in haar wezen gelijk met die in BREEROO's bruiloftsgedichten;¹⁾ het is dezelfde voorstelling die men op haar platst zal vinden in de werken van FOCQUENBROCH en den volgeestigen FOKKE SIMONSZ.

Ondertusschen trachtte VONDEL voortdurend de klassieke kunst beter te leeren kennen. Zijne wegwijzers en meesters waren in de eerste plaats SENECA en VIRGILIUS. SENECA's *Troades*, door hem gezamenlijk met HOOFT en REAEL vertaald, door hem uit hun gemeenschappelijk proza in poëzie overgebracht, is waarschijnlijk het eerste werk geweest dat hem de oogen heeft geopend voor de schoonheid der antieke tragedie.

In *Palamedes* vinden wij duidelijke sporen van SENECA's invloed. Drie jaar na het verschijnen van *Palamedes* toonde VONDEL nog eens zijn bewondering voor den Latijnschen dichter door de vertaling van het treurspel *Hippolytus*; dat stuk en vooral de figuur van den kuischen jongeling Hippolytus zweefde hem voor den geest, toen hij een tiental jaren later zijn *Joseph in Egypten* dichtte. Ook in de volgende werken van VONDEL worden wij nog wel eens door eene geest-

¹⁾ Vgl. daarover de nieuwe uitgaaf van BREEROO's Werken III, 185—186.

verschijning aan den invloed van SENECA's werk herinnerd, doch veel heeft die invloed niet meer te beteekenen; men kan *Joseph in Egypten* beschouwen als een afscheid van SENECA genomen.

Elders heb ik uiteengezet welke de redenen kunnen zijn geweest, waarom onze voorouders en VONDEL in het bijzonder het werk van den Latijnschen treurspeldichter zoo zeer hebben bewonderd.¹⁾ Ongetwijfeld heeft de bestudeering en vertolking van SENECA's tragedies een grootendeels gunstigen invloed geoeffend op de ontwikkeling van VONDEL'S kunst, zoolang de dichter nog niet sterk genoeg was om op eigen wieken te drijven. Maar ook, het feit *dat* VONDEL zich ontwikkelt en gestadig hooger klimt, blijkt almede hieruit dat hij zich na de kennismaking met de Grieken en sedert zijne vertaling van SOPHOCLES' *Electra* (1639) meer en meer van SENECA afwendt. In de opdracht van die vertaling zegt hij: „walgelijcke opgeblazenheid waer van Grieken en Latijnen hoe aelouder hoe vryer zijn, heeft hier nergens plaets”. Al noemt hij SENECA hier niet, wie zulk eene opmerking maakte omtrent eene Grieksche tragedie, kon toch bezwaarlijk blind zijn voor de „walgelycke opgeblazenheid” in SENECA's werken. Wij vinden na *Hippolytus* geene vertalingen van SENECA meer; voorbeelden van navolging worden steeds schaarscher, en dan nog is die navolging vaak twijfelachtig, of, waar zij dien naam verdient, onbeteekenend. Van SENECA's naam wordt niet dikwijls meer gerept, en zoo al, dan gewoonlijk in ongunstigen zin. Men mag wel aannemen dat VONDEL het eens is geweest met zijn hoogvereerden vriend VOSIUS, toen deze het overmatig gebruik van *sententiae* in SENECA's werk afkeurde en zeker zal hij het werk van VOSSIUS waarin deze afkeuring voorkomt, niet ongelezen hebben gelaten.²⁾ In zijne *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* (1650) lezen wij: „d' Alleroutste en beste Poëten zijn de natuurlijkste en eenvoudighste. De nakomelinghen, om hen voorby te rennen, vielen uit eerezucht of aen het snorcken en poffen, of vernissen en blancketten”. Dat VONDEL hier ook aan SENECA's treurspelen in vergelijking met die der Grieksche tragici heeft gedacht, wordt waarschijnlijk indien wij er op letten dat hij, achttien jaar later, in de „Opdraght” zijner vertaling van SOPHOCLES' *Trachiniae* een dergelijke vergelijking maakt: „Wie dit treurspel, in de weeghschaele van een bezadight oordeel, tegens den dollen ook Eteeschen Herkules van SENEKA naeukeurigh opweeght, zal wel bevroeden hoe de Latijnsche speelen van geleertheit gepropt zijn, maer boven hunne kracht gespannen staende, met luit roepen en stampen, de Grieken poogen

1) Vgl. mijn *Literatuur en Tooneel te Amsterdam in de 17de eeuw*, bl. 168—169.

2) Vgl. *Poeticarum Institutionum Libri Tres* (Amstelod. apud Lud. Elzev.) 1647, I, 58: „Cum numquam *γρίμμαι* sint condensandae etc. Hac in parte peccat interdum EURIPIDES: quem dum sententiarum copia vincere conatur SENECA, magis etiam delinquit.”

te verdooven, die ondertusschen hunne natuurlijke stem bewaeren, en, gelijk afgerechte musikanten, met kennisse begaeft, op de vereischte maet, de stem, naer den zin der woorden weeten te verheffen, en te laeten daelen, en hierom op den zangbergh den prijs by d' allerwijste keurmeesters behouden."

Keert VONDEL zich ook al niet geheel van SENECA af — immers nog in 1666 noemt hij hem met VIRGILIUS, OVIDIUS, HORATIUS en TERENTIUS onder de goede dichters¹⁾ — in datzelfde stuk roemt hij als groote tooneeldichters slechts SOPHOCLES en EURIPIDES en betitelt SENECA's treurspelen als: „in den afgangk der Roomsche tale by verscheide vernuften gedicht en op den naem van SENEKA den nakomelingen ter hant gekomen."

Anders dan met SENEKA's invloed ging het met dien van VIRGILIUS: vertoont de invloed van den Latijnschen treurspeldichter zich in eene dalende lijn — die van VIRGILIUS kan worden voorgesteld door eene lijn die gestadig rijst en, eenmaal op haar hoogtepunt gekomen, in haar vervolg steeds op die hoogte blijft. Van dat wij in de Opdracht van *Hierusalem Verwoest* verscheidene uit de *Eners* vertaalde verzen vinden en andere in de voorrede van *Palamedes*, zien wij voortdurend in VONDELS werken de bewijzen zijner bewondering van hem dien hij nog in de opdracht van een zijner laatste werken (*Zungchin*, 1667) „de goddelijke poëet" noemt²⁾. Toen VONDELS oogen eenmaal opengestaan waren voor de schoonheid der Virgiliaansche poëzie, kon hij er zijn blik niet meer van afwenden; VIRGILIUS laat hem niet meer los; VONDEL heeft behoefte het werk van den Latijnschen dichter steeds beter te leeren kennen, zich er in te verdiepen, het zich eigen te maken en te herscheppen door middel eener overzetting in zijne moedertaal. In *Gysbreght van Aemstel* had hij eene proef genomen met de vrije bewerking van het tweede boek der *Eners*; in 1646 verscheen de volledige proza-vertaling van VIRGILIUS' werken; veertien jaar later de berijming dier vertaling. VONDEL kon zich blijkbaar niet verzadigen aan die schoonheidsbron. VIRGILIUS is voor hem de dichter bij uitnemendheid; in de Opdracht zijner proza-vertaling aan KONSTANTIYN HUYGENS schrijft hij o. a.: „Tot nog toe heb ick des Dichters naem gezwegen: doch 't is onnoodigh hem met name te noemen, aengezien de naem van POEET dit allergeluckighste vernuft door een zekere uitnemenheit en hantvest toekomt en alleen eigen is; gelijck men by de Stadt genoeghaem Rome, de Hoofdstadt der weerelt, by den Vorst, het hooft des Rycks, AUGUSTUS plagh te verstaen."

Wat VONDEL in de poëzie van VIRGILIUS bewonderde, was: de rijkdom

1) In de Opdracht zijner vertolking *Ifigenie in Tauren*.

2) Zie de voorbeelden aangehaald in mijn opstel over de *Bronnen van Vondel's Werken*. (Jaargang XII van »Oud-Holland».)

van den inhoud, immers hij had „in zijnen eenigen Eneas, de wetenschap des burgerlijcken wandels en krijgshandels, ja den geheelen Ulysses (de *Odyssee*) en d'Ilias beknopter en volkomener dan Homeer begrepen”; verder de schoonheid der uitvoering: VIRGILIUS toch had hetgeen hij van HOMERUS ontleende „natuurlijcker en rijcker opgezet, de misslagen ontweken, 't ontleende gebetert, d' overvulligheid besnoeit, en 't oneffen geslepen. Zijn stijl verandert en schickt zich naer de zaeck, en valt nu rijp en statigh, dan koeler en langzamer, dan weeliger, dan vieriger wacker en heftigh, dan eenvoudigh en bloeiende en allerhande; zoo dat tien Atheensche redenaers, bloeiende tijdgenooten in eenen Maro te zamen gevonden worden en hy is t' effens Redenaer en Poet en alles.” Het is begrijpelijk dat VONDEL zoo zeer getroffen werd door de Virgiliaansche poezie die allerlei eigenschappen bezit welke aan de Nederlandsche poezie vóór VONDEL ontbraken: fijnheid, gevoel voor nuance en schakeering, inachtneming der juiste maat, geacheveerdheid van uitdrukking, volheid van klank. Bovenal bewonderde hij den Latijnschen dichter om eene eigenschap die hij „voeghelijckheit” noemt: „en gelijk hy in alle deughden overwonderbaer is, zoo, straelt in zijn werck boven al de hemelsche hoofdeught eenes gewijden Dichters de Voeghelijckheit uit, die nergens bezwijckt, wat persoon of gewaet hy aantrekt.” Misschien kunnen wij hetgeen VONDEL schijnt te verstaan onder *voeghelijckheit* het best weergeven door ons bastaardwoord *tact*: het fijne gevoel dat iemand steeds het meest gepaste doet kiezen.¹⁾

Kon VONDEL, met betrekking tot VIRGILIUS, DANTE nazeggen: „Tu se' lo mio maestro e il mio autore”, ook aan OVIDIUS had hij groote verplichtingen. Geen wonder dat de poëzie van dezen hem aantrok en dat hij die bewonderde; de hierboven genoemde eigenschappen der Virgiliaansche poëzie kenmerkten voor een deel ook de poëzie van OVIDIUS, die in fijnheid en kunstvaardigheid onder de Latijnsche dichters misschien het dichtst bij VIRGILIUS staat. Voorzoover de invloed van den eenen dichter op den anderen blijkt uit navolging van een bepaald deel zijner poëzie, vertoont zich de invloed van OVIDIUS vrij wat later dan die van VIRGILIUS. De eerste plaats in VONDEL'S werken die, voorzoover ik mij herinner, navolging van OVIDIUS vertoont, is in *Joseph in Dothan*; de schildering van het monster *Haet en Nijt* (vs. 434 vlgg.) is blijkbaar eene zelfstandige navolging van die der *Invidia* in Metam. II, 760—778. Na dien tijd vinden wij verscheidene

1) Men vindt het woord *voeghelijckheit* een paar maal o. a. in de vertaling der *Metamorphoses*, nl. III, 554: „Een hals gelyk ivoor, een voeghlykheit in wezen en aenschyn en gelaet”; in het origineel vinden wij daarvoor: „*decusque oris*” (III, 422, ed. Otto Korn); ook in IV, 418: „Daer zietze in kristalyn, wat voeghlyke staet of niet”; in het origineel (III, 312): „*Et, quid se deceat, spectatas consulit undas.*” Vgl. ook *Aenleidinge* (ed. Unger, 1648—51, bl. 142).

andere voorbeelden ¹⁾. In *Faëton* is een deel van het Tweede Boek der *Metamorphosen* gedramatiseerd, gelijk in *Gijsbreght van Aemstel* een deel van het Tweede Boek der *Enes*; doch overigens staan deze beide gevallen verre van gelijk; voor den *Gijsbreght van Aemstel* leverde de *Enes* hoofdzakelijk de lijst waarin VONDEL zijn eigen grootsch tafereel van het verleden plaatste, *Faëton* is slechts eene bewerking en uitbreiding van OVIDIUS' verhaal. Om zich OVIDIUS' poëzie eigen te maken, vertaalde VONDEL de *Tristia*, welke vertaling niet tot ons is gekomen; vóórdat hij zijne *Brieven der Heilige Maeghden* dichtte, had hij de *Heroides* volgens BRANDTS mededeeling „in prose vertaelt, om door dat middel den geestigen zwier van zulk Ovidiaansch briefschryven in 't hoofd te krygen, en in stichtelyker stoffe te vervormen.” ²⁾ Die laatste zinsnede over „stichtelyker stoffe”, hoewel van BRANDT afkomstig, zal ook wel VONDELS meening hebben uitgedrukt; lang niet alles in OVIDIUS' werken kan VONDEL behaagd hebben en wij vinden dan ook nergens vertaalde gedeelten of regels uit *Amores* of *Ars Amandi*, hij noemt die werken zelfs niet. ³⁾ Anders was het met de *Metamorphosen*. VONDELS bewondering van dat werk gold niet alleen de kunst van den dichter, maar ook en misschien evenzeer zijne rijke wetenschap en de heilzame strekking van zijn werk. In de *Opdracht aan Buisero* noemt hij het:

Een werkstuk, dat het oor geduurigh door schakeeren
Verquikt en onderhoud met heilzaam nut te leeren

en de eerste zin van zijne *Voorrede* luidt aldus: „De nutbaerheid der fabelen blykt in oude schriften der wyzen en werken der dichteren.” Wel noemt hij OVIDIUS „kunstryk en vol geest”, doch daarnaast blijkt overal in beide genoemde stukken hoeveel waarde hij hechtte ook aan den inhoud der *Metamorphosen*. Met instemming haalt hij aan het slot zijner *Voorrede* deze woorden van den Jezuïet PONTANUS aan: „Hier is een schatryke geleertheit, ongeloofbaere lieflykheit, hoedaenige men niet vinden zoude in ALCINOUS noch in HESPERUS dochteren hoven. Men vint 'er voorbeelden, die ten deele de heirbaen der deught aenwijzen, ten deele ons van ondeught afschrikken” en hij voegt er bij: „Horatius zegt: dat het oogmerk des dichters is nut te baeren of verheugen, en dit wordt beide in Nazo gevonden.”

SENECA, VIRGILIUS en OVIDIUS waren de drie Latijnsche schrijvers die den meesten invloed hebben gehad op VONDELS ontwikkeling. Niet zoo gewichtig maar daarom toch niet onbelangrijk voor de kennis van VONDELS werken, is de

1) Vgl. het artikel *Bronnen van Vondels Werken*.

2) T. a. p. bl. 62. Zie over VONDEL's vertaling *Oud-Holland* 1884, bl. 18 vlgg.

3) Behalve in *Het leven van P. Ovidius Nazo*; doch dat is eene vertaling.

Oud-Holland 1898.

invloed van HORATIUS geweest. Dat ook HORATIUS' werk indruk op VONDEL heeft gemaakt, blijkt wel uit het feit dat hij de Oden en de *Epistula ad Pisones*, gelijk hij zelf zegt „tot een eerlyck tijtverdrijf en oefeninge by wintersche avonden, in 't rijmeloos vertaelt” heeft. Wel heeft dat werk hem niet zoo sterk aangegrepen dat hij behoefte gevoelde deze werken in poëzie te vertolken, gelijk hij dat gedaan had met twee stukken van SENECA, den ganschen VIRGILIUS en de *Metamorphosen*, wel heeft hij slechts twee der oden in poëzie vertaald ¹⁾, maar toch heeft hij zijne indrukken van HORATIUS' lyriek samengevat en aan zijne bewondering lucht gegeven in dat wonderfraaie gedicht *De Roomsche Lier*, opgedragen aan DANIEL MOSTERT die hem met JOAN VECHTERSZ. behulpzaam was geweest bij de bewerking der proza-vertaling. Het zou mij niet verwonderen, indien de „oefening” waarvan VONDEL in de bovenstaande plaats spreekt, heeft moeten dienen vooral om hem van nut te zijn bij zijne bewerking der Psalmen waarmede hij waarschijnlijk reeds lang vóór 1657 bezig moet zijn geweest; immers, juist bij dat werk had hij de bewegelijkheid van geest, de lenigheid en vaardigheid noodig welke hij in HORATIUS bewonderde:

Soo menigh lied, soo veelerhande slag
Van stof, van wijsen.

De bewerking der Oden zou zich dan tot die der Psalmen min of meer verhouden als de vertaling der *Heroides* tot de *Brieven der Heilige Maeghden*, als die van SENECA's *Hippolytus* tot *Joseph in Egypten*.

Ook op de ontwikkeling van VONDELS begrippen over den aard en het wezen der poëzie, heeft de studie van HORATIUS' werken invloed gehad; de door HORATIUS in zijne *Ars Poetica* gegeven voorschriften hadden grootendeels ook voor VONDEL bindende kracht; VONDELS *Aenleidinge ter Nederduitsche Dichtkunste* vertoont hier en daar sporen van de lezing der *Epistula de Arte Poetica*.²⁾

Onder de overige Romeinsche schrijvers kunnen wij nog slechts een paar noemen, wier werk eenigen invloed heeft gehad op VONDELS ontwikkeling. LUCRETIUS' gedicht *de Rerum Natura* was door hem gelezen ³⁾; dat hij de zienswijze van dezen dichter aangaande de schepping der wereld bestreed in zijne

1) Carm. Lib. I, Od. XV (*Nereus Voorspellinge*) en Lib. IV, Od. II (*Aen Antonius Julius*).

2) Vgl. b. v. *Horatius Dichtkunst* (in VONDELS vertaling, ed. Unger 1652—1653) p. 195: „Die groote dingen voor heeft, is opgeblazen. Die al te veilig wil gaen, en voor onweder vreest, kruipt langs de aerde,” met *Aenleidinge* p. 139: „Om dan opgeblazenheit en kreupelheit te vermijden, zal men niet plat op d' aerde vallen en in het stof kruipen” etc.; H. D. p. 197: „Het is niet genoeg dat gedichten schoon zijn; laetze oock vriendelijk wezen” met *Aenl.* p. 138: „Vaerzen willen gaerne vriendelijk en zuiver zijn”; H. D. p. 203: „Zulck een weet voorwaer elck persoon naer behooren te doen preecken. Ick wil dat hy, die kunstelijck wil nabootsen, lette op het voorbeeld van leven en zeden, en daer van de tael ontleene” met *Aenl.* p. 142: „dat hy lette op den staet, eigenschap en gesteltnis van elcke personaedje en zaecke, en die elck naer heur natuur tittene”; H. D. p. 206: Men heeft onderzocht of men door natuur of door kunst een goet vaers dicht enz. met *Aenl.* p. 136 den aanvang van het stuk, o. a.: „Natuur baert den Dichter, de kunst voedt hem op.”

3) Vgl. het artikel *Bronnen van Vondels Werken VIII*.

Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst (I, 855 vlgg.) is begrijpelijk. BRANDT vermeldt nog dat VONDEL „verscheide boeken van LUCANUS en PAPINIUS STATIUS” in proza vertaalde; naar alle waarschijnlijkheid zullen dit boeken van LUCANUS’ *Pharsalia* en van STATIUS’ *Thebais* zijn geweest, door VONDEL ter vertaling gekozen omdat hij zich door die vertaling wilde voorbereiden tot het schrijven van zijn epos over CONSTANTIJN DEN GROOTE.¹⁾ Van LUCANUS heeft hij bovendien nog enkele regels vertaald.²⁾ Het werk van minnedichters als CATULLUS, TIBULLUS, PROPERTIUS heeft voor den zwaarmoedigen, kuischen VONDEL blijkbaar even weinig aantrekkelijks gehad als de blijspelen van PLAUTUS en TERENTIUS; hij heeft niets van hen vertaald, hunne namen worden zelden of nooit door hem genoemd.³⁾ Van MARTIALIS heeft hij een paar stukjes overgezet; doch over het algemeen zal hij het wel eens zijn geweest met hetgeen JEREMIAS DE DEKKER van dien Romeinschen dichter schreef:

Ons Holland heeft genoeg van wven Roomschen dreck
 Ick zweere met MUREET: ghy hebt een vuilen beck.

Eer zou men verwachten dat JUVENALIS den Nederlandschen hekeldichter zou hebben aangetrokken; doch ook van dezen heeft hij, naar het schijnt, slechts eenige verzen vertaald⁴⁾; misschien was de Romein hem te rauw.

Van de prozaschrijvers bewonderde hij TACITUS, zooals blijkt uit het fraaie bijschrift *Op een medaillie van Kornelis Tacitus*, waarin hij dezen roemt om zijn

Welsprekentheyt, gepropt
 Met wijsheyt, heerelijk en bondig en beknopt.

Van de overige prozaïsten vind ik weinig of geen melding gemaakt, al blijkt o.a. uit de *Bespiegelingen* wel, dat hij CICERO’s philosophische werken gelezen had.

Met de werken van kerkvaders als LACTANTIUS en anderen heeft VONDEL al vroeg kennis gemaakt; doch het is de vraag of men deze schrijvers, al schreven ze in het Latijn, Romeinsche schrijvers kan noemen; in allen gevalle bestudeerde VONDEL hen als Christelijke schrijvers en hebben zij op zijne ontwikkeling als kunstenaar weinig invloed gehad.

1) Ook BRANDT schijnt van die meening. Zie t. a. p. bl. 46.

2) VAN LENNEP’S VONDEL (ed. Unger) 1646—1647, bl. 260.

3) Wij vinden slechts een kort bijschrift: *Op de vertaeling van de gelyke Tweelingen ofte de Menechen van Plautus*.

4) VAN LENNEP’S VONDEL (ed. Unger) 1646—1647, 259—261.

III

Volgens BRANDT is VONDEL eerst eenigen tijd nadat *Palamedes* en de *Amsteldamsche Hecuba* waren uitgegeven, met de studie van het Grieksch begonnen.¹⁾ Die voorstelling laat zich echter bezwaarlijk rijmen met het feit dat het laatstgenoemde stuk reeds voorzien is van een Grieksch motto en dat wij onder het sonnet dat *Palamedes* voorafgaat een paar Grieksche verzen van THEOCRITUS vinden, terwijl in de *Voorrede* van dat stuk een vers van EURIPIDES en een Grieksch citaat van PHILOSTRATUS worden gevonden; ook EURIPIDES' treurspelen *Helena* en *Electra* worden hier vermeld, Al blijkt hieruit niet met volkomen zekerheid dat VONDEL die twee treurspelen toen reeds in het oorspronkelijk had gelezen, hij was er de man niet naar om te pronken met aanhalingen uit eene taal die hij niet verstond. Ik meen derhalve, dat wij BRANDT hier ons vertrouwen moeten weigeren en dat VONDEL reeds eenigen tijd vóór *Palamedes* met de studie van het Grieksch een aanvang heeft gemaakt.

Wat VONDEL in de Grieksche literatuur het sterkst moest aantrekken, waren de werken der tragici; immers, hijzelf „leefde in treurspel” zooals hij van zich heeft getuigd. Het zijn vooral EURIPIDES en SOPHOCLES geweest, wier werken hij genoot, bewonderde, vertaalde en navolgde.

EURIPIDES is de eerste over wien wij VONDEL zich hooren uiten; in het voorbericht van *Sofompaneas* (1635) wordt gesproken over „den wijzen EURIPIDES die in het harteroeren boven anderen uitsteekt.” SOPHOCLES is de eerste van wien hij eene tragedie vertaalde; „op het sterk aanmaanen van JOAN VICTORIJN” gelijk BRANDT zegt, bracht hij de *Electra* in het Nederlandsch over (1639). Sedert dien tijd gevoelt hij zich om strijd tot beide dichters getrokken. In de *Opdracht der Maeghden* spreekt hij met bewondering van EURIPIDES' *Hiketides* en SOPHOCLES' *Oedipus Coloneus*; in die van *Joseph in Egypten* vinden wij eenige vertaalde verzen uit EURIPIDES' *Hiptolytus*, een stuk dat hier gedeeltelijk door hem was nagevolgd. Blijkbaar heeft hij, eenmaal het Grieksch voldoende machtig, naar hartelust van de werken der beide groote treurspeldichters genoten. Dan komt een tijd waarin wij minder van hen hooren. De overgang tot het Katholicisme neemt VONDEL in beslag: hij dicht *Peter en Pauwels*, vertaalt de *Heroides* als voorbereiding voor de *Brieven der Heilige Maegden*, hij schrijft *Altaergeheimenissen* en *Maria Stuart*; de werkelijkheid doet hare rechten gelden: hij dicht *Leeuwendalers* en de *Inwijdinge van 't Stadhuis*; zijn geliefde bijbel trekt hem: *Salomon* en *Lucifer* ontstaan: de Latijnsche schrijvers, onder wier bekoring hij geraakt was, laten hem niet los:

1) Vgl. Leven van VONDEL, bl. 32—33.

de vertaling van VIRGILIUS' werken en die van HORATIUS' lierzangen zien het licht. Echter, al hooren wij VONDEL gedurende deze jaren (1640—1655) minder over de Grieksche tragici spreken, hun werk bleef ongetwijfeld invloed op den dichter oefenen; niet alleen doordat al de ontvangen indrukken langzamerhand verwerkt werden, maar ook schijnt hij zijne kennis van het Grieksche treurspel in dat tijdperk te hebben uitgebreid; ik zou dat tenminste opmaken uit hetgeen hij in het *Berecht vóór Salmoneus* geplaatst, opmerkt over de „natuurlijke dollen” die in het Grieksche en Latijnsche drama worden aangetroffen. In allen gevalle hooren wij hem in het *Berecht vóór Jephtha* (1659) weer spreken over EURIPIDES' volwrochte Fenisse”, terwijl in *Jephtha* zelf het een en ander uit EURIPIDES' *Iphigenia in Aulide* is nagevolgd. In de opdracht van *David in Ballingschap* wordt met instemming dit getuigenis omtrent de *Phoenissae* vermeld: „dat het een treurspel is, gepropt van hartstoghten, rijk van personaedjen en vol uitneemende spreucken”; in de opdracht van *David Herstelt* wordt een toestand uit datzelfde drama vermeld en daarvóór een uit EURIPIDES' *Electra*. In het *Berecht vóór Adam in Ballingschap* vinden wij de aanvangsverzen van EURIPIDES' *Medea* vertaald; twee jaar later verscheen eene vertaling van *Iphigenia in Tauris*. In 1660 had VONDEL eene vertaling van den *Oedipus Rex* het licht doen zien, in welker Opdracht hij zich vol bewondering toont voor dit werk van SOPHOCLES; in 1668 eindelijk gaf hij de vertalingen van EURIPIDES' *Phoenissae* en SOPHOCLES' *Trachiniae* uit. Waar VONDEL over EURIPIDES en SOPHOCLES in onderlinge vergelijking spreekt, aarzelt hij blijkbaar eene keus te doen; in aansluiting bij de „keurmeesters” zijner dagen, wil hij liefst elks' eigenaardig genie waardeeren. Zoo lezen wij in de Opdracht der vertaalde *Ifigenie in Tauren*:

„De keurmeesters der tooneelpoëzye strijden onderling of SOFOKLES of EURIPIDES den prijs in deze renbaene toekomst, en elx deught, van wederzijde overwogen en aen den toetssteen van hun oordeel getoetst, zoo staenze met onderscheit beide de kroon toe, SOFOKLES in onnavolghbaere hooghdravenheit van stijl en woorden, de statigheit des treurspels wonderbaer passende; EURIPIDES in het beweegen der hartstoghten en veele andere uitsteekentheden van geene mindere waerdye.” Misschien zweefden VONDEL, toen hy dit schreef, de woorden voor den geest waarin een zijner leidslieden op het pad der wetenschap, VOSSIUS, SOPHOCLES en EURIPIDES had gekenschetst: „quorum ille sublimior dictione, hic affectus magis ciet”¹⁾.

Doch al wist VONDEL de beide groote tragici gelijkelijk te waardeeren,

¹⁾ *De Imitatione*..... *Liber* p. 6. (Amst. 1647). In de *Poetic. Instit.* II, 75, lezen wij echter:

»Dictio EURIPIDIS interdum minus grandis; nec multo grandior comica. Aeschylus dictio semper aequè illustris, nec tamen perfecta. SOPHOCLES dictio, ut sublimis et splendida, ita etiam castigata.»

zijn hart trok hem, naar ik meen, nog meer tot EURIPIDES met wien zijn eigen lyrisch genie zich misschien nauwer verwant voelde.

Van AESCHYLUS is, gelijk de lezer reeds bemerkt kan hebben, in het geheel geen sprake. VONDEL heeft niets van AESCHYLUS vertaald, noch, voorzoover ik weet, nagevolgd; hij noemt zijn naam nergens. In dit gebrek aan waardeering van AESCHYLUS' genie stond VONDEL niet alleen; in de zeventiende eeuw stelden de meeste kenners te onzent AESCHYLUS vrij wat lager dan de beide tragici die na hem kwamen. VOSSIUS drukte, geloof ik, het algemeen oordeel uit, toen hij over AESCHYLUS sprekend zinnen schreef als deze: „AESCHYLI dictio semper aequae illustris, nec tamen perfecta”; ¹⁾ „omnino autem Graecos potius aemulabimur quam Latinos, atque e Graecis non tam AESCHYLUM quam SOPHOCLEM et EURIPIDEM”; ²⁾ met blijkbare instemming haalt hij dit oordeel van FABIVS (QUINTILIANUS?) over AESCHYLUS aan: „Sublimis et gravis et grandiloquus, saepe usque ad vitium, sed rudis in plerisque et incompositus.” ³⁾ DE GROOT citeert eenige verzen van AESCHYLUS' *Hiketides* in zijn beroemd werk *De jure belli ac pacis* ⁴⁾ en vermeldt datzelfde treurspel ook in de opdracht van zijn *Sofompaneas*; doch hij vertaalde van AESCHYLUS slechts enkele kleine fragmenten van overigens verloren tragediën, terwijl hij eene volledige overzetting in het Latijn gaf van EURIPIDES' *Phoenissae* en *Iphigenia in Tauris*.

Dat AESCHYLUS hier te lande gedurende de 17de eeuw zoo achtergesteld werd bij SOPHOCLES en EURIPIDES, moet verklaard worden zoowel uit den aard van zijn drama als uit dien zijner poëzie.

Bij al het verschil tusschen het Grieksche drama en het Nederlandsche, kan men toch in de wijze waarop het drama zich bij de Grieken en bij de Nederlanders ontwikkeld heeft, dit punt van overeenkomst opmerken: dat de overgang van het Aeschyleisch drama op dat van SOPHOCLES en EURIPIDES min of meer te vergeeijken is bij dien van het middeleeuwsch drama op dat der 17de eeuw. Een kenner der antieke tragedie, PATIN, zegt: „Après les ESCHYLE vinrent naturellement les SOPHOCLE, qui sans renoncer entièrement à l'effet poétique des agents surnaturels, rendirent aux actes de l'homme l'empire de l'action dramatique et remplacèrent l'antique ascendant de la fatalité par le ressort nouveau de la liberté morale”; en elders spreekt hij van: „le passage de la tragédie merveilleuse d'ESCHYLE à la tragédie mortelle — on nous pardonnera ce mot — que SOPHOCLE et EURIPIDE ont leguée aux modernes.” ⁵⁾

¹⁾ Poetie. Instit. II, 75.

²⁾ De Imitatione.... Liber (Amst. 1647) p. 6.

³⁾ De Poetis Graecis (Amst. J. BLAEU, 1654) p. 30.

⁴⁾ Vgl. PATIN, Etudes sur les Tragiques Grecs I, 168.

⁵⁾ T. a. p. p. 37, 369.

Bekleedt het drama van AESCHYLUS dus in den ontwikkelingsgang van het Grieksche drama ongeveer de plaats die het middeleeuwsch drama te onzent inneemt, dan laat het zich wel begrijpen dat de dramatici der zeventiende eeuw zich sterker getrokken voelden tot het drama van SOPHOCLES en EURIPIDES, dat reeds stond op een trap van ontwikkeling dien zij zelven nog met hunne drama's wenschten te bereiken.

Met de waardeering van AESCHYLUS' poëzie was het een soortgelijk geval. Wil men erkennen dat er tot op zekere hoogte onderscheid gemaakt kan worden tusschen *volkspoëzie* en *kunstpoëzie*, dat men onder zeker voorbehoud de dichters kan onderscheiden in *poëten* en *kunstenaars* — dan kan gezegd worden dat de poëzie van AESCHYLUS dichter staat bij de volkspoëzie dan bij de kunstpoëzie en dat hij zelf meer poëet dan kunstenaar is. Een groot deel onzer middeleeuwsche poëzie moet volkspoëzie heeten; toen de 17de eeuw aanving, begon zich al sterker en sterker het individuele element te ontwikkelen dat eene kunstpoëzie in het leven zou roepen naast of boven of in innig verband met de volkspoëzie. Schrijvers als HOOFT en VONDEL, steeds strevend naar de volmaking der Nederlandsche poëzie, moesten zich bij het zoeken naar meesters die zij konden volgen, aangetrokken voelen allereerst door dezulken wier poëzie in ruime mate de eigenschappen vertoonde, welke de Nederlandsche poëzie vóór de 17de eeuw over het algemeen miste: regelmaat, harmonie, technische volmaaktheid, fijnheid. Het is derhalve niet te verwonderen dat zij aan SOPHOCLES en EURIPIDES de voorkeur gaven boven AESCHYLUS, wiens poëzie zich niet in de eerste plaats door bovengenoemde eigenschappen onderscheidt.

De redenen waarom men AESCHYLUS gedurende de 17de eeuw niet zoo hoog waardeerde als thans, waren grootendeels dezelfde als die waarom velen toentertijd HOMERUS lager stelden dan wij nu.

Ook voor HOMERUS gevoelde VONDEL weinig. Dat blijkt zoowel uit hetgeen hij in zijne werken over hem zegt, als uit hetgeen hij niet zegt. Moest men afgaan alleen op den lof dien hij HOMERUS hier en daar toezwaait, dan zou men een oogenblik kunnen meenen, dat VONDEL HOMERUS inderdaad heeft bewonderd en de schoonheid van zijn werk gevoeld en beseft; gaat men die lofspraken eens overwegen en toetst men VONDELS woorden in dezen aan zijne daden, dan laat men die meening varen. Het is waar dat VONDEL in de Opdracht van *Ifigenie in Tauren* geschreven heeft: „Onder onsterfelijke heldendichters draven HOMEER en VIRGILIUS, d'een bij de Grieken, d'ander bij de Latijnen, gelijk vorsten vooruit, en zonder wedergade”; waar ook, dat hij een lofdicht heeft geschreven bij de „doorluchtige afbeeldinge van HOMERUS door schilder JOAN DEN EZEL.” Doch indien men dat lofdicht aandachtig leest, zal men daarin bezwaarlijk den toon van *gevoelde* bewondering kunnen hooren; HOMERUS wordt hier wel genoemd:

„.... een wonder uit de wolcken elck verscheenen. // Bekranst met lauwer en bewieroockt op 't altaer,” wel wordt gesproken van „'s mans opgespanne en aldoor dringende gedachten”, maar daartegenover staat deze verdachte uitdrukking: „Dit's de man *van kenners aengebeden*” (VONDEL rekent zich zelve daartoe, naar 't schijnt, niet). Verdacht is eveneens de plaatsing van HOMERUS onder de.... wijsgeeren, gelijk wij die vinden in *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst* (IV, 1119):

HOMER, PYTHAGORAS, EMPEDOKLES, SOKRATEN
En ARISTOTELES en PLATO zelf verlaten
Athene, PALLAS burgh, om binnen Zonnestadt
Te leeren wat de naelt al wijsheit draecht en vat
In duist're tekenen om Griecken die t'ontdecken.

en bij die beschouwing past wel deze plaats uit de voorrede der vertaalde *Herschepinge*: „De Grieken, waeronder HEZIODUS en HOMERUS, die verreziende blindeman, vaders der fabelen genoemd worden, haelden *deze heimelyke wyze van onderwyzen* over zee uit Egipte.”

Indien men al VONDELS lofspraken op HOMERUS voor goede munt wil aannemen en ongeneigd is in de bovenaangehaalde plaatsen redenen te erkennen om aan de geldigheid dier munt te twijfelen, hoe verklaart men dan het verschil tusschen VONDELS woorden en VONDELS daden in dezen? Indien hij dan HOMERUS zoo zeer heeft bewonderd, waarom noemt hij dan zijn naam zoo zelden, waarom heeft hij dan geen regel van hem aangehaald, geen boek, geen vers zelfs, van hem vertaald; waarom hem, voorzoover ik weet, nergens nagevolgd?

Naar mijne meening kan deze tegenstrijdigheid slechts verklaard worden door aan te nemen, dat VONDEL HOMERUS prees alleen omdat hij, in dien tijd van gezag ook op het gebied der kunst, niet durfde twijfelen aan hetgeen door zoovele kunstrechters van vroegeren tijd, inzonderheid door de Romeinsche schrijvers, van HOMERUS was getuigd. Doch de schim van HOMERUS had tot VONDEL met diens eigen woorden uit *Roskam* kunnen zeggen: „uw hart is verr', ghy naeckt me met de lippen.”

In de Voorrede zijner proza-vertaling van VIRGILIUS heeft VONDEL den strijd behandeld tusschen de bewonderaars van VIRGILIUS en HOMERUS over de vraag: wie grooter dichter verdient te heeten; hij heeft, gelijk hij zelf zegt: »d'onderling strijdende yveraars voor HOMEER en MARO tegens elckandere gekant en opgezet.” O. a. vinden wij daar deze vergelijking ontleend aan een verdediging van VIRGILIUS: „dat hy (HOMERUS) het by den goddelijcken MARO niet meer dan een wijfke van gemeenen slagh by een joffer mag halen”;¹⁾ en „dat hy de straetdeuntjes die om

¹⁾ Was het niet SCALIGER die zoo oordeelde? In de inaugureele redevoering van Dr. H. J. POLAK „Over de Aesthet. Waardeering der Grieksche Letteren voorheen en thans” (p. 29) vind ik tenminste eene bijna gelijkkluidende uitdrukking van SCALIGER vermeld.

mostert liepen, slechts op andere voeten zette, aeneen schakelde en eenen anderen zwier gaf."

Duidelijk blijkt uit deze vergelijking, dat SCALIGER of wie anders haar maakt moge hebben, tusschen de poëzie van HOMERUS en die van VIRGILIUS een onderscheid maakt, dat wij trachten aan te duiden door van *volkspoëzie* en *kunspoëzie* te spreken. Voor de *volkspoëzie* van vroegere tijden nu had men in de zeventiende eeuw over het algemeen nog weinig zin en gevoel: men was nog niet ruim genoeg van blik om de schoonheid van volkspoëzie en kunspoëzie beide te waardeeren. Eerst toen in de 18de eeuw het volk meer en meer op den voorgrond trad, ook in de literatuur, toen de zin voor volkspoëzie zich meer en meer ging openbaren in en versterkt werd door de hernieuwde belangstelling in overblijfsels der vroegere volkspoëzie als PERCY'S *Reliques of Ancient English Poetry* en namaak als die van CHATTERTON en MACPHERSON; toen HERDER in Duitschland den zin voor volkspoëzie wist op te wekken en de Duitschers hun Nibelungen-lied weer voor den dag haalden en gingen lezen — toen eerst waren de tijden rijp voor eene hernieuwde waardeering van ILIAS en ODYSSEE, gelijk zij zich op krachtige wijze openbaarde in WOLFF'S *Prolegomena ad Homerum*. VONDEL moge in zijne hierboven vermelde Voorrede beweren dat hij de verdiensten van HOMERUS en VIRGILIUS heeft uiteengezet „op dat door tegenstelling en vergelijckinge van beide, deze beide Helden te heerlijcker uitmunten" en besluiten met de woorden: HOMEER behoude zijn verdiende eere en VIRGILIUS de zijne" — uit zijne daden blijkt ten duidelijkste dat hij voor zich VIRGILIUS veel hooger stelde dan HOMERUS, al wilde hij dat zich zelven niet bekennen.

Van den invloed der overige Grieksche schrijvers valt slechts weinig te vermelden. Dat de theorieën van ARISTOTELES invloed hebben gehad op VONDEL'S begrippen van kunst, blijkt uit meer dan eene voorrede of opdracht zijner drama's, o.a. uit de Opdracht van *Maria Stuart* en die van *Leeuwendalers*. Dat de Grieksche filosofie, met name die van PLATO, hem niet onbekend was, blijkt o.a. uit de *Bespiegelingen van Godt en Godtsdienst*; ¹⁾ verder vinden wij nog een kort gedicht op de beeltenissen van PLATO en ARISTOTELES, ²⁾ doch er valt uit dat stukje weinig op te maken: wanneer VONDEL PLATO roemt als

Zoo goddelick, dat zelf JUPIJN
Gestegen uit de goude zaal,
Zijn wijsheit zelf in PLATOOS taal
Zou leeren de d'eerste schoolmeestres

1) Zie b.v. *Bespiegelingen* III, 1259 vlgg.

2) VAN LENNEP'S Vondel (ed. Unger) 1642—1645, bl. 163:
Oud-Holland 1898.

dan hebben wij die regels slechts als een der vele staaltjes van overdreven loftuiting te beschouwen. In de Opdracht van *Koning David Herstelt* wordt een geschrift van PLUTARCHUS over de liefde van ouders tot kinderen vermeld in deze woorden : „Het luste PLUTARCHUS, de doorzichtige zedekenner en uitneemende zedevormer, beknopt deze stof te handelen.” Over de aanhaling van THEOCRITUS sprak ik reeds. Daarmede hebben wij het voornaamste genoemd. ARISTOPHANES' naam wordt evenmin vermeld als die van PLAUTUS en TERENTIUS; van de geschiedschrijvers en redenaars vond ik in VONDELS werken geene sporen. Het ontbreken van den naam eens schrijvers bewijst natuurlijk op zich zelfgeenszins dat VONDEL de werken van dien schrijver niet gekend heeft, doch wij moeten in dat geval de vraag omtrent den invloed van dien schrijver in het midden laten.

 IV.

VONDELS bewondering van de Oudheid was niet onvoorwaardelijk noch zoo sterk dat zij in zijn hart de eerste plaats innam. De keus der door hem vertaalde werken en de wijze waarop hij ze vertaalde, het vermijden van zulke werken die hij onzedelijk moest achten, het bestrijden van een schrijver als LUCRETIUS toonen wel dat zijne oogen niet verblind waren door den glans der klassieke kunst. Op meer dan een plaats in zijne werken verklaart hij met nadruk, dat Heidendom en Oudheid moeten wijken waar Christendom of Bijbel verschijnt. Reeds in zijn vroegste stuk, bovengemeld *Bruylofts Reffereyn* lezen wij (vs. 15—16):

Geenszins en laet in sangh HYMENAEUS zijn verhooght
Noch THALASSUS geclangh, maer Gode lofs voortbringhen.

In een kort bijschrift *Op de Christelijcke Sinne-beelden van ... Zacharias Heyns* van het jaar 1625 vindt men deze regels:

Gheen beelden die 't gemoed aanprickelen tot min
En 't Godloos Outer voên van VENUS de Goddin,
Maer ons gedachtenis van d' ydelheyt ontwarren
En voeren onse Gheest verr' boven alle starren.

In de *Koningklycke Harp* (1640) heet het van DAVID :

De zangerige mond is altijd vol
Van JAKOBS harder, geen verzierde APOL.

en in de Opdracht van *Joseph in Dothan* van datzelfde jaar schrijft VONDEL dat

de „heilige geschiedenissen” altijd de voorkeur verdienen als stof voor een drama boven „eenige Heidensche verzieringe”. Een gedicht van het jaar 1651 vangt aan:

Geen blinde APOLLO stell' mijn snaer
En cyter, maer Apollinaer.

en verderop lezen wij:

Men zoeck geen stoffen van ENEAS
Zoo lang ons KAREL en ANDREAS
Aen rymstof helpen met hun' staf.¹⁾

De „oude en bemaemde hantvest der Poëzye”, door HORATIUS uitgedrukt in zijn *Ars Poëtica* („pictoribus atque poetis” etc.) geldt volgens VONDEL niet voor „heilige stof.”¹⁾ Hij schrijft zijn *Joannes de Boetgezant* (1662) onder aanroeping der engelenkoren en verklaart met nadruk:

Ick ken geen zangbergh dan het hemelsch paradijs
.
Dat is mijn paerdebron, mijn bosch en waterval.

Echter zijn VONDELS daden ook hier niet geheel in overeenstemming met zijne woorden: wij zagen reeds, dat hij nog op het eind zijner dichterlijke loopbaan vertalingen in het licht gaf van de *Phoenissae*, de *Trachiniae* en de *Metamorphoses*.

Ook in VONDEL zien wij dien strijd tusschen Heidendom en Christendom, welken de Renaissance op nieuw had aangebonden.

Dat de Oudheid een sterken invloed ten goede heeft gehad op VONDELS ontwikkeling als kunstenaar, kan mijns inziens bezwaarlijk ontkend worden. Zonder de klassieke schrijvers ware hij nooit geworden die hij is. Dat hij hier en daar, waar de echte bezieling ontbrak, zijne toevlucht heeft genomen tot mythologische en andere klassieke opsiersels, mag niet ten nadeele van den invloed der klassieken worden aangevoerd: zulke gedichten zouden zwak zijn geworden, ook al had er nooit eene klassieke literatuur bestaan.

1) Bisschoppelycke Staetsi der E. Heeren KAROLUS en ANDREAS, gewyt tot Bisschoppen van Brugge en Roermont.

2) *Berecht vóór Lucifer.*

DE ONZE LIEVE VROUWE- OF GROOTE KERK
TE DORDRECHT.

DOOR

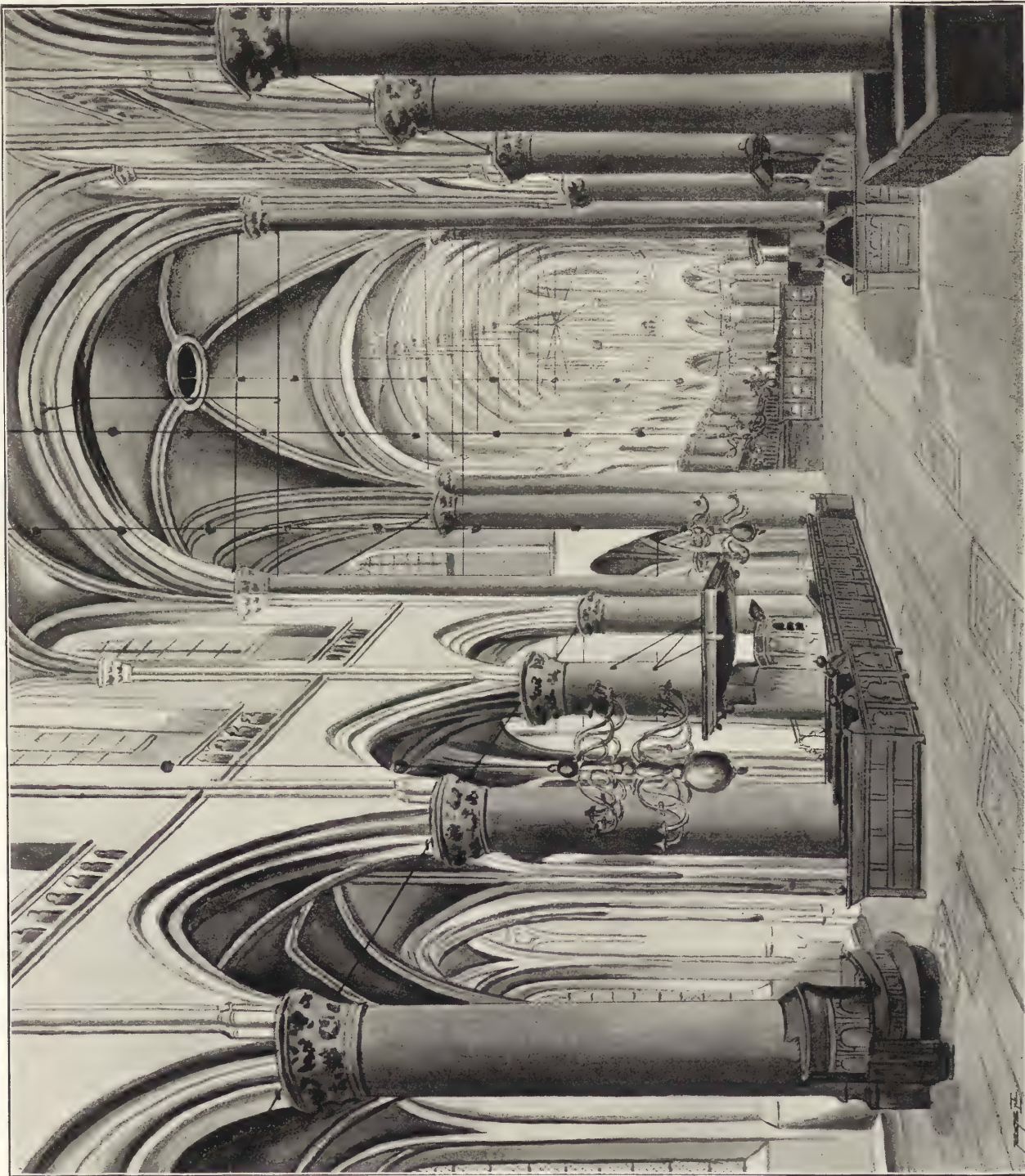
MR. J. C. OVERVOORDE.

ANNEER men per boot of spoor de oude Merwedestad nadert en de stad zich het eerst in sierlijke lijn ontplooit, treft het machtig silhouet van de oude hoofdkerk, reeds mijlen ver het landschap domineerend en het oog boeiend in kracht van lijn en kleur.

Aan den voet, haast omspoeld door den breeden stroom en van twee zijden begrensd door Dordrecht's schilderachtige havens, rijst de kerk statig boven het gewirwar van daken en groen. Een wijding van rust en kracht uit een tijd, toen geen verschillen de godsdienstigen in tal van groepjes scheidden en gansch een volk een kunstwerk stichtte en de machtigen gewelven met zijn lofzang vulde.

Hoewel sinds eeuwen in de onderdeelen verknoeid, bedorven en mismaakt door onkundige hand, behield het geheel nog die imponeerende kracht, die de uiting is van elk waar kunstwerk, en wist het steeds bezielend te werken op het scheppend genie van onze grootste kunstenaars. Hoe schoon moet niet de aanblik geweest zijn, toen de kerk nog prijkte in volle pracht, toen de bezie-

GEZICHT IN DE O. L. V. OF GROOTE KERK TE DORDRECHT 17de EEUW.

lende gedachte van den bouwmeester nog sprak tot den verwanten geest van den tijdgenoot!

Voor dat ik thans overga tot de beschrijving van de kerk in den tegenwoordigen toestand, een kort woord over hare geschiedenis.

Over de stichting ontbreken nauwkeurige gegevens. Ik wil mij hier dus slechts bepalen tot eene korte vermelding van de belangrijkste lezingen.¹⁾

Sommigen, waaronder AUG. WICHMANS in *Brabantia Mariana tripartita*, Antwerpen 1562 (blz. 219), noemen als de stichtster de H. Sura, die omstreeks 1320 gestorven is, in overeenstemming met de uitvoerige beschrijving in de kroniek van MOLANUS. Gewoonlijk brengt men echter, en met meer recht, de stichting tot de 11de eeuw terug.

Het eerst wordt eene kerk te Dordrecht vermeld in het bekende charter van 2 Mei 1064, het oudste stuk in VAN DE WALL's meesterwerk, waarin gesproken wordt van „Thuredrecht cum capella noviter constructa.” Het is thans niet meer met zekerheid uit te maken of hiermede kan bedoeld zijn op de Groote kerk, de Nieuwe kerk of eenige oude kapel, en ik wil den lezer niet vermoeien met den hierover gevoerden strijd, te minder daar de „capella” kan gestaan hebben ter plaatse, waar later de parochiekerk verrees, doch in geen geval identiek was met de latere kerk zelve.²⁾

Eenige zeer welkome gegevens over de stichting werden ons bewaard in een kroniekje van PIETER MICHIELSZ, kapelaan van de Groote kerk († 1228), hetwelk echter slechts in eene vertaling tot ons kwam in de Kroniek van VAN SOMEREN, in handschrift aanwezig op het Gemeentearchief. Daar VAN SOMEREN zelf mededeelt, dat het door hem geraadpleegde oude kroniekje toen reeds bijna onleesbaar was en wij de vertaling niet meer met het origineel kunnen vergelijken, is een omzichtig gebruik zeker aan te bevelen.

Volgens deze kroniek was de bouwmeester PIETER DE GROOT, wiens kleindochter geboren werd in 1081, en stierf de 8ste pastoor der kerk in 1174. Het stichtingsjaar zoude dus vallen in de 2de helft der 11de eeuw.

Eerst werd slechts het schip met den toren gebouwd, in 1168 en 1170 werden twee klokken in den toren gehangen en in 1174 werd met Luiksche arbeiders en Luikschen steen het nieuwe koor begonnen, dat in 1182 werd gedicht, waarna het volgend jaar het groot altaar werd verplaatst.

¹⁾ Zie SCHOTEL, Een keizerlijk, stadhouderlijk en koninklijk bezoek aan de O. L. V. Kerk (1859).

²⁾ Het jaartal 1064 werd o. a. als stichtingsjaar aangenomen door den eerw. SPOORMAN, in zijn artikel in de Bijdr. van het Bisdom Haarlem.

Het O. L. V. koor aan de noordzijde der kerk kwam eerst in 1284 gereed, gelijk bevestigd wordt door de nog aanwezige stadsrekeningen, uitgegeven door Mr. CH. M. DOZY.

Van elders blijkt, dat het patronaatsrecht der kerk in 1203 door graaf DIRK VII aan den abt VAN STROMBERG werd geschonken en dat in 1207 door graaf WILLEM I een altaar werd gesticht in de Lodewijks- of gravenkapel (later Munterskapel). Na de stichting van het kapittel in 1366 werd de parochiekerk tot collegiaalkerk verheven.

Het bestaan van de kerk is dus waarschijnlijk vóór 1100 en zeker vóór 1200, doch hiermede is nog niet bewezen, dat de kerk reeds toen dezelfde afmetingen had als thans. Dit laatste is zelfs niet waarschijnlijk te achten.

Een ernstig onheil, de groote brand van 1457, die een groot deel der kerk vernielde, maakte een herbouw noodzakelijk, doch het is niet waarschijnlijk dat toen groote uitbreiding aan de kerk werd gegeven. Met de kerk toch verbrandde een groot deel van de stad en de daardoor ontstane druk werd nog verzwaaard door een hevige pestepidemie, die in het volgend jaar de stad teisterde. In zulke tijden ontbraken en geld en krachten voor groote uitbreiding en zelfs de herbouw kon slechts met de grootste inspanning geschieden. Ook wordt in de uit dien tijd reeds vrij uitvoerige bronnen hiervan geen gewag gemaakt.

De vergrooting der kerk valt waarschijnlijk vóór het ongeluksjaar 1457, doch directe bewijzen hiervoor ontbreken. Alleen vond ik vermeld, dat den 1^{en} Maart 1387 AERND KEYZER tot „maetse” (metselaar) van de stad en van de kerk werd aangesteld, waarvoor hij van de stad boven de gage van „haren andren wercluden” slechts 1 ₤ groot genoot en van de kerk 1 ₤ en jaarlijks een „roc”.¹⁾ Uit deze geringe bezoldiging meen ik te mogen afleiden, dat in dien tijd althans geene belangrijke werkzaamheden werden voorbereid. Toch is eene vergrooting vóór 1457 waarschijnlijk, al was de kerk in 1366 reeds zoo groot, dat deze bediend kon worden door 4 pastoors, elk met een kapelaan.

Een indirect bewijs voor eene belangrijke verbouwing leveren de door de stad opgelegde steenboeten, waarvan een gedeelte aan de kerken en godshuizen werd toegewezen. Terwijl dit deel in andere jaren slechts enkele duizendtallen bedraagt, stijgt het tot het belangrijk bedrag van 258.000 steenen in 1411 en van 190.000 in 1412, terwijl juist uit deze jaren een tweetal bepalingen zijn bevaard, waarbij onder bedreiging met gijzeling in den Puttoxtoren wordt aangedrongen op tijdige betaling der aan de kerk verschuldigde steenboeten en van hetgeen

1) Oudste Klepboek fol. 4 vs.

der kerken" is „toegeseit tot horen tymeringe", Dit zeker niet toevallig samentreffen van het groot aantal aan de kerk toegewezen steenen en het vermelden der vrijwillige toezeggingen voor de timmering maken het niet onwaarschijnlijk dat in deze jaren eene belangrijke uitbouw heeft plaats gehad.

Iets dergelijks valt een tiental jaren later te constateeren voor het O. L. V. koor, waarvan het beheer bij de O. L. V. broederschap berustte. Hiervoor werden in 1422 119.000 steenen en in 1423 weder 50.000 toegewezen, terwijl in andere jaren, — behalve in 1430, waarin ook 60.000 steenen vermeld worden, — gewoonlijk niet meer dan 5000 steenen werd toegekend. Ook hier vinden wij juist in de jaren 1422 en 1423 hierbij een „te tymmeren," vermeld. In de jaren tusschen 1428 en 1457 is eene vergrooting niet waarschijnlijk, daar de kerkelijke fondsen toen te zeer geleden hadden van den Sint Elisabethsvloed, die de kerk beroofde van belangrijke inkomsteu uit hare groote bezittingen in de Groote Waard.

Waarin de verbouwing van 1411 en 1422 bestaan heeft is thans niet meer aan te geven; niet onmogelijk is dat men de zijmuren heeft achteruit gebracht en hierdoor de kerk verbreed, gelijk volgens den heer C. H. PETERS o. a. voor een der Groningsche kerken werd aangetoond. Hierop toch schijnt te wijzen het feit, dat voor verschillende altaren, waarvan door VAN SOMEREN de stichting reeds in de 14de eeuw wordt vermeld, de stichting der kapellen, waarin zij later geplaatst waren door M. BALEN eerst in het eind der 15de eeuw wordt geplaatst.

Zeer uitvoerig zijn de gegevens over den geweldigen brand van 1457. Gedurende Sint Pieters en Paulusnacht, dat is van 28 op 29 Juni, brak ten huize van JAN DANCKAERTS in de kleine Spuistraat een brand uit, die zoo hevig om zich greep, dat het geheele stadskwartier tusschen de Vischbrug en het Bagijnhof en de Vuilpoort een prooi der vlammen werd, waarbij ook de Groote kerk geheel uitbrandde. Volgens eene verklaring uit 1459, geciteerd bij BEAUMONT DE NOORTVELDE: „penitus est consumpta igne ecclesia nostra collegiata cum turri" en volgens de „Historie van het Heilig Hout tot Dordrecht" (in handschrift aanwezig op het Gemeente-archief) „verbrandde al wat in die Groote Kerck was uytgenomen steen ende yser. — Ende alle gout, silver, coper, lood, clocken ende schellen die smolten, ende die voet ende al datgeen, daer dat heylige hout in besloten was, verbrande of smelte." Alleen het H. Hout bleef op miraculeuse wijze behouden, ter herinnering waaraan den 30 Juni 1458 de processie van het H. Hout werd ingesteld.

Zeer ernstig was de schade aan en bij de kerk; verschillende belendende gebouwen waren tot den grond toe afgebrand, zoodat de erven bij het kerkhof konden getrokken worden. Het kapittelhuis werd mede verwoest; ja zelfs de kist met de eigendomsbewijzen van het kapittel verbrandde, hetgeen een speciaal schepenbesluit uitlokte, waarbij aan het kapittel de gelegenheid gegeven werd om zijn oude rechten in afwijking van het gewone recht zonder titels te handhaven.

Van heinde en verre kwamen de rappe handen om het verbrande stads-gedeelte weder op te bouwen. De Dordtsche krachten schoten tekort en men zag zich genoodzaakt de gildemonopolies van de metselaars, timmerlieden en dekkers tijdelijk buiten werking te stellen. Van de vreemde werklieden werd echter eene kleine bijdrage geëischt voor de verbrande altaren der gilden, waarvan alleen zij vrijgesteld werden, die voor de kerk, de stad of de godshuizen werkten. Ook de schorsing van het monopolie der smeden werd ernstig overwogen, doch dit gilde wist dit te voorkomen door tijdelijk eene belangrijke reductie op de prijzen toe te staan.

De kerk miste de fondsen voor den herbouw, doch hierin werd zooveel mogelijk voorzien door een raadsbesluit, genomen terstond na den brand, waarbij eene collecte voor wekelijksche bijdragen werd uitgeschreven, te houden door de „goede luede” van de stad met het kapittel en de kerkmeesters van de Groote kerk, „die so deerlic verbarnt ende geschent is.” Eene dergelijke collecte geschiedde ook in 1461 om de gelden bijeen te krijgen voor het gieten der klokken. De stad zelf ondersteunde het werk door het toekennen van een groot aandeel in de steenboeten en het speciaal toewijzen hiervoor van de boeten op bepaalde overtredingen; — zelfs nog in 1464 werd door de stad aan de kerkmeesters steun bij de inning en desnoods schadeloosstelling toegezegd. Toch kwam het geld moeilijk bijeen, zoodat men zelfs er aan dacht het geestelijk goed hiervoor aan te spreken.

De kerkbouw duurde tot 1471. In 1461 werd het eerst de waakklok weder van de kerk geluid en kon men beginnen met het gieten der groote klokken. In 1463 werd het O. L. V. koor geplaveid, in het volgend jaar werd begonnen met den herbouw der altaren en in 1472 werden o. a. de nieuwe altaren van het St. Ponciaansgilde en van het St^e. Annagilde gewijd. Reeds vroeger schijnt er eenigen dienst in de kerk te zijn verricht, althans in 1458 stelde het kapittel nieuwe statuten voor zijne leden vast, daar de onderlinge band door de tijdelijke staking van dienst te zeer was verslapt en uit het begin van het jaar 1469 is een keur op de stoelen en banken in de kerk bewaard.

Uit verschillende gegevens blijkt, dat kerk en toren van binnen geheel

waren uitgebrand, dat de altaren werden vernietigd en dat de muren belangrijk schade leden.

De tegenwoordige kerk mag dus gerust worden gerekend te dateeren uit de jaren 1457—1471, al is het zeer waarschijnlijk, dat men bij den herbouw gebruik gemaakt heeft van een deel der meer dan een meter dikke oude muren. Het is thans, na de talrijke bijmetselingen van ingewaterde en gescheurde muurvlakken en de bepleistering van binnen, zonder speciaal onderzoek moeielijk uit te maken welke brokstukken nog van vóór den brand dagteekenen, temeer daar bij den herbouw gebruik gemaakt is van een deel der oude materialen. Ik vestig hier alleen de aandacht op de merken in den buitenmuur van het O. L. V. koor, de rijen bandwerk in den sluitmuur van het noorder transept en vooral op het zeer interessante mozaïek van verglaasden steen in het onderste gedeelte van den toren. Dit eigenaardig metselwerk, tot ongeveer aan de geboorte van den spitsboog van het groote raam, toont groote overeenkomst met de figuren in de muren van het huis de Merwede, welke veelal omstreeks het jaar 1200 gesteld worden.¹⁾ De ingang onder den toren is de eenige plaats, waar aan de kerk nog een rondboog wordt aangetroffen.

Uit den tijd na den brand tot het einde der 16de eeuw ontbreken nageenog alle gegevens over de kerk, doch te meer blijkt hoe de toenemende welvaart der bevolking ook de kerk ten goede kwam door haar te sieren met heerlijke altaren, met schilderijen, beelden, vazen en prachtige en kostbare sieraden, die haar roem vestigden in wijden kring. Uitvoerig vindt men hierover gesproken door Dr. G. D. J. SCHOTEL in: *Een keizerlijk, stadhouderlijk en koninklijk bezoek aan de O. L. V. Kerk te Dordrecht*. (1859).

Deze pronk verdween echter na 1572, toen het uiterlijk zoo gloedvolle en kunstlievende Katholicisme verdrongen werd door het ernstige, prachtschuwend Calvinisme. Menig heerlijk kunstwerk ging toen voor goed verloren en hiermede het gevoel voor gothieke kunst, zoodat wij na dien tijd, voor het gebouw althans, haast alleen kunnen wijzen op verminkingen door onkunde en gebrek aan gevoel voor de lijnharmonie van het geheel. Eén kunstvolle uiting van vóór de hervorming bleef echter gespaard: de eenig mooie koorbanken, kort te voren in de jaren 1538—1542 door het kunstenaarsgenie van JAN TERWEN getooverd

1) Over den tijd, waarop in Nederland het eerst baksteen gebezigd werd, zie men den belangrijken strijd tusschen Prof. P. J. BLOK, die op grond der oorkonden het gebruik vóór 1200 bestreed, en de Rijksarchitect C. H. PETERS, die dit aannam op grond der monumenten zelf: Hof van Egmond, (9de eeuw), Kasteel van Brederode (10de eeuw), Stadsmuur te Utrecht, (971) enz.. *Gron. Volksalmanak* 1891—1894.

uit het ruwe hout. Dit heerlijk kunstwerk bleef echter niet bewaard door de zorgzame behandeling, doch trots de algemeene verwaarloozing. Reeds in den katholieken tijd was het door baldadigen geschonden en in 1609 bleek het dringend noodig de banken schoon te maken, daar zij geheel verwaarloosd waren, hetgeen, en terecht „door alle vremde passanten wiert misprezen.” Ook later werden de banken geheel verwaarloosd, totdat zij in de laatste decenniën zeer gelukkig zijn gerestaureerd onder leiding van den heer H. W. VETH, architect der kerk.

Na de hervorming bewijzen de rijke giften voor avondmaalstel en koorhek en de enorme bijdragen, voor de herstellingen opgebracht, voldoende de offervardigheid der gemeente¹⁾, doch maar al te zeer blijkt, dat de grootsche gedachte van den bouwmeester niet meer sprak tot het hart van hen, aan wien na hem de zorg voor de kerk was toevertrouwd.

Aan de debetzijde valt dan ook slechts te wijzen op eenige losse onderdeelen, dikwijls in geen of slechts verwijderd verband met het geheel, doch van op zich zelf zoo smaakvolle constructie, dat zij niet nalaten onze bewondering te wekken. Hiertoe behooren het orgel, het koorhek en de preekstoel. Het orgel werd in 1671 in dienst gesteld en kostte, volgens Dr. SCHOTEL, f 12,351. Het koperen koorhek dateert van 1743 en werd bekostigd uit het legaat van DIODATI. Het werd gegoten door ADRIANUS CRANS te 's Gravenhage volgens den mal van DIRCK DYCKERHOF (volgens SCHOTEL van M. KALRAET). Het hek vereischte 11,611 gulden en 4 stuiver, het steenen onderstuk 5,000 gulden. Het fraaie hek kwam in de plaats van een houten hek van 52 pilaartjes en engelenfiguren, in 1691 voor 128 pond geleverd door den beeldhouwer JACOB NOORMANS. Dit oude hek met den ouden preekstoel vindt men nog afgebeeld op eene oude teekening van de kerk, waarvan eene reproductie bij deze verhandeling is gevoegd. De zwarte hekjes, nu nog aanwezig ter afsluiting van de paden terzijde van het koor, werden in 1798 geplaatst. De beroemde preekstoel werd den 31 October 1759 ingewijd.

Voor wij thans de onderdeelen der kerk zelf beschouwen, zij nog slechts vermeld, dat eene tweede beeldstorm in miniatuur in 1795 tal van sierlijk gebijtelde grafsteenen verminkte en de talrijke wapenborden deed verdwijnen, die aan de kerk den gezelligen doch wel wat overladen aanblik gaven, waarvan de oude

¹⁾ In de jaren 1758—1776 vereischten de herstellingen wegens het verzakken van kerk en toren 118.095 gulden 14 st. en 2 d., in 1843 f 4802,17, in de jaren na 1870 f 26,000, behalve de steeds terugkeerende kleinere werken in de sinds 1585 bewaarde rekeningen vermeld.

platen getuigen. Het aantal wapenborden was eertijds zoo groot, dat men in 1765 moest verbieden het gezicht op het orgel al te zeer te belemmeren.

Uit de rekeningen blijkt dat bij het witten der drie kerken in 1786—1791 ongeveer 230 wapenborden moesten afgenomen worden, waarvan het grootste gedeelte in de Groote kerk.

Wanneer wij thans de kerk nader beschouwen, zien wij dat deze geheel den laat-gothischen stijl vertoont. De grootte blijkt uit de navolgende gegevens voor de hoofdafmetingen der kerk. De breedte van het schip met zijbeuken en kapellen bedraagt circa 33 M., die tusschen de pilaren 13.20 M. In het transept springt de kerk aan beide zijden 4.73 M. en 4.78 uit, zoodat de geheele breedte hier $42\frac{1}{2}$ M. bedraagt. Het schip is $28\frac{1}{2}$ M. lang, het hier aansluitend transept meet in de lengte der kerk bijna 11.20 M. en het hoogkoor met de absis is 36.60 M. diep, zoodat de grootste lengte, zonder den toren, $87\frac{1}{2}$ M. bedraagt, — alles globaal gemeten. Noordwaarts van het hoofdkoor sluit het O. L. V. koor aan, waarvan de breedte 9.84 M. bedraagt.

Het schip rust op 2×5 ronde zuilen van 3.95 M. in omvang, elk op een achthoekig basement met zijden van $61\frac{1}{2}$ c.M. Het koor rust op 2×5 zuilen en 4 zuilen in de sluiting van het koor. De kapellen eindigen in een gelijk aantal pilaren, waarvan echter alleen die rond het hoofdkoor gelijkvormig zijn met de hoofdpilaren. Zij zijn echter iets slanker en meten slechts 3.54 M. in omtrek. De hoekpilaren van het transept zijn natuurlijk zwaarder aangelegd. Merkwaardig is dat de afstand tusschen de pilaren nergens gelijk is; in het koor bedraagt deze ongeveer 3.90 M., in het schip 4.30 à 5.12 M.

Het schip en het koor zijn door hooge half quadrantsgewijs gevormde gewelven in spitsboogvorm gedekt, die in het hoogkoor straalsgewijs uitloopen. De zijbeuken en de koorabsis zijn evenals in het midden bij den triomfboog quadrantsgewijs overwelfd; het O. L. V. koor prijkt geheel afwijkend daarvan met een zeer gelukkig gedacht stergewelf. De geheele kerk is in spitsboogstijl gebouwd, alleen de ingang onder den toren vertoont nog een rondboog. De kerk en het transept zijn evenals de toren in baksteen, het koor echter in natuursteen opgetrokken.

Zoodra men de kerk binnentreedt, komt men onder de bekoring van het genie van den bouwmeester, doch treft ons tevens de kilheid van toon, en de smakeloos geel gekleurde schutten aan de zijden der transepten en bij het orgel, die het gezicht in de kerk bederven. Wanneer het behoud dezer schutten

werkelijk vereischt wordt, mogen zij dan althans spoedig in een minder storende kleur prijken!

Ook de afschuwelijke loges, waarvan die boven het graf der familie DE WITT nog slechts uit 1850 dateert, getuigen van veel wansmaak en overtreffen hierin nog de zoogenaamd in stijl uitgevoerde gaskronen, die in 1865 de sierlijke oude bolkronen vervingen. uit de jaren 1604, 1611, 1662 en 1663.

Zooeven noemde ik de kilheid van toon. Deze danken wij aan de eeuwenlange bekalking van het kostbaar en kleurvol materiaal, een kwaad, dat echter niet van de laatste jaren dateert. Reeds uit de oudst bekende rekeningen blijkt dit verfoeilijk misbruik van den witkwast, waardoor alles met een egaal sausje werd overdekt, zeer ten nadeele van de gewilde gezichtswerking van de constructieve lijnen.

Reeds in 1590 wordt het witten der kapellen vermeld en o. a. in 1600, 1625 en 1639 dat van de geheele kerk met het hoogkoor en in 1625 en 1639 het grauwen en „pinselen” der pilaren.

Thans schijnt oppervlakkig een gedeelte van de kerk van de kalk- en witlaag ontdaan, doch bij verdere beschouwing blijkt, dat wel de witlaag is verwijderd, doch dat de kleurrijke natuursteen overgoten is met een laagje cement, waarop met verfstreepjes de oude voegen zijn nagebootst. Zelfs een deel der pilaren is op deze wijze „gerestaureerd.” De doodsche toon en onaangename verkleuring van het cement op enkele vochtige plaatsen waarschuwt reeds nu dringend om op deze wijze niet voort te gaan.

Waar de oude laag nog niet is verwijderd zijn soms nauwelijks de oude pijnen te onderscheiden en de ontdekking van menig sierlijk beeldwerk is nog bij restauratie te verwachten. Ik wijs hier slechts op de beeldjes in de Stevenskapel, waarvan thans een door den heer VETH van de dikke witlaag is bevrijd.

Ook andere kapellen vertoonen nog flauw de oude versiering voor zooverre deze niet ten behoeve der logge galerijen is verwijderd.

Hoogstwaarschijnlijk zullen bij het verwijderen van de witlaag ook hier en daar oude muurschilderingen worden aangetroffen. De ribben van het hooggewelf vertoonen nu nog sporen van oude beschildering en volgens de kerkeraadsnotulen van 1722 en 1724 was het gewelf beschilderd met een gevleugelden engel en een gevleugeld paard, waarin men aanstoot vond, daar men er een symbool der Drieëenigheid in meende te herkennen.

Ook op de muren in de kapel van den H. naam Jezus werden, volgens SCHOTEL, in 1840 muurschilderingen ontdekt — en overgewit.

Hoe de ramen oorspronkelijk waren versierd, valt thans niet meer te her-

kennen. Van de gothieke vullingen zijn nog slechts eenige overblijfsels zichtbaar in de toppen van de beide groote ramen in de transepten; zelfs de steenen pilasters zijn uitgebroken en door rechte houten latten vervangen. Reeds in 1735 wordt het aanbrengen van houten stijlen in de ramen van het O. L. V. koor vermeld, ter vervanging van de uitgewaaide steenen pilasters en in 1769 verdween het langst in den ouden vorm bewaarde raam in de Ververskapel. De oude vormen worden nog aangetroffen op een schilderijtje van A. CUYP in het museum te Innsbrück en zijn bij analogie te volgen naar de vullingen in de zijmuren der kapellen en in den oostzijmuur van het wester transept. Zij maakten plaats voor eenvoudige stijlen zonder vulling, doch nog logisch boogsgewijze nagenoeg rechtstandig uitmondende in den boog van het raam, gelijk zij nog op verschillende prenten uit de 18de eeuw staan afgebeeld. Waarschijnlijk dateeren de tegenwoordige ontsierende, met de omgeving niet harmonieerende rechte latten eerst uit de jaren 1850—1860. De uitgekapte vullingen zijn nog aan alle ramen aan te wijzen door het inspringen van den steenrand bij de geboorte van den spitsboog.

Het aantal ramen is thans kleiner dan vroeger. De twee hoge ramen naast het hooggewelf in het groote koor zijn dichtgemetseld ter versterking van de muren en ook in de zijmuren van de transepten schijnen ramen te zijn gedicht.

Thans zal weldra het groote raam in het Noordertransept dringend herziening vereischen. Reeds in 1856 werd hierop aangedrongen, doch de groote kosten, 6000 à 8000 gulden, hielden het grondig herstel tegen. Moge bij de uitvoering hiervan geen overmatige zuinigheid beletten, dat de reconstructie geschiede in overeenstemming met den stijl van het geheel, na grondige studie van de talrijke nog aanwezige details!

Andere kleinere wijzigingen kunnen hier slechts worden aangestipt. Van de oude deuren is nog slechts die aan de zoogenaamde blauwe trap bewaard, de overige zoogenaamd gothieke deurtjes dateeren van het midden dezer eeuw. Ook de deurtjes in de galerijen onder de hoge ramen zijn later aangebracht. In 1609 waren de toegangen nog door horden afgesloten „om te weeren het vliegend onnut gedierte.”

Het aantal ingangen bleef mede niet ongewijzigd. De groote ingangen waren in de transepten, waarvan bij den later gedichten ingang aan de Pottenkade nog duidelijk de oude hoge spitsboogvormen in het metselwerk te herkennen vallen. De kleine ingangen aan de Groote Kerksbuurt zijn in de 17de eeuw aangebracht ter plaatse van de kapellen van Sint Joris en van de Jerusalem-heeren. Het versierde poortje draagt het jaartal 1603.

Ernstiger nog zijn de verminkingen, die het uitwendige van de kerk onderging. De meeste daken zijn veranderd en van de sierlijke balustrades met pinakels is slechts hier en daar nog een spoor te herkennen.

Het hoofddak dateert van 1611 en verving een waarschijnlijk lager dak, dat reeds in 1600 als zeer slecht werd genoemd en in 1610, „mett een seer stercken wint teenemael opgelicht ende afgewayt was.” Van den vorm van het oude dak vindt men nog slechts eene aanwijzing in enkele balkgaten in den toren, waarin waarschijnlijk eertijds de dakbalken rustten. De hoogte van het tegenwoordig dak van de wulven tot den nok bedraagt 10.40 M. Het is zeer massief van constructie; het gewicht wordt, volgens G. N. ITZ, op 843,000 Ned. ponden geschat. Het slecht in stijl gehouden torentje boven het kruis dateert van later tijd, het oude torentje was reeds in 1692 verdwenen.

Geheel gewijzigd zijn de daken boven de kapellen in de absis van het koor en de zijbeuken. De vijf eerst boven de kapellen in het koor gebouwde daken zijn vervangen door een drietal dwars over de kapellen heen, geheel in strijd met de oude constructie en zoo onlogisch gedacht, dat het steunpunt thans valt op den kruin van het gewelf en de zwaar herbouwde luchtbogen midden op het dak schijnen te steunen. De thans in de geheele lengte van het schip evenwijdig aan het hoofddak doorlopende daken, welke onaangenaam zwaar en plomp het lijneffect verstoren, zijn eveneens latere verknoeiingen en vervingen de sierlijke schuinoplopende afzonderlijke daakjes boven elke kapel, met hoogsels langs de schuine lijn en gothische kruisbloem in top. Verdwenen zijn ook de opengewerkte balustrades, afgewisseld door kantige pinakels tusschen de kleine daken. Het fijne kantwerk viel met de kleine daakjes in 1619, in een bui van misplaatste zuinigheid ter besparing van het onderhoud van enkele vierkante meters leien. De basementen der pinakels zijn hier en daar nog aanwezig en de moeten van de oude daken zijn nog duidelijk zichtbaar in den kerkmuur. Verdwenen zijn de opengewerkte balustrades, waarschijnlijk met motieven van 3 en 4 bladerige klaver, die als een steenen kantwerk de gootlijsten omzoomden, verdwenen ook de bekende gootversieringen en sierlijke pinakels, die de opgaande kolommen kroonden en in sier en wisseling van lijnwerking zoo aardig tekenend in de schaduwlijn werkten. Zij zijn vervangen door een lompe houten goot, plomp en plat de lijnenharmonie verbrekend. De basementen der pinakels boven het koor der absis zijn nog behouden, doch zijn vervormd door slaapmutsachtige dekstukken, die geheel passen bij de lompe ijzeren leuningen, die in de plaats traden der fijn bewerkte balustrades. In het hoogkoor smoren de kantige pilasters, die eerst opbloeden en goedgedachte pinakels, thans in het uniform lijstwerk. De basementen steken nog uit als schreiend om herstel van het

onrecht der kerk aangedaan door onkunde en wansmaak van het 17de en 18de eeuwsche voorgeslacht.

Wel het grootste bewijs van onkunde der latere architecten levert de behandeling der luchtbogen, die oorspronkelijk tusschen elk raam den muur tegen zijdelingsche uitzakking steunden en de hoofdpilaren hielpen ontlasten, doch in 1654 en 1655 werden weggebroken als onnoodige verzwaring en ontsiering van de kerk! Deze onkundige behandeling wreekte zich echter zelf en reeds tijdens het werk bleek, dat de bogen niet gemist konden worden. Zij werden toen om den anderen weder hersteld, doch zoo onbeholpen, dat o. a. de 2de luchtboog aan de noordzijde zonder eenig verband tegen den hoofdmuur is gemetseld en nu geheel losgescheurd zelf hangt tegen den muur, waaraan hij tot steun moest zijn.

Van de oude bogen zijn er slechts twee gespaard, met de oude hoogsels en spits toeloope afdekking. De nieuwe bogen zijn plat afgedekt en van eenigszins afwijkende constructie.

Over den toren valt betrekkelijk weinig op te merken, deze bleef na den brand vrijwel ongeschonden, al getuigt de aangebrachte restauratie niet steeds van het juiste begrip van de bewerkers. Oorspronkelijk bestond het plan om boven den laatsten omgang een opengewerkte achtkante toren te doen stijgen tot ongeveer de dubbele hoogte, doch dit plan kwam nooit tot uitvoering wegens de zwakte der fundamente van den toren.¹⁾

Men vindt nog een begin van uitvoering in de aanzetten der vensterkozijnen, die zelfs eerst nog iets hooger waren opgetrokken en in 1626 bij het hier-tusschen plaatsen der wijzerplaten op de tegenwoordige hoogte zijn gebracht.

Reeds in 1602 was de toren zoo bouwvallig, dat steenen naar beneden vielen, en in 1758 moest men zelfs besluiten desnoods den toren op te offeren. Het gelukte echter nog, zij het met belangrijke financieele opofferingen en verbeteringen in 1758 en 1767, den toren te behouden. De bouwvallige onderste balustrade verviel echter in 1767 en aan de galmgaten werd eenige verandering aangebracht.

Zoo valt bij elk gedeelte te wijzen op veel, dat in den loop der eeuwen in de onderdeelen werd beleedigd en verminkt. Trots de nog overweldigende kracht van het geheel maakt dat hierdoor den indruk van niet af te zijn en van

¹⁾ De aanleg der fundamente heeft 7.43 M. onder den grond eene breedte van 7.41 M. en rust op eiken balken en sparren. Het verrotten der sparren veroorzaakte ontzakking en scheuring der fundamente.

te wachten op beter tijden, dat een herboren kunstgevoel het oude kunstwerk zal bevrijden van de knellende bijvoegingen uit tijden van wanbegrip en onkunde en dat een ander kundig bouwmeester, na ernstige studie en geïnspireerd door het heerlijk schoon van het nog geredde, het geheel weder zal doen opbloeien tot den ouden luister, thans nog geadeld door de slechts door eeuwen te verkrijgen diepte en rijkdom van kleur.

Nederland mag trotsch zijn op verschillende uitstekend geslaagde restauraties van oude kunstwerken, uitgevoerd door mannen van ernstige studie en diep gevoel voor kunst, in wie als herboren werkt de bezielende kracht, die de scheppers der wonderen van de gothiek doortintelde.

Zij vinden hier een dankbaar veld van werken. Moge de tijd niet verre zijn, dat ook Dordrecht's oude collegiaal-kerk, zoo rijk aan herinneringen, en, trots alle verminkingen, een machtige uiting van hooge kunst, als herboren in ouden luister, met roem getuige van hunne scheppende en veredelende kracht.

Dordrecht, Juli 1898.

Levensgeschiedenis van Dr. Samuel Coster.

DOOR

J. HOBMA.

VELE jaren reeds had de worsteling geduurd, de strijd voor recht en vrijheid, door de Nederlandsche gewesten tegen het machtige Spanje gevoerd. Op elk terrein had het laatste moeten wijken, altijd meer daarentegen was de kracht gewassen van het gemeenebest, wettig trotsch op zijne overwinningen en uit elke nieuwe overwinning kracht en lust scheppend voor eene volgende. Bang was het onzen vaders menigwerf geweest in de eerste twintig jaar, de oorlog eischte dan ook de inspanning van alle krachten, de toewijding van ieder geuzenhart; voor iets anders bleef geen tijd, geen geld beschikbaar; wat hoofd en hart vermochten uit te denken en te volvoeren, het had ten doel het vrijgevochtene te beschermen, en *dat* alleen.

Maar wanneer in 1588 de trotsche Armada vernietigd is, de zee van nu aan ons behoort, en de strijd zich bijna uitsluitend bepaalt tot het afronden van ons gebied door den eersten veldheer van zijn tijd, dan blijkt het, dat de spieren zijn gestaald, en is het natuurlijk, dat zij, gewoon aan groote inspanning, arbeid zoeken op ieder gebied; dat de frissche koppen, nu niet langer elken dag peinzende op middelen ter zelfverdediging, nog meer vermogen uit te denken dan hoe men den vijand overal afbreuk kan doen. De eene uitvinding volgt de

Oud-Holland 1898.

andere, de handel zoekt en baant zich nieuwe wegen, schoone kunsten, in het bijzonder de schilderkunst, vinden gelukkige beoefenaren, ook het echt vaderlandsch letterkundig leven ontluikt, en in COORNHERT, SPIEGHEL en ROEMER VISSCHER nemen wij de eerste teekenen van dat nieuwe leven waar, dat straks in BREDERO, HOOFT en VONDEL het krachtigst en schoonst zich zal openbaren.

Holland, als het rijkste en welvarendste gewest, gaf in alles het voorbeeld; het wilde gaarne als nummer één worden erkend, maar ò in de quoten, ò in hetgeen het presteerde ter zee en te land, ò in eene lange rij van mannen van naam op ieder gebied bewees het dan ook, dien rang waardiglijk te kunnen innemen, en, mochten de andere gewesten van Holland verlangen, dat het zich niet te zeer op den voorgrond plaatste, er werd daartoe wel eens wat al te veel zelfverloochening vereischt; een begrijpelijk zelfgevoel, door de omstandigheden uitstekend te verklaren, kon niet altijd worden onderdrukt in de mate, waarin anderen dat begeerden.

Al was Amsterdam niet voorgegaan in het afschudden van het vreemde juk, had het b. v. gedoogd, dat van daar de troepen uitgingen, die Haarlem zouden belegeren en uitmoorden, gaarne wilde het dit vergeten zien, toen het, nadat in 1585 Antwerpen was gevallen in de handen van den hertog van Parma, in ongeloofelijk korten tijd tot zulk een bloei kwam, dat landzaat en vreemde het als een wonder aanschouwden. Amsterdam telde in 1515 slechts 2531 huizen, tegen 16051 in 1632; in nog geen tachtig jaar werd het viermaal vergroot; weldra dongen koningen om de vriendschap der rijke dochter van Amstel en IJ, en COSTER kon in 1615 van haar zeggen:

„Men spreekt int banghe zuylt, en in het swoele westen,
In 't killend Noordt, maer van den omtreck van u Vesten,
Die thien mael meerder is als over dertich jaer,
En daghelijcks noch vergroot, zonder te weten waer
En wanneer (God zij lof) de wasdom eens zal stuyten.”¹⁾

Leiden bezat sedert 1575 hare Hoogeschool, belooning door de Staten uit naam van Filips haar geschonken voor de dapperheid, waarmede de aanvallen van 's Konings soldaten waren afgeslagen; de Sleutelstad was er, en terecht, prat op, en DOUSA²⁾, HEINSIUS³⁾, SCRIVERIUS⁴⁾, SCALIGER⁵⁾ en SALMASIUS⁶⁾ waren

1) Voorreden van het „Spel van den Rijke-man”. COSTER's werken, uitgave Dr. R. A. KOLLEWIJN, vs. 29—33

2) Eerst curator, later bibliothecaris der Hoogeschool.

3) In 1598 hoogleeraar in de Grieksche letterkunde.

4) „Sijn ander-ick, zijn vriendt van oude jaeren.”

5) SCALIGER was professor honorarius tot 1609.

6) Hij genoot dezelfde rechten als SCALIGER. Leidens academie-burgers beweerden, dat zij evenmin buiten SALMASIUS konden als de aarde buiten de zon.

namen, die, aan Leidens naam verbonden, haar roem alom brachten, zoodat vaak meer dan 1200 studenten uit alle deelen van Europa te Leiden studeerden; — Amsterdam was in de eerste plaats eene handelsstad, die er nog geen oog voor had:

„hoe veel geleertheit dede
Tot vormeling van goede en menschellicke zeden,”

die het oor niet leende aan de vermaning:

„Alle bemoeyinghen zout ghy u voort ontslaen
En vaerden maer die Goddelicke neering aen.”¹⁾

Zoover was het nog niet; 't zou 1632 worden, eer HOOFT kon zeggen:

„Sint uw geluk zijn' opgang nam,
O hooghgereezen Amsterdam,
En trof uw' eerezucht noit het wit,
Daar nu haar' heerepijl in zit;
Naardien ghy u gingt stellen schrap
Tot winst van waarde wetenschap.”

Voorloopig bepaalde men er zich toe, ontspanning te zoeken na den moeilijken arbeid, die van hoofd en lichaam zooveel vergde; en waarlijk, in aanmerking genomen het zenuwspannende van den handel in oorlogstijd, als de winst van jaren door ééne ongelukkige ontmoeting kon verloren gaan, is het verklaarbaar, dat Amsterdams regeering tien jaren eerder zich met de regeling van publieke vermakelijkheden dan met het zorgen voor Hooger Onderwijs bemoeide.

In zijne studie over BREDERO zegt Dr. J. TEN BRINK: „De Amsterdammers hadden immer met het toenemen hunner speculatiën en winsten eene klimmende vermaaklievendheid aan den dag gelegd. Het dagelijksch toenemend vertier deed de behoefte aan uitspanning, aan kunst- en letterkundig genot in gelijke mate klimmen, zoodat een drom van toeschouwers naar de vertooningen der drie Rederijkers-vereenigingen heenvloeide.”

Verwondering wekken kan het dan ook niet, dat Amsterdam het middelpunt van letterkundig leven werd.

Had CATS reden om van uit Dordrecht zijne jaloezie te toonen, verstandiger handelde de Heer van Zuilichem, die zijn „Trijntje Cornelis” in de hoofdstad liet opvoeren; de namen der groote mannen van Leiden komen telkens voor in

¹⁾ „Ghezelschap der Goden”, uitgave KOLLEWIJN, vs. 1—4.

vereeniging met die der Amsterdamsche schrijvers; Friesland kon met STARTER wel voor den dag komen en bezat als ster van de zooveelste grootte SUFFRIDUS SIXTINUS; — maar dan valt er ook niet veel meer te noemen, dat van beteekenis is geweest op letterkundig gebied, of het zocht en vond te Amsterdam loon en roem; immers doen wij HOOFT geen onrecht, wanneer wij meenen, dat het Muiderslot letterkundig dichter bij Amsterdam dan bij Muiden lag: hij was van Amsterdamsche afkomst, is lid van de Amsterdamsche Kamer geweest en heeft er veel invloed uitgeoefend, en het verkeer was levendig, vele jaren lang, tusschen hem en de vrienden in de Ystad.

Hij en VONDEL, waarbij zeker onmiddellijk BREDERO moet genoemd worden, waren sterren van de eerste grootte ver boven de anderen uitblinkend. Tal van minderen groepeeren zich om hen heen, of vormen zich zelf een kring, en onder die allen bekleedt DR. SAMUEL COSTER eene zeer eigenaardige plaats.

Zonder nog in bijzonderheden af te dalen, kunnen wij hem van de anderen onderscheiden als den man, die optrad met de bedoeling om leiding te geven, om te sturen in eene bepaalde richting; met de intentie, door daden getoond, om, niet tevreden met het bestaande, het Amsterdam van zijn tijd te voeren op andere paden.

't Mag wel eenigszins bevreemdend heeten, dat zulk eene persoonlijkheid bijna of geheel in vergetelheid is geraakt en ook nu nog, waar de letterkunde der 17de eeuw talrijke beoefenaars vindt, bij betrekkelijk weinigen bekend is. Die bevreemding vermindert, wanneer wij zien, dat hij zijn doel niet bereikte en, na slechts enkele jaren van publiek optreden, 't zij door geldnood gedrongen, 't zij door HH. Regenten van het Gasthuis hiertoe aangespoord, van de verdere leiding althans in het openbaar moest afzien; dat hij, hoewel een man van veel energie en groote werkkraft, zelf geene letterkundige producten van blijvende waarde heeft geleverd; wanneer wij bedenken, dat onder zulke omstandigheden juist zij, die vooraan stonden, het moeten aanzien en billijken, hoe anderen den roem oogsten, terwijl *hunne* namen niet of nauwelijks worden genoemd; zoo wordt tevens verklaarbaar, dat juist in de laatste decennia, bij het meer dan vroeger bestudeeren van de werken uit den bloeitijd onzer letteren, COSTER in die mate meer de aandacht trok.

Doch er is meer, dat tot verklaring kan strekken. Terwijl VONDELS leven en zijn letterkundig werken van het begin tot het einde samenvallen, zijn van de zesentachtig jaren, COSTER geschonken, nauwelijks tien aan letterkundigen arbeid gewijd. Na 1622, toen hij de Academie verkocht, treedt hij bijna geheel op den achtergrond, terwijl zijn „Teeuwis”, waarschijnlijk in 1612 voor de eerste maal opgevoerd, voor zoover bekend zijn eersteling was.

Slechts nu en dan wordt later zijn naam genoemd, doch alleen in verband met de bittere staats- en godsdiensttwisten, of wanneer hij met zijne groote gave van arrangement bij feestelijke gelegenheden vertooningen ontwierp, uitvoerde en beschreef.

Nu is het kortstondige van dit uitblinken op zich zelf niet voldoende tot opheldering, immers ook BREDERO heeft slechts enkele jaren zich aan de kunst mogen wijden. Wij wezen er echter reeds op, dat COSTER's werken niet de kiemen van duurzaam leven in zich dragen; hoe het integendeel met die van BREDERO geschapen stond, behoeven wij het wel te zeggen?

Gedurig met VONDEL in één adem genoemd, mag hij aanvankelijk grooten invloed op den Prins der Nederlandsche dichters hebben uitgeoefend, later overschaduwde deze hem geheel; hoewel met de voornaamste personen van zijn tijd omgang hebbende, schijnt hij met geen van hen bepaald intiem te zijn geweest; „men haalde zijne snedige gezegden aan”, maar deze snedige gezegden doen ons dikwijls denken aan het: „Sei nicht zu spitzich, die Spitze zerbricht.”

Hij stond tot geen hunner in familiebetrekking; op zijn neefschap met BOGAERDT roemde hij zeker niet; zijne geringe afkomst werkte waarschijnlijk niet gunstig, maar als voornaamste oorzaak van het verschijnsel moet zeker genoemd worden het verloren geraken van alles wat op de Academie betrekking had; de brand van den Schouwburg verslond zeker veel, wat hier ter zake zou kunnen dienen, en daardoor werd hij zoozeer een vergeten man, dat, om maar iets te noemen, zelfs WYBRANDS, die tal van onbekende bijzonderheden aan het licht bracht, als vader van COSTER iemand noemt, die aan dat vaderschap part noch deel had. Ook is niet zonder beteekenis, dat COSTER in zijne werken nooit zinspeelt op bijzonderheden uit zijn particulier leven, en dat er geene brieven van hem zijn bewaard dan de Latijnsche, aan FONTANUS gericht en uitgegeven door Dr. KOLLEWIJN, COSTER's Werken, pag. 624 v.v.

Aan de onvermoeide nasporingen van den Heer J. H. RÖSSING is veel te danken, en het moet betreurd worden, dat deze er nimmer toe heeft kunnen besluiten, zijne monographie over COSTER, waarvan Prof. JONCKBLOET zelfs de pagina's reeds aanhaalt, in het licht te geven. Verschillende nasporingen geven ons in verband met wat als bekend mag worden ondersteld stof tot de volgende levensschets.

Hij werd geboren te Amsterdam den 16^{den} September 1579. Dat de bekende Dr. MAARTEN JANSZ. KOSTER zijn vader niet was, viel reeds met veel waarschijnlijkheid af te leiden uit het feit, dat deze vrij zeker eerst na den

14^{den} Juli 1568 Amsterdam heeft verlaten¹⁾, terwijl de slag bij Heiligerlee den 23sten Mei van dat jaar had plaats gehad, en wij in HOOFTS brieven vermeld vinden, hoe, „den 29 van Hooimaandt 1631 COSTER (hem) eenige bijzonderheit van den slag van Heiligerlee (meedeelde), daar de Geuzen haar' eerste zeege behaalden. Want zijn vader, zaaliger gedachtenisse, heeft ze helpen winnen, ende was (HOOFT) iets in de heugenis blijven hangen, dat (hij) in (z)ijn kintsheit, uit hem gehoord had.”²⁾ Ook noemde hij zich S. A. COSTER³⁾, en hoe die *A* te verklaren, indien zijn vader MAARTEN heette.

Alle twijfel werd weggenomen, toen de Heer RÖSSING achter in het doopboek I van de Oude Kerk de volgende aantekening vond:

„Memory van dat ick in den echte ghecomen sy. Anno 1562 soe ben ick ADRIAEN LENARTS COSTER inden echte ghetreedden met eennen dochter ghenamt JANITGEN JANS ende doer zijn ghenaden weder ghehalt met 7 kinderen ende starf anno 1571 den 17 mey ende het leste kint 14 dage nae de moer ende weder om ghehylect anno 1572 den 4 mart tot Embden de naghelaten wedue van de duytc moeriaen van amsterdam, dese ghenamt AERTGEN JANS dochter.

1. ende van haer erste kint ghelegen in de kraem anno 1574 den 6 Janwaery.
2. noch weder in de kraem van en soen den
3. noch weder van en soen ind kraem ghenamt JAN ADRIANS den 4 april anno 1576.
4. noch van en Soen in de kraem van een Soon ghenamt LENART ADRIAENS anno 1578 den 17 Janwaeryus.

Noch weder en Soen anno 1579 den 16 September ghenamt SAMEWEL ADRIAENS gheboren savons omtrent 10 uieren.”⁴⁾

ADRIAEN LENAERTSZ., timmerman van beroep⁵⁾, uit Montfoort afkomstig⁶⁾, was een van 't echte oude geuzenvolkje. Aan den beeldenstorm had hij deelgenomen, 't zij hij of zijn broeder tegenwoordig was geweest bij het wonderlijke gedrag van een houten beeld, dat, in 't vuur gelegd, zich weder oprichtte, en zich eerst verbranden liet, toen het met den voet vertreden was;⁷⁾ — aan de

1) BRANDT, Hist. der Ref. I, 313. WAGENAAR, Amsterdam, I, 310, 314 lezen wij: „Tot Amsterdam wierden den laetsten van Somermaendt wel hondert en veertig vluchtelingen opentlijk ingeroepen, ook moest Meester MARTEN KOSTER de vlucht nemen.”

2) HOOFTS brieven door VAN VLOTEN, II, 191.

3) O. a. op het titelblad van de „Duytsc e Academie”, van de »Nederduytse Academijs”, in de verschillende uitgaven van de »Isabella”, enz.

4) In het doopboek zelf staat onder September 1579: ADRIAEN COSTERS kint SAMEWEL”. De aantekening zelve is eerst opgenomen in „De Nederlandsche Spectator”, 1883, pag. 142/3.

5) WAGENAAR, Amst, I, 290. 6) Ib, 731. 7) HOOFTS Brieven, III, 36.

plundering van het Minnebroedersklooster had SAMUELS vader vrij zeker meegedaan, en hij werd door de Gereformeerden naar behooren daarvoor beloond.

BRANDT zegt: ¹⁾ „(Zij) lieten de kerke van al de gebrooke beelden en altaeren suiveren, ook van stoelen en banken versien. ADRIAEN LEENAERTS, een timmerman die alles in orde braght, maecken ze tot Koster en grafmaker”, en WAGENAAR deelt het volgende mede: ²⁾ „ADRIAEN LEENAERDSZON van Montfoort en HENDRIK LUIT werd te laste gelegd dat zij de beelden en altaeren, in de Minderbroeders-kerke, gebroken hadden. Ook werdt ADRIAEN tot misdaad aangerekend, dat hij de Sectarissen als gravemaaker gediend en in de Minderbroeders-kerke een winkel van nieuwe Psalmböeken gehouden hadt.” Daarom viel het banvonniss van den Raad van Beroerte over hem den 6^{den} Juni 1569.

Reeds veel eerder had hij het land verlaten, waarschijnlijk in het voorjaar van 1567, en behoorde bij hen van wie BRANDT zegt ³⁾: „Dit,” (de mare van het aanrukken van NOIRCARMES), „deed degeene, die sich meest geuitert hadden, om een goetd heenkomen uitsien, en zich naar Embden spoeijen, daer toen de gemeene toevlucht lag.” Dit kan niet anders dan levendige herinneringen bij den volbloedgeus hebben achtergelaten; vijf jaren vroeger gehuwd, zag hij zijne kinderen in de tijden der bitterste vervolging geboren worden en — allen sterven; waren de ellenden der ballingschap daaraan geheel vreemd? Hij moest het vaderland dienen en streed wakker mede bij Heiligerlee; drie jaren later stierf zijne vrouw en veertien dagen daarna het laatste van 7 kinderen. Was het eene gewone formule: God haalde ze *door zijne genade* weder”, of was werkelijk de nood zoo hoog gerezen, dat de dood eene verlossing mocht heeten?

In het laatste geval heeft de toestand zich weldra gewijzigd, of de tijdsomstandigheden leidden tot spoedig vergeten van geleden smart, althans ADRIAEN had binnen het jaar reeds eene tweede levensgezellin gevonden, natuurlijk uit het vaderland, de „naghelaten wedue van de duytsche moeriaen van Amsterdam”, AERTGEN JANS DR., de moeder van SAMUEL, die haar vijfde kind was.

Nog moest hij balling blijven, maar als Amsterdam de Spaansche zijde verlaat, vinden wij hem daar terstond weder, weldra aangesteld tot Koster van de Oude Kerk.

Tusschen de maanden Mei en Juni van 1578 is in het doopboek I van de Oude Kerk een wit blad; daarop volgt, met andere hand geschreven dan het voorgaande: „Memory van die kinderen die in de Kristelicke ghemeynten ghedoopt

¹⁾ Hist. der Ref. I, 385.

²⁾ Amst. I, 317.

³⁾ Hist. der Ref. I, 457.

sijn." Deze hand is dezelfde als die de laatste pagina invulde, dus van ADRIAEN LEENAERTZ. Van het begin van 1580 heeft weder eene andere hand het boek bijgehouden. In dat jaar opnieuw timmerman geworden ¹⁾, schijnt hij zijn naam van KOSTER of COSTER blijvend te hebben ontleend aan het ambt, dat hem was opgedragen geweest. Hij was derhalve niet verwant met de talrijke familiën KOSTER, die in Amsterdams geschiedboeken vermeld worden vóór de restauratie van 1578, en onder degenen, die door de bijvoeging „LENAERTSZ" tot hun naam aan een vader van denzelfden naam doen denken, mag een broeder van hem geweest zijn, met zekerheid is daarvan niets te zeggen en niets ook wettigt de onderstelling, dat meerderen van zijn geslacht met hem Montfoort hebben verlaten. Zoo moeten we er ons dan mede tevreden stellen, te weten, dat SAMUEL COSTER werd geboren te Amsterdam op bovengenoemden datum uit ouders, die beiden het brood der ballingschap hadden gegeten, en van wie wij mogen veronderstellen, dat ze deelden in de gebeurtenissen van den dag. Toen SAMUEL acht jaar was, heeft hij LEICESTER Amsterdam zien binnentrekken. Hoe goed herinnerde hij zich nog, toen hij reeds een man op jaren was geworden, de prachtige vertooningen welke bij die gelegenheid ten beste werden gegeven: dien 'man, met name ZWIJNSKOP, midden in het Y Neptunus voorstellende, die kogge boven op eene eerepoort, dat vuurwerk, die nagemaakte rozen, de verlichting van de torens, alsof ze vurige zuilen waren, 't Is duidelijk, dat hij een levendig aandeel in deze gebeurtenis heeft genomen. ²⁾

Als knaap van negen jaar heeft hij wellicht meegedaan aan het branden van „pecktobben" ter eere van de overwinning der Armada en van haar vergaan; twee jaren later verkneuterde hij zich stellig over de inneming van Breda. 't Waren woelige tijden, maar die werken meestal niet ongunstig op de ontwikkeling van jeugdige gemoederen: er worden karakters geboren.

Of zijne ouders nog lang hebben geleefd, of ze bemiddeld waren, waar hij zijn eerste onderwijs heeft ontvangen — 't zijn alle open vragen, waarop waarschijnlijk wel nimmer een antwoord zal kunnen worden gegeven. Met beslistheid kan worden gezegd, dat bij hem de zin voor wetenschap en kunst zich openbaarde, waardoor hij iemand van beteekenis werd in de Rederijderskamer „In Liefde Bloeiende" (men denke aan het bekende:

»KOSTER, VONDELEN, BREERÓO en VICTORIJN,
Die nu al toonen wat z' hier namaals zullen zijn,"

¹⁾ KOLLEWIJN, COSTER's Werken, p. VIII.

²⁾ Zie mijn opstel over de „Beschrijvinge van de Blyde Inkoopste" in „Nederland", 1898, No. 10.

van 1607); waardoor hij student werd in de letteren te Leiden, om straks ook in de medicijnen te gaan studeeren.

De opmerking kan worden gemaakt, dat hij niet jong meer was, maar niet onwaarschijnlijk is het, dat hij in zijne geboortestad reeds aan voorbereidende studiën had gedaan en misschien maar al te goed had ondervonden, hoe moeielijk dat in Amsterdam ging; hoe zou het anders mogelijk zijn geweest dat hij, na den 12den Mei 1607 te Leiden ingeschreven te zijn voor letteren en nog later voor medicijnen, reeds den 30sten April 1610 in de medicijnen kon promoveeren? En in dien tusschentijd was hij gehuwd. Al heel spoedig, immers reeds den 9den September van hetzelfde jaar waarin hij student werd, en wel met JOSINA ALBRECHTSDOCHTER VAN LEUNINGEN, die te Naaldwijk woonde.¹⁾

Haar vader heette ALBERT HENDRIKSZ en hare moeder AGNIESJE BRUIJVEN, zooals blijkt uit de volgende aantekening van wijlen Mr. DE ROEVER:

„Dr. SAMUEL COSTER vader en voogd van AERTGEN COSTER zijne dochter constitueert dezelve dochter om rekening te vragen van HERMAN SCHINKEL, advocaat, en GERRIT VAN OVERMEER, hare gepretenteerde voogden, beide te Delft, rekening en verantwoording betreffende boedel van ALBERT HENDRIKSZ en AGNIESJE BRUIJVEN, beide 1613 te Delft overleden, haar grootvader en grootmoeder, 24 Sept. 1639.

Not. JAN BOSCH.”

Deze schoonvader van COSTER, grootvader van AERTGEN, was eerst eenige jaren lid van het college van Schepenen te 's Gravenhage tot 1600, toen twee achtereenvolgende jaren Burgemeester en tot 1606 lid der Vroedschap aldaar.

Na zijne promotie vestigde COSTER zich weder te Amsterdam en werd daar in 1613 tot geneesheer in het Gasthuis aangesteld. In het Belastingboek van dat gesticht A^o. 1582 seqq. p. 308 staat: „Wy syn schuldigt Docter SAMUEL COSTER, de somme van f 400 't iazer over een iaer huysdienst vant Mannen soldaten en vrouwen Pesthuys, de siecken alle daech te visiteeren, de appoteckeren op te

1) Uit de verschillende opgaven blijkt, dat ook COSTER toen te Naaldwijk woonde, of daar domicilie had gekozen. Ook uit de volgende aantekening van wijlen Mr. DE ROEVER: »Procuratie van SAMUEL COSTER, won. te Naaldwijk op HENDRIK BOELEN, procureur, om weesmeesterkennis ter executie te leggen, Januari 1608.” De Trouwlegger van het Raadhuis te 's-Gravenhage geeft het volgende: »Den XXVIen Augusty Ao. xyj^e seven, SAMUEL ADRIAENSZ. COSTER, jongman gebooren van Amsterdam met JOSYNA AELBRECHTSDR. VAN LEUNINGEN beyden wonende tot Naeldwijck.”

Dezelfde verklaring komt voor, met de cijfers 1, 2 en 3 voor de drie uitroepingen, in het Trouwboek van de Groote Kerk. Ook hier staat VAN LEUNINGEN.

In het Extra-ordinaire Register der huwelicxe saecken staat:

»Op den zeventienden Augusti 1607 compareerden voor Ysbrand BEN AELBERTS comm (issaris) SAMUEL ADRIAENSZ. KOSTER, van Amsterdam, wonen(de) tot Naeldwyck, geen ouders hebbende ende versocht zyne drye Zondagse uitroepinge met JOSINA AALBRECHTSDR. VAN LEUNINGEN uyt den Hage, mede wonende tot Naeldwyck, enz. (vgl. J. H. W. UNGER. Ned. Spect. 1883. No. 17 en 18).

Oud-Holland 1898.

rechten en alles te helpen besorgen en ordineeren al 't ghene daer toe dienstelyck sal weesen, als ook 't maecken van de salven voor die barbiers de draecken (drancken) en alles 't gene tot de siecke dient te besorgen, en helpen macken. Ingaende may 1613."

Dat hij in hetzelfde jaar ook als geneesheer in de gevangenis werd aangesteld, blijkt uit hetgeen staat op fol. 94 van het Resolutie-boek van HH. Burgermeesteren en Oudt-Burgermeesteren (1603—1649): „Den 27 Novembris A^o. 1631. Is bij de Heeren Burgermeesteren en Oudt-Burgermeesteren geresolveert op de navolgende pointen: Dr. SAMUEL COSTER is voor syn extra-ordinarisen diensten in de boeyen, gedaan den tijd van 18 jaren, tot een vereeringhe toegeleyt driehondert gl." ¹⁾

Is de conclusie te stout, dat hij alleen naar Leiden was gegaan om zijne studiën te *voltooien*; dat hij reeds geen onbekende meer was op medisch gebied te Amsterdam?

Als dokter van het Gasthuis had hij aanvankelijk *f* 400, later *f* 500 salaris per jaar. 't Eerste blijkt uit bovenstaande opgave, 't laatste uit het boek van de Jaarlijksche Rekeningen en Ontvangsten van het Gasthuis (1648—1682), waarin wordt opgegeven als jaarlijksch traktement: „2 doctoren *f* 1000", volgens het totaal niet voor ieder afzonderlijk, maar voor hen samen bedoeld. (De predikant had *f* 600.)

Of hij even als zijn voorganger daarbij vrij kost had, is niet duidelijk. Deze had in de „kookken zijn woningh" en ging in de apotheek „ten taeffel" en toen hij in 1610 ging trouwen mocht hij voor eigen rekening eene woning buiten het Huis betrekken. Dit op eigen kosten wonen was althans reeds drie jaren na zijne aanstelling met COSTER niet meer het geval. In den „Legger van de Huyse ende Landen Toebehorende Sinte-Pieters-Gasthuysen tot Amsterdam Anno d^{mi} 1628" staat op pag. 58: „Oudesytsooster-achter-Borchwal. Een Huys getekent No. 3. SAMUEL COSTER, docter van 't gasthuys bewoont het", op pag. 59; „Een Huys getekent No. 4. SAMUEL COSTER, docter is met 't voorgaende tot een woning gemā."

In „Huisen en Landen I" vinden wij opgegeven: No. 3, Anno 1615, in Mei overgenomen van JAN COORSCH door Docter COSTER, huyr als boven *f* 85. No. 4. Dese huir is by den doctor overgenomen voor de vorige prijs *f* 60." Blijkbaar is het laatste eerst in 1622 gebeurd, want in „Huisen en Landen II" staat op pag. 60 voor No. 4: „Van ANNETGEN HESSELS, den 17e dese Ao. 1622 — *f* 60," en op pag. 59: SAMUEL COSTER, docter van 't gasthuys, heeft deze huer overgenomen voor de vorige prijs." Bovendien vinden wij hier de volgende aantekening:

¹⁾ Ned. Spect. 1883.

„SAMUEL COSTER, Docter van 't gasthuys geconsenteert van May Anno 1616 tot May Anno 1617 vrij Huyshuer te hebben, voorts tot opsegginge toe.”

Deze beide huizen stonden onmiddellijk bij het Gasthuis in den zoogenaamden „Blijenhoek”, die waarschijnlijk dezen naam droeg, omdat daar de uitgang was voor de herstelde zieken, welke met blijdschap afscheid namen. Als men den Grimburgwal affloopt, komende van de Nes, het Gasthuis voorbij, vindt men thans op dezelfde plaats eenige bijgebouwen van het Gesticht, waar kaartjes worden uitgereikt, enz.

De boven opgegeven huur was waarschijnlijk eene haltjaarlijksche. No. 2 en No. 5 stonden respectievelijk op f 120 en f 140. In Mei 1615 heeft COSTER zich dus in eene woning van het Gasthuis gevestigd, waar hem het volgende jaar vrij huur werd toegestaan; eenigen tijd daarna is deze met het naastliggende pand tot een, nu zeker flink gebouw, vereenigd, waar de dokter tot 1637 heeft gewoond. Immers in „Huisen en Landen II” staat nog de volgende aanteekening: „PHELIPS DE BISCOP heeft in huur no. 3 en no. 4, die tot één huis gemaakt zijn, waarvoor hij betalen zal f 150 's jaars ingaande Mei 1637.” In III (1648—1656) staan beide panden steeds op naam van denzelfden PHELIPS DE BISCOP, maar treffen wij verder voor ons onderwerp niets bijzonders aan; in IV echter staan twee huizen op de Oude-Zijds-Voor-burg-wal-Oost-Zijde, no. 3 en no. 21, „staande aan de noortzijde naast de Illustre School” als eigendom van het Gasthuis ingeschreven, terwijl ze in de vorige boeken niet worden gevonden. „No. 3 is van May 1666 tot May 1668 en vv. verhuurd aan Doct. HENDRIK LENS (?), No. 21 tot May 1666 aan JAN VAN NECK.” Een dezer huizen moet COSTER hebben bewoond. In 1626 woonde hij nog in den „Blijenhoek” blijkens de noteering van tweeden ondertrouw in het Amsterdamsche Puiboek; in het Begraafboek van de Nieuwe-Zijds-Kapel vinden wij echter omtrent het begraven van zijne tweede vrouw aangeteekend: „20 Augs.” 1658 een vrou REBECKA VAN TWENHUISEN huisvrouw van doctor SAMUEL KOSTER comt van de fluweele burchwal naest de illustre Schoole comt int graft van ADRIAN LEENARTSZ,”¹⁾ en dat hij in de eerste helft van 1665 moet zijn overleden, blijkt uit straks aan te halen gegevens; daardoor kwam dus zijne woning vrij. Na 1637 woonde hij derhalve verder van het Gasthuis af, maar dicht genoeg bij, om altijd te hulp te kunnen worden geroepen. Dat Oude-Zijds-Voorburgwal Oostzijde en Fluweelen Burgwal hetzelfde is, behoeft nauwelijks herinnerd te worden; de oude naamsteen, door menigeen voorbijgezien, op den hoek naar den kant van het Gasthuis, wijst het trouwens voor den opmerkzamen beschouwer uit.

1) Ned. Spect. 1883. Zoo noodig is dit in verband voorkomen van dezen naam eene bevestiging van het feit, dat ADRIAAN LEENAARTSZ COSTER'S vader was.

Uit het voorgaande blijkt reeds, dat hij zijne eerste vrouw spoedig heeft verloren. Den 26^{en} Maart 1626 ondertrouwde en 1^{en} Paaschdag den 12^{en} April van dat jaar huwde hij REBECCA VAN TWENHUIJSEN, of TWEENHUIJSEN, zooals zij genoemd wordt in eene acte, den 30^{en} Augs. 1645 opgemaakt door Notaris VAN NIEULANDT, waarin ook van eene stiefdochter van haar, van een kind uit het eerste huwelijk dus, wordt gesproken, welke naar haar grootmoeder AERTGEN heette.¹⁾ Overigens geeft ook deze acte, die over het plegen van diefstal van linnen en van geld uit het „comtoir” van DR. COSTER handelt, geene nadere bijzonderheden omtrent zijn huiselijk leven en zijne familie.

Met zijne tweede vrouw was hij ruim 32 jaar gehuwd, toen zij, zooals boven opgemerkt is, in Aug. 1658 overleed. Ook zijne eigene krachten namen af; reeds den 18^{en} December 1655 was op zijn verzoek DR. JOAN DEIJMAN tot zijn adsistent aangesteld²⁾, en in het Resolutie-boek (1649—1698) staat dato 6 April 1662: „Op versoeck van SAMUEL COSTER nu int vijftichste jaer doctor van 't Gasthuys ten eynde hy mocht emeritus worden, met presentatie uyt syn tractement D. DEYMAN toe te laeten coomen hondert ryxdaelders, mits daer voor het gasthuys alleen waernemende, waerop synde gedelibereert is goed gevonden aen DR. COSTER syn versoeck toe te staen. Alsmede dat DR. DEYMAN het gasthuys alleen sal waernemen, en daervoor booven de 100 ryxdaelders uyt het tractement van DR. COSTER noch sal genieten twee hondert vyftich geduerende het leven van genoemde COSTER. Welck gelt aen genoemde DR. DEYMAN betaelt sal worden by de regenten vant Gasthuys.”

COSTER overleed in de eerste helft van het jaar 1665³⁾. Een onderzoek in al de begraafboeken, in het Archief te Amsterdam aanwezig, leidde tot geen nader resultaat. Twee zaken evenwel geven reden om zulks te beweren. In de Bibliotheek te Dresden berust de »Catalogus Instructissimae, Bibliothecae, Clarissimi Doctissimi que Viri D. SAMUELIS COSTERI.... In qua omne genus rariorum.... Quorum Auctio habebitur.... Die Lunae, quae est 17 (in handschrift) Augusti, stylo novo, Anno 1665.... Apud C. COMMELYNUM, 1665. Op 't Water, in de Waerheyte.... alwaer de Catalogen te bekomen zijn.”⁴⁾ Had de verkooping zijner boekerij plaats den 17^{en} Augustus, dan is wel aan te nemen, dat hij niet vele maanden vóór dien tijd zal zijn gestorven.

1) Zie pag. 234.

2) JHR. J. SIX. Twee verloren schilderijen, enz. Ned. Spect. 1882, p. 169.

3) DR. DEYMAN was reeds den 1^{en} Mei 1663 overleden: „9 Maey 1663. Geluyt 3 vyren over JAN LAMBERTZ DEIJMAN komt van de H. Graft” Begraafboek van de Oude Kerk. No. 12.

4) Deze catalogus is uitvoerig beschreven en volledig uitgegeven door den Heer M. M. RLEERKOOPEL, in het Tijdschr. van Ned. Taal- en Letterk. Deel XVII.

Bovendien geeft eene aantekening omtrent schulden van hem aan 't Gasthuis aanleiding tot het vermoeden, dat hij kort vóór den 20^{en} Juni van bovengenoemd jaar zou zijn overleden. Terwijl toch de hoofdsom reeds in 1660 was betaald, wordt anderhalf jaar achterstallige rente eerst op zoeven vermelden datum uitgekeerd, waarbij de opmerking „Afgelost ten volle” eigenaardig er aan toe gevoegd, doet denken aan eene vereffening door de erfgenamen of uit den boedel. ¹⁾

In den Tooneel-Almanak van 1843, in WYBRANDS „Het Amsterdamsche Tooneel van 1617-1772” en in eene verzameling van werken van COSTER, ter Haarlemsche boekerij aanwezig, komt een portret van hem voor. Het laatste is zeer zeker geheel overeenkomstig de schilderij van SANDRART, die COSTER op hoogen leeftijd schonk aan het St. Pietersgasthuis. ²⁾ Wij weten niet, waarom de heer WYBRANDS alleen den kop heeft genomen, het geheele stuk van SANDRART maakt nog flinker indruk. Hoe ferm heeft de bekende schilder hem ons geteekend, een man, nog in volle kracht ondanks zijn in elk geval reeds hoogen leeftijd. Mogen zijne haren reeds begonnen zijn uit te vallen, zelfs dat is niet mogelijk, den indruk, dat wij een man in de kracht des levens vóór ons zien, weg te nemen. Kalm beslist zit hij in zijn stevigen 17e eeuwischen zetel aan eene tafel, waarop eenige voorwerpen, als globe, schrijfgereedschap en eene buste, zijn geplaatst.

Onder dit portret staat:

SAMUEL COSTERUS. M. DR.

Cui toties molli recitata est fabula socco,
Qui tragicum Batavo carmine scripsit epos;
Seruis adspicitur, vultumque Machaonis orbi
Exhibet, et Cois legibus aegra fugat
Ipsa sales fundit gravitas, vindexque bonorum
Arguto solos verberat ore malos.

J. SANDRART, Pinxit.

R. PERZYN, Sculp.

C. DANKERTZ, exc.

C. BARLAEUS.

¹⁾ Vgl. pag. 241 van dit opstel, noot: alsmede de aantekening op pag. 235. over het betrekken van zijn huis op den Fluweelen Burgwal door een ander.

²⁾ Zoo J. H. RÖSSING. Navorscher, 1873, pag. 394. In „Oud-Holland”. 1888, p. 237 lezen wij: „Zelfs Doctor SAMUEL COSTER, die zich in den laatsten tijd meer met de praktijk in 't Gasthuis had bezig gehouden dan met het tooneel, werd bij gelegenheid van zijn dertigjarigen dienst als stadsgeneesheer, bepraat zijn portret door SANDRART te laten maken en aan 't Gasthuis te vereeren.”

Het vers van VONDEL (uitgave VAN LENNEP, IV, 7) wordt hierdoor niet duidelijker, allerminst de de laatste regel:

„Men eere uit dankbaerheit hem noch, als in zijn leven”.

aangenomen zelfs dat vijftig eene fout was en dertig moest zijn. Dit is echter niet meer mogelijk, nu vaststaat, dat COSTER ongeveer 50 jaar dokter van het Gasthuis is geweest; het geheele vers van VONDEL strijdt daartegen.

De oplossing is deze: COSTERS beeld, vervaardigd, toen hij 30 jaar St. Pieter had bediend, is na zijn dood, of kort voor zijn sterven, aan 't Gasthuis geschonken.

Dat het niet omstreeks 1663 kan geschilderd zijn, is duidelijk, daar SANDRART na 1647 steeds in het buitenland heeft gewoond.

Dit vers, ook in de uitgave KOLLEWIJN, pag. XI te vinden met gewijzigde 4e en 5e regel, zou doen vermoeden, dat COSTER zelf meermalen eene rol in het blijspel op zich nam. Geen geringe lof wordt hem gebracht, die aan ernst weet scherts te paren, een beschermer is der braven en alleen de boozen met zijne scherpe taal treft.

„Een man met een hoog, breed voorhoofd, groote oogen, een dikken neus, een gedeeltelijk achter een flinken knevel verborgen mond, eene sik en golvende haren. Zijn gelaat drukt vastberadenheid uit, en doet ons tevens vermoeden, dat hij een vriend was van eene goede tafel en eene goede flesch.”¹⁾

Scherpzinnig en onbevreesd zien die oogen in het rond; van helder denken getuigen zij, van groote zachtzinnigheid niet. En toch, mag men zijn onbekenden lofredenaar gelooven, dan was hij bemind bij zijne patiënten:

„Als dese man in 't gasthuys comt,
en maar eens stamp, of maakt geluyt,
of tast, of schrikt, of schrijft, of domt:
de doot moet straks ter poorten uijt.
Apollo geeft sijn kruijden cragt
en rijm: dat niemant garen wagt.”

De spiegel der ziel zijn de oogen, maar het is niet gemakkelijk alleen door een blik in dien spiegel de richting van het zielsleven vast te stellen. Deze interessante kop lokt stellig tot kennismaking uit, en gaarne zouden wij peilen de diepten van het gemoed des mans, die zoo verschillend wordt beoordeeld, ook wat zijn zedelijk leven betreft.

Zooals wij reeds opmerkten, had hij omgang met de voornaamste personen van zijn tijd. Allereerst denken wij aan VONDEL en aan den Muiderkring. Uit alles blijkt, dat hij met VONDEL nauw verbonden was; over vele zaken dachten zij eenstemmig, en meermalen wisten de lezers der scherpe schotschriften dier dagen niet met wien van beiden ze te doen hadden.

Ook met HOOFT stond hij op goeden voet. Samen waren ze student te Leiden²⁾; bekend is, dat de „ISABELLA” gedeeltelijk van HOOFT, gedeeltelijk van COSTER is; sedert 1876 is meer algemeen bekend geworden, dat eene der uitgaven van den „WARENAR” n.l. die van van 1661 bij JAN JANSZ. VAN SANTEN, Boeck-verkooper, achter de Oude Kerk, staat op naam van P. C. HOOFT en S. COSTER.³⁾ Van den Eglentier waren ze ijverige leden geweest, en de goede

¹⁾ KOLLEWIJN, p. X. ²⁾ ib. p. XI. Ook het vers van BARLABUS wijst daarop.

²⁾ Gesch. der Ned. Lett. door Dr. JAN TEN BRINK, 1895. p. 386.

³⁾ Opmerkelijk is, dat Prof. DE VRIES in zijne studie over den „Warenar” wel deze uitgave noteert, maar niet rept van het noemen van COSTER als medewerker. Wij meenen op goede gronden het mede-auteurschap aan COSTER te moeten onzeggen. Deze gronden zijn aangegeven in „Een veelbesproken blijspel”, Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. Deel XVII.

verstandhouding blijkt tot het laatst toe te zijn gebleven. Den 29^{en} van Hooimaand 1631 schrijft HOOFT aan JUSTUS BAEK, dat COSTER hem van den slag bij Heiligerlee heeft verteld; in 1633 kwam VAN BAERLE met MOSTART en DR. COSTER op het Muiderslot, waar COSTER ontwerpen voor allerlei vertooningen medebracht ¹⁾; in 1646 noodigde HOOFT BARLAEUS te gast, „maar ook de Excellentie Doctor KOSTER”; er zouden o. a. „fricadellen” genuttigd worden, „vrijerskost” naar KOSTERS gevoelen; TESSELTJEN quijnde”, en HOOFT veronderstelde, dat een „paar Doctooen, gelijk (BARLAEUS) en de Heer KOSTER misschien practijx genoeg zouden hebben, om haar voort uit deze werelt te helpen”. ²⁾ Het volgende jaar stierf de gulle gastheer.

In een brief van HUGO DE GROOT aan VONDEL, gedateerd 5 Juni 1635 van Parijs, lezen wij: „Hiermede wil ick eindigen en u. E. met mijn heer HOOFT: KOSTER en alle anderen van dien slach alle voorspoedt wenschen.”

Uit den aard der zaak kwam hij veel met BREDERO in aanraking, dien hij zeer hoog stelde. Wij behoeven slechts te verwijzen naar de Voorrede tot de spelen van BREDERO in 1617, naar het Lofdicht voor het Liedtboeck in 1622 en niet het minst naar het vierregelig Lijkdicht op BREDERODE:

„Treurt niet, maer liefst ghy hem so gunt hem 't eewigh leven,
Hy blijft toch BREDRO, die hij altijd is geweest,
Hy leeft, al rot zijn lijf, daer leydt niet aen bedreven.
By Gode rust zijn ziel, hier sweeft zijn groote Geest.”

BREDERO stierf in 1618, en kort heeft dus slechts hun gemeenschappelijk werken geduurd, terwijl bovendien van hun persoonlijken omgang al zeer weinig blijkt, maar zeker is het, dat deze twee geesten op het gebied van kunst alle mogelijke aanrakingspunten met elkander hadden.

En toch — met geen der mannen van beteekenis van zijn tijd schijnt COSTER meer vertrouwelijken, intiemen omgang te hebben gehad. Wat mag daarvan de reden zijn geweest? Ook hier kan slechts bij benadering worden gegist. Uit eene enkele opmerking van HOOFT over COSTER en VONDEL blijkt voldoende, dat hij met hen niet meeging in hun fel optreden. COSTER was te zeer libertijn, te hartstochtelijk partijman tegen de Calvinisten, zijne wijze van strijd voeren strookte niet met de aristocratische voorzichtigheid van den Muider Drost. 't Is niet onmogelijk, dat reeds van den aanvang het groot verschil in afkomst tusschen HOOFT en COSTER een beletsel is geweest voor waarlijk innige

¹⁾ Brieven door VAN VLOTEN, III. 262.

²⁾ Ibid, IV, 212.

toenadering; men kan bezwaarlijk ontkennen, dat zulks geheel in het karakter van HOOFT ligt; de omstandigheden hebben de kloof niet gedempt, en, al bleef er vriendschappelijke verstandhouding, 't was en bleef — op een afstand. Zeker heeft dit ook op de andere personen, die tot den Muiderkring behoorden, invloed uitgeoefend.

Nauwer was langen tijd de band tusschen hem en den Vorst der Nederlandsche dichters, maar VONDEL werd weldra de meerdere en terwijl deze steeds meer de algemeene gevierde man werd op het gebied der letteren, was COSTER genoodzaakt terug te treden en het publiek terrein bijna geheel te verlaten. Trouwens, al was hun beider ijver even gloeiend tegen het Calvinistisch drijven hunner dagen, bij dezen was de aandrang daartoe eene gansch andere dan bij genen. Duidelijk is, dat in VONDEL een diep godsdienstig gevoel achtergrond was van heel zijn optreden in kerkelijke zaken; dat het hem ernst was, bewijst zijne overgang tot de Roomsche kerk, hoe men daar overigens over moge denken. Even overvloedig als VONDEL de godsdienstige snaar liet trillen, even zorgvuldig liet COSTER die in rustige rust, en dit kan niet zonder beteekenis zijn, niet zonder beteekenis ook ter verklaring van het min geprononceerde in hun vriendschappelijken omgang.

Voor de kennis van het gunstige oordeel, door tijdgenooten over COSTER geveld, verwijzen wij naar de gedichten, enz. door Dr. KOLLEWIJN aangehaald¹⁾, maar daar blijkt ook, dat niet allen zulk een hoog denkbeeld van hem hadden. Om billijk te zijn, moeten wij ook die anderen hooren. Het ergst maakt het wel de schrijver van „De Droes in 't VVarr-Gaern”²⁾; een kalen droes noemt deze hem, die, pas van eene, euphemistisch Pocken genoemde, ziekte genezen, misschien wel in een van de Academie geleend speelderstuig loopt, van de Academie, waarmede hij eertijds bankroet had gespeeld; de schrijver beschuldigt COSTER, een onecht kind te hebben bij zijne „Meyt”. 't Is een heel zondenregister.

Niet veel beter maakt het de steller van „Honden wt de Kerck, teghen Den Otter in 't Bolwerck, dat Koster inde Duyf gemaect heeft.” Deze stelt VONDEL en COSTER voor als elkander de vrouw afvrijende van een bierhuishouder, onder wiens beste klanten ze behoorden; COSTER was een „schrake guyt”, die in 't onbetaelde Fellep” liep, nergens meer krediet had (adres aan „de zye winkeliers inde Warmoesstraet ende overal in de stadt Amsterdam”) en zijne dochter bedroog, om den trouwring van zijne eerste vrouw van haar te krijgen, welken ring hij later beweerde verloren te hebben, terwijl het meisje, „dat klaptet teugen ellick-ien”, hare stiefmoeder er elken dag mede zag loopen.

1) COSTER's Werken. Inl. p. XI, XII.

2) Aangehaald door Dr. KOLLEWIJN, Ned. Spect. 1887, Ns. 23 en 24.

In „Bericht op de vragen van de Amsterdamsche Academie ofte Narrenschool, inghestelt bij een lit van de Brabantsche Kamer” (1630) worden COSTER en VONDEL genoemd Helden van „Roomers vol van stercken wijn,” in den „Hollandschen Holipodidro” wordt gesproken van het „Libertynsche swyn”, waarmede of VONDEL of COSTER wordt bedoeld. De lijst van scheldwoorden, den laatsten naar 't hoofd geworpen, is tamelijk lang, doch de meeste vinden hunne beteekenis in de vorige regels, terwijl wij er nog aan toe voegen die van „Arminiaen”, „Godtslasteraer” en „bang voor Christi cruys”. ¹⁾

Wat is er van dit alles waar? Wij wagen de gissing, (om te beginnen met de beschuldiging van berooidheid en daarmede in verband staande kleiner of grooter oneerlijkheid), dat zijne eerste vrouw geld had, doch omstreeks 1622, het jaar van de overdracht der Academie aan H. H. Regenten, is overleden, waardoor hij zich van de middelen tot voortzetting van zijne geliefde plannen zag beroofd. Wij meenen toch op goede gronden te mogen aannemen, dat COSTER later althans gewoonlijk niet bijster ruim bij kas was. Een feit toch is het, dat hij in 1624 zich genoodzaakt zag „ses hondert guldens” van 't Gasthuis te leenen, „mits dat hem van deselve alle iaren sullen gecort worden hondert guldens”. ²⁾ En dat was twee jaren na het verkoopen der Academie!! Hij betaalde zeer ongeregeld; 10 April, 18 November en 20 December 1626 telkens honderd gulden. De betaling van den eersten termijn viel juist, toen hij met zijne tweede vrouw in ondertrouw stond; de bruidsdagen toch duurden van 26 Maart tot 12 April. Is dat toevallig, evenals het feit, dat in hetzelfde jaar nog twee termijnen werden afbetaald? Eerst 10 November 1629, 21 Mei 1631 en 19 Mei 1632 werd in gelijke gedeelten het overige vereffend. Erg vlot liep het dus niet van stapel.

Den 7^{en} December 1648 leende hij weder f 1000 van 't Gasthuis „tegens 4 ten hondert int jaar” ³⁾. De rente werd niet bijzonder stipt betaald: den 7^{en} Juni 1651 over 2½ jaar f 100, den 8^{en} Juni 1657 over 5½ jaar f 220, verschenen reeds den 7^{en} December van het voorgaande jaar, terwijl de laatste rente waarschijnlijk eerst door zijne erven is betaald.

1) „Roepende Stemme Teghen de Iphigenia Spels Verthooningh ende haer Personagien” (THYSIUS 1723) is vooral zeer rijk aan lieflijke (?) toenames.

2) Intrestenboek 1626—1647, pag. 6.

3) Rentenenboek 1648—1655. Evenzoo in dat van 1656—1687. Wij geven hier in haar geheel eene aanteekening uit het laatste, met verwijzing naar pag. 237 van dit opstel. „Credit van SAMUEL COSTER: voor Intrest door hem betaalt tot 7 Decemb. 1656. 1660 May 3 voor een jaar intrest verschenen den 7 Dec. 1658 f 40; dito voor 't Capitaal als pp. Afrekeningh f 1000. 20 Juny 1665 is als renten ontf. een en een half jaar interest f 60. 7 december 1657 en 7 July 1658. Afgelost ten volle.”

Omdat wij ons niet te zeer aan gissingen willen wagen, zij hier alleen maar opgemerkt, dat de hoofdsom werd voldaan kort na het overlijden van zijne tweede vrouw.

De onderstelling is dus niet te gewaagd, dat onze dokter wel eens te worstelen had met geldgebrek en dat de geldkwestie een groote rol speelde in de overdracht van 1622. Ja, de inkomsten van de Academie waren niet te verwerpen, en zoolang het geld, dat er in stak, zijn eigendom was, mocht het misschien geen slechte geldbelegging heeten; maar COSTER ontving bij verkoop $f6850 + f3300$, welke laatste hem door zijn vriend LAMBERT LAMBERTSZ geleend waren, met kwijtschelding van drie jaren rente van deze $f3300$, die dus ook nog onvoldaan was; wij mogen derhalve gerust aannemen, dat, als hij het geld voor zijne onderneming van anderen moest leenen, van zijn aandeel in de winst heel wat afging, eer hij kon rekenen iets voor zich zelven over te houden.

Hierdoor wordt wel een en ander in zijn leven opgehelderd. Hoewel waarschijnlijk zelf zonder middelen, kon hij reeds als student trouwen, omdat hij eene niet onbemiddelde echtgenoot had gevonden; hij kon zijne liefhebberij bot vieren, tot het vroegtijdig afsterven van JOSINA VAN LEUNINGEN hieraan een einde maakte. Voortdurend heeft hij nu de zorgen gekend, waarmede een ledige geldlâ gevuld is, en, al is er geen grond om aan tal van onbetaalde rekeningen te gelooven, er was aanleiding, om zijne omstandigheden tot een voorwerp van spot te kiezen. 't Is zelfs niet onmogelijk, dat hij geen geld had, om een trouwring voor REBECCA te koopen en daarvoor den ring heeft gebruikt, dien hij aanvankelijk, als van hare moeder afkomstig, aan zijne dochter had geschonken.

Met verdere gevolgtrekkingen moeten wij echter zeer voorzichtig zijn.¹⁾ Wanneer wij voorop stellen, dat COSTER blijkbaar een man uit één stuk was, eene onderstelling, waarvoor zijne werken beslist grond geven, een man scherp belijnd dus hoekig, en die gaarne uitsprak, wat hem op het hart lag, dan weten wij, dat zulke personen meestal innig aan hen verbonden vrienden, maar ook niet minder bittere vijanden hebben. Bovendien was hij Arminiaan, of liever nog, want wij merkten reeds op, dat hij van zijne godsdienstige gevoelens niets uitlaat²⁾, hij stond aan de zijde van OLDENBARNEVELDT en hij is diens partij, ook na het noodlottig einde van dien grooten staatsman, trouw gebleven.

1) Zóó berooid toch was hij niet, of hij bezat althans later eigen huizen te Naarden, als blijkt uit deze aantekening van wijlen Mr. DE ROEVER:

„Dr. SAMUEL COSTER, machtigt iemand te Naarden om zijne landen aldaar te verhuren.
1650, 25 Januari.

Not. J. VAN VELZEN.”

De desbetreffende acte in het notariëel archief te Amsterdam levert verder niets bijzonders op. Wat uit het archief van Naarden misschien iets zou baten, berust op het archief te Haarlem. Alleen een tijdroovend onderzoek of een gelukkig toeval kan hier licht geven.

2) Zijn tweede huwelijk is vrij zeker niet kerkelijk ingezegend, of indien wel, dan waarschijnlijk buiten Amsterdam. In geen der Amst. registers vonden wij een aantekening van de kerkelijke plechtigheid. Als bekend is, was dit toen grooter uitzondering dan tegenwoordig. Trouwens de strijd met de predikanten was juist op het heftigst.

En nu, in het oog houdende, dat het een tijd was van heftige vijandschap van burgeroorlog mag gerust worden gezegd, ¹⁾ waarin men van geene matiging in woorden of uitdrukkingen wist, waarin men zijne kracht dikwijls juist zocht in uitgelezen scheldwoorden en de vuilste lastertaal, dan moet zeker een vraagteeken geplaatst worden achter veel, wat COSTER ten laste wordt gelegd. Ook VONDEL zag zich in het algemeen dezelfde lieflijkheden naar het hoofd geworpen, en Prof. KALFF durft nog gerust de woorden van BRANDT aanhalen ²⁾, die zeide: „VONDEL was zoo matig, dat ik niet weet of hem iemand ooit beschonken zag.” „Geen geringe lofspraak in die dagen!” voegt Prof. KALFF hieraan toe.

Wij kunnen ons hem niet anders voorstellen dan onafhankelijk en zelfstandig van karakter, door het bekleeden eener onafhankelijke betrekking ook tegenover ieder vrij kunnende optreden; als iemand, die, bij niet te hoog gestemd godsdienstig gevoel, vooral in die dagen nog al van beteekenis, hoogen eerbied koesterde voor de macht van den Staat. Hieraan schrijven wij toe zijne houding in 1620 tegenover HH. Burgemeesteren ³⁾, hieraan het verschijnsel, dat hij in 1617 zijne „Iphigenia” kon schrijven, en in 1618 MAURITS met eere kon helpen inhalen. Indien ergens, dan betoonde hij daardoor en door tot de luisterrijke ontvangst van den Stadhouder op den Huize te Muiden de „Isabella” af te werken, dat hij in eerbied voor het hoofd van den Staat niet wenschte achter te staan bij zijne tegenpartij, zelfs als deze zelfde Prins MAURITS de zijde der door hem gehate Gomaristen meende te moeten kiezen. In dat opzicht was hij een man uit één stuk. zooals wij hem noemden, en aan tweeslachtigheid of kruiperij behoeft niet te worden gedacht.

Hij blijkt een vriend van goed gezelschap te zijn geweest, en dan volstrekt niet afkeerig van tafelgenot; de komische zijde der dingen zag hij liefst, wij merken reeds op, dat zijne aardigheden gangbare munt waren; heftig was hij tegenover wie hij haatte, en haten kon hij; dan onzag hij zich niet, woorden en uitdrukkingen te bezigen, die meer overeenkomst hadden met het antwoord op de bekende „Prijsvraag”, aan CATS toegeschreven, dan wel met VONDELS „Prijsvraag” zelve.

Maakt hij niet den indruk, een volmaakt „gentleman” te zijn geweest, iemand van bepaald ruwen aard zou niet jaren lang met HOOFT, BARLAEUS, enz

1) Wij herinneren aan hetgeen in Febr. 1617 bij REM EGBERTSZ. BISSCHOP gebeurde (zie pamflet 2383, Kon. Bibl.), wat den 2en April 1619 te Rotterdam plaats greep (id. 2871), wat te Amsterdam geschiedde op Monckelbaens-burgh-wal Paasch-Maandag 1626 (id. 3688), en verwijzen voorts naar „Calvinist of Libertijnsch” door MR. J. C. NABER, o.a. pag. 105 en 136 (Oudewater), pag. 134/5 en 184 (Leiden), enz.

2) Gids, 1896, April, p. 30.

3) Vgl. »Literatuur en Tooneel te Amsterdam in de zeventiende eeuw,” door Prof. KALFF, pag. 42 en »Academie en Kerkeraad” door Prof. GALLEE, pag. 21.

bevriend gebleven zijn, zou niet tot zijn dood toe, „de agting van de aanzienlijkste burgers en van veele Leeden der Regeeringe” ¹⁾ hebben behouden. In zijn dienst bij de zieken trouw, in zijne liefde voor kunst en wetenschap vurig, in zijn ijveren tegen de dwingelandij der geestelijkheid hartstochtelijk, niet gemakkelijk om mede om te gaan, en toch velen tot zich trekkende door goede trouw en vernuft, — zóó deze zoon der zeventiende eeuw, product en ten deele ook schepper van zijn tijd.

Wij gaven niets dan eene levens- en persoonsbeschrijving voor zooverre die uit zeer verspreide gegevens is samen te stellen, eene afzonderlijke behandeling verdient zijne verhouding tot de Academie, tevens als van zelf insluitende eenige aantekeningen omtrent zijne literarische voortbrengselen, eene afzonderlijke behandeling ook, en om hem persoonlijk nog nader te leeren kennen, en om den blik, dien ze geeft op zijn tijd, zijne houding in de Kerkelijke en Staatskundige twisten van de eerste helft der zeventiende eeuw.

1) WAGENAAR, Amsterdam, III, 245.

BLADWIJZER

OVER DEN JAARGANG 1898.

A.

Aalst (Hendrik Balthasar van)..... 100, 104, 106
 Aaninck (T.)..... 155
 Abbama..... 195
 Ackersdijk (Cornelis)..... 36
 Addicks (J. H.) 184, 185
 Admiraal (Jan Hendrik). 141
 Adriaensz (Jan)..... 230
 Adriaensz (Lenaert) 230
 Aeldricx (Gese)..... 133
 Aeschylus..... 206, 207
 Ailly de Péquigny (Marguérite d')..... 14
 Aitsema (Leo ab)..... 24
 Alberdingk Thijm (Jos. A.) 63
 Allard..... 44
 Allardt (Hugo)..... 70
 Almonde (Maria van)..... 191
 Alva..... 18
 Amalia van Solms, Prinses van Oranje..... 70
 Ammeroy (Cornelius) 96, 173, 176
 Ancher (A. J. M. Brouwer). 77
 Angillis (J.)..... 6
 Antonides van der Goes (Johannes)..... 35
 Arckum..... 192
 Arentsz. (Andries)..... 100
 Aristoteles..... 208, 209
 Arkel (Cornelis van) 33, 34, 37, 40, 44, 45
 Arkel (G. van) 96, 99, 103, 110, 170, 176—178
 Asser (Carolus)..... 52, 154
 Asser (Mozes Salomon) 52, 53, 60, 62, 79, 82—86, 89—92, 148, 153, 154
 Aux Brebis (Hans)..... 143
 Azevedo (Daniel Cohen d') 58

B.

Baartz (W.)..... 43, 44
 Backer (Abigaël Constantia)..... 104
 Backer (Jhr. Mr. J. F.)..... 175
 Backer (Johannes Chrysostomus de)..... 6
 Backer (Willem)..... 104
 Backere (Jeronimus de).. 7
 Baek (Justus)..... 239
 Baerle (Caspar van) 237, 239, 243
 Baerle (David van)..... 145
 Baers (Michiel)..... 172
 Balen (Matthys)..... 125, 215
 Balfour..... 23, 25
 Balthasarsz. (Floris)..... 26
 Banchem (F. van)..... 4, 5, 138
 Banckert..... 72, 73
 Bary (P. de)..... 67
 Baserode (Anne van)..... 7
 Bax (Marcelis)..... 20
 Beaumont (Anthonie van) 7
 Beaumont de Noortvelde 215
 Beckerath (Ad. von)..... 10
 Beefthingh (van der Dusen van)..... 42
 Beek (Willemin)..... 138
 Beek (van der)..... 42
 Beeldemaker (Mr. Nicolaas)..... 40, 45
 Beets (Dr. N.)..... 63, 64
 Belinfante (M. C.)..... 166
 Bellièvre..... 188
 Ben (Ysbrand Aelbertsz.) 233
 Benning (Cornelis).... 174, 175
 Bentinck (Elisabeth).... 29
 Berchem (Margaretha van) 15
 Berchem (Wemmer van).. 70
 Berck (Anna Maria)..... 20
 Berfeld (Christiaan van). 26
 Berfeld (Johanna van).... 29

Berg (Michiel van den)

42, 49
 Berkum (H. van)..... 110
 Berry (Hertogin van)..... 40
 Bethune (Leonidas de) ... 21
 Bethune (Philippe de).... 21
 Bethune (Syrius de)..... 21
 Beusecom (François van) 74
 Bicker van Swieten..... 39
 Bisschop (Philips de).... 235
 Bisschop (Rem Egbertsz.) 243
 Blaeu (Johannes)..... 103
 Bleuland (J.)..... 50
 Blok (Prof. P. J.)..... 217
 Blommedael (Abraham Jansz.)..... 68, 69
 Bode (Dr. Wilhelm)..... 9
 Boecholt (Vreda van) 171, 172
 Boelens (Hendrik)..... 233
 Bogaerdt..... 229
 Boing (Dirk)..... 84
 Boitet (Reinier) 99, 110, 111
 Bol (Hans)..... 145
 Boll (A.)..... 89
 Bontepaert (Dirck Pietersz.)..... 144
 Boon-eeter (Maria)..... 8
 Boot (Dominicus)..... 63
 Boot (Josina)..... 63
 Bor (Pieter)..... 17
 Bosch (Hans van den). 130, 146
 Bosch (Hendrik van den). 155
 Bosch..... 154
 Bosveld..... 162
 Bouwens (Abraham)..... 4
 Braamcamp (Geraldo) 100, 104, 106
 Brack (Wouter)..... 192
 Brander (Robert de)..... 146
 Brander (Sara de)..... 146
 Brandt (Gerard) 36, 195, 196, 201, 203, 204, 230, 231, 243

Branger (C. J.)..... 155
 Bredenburg (J.)..... 37
 Bredero (Gerbrand Adriaensz.) 195-197, 226-229, 232, 239
 Bredius (Dr. A.) 13, 45, 66, 78, 125, 129, 140, 144
 Breukelaar (N. colaas) 58, 60
 Brink (Dr. Jantzen)..... 227, 238
 Broers (H. J.)..... 10
 Broers (Jurriaan)..... 104
 Brog (Sir William) 14, 23, 25-27
 Bromet (H. L.) 52, 53, 59, 60, 89, 154, 163, 167
 Brongers..... 91, 156
 Brouwer (Pieter)..... 62
 Brueghel (Jan) de Oude..... 1
 Brueghel..... 144
 Brugghen (Anneken van der)..... 3, 5
 Bruyn (Oosterwijk)..... 186
 Bruyven (Agniesje)..... 233
 Buitendyck (Hendrick Huijbertsz.)..... 63
 Bundel (Willemm van den). 145
 Bye (Joris de)..... 191

C.

Cale (Jacqueline Laurensdr. de)..... 28
 Camerarius (Adam)..... 7
 Campe (Jacob)..... 189, 191
 Capelle (Jan van de)..... 10
 Carelsz. (P.)..... 142, 143
 Casteler (de)..... 190
 Catharina II, Keizerin van Rusland..... 48
 Cats (Jacob)..... 74, 227, 243
 Catullus..... 203
 Cecil (Edward)..... 27
 Chatterton..... 209
 Chrestien..... 191
 Christiaan IV, Koning van Denemarken..... 190
 Cicero..... 203
 Claesz. (Simon)..... 100
 Clarisse..... 114
 Cleyneknecht (Barent Cornelisz.)..... 76
 Clifford..... 104
 Cloots (Anacharsis)..... 59
 Coenraets (Albert)..... 6
 Coesvelt..... 192
 Coetenburg (Reynier)..... 64
 Cogge (Abraham)..... 125
 Cohen (Chaim Mozes)..... 58, 60
 Cohen (Lion)..... 159, 166
 Coligny (François de)..... 14
 Coligny (Gaspard de)..... 14
 Coligny (Henri de)..... 14, 26, 27
 Collin..... 22
 Colpyn (Daniel)..... 144
 Colyn (Daniel)..... 144

Commelin (Caspar)..... 236
 Coninxloo (Abraham van) 131, 136, 137, 139, 141, 143, 146
 Coninxloo (Ammerenske van)..... 134, 146
 Coninxloo (Anna van)..... 146
 Coninxloo (Cathalyne van) 130, 131, 133, 135, 138, 139, 146
 Coninxloo (Claesken van) 146
 Coninxloo (Clara van) 132, 136, 137, 139-141, 143, 146
 Coninxloo (Elisabeth van) 146
 Coninxloo (Francis van) 130, 134, 139, 146
 Coninxloo (Geesske van) 146
 Coninxloo (Gerbrandt van)..... 146
 Coninxloo (Gilles van) 1, 3, 6, 11, 129, 130, 134-136, 138, 144-146
 Coninxloo (Hans van) I 129-133, 138, 146
 Coninxloo (Hans van) II 130, 131, 133-139, 143, 145, 146
 Coninxloo (Hans van) III 130, 133, 134, 136, 137, 139-146
 Coninxloo (Hans van) IV 140, 142, 144, 146
 Coninxloo (Hindrick van) 146
 Coninxloo (Isaac van) 130, 131, 133, 136-146
 Coninxloo (Jan van)..... 146
 Coninxloo (Janneken van) 146
 Coninxloo (Magdalena van)..... 134, 139, 140
 Coninxloo (Margaretha van)..... 130, 146
 Coninxloo (Mayke van) 135, 146
 Coninxloo (Pieter van) 130, 134, 136, 137, 139, 141, 142-144, 146
 Coninxloo (Samuel van) 135, 146
 Coninxloo (Sara van) 134, 146
 Conti (Prins van)..... 39
 Coornhert (B.)..... 67
 Coornhert (Dirck Volckertsz.)..... 194, 195, 226
 Coorsch (Jan)..... 234
 Cornelisdr. (Adriaentje) 33, 34
 Cornelisz. (Jan)..... 16, 68, 101
 Coster (Adriaen Lenaertsz.) 230-232, 235
 Coster (Adriana)..... 171
 Coster (Aertgen)..... 233
 Coster (Assuerus) 96, 170-172
 Coster (B.)..... 42
 Coster (Geertruyt)..... 171
 Coster (Gerrit) 96, 108, 170-172, 175, 176
 Coster (Gerritje)..... 171
 Coster (Helena)..... 171

Coster (Maerten Jansz.) 229, 230
 Coster (Samuel)..... 225-236
 Coster (Tryna)..... 171
 Coster..... 49
 Cosway (Mary Hadfield)..... 9
 Court (P. E. de la)..... 163
 Crans (Adrianus)..... 218
 Cremer (J. E. P.) Jr. 50
 Cremer (Th. Theod.)..... 49
 Cromwell (Oliver)..... 34
 Curchellis..... 192
 Cuyp (Aelbert)..... 221
 Custer (Philips de)..... 37

D.

Dalen (Cornelis van)..... 71
 Danckerts (Catharina) 143, 146
 Danckertsz. (C.)..... 70, 237
 Danckertsz. (Daniel)..... 143
 Danckertsz. (David)..... 143
 Danckerts (Garbrand) 138, 146
 Dankerts (Hester)..... 143
 Danckaerts (Jan)..... 215
 Danckerts (Johannes)..... 143
 Danckerts (Maria)..... 143
 Danielsdr. (Neeltge)..... 66
 Danielsdr. (Volckgen)..... 6
 Dante..... 200
 Danton (D. H.)..... 156
 Davendonc (Geertruyt Cornelisdr. van)..... 121, 123
 Davits (Wouter)..... 6
 Decker (Jeremias de)..... 203
 Dessauer (Jacob Herst)..... 150
 Deym (Maerten)..... 5, 6
 Deyman (Joan)..... 236
 Dibbitsz. (Frederik) 100, 104, 106
 Dibbont..... 192
 Diest (Jan van)..... 138
 Dillingham (William)..... 22
 Diodati..... 218
 Dionysius Halicarnassensis..... 194
 Dircksz. (Albert)..... 98
 Dircksd. (Geertge)..... 65
 Dirk VII, Graaf van Holland..... 214
 Dommarville (de)..... 21
 Douglas (Archibald)..... 24
 Dousa (Janus)..... 226
 Dozy (Mr. Ch. M.) 65, 69, 171, 214
 Drakenborch..... 192
 Droste..... 107
 Droste (Coenraad)..... 38, 39
 Duarte (Diego)..... 63
 Duarte (Francisca)..... 63, 64
 Duarte (Francisco)..... 64
 Duarte (Gaspar)..... 64
 Duarte (Rodrigues)..... 63
 Du Bartas..... 194
 Dublioul (L.)..... 128

Dueren..... 68
 Du Pas (Franciscus Ferdinandez)..... 63
 Du Porail..... 39
 Dussen (Adriaen van der) 190
 Dutuit..... 41
 Duyck (Anthonie) 16, 19, 21, 25
 Dyckerhof (Dirck)..... 218

E.

Edmont (Guillaume)... 26, 27
 Eeden (Geertgen van). 135, 146
 Egmond (Philips van).... 17
 Elisabeth, Koningin van Engeland..... 19
 Ellinckhuijsen..... 42
 Ellis (Wynn)..... 48
 Elsevier (Arnout)..... 66
 Elsevier (Rammelman)... 66
 Elsheimer (Adam)..... 9
 Embden (Joachim van)... 52
 Empedocles..... 208
 Engel (Wilhelms)..... 192
 Engelsz. (Pontiaen).. 100, 101
 Ephraïm (M.)..... 61, 166
 Erpenius..... 191
 Essen (van)..... 188
 Euripides.... 194, 198, 204—207
 Everdingen (Aldert van). 7
 Evertsz. (Jan)..... 73, 74
 Eynden (R. van)..... 33, 41—43

F.

Faber (Martin)..... 137
 Faithorne..... 22
 Fewen (Sicke)..... 133
 Fleming..... 26, 27, 29
 Flodorp (Anna van)..... 29
 Flodorp (Balthasar van).. 29
 Focquenbroch (Willem Godschalk van)..... 197
 Fokkens (Melchior)... 101, 175
 Fontanus..... 229
 Fransdr. (Neeltje)..... 138
 Frederik I Koning van Pruisen 13
 Frederik II Koning van Pruisen 13
 Frederik Hendrik Prins van Oranje 12, 16, 20, 23, 25, 27, 70, 76
 Frederiks (J. G.)..... 63
 Fremy (Anna Magdalena) 103
 Fremy (Claude) 103, 105, 168, 179
 Fremy (Mammes).. 103, 106, 176
 Fremy (Margaretha Magdalena)..... 103
 Fremy (Pierre)..... 103
 Frey (Jan Pieter de).... 41, 43
 Friedrichsfeld (David) 52, 84
 148, 149, 158, 159
 Fritsen (A.)..... 185
 Fritsen (Everardus)..... 185
 Fritsen (Henricus)..... 185

G.

Gaillard (Anthoni)..... 8
 Gallée (Prof. J. H.)..... 243
 Garbrands (Geertje)..... 146
 Garnier (Robert)..... 194
 Geel (Ariaentge Jansdr. van)..... 34
 Gerritsdr (Aeltge).. 65, 66, 69
 Geel (Cornelia van).... 37, 38
 Geel (Ingenieta van)... 37, 38
 Geel (Jacob van)..... 34
 Geel (Jan van)..... 37
 Geel (Jan Joosten van) 33, 34
 Geel (Joost van).... 32—50, 78
 Geel (Lucas van)..... 34
 Geel (Maertge Jansdr. van) 34
 Geelen (Christiaan van).. 50
 Geer (Lodewijk de)..... 69
 Gelder (Evert van)..... 106
 Gelder (Jacob van)..... 52
 George Prins van Pruisen.... 13
 Gerritsz. (Bartelt)..... 171
 Geurtsz. (Wouter).... 101, 102
 Gevers..... 164
 Gielinck (Hendrick)..... 171
 Gisberti..... 138
 Godin (Rachel)..... 145
 Gorssius (Abraham)..... 172
 Gorssius (Adriana)..... 172
 Gorssius (Assuerus)..... 172
 Gorssius (Isaac)..... 172
 Gorssius (Jacoba)..... 172
 Gorssius (Maria)..... 171, 172
 Gorssius (Vreda)..... 172
 Gouw (J. ter)..... 106
 Goyen (Jan van)..... 2, 8, 66
 Graswinckel (Dirck)..... 191
 Grave (Jan Albertsz. de) 99, 103, 106, 170, 179, 180
 Greir (Elisabeth)..... 24
 Greir (Guthbert)..... 24
 Greuter (Joseph)..... 29
 Groen van Prinsterer.... 19
 Groenenberg (Frederik). 107
 Groeninx (Cornelis)..... 46
 Groeninx van Zoelen (Mr. C.)..... 46
 Groeninx van Zoelen (Mr. Otto)..... 46
 Grollo..... 192
 Groot (Dr. C. Hofstede de) 39, 40
 Groot (Hugo de).. 187—191, 239
 Groot (Johan de)..... 191
 Groot (Pieter de) 35, 187, 190, 213
 Groot (Willem de)..... 189
 Grotefend..... 114
 Gruter (Johannes)..... 192
 Gryffenclauwe (Everardus de)..... 192
 Gijn (Mr. S. van)..... 126

H.

Hackaert (Jan)..... 8
 Haeften (Dorothea van).. 29
 Hahn (J. G. H.) 57, 155, 160, 163—165
 Hals (Frans)..... 30, 31, 144
 Hamelsveld (Y. van) 159, 160, 165
 Han (Gerardus)..... 181
 Hania (de)..... 17, 18
 Hartog (Mr. P.)..... 155
 Hartog (Prof.)..... 81
 Hasaert (Elisabeth)..... 146
 Hasselaer (Pieter)..... 191
 Hasselt (Joris van)..... 8
 Hauser..... 9
 Heinsius (Daniel)..... 226
 Hellendoorn (Harms. van) 107
 Hemony (François) 93—95, 99, 102, 103, 109, 111, 168—170, 175, 177, 180, 182—186
 Hemony (Margaretha).... 103
 Hemony (Pierre) 93, 94, 103, 175, 177, 179, 180
 Henderson (Sir Francis) 24, 27
 Henderson (James).... 23, 24
 Henderson (Sir Robert) 14, 23, 24, 27
 Hendrik IV, Koning van Frankrijk..... 14, 21
 Herculesdr. (Nelletje)... 4
 Herder..... 209
 Hertaing (Olympia de).. 16
 Hertaing (Willem de).... 16
 Hesiodus..... 208
 Hes..... 188
 Hespe (Mr. Jan Christiaan) 52, 53, 57, 60, 61, 82, 83, 150, 159
 Hessels (Annetgen)..... 234
 Heussen (van)..... 192
 Hillebrants (Aecht)..... 173
 Hillegaert (Paulus van).. 77
 Hinckaert (Catharina)... 20
 Hindricks (Baltzer)..... 135
 Hindrickx (Cornelis).... 137
 Hodshon..... 186
 Hoefier (F. A.)..... 103, 176
 Hoefslager (Hendrik).... 145
 Hoen (Pieter 't)..... 81
 Hoet..... 39, 47
 Hollander (A. L.)..... 52
 Homerus..... 200, 207—209
 Hondcoeter (Gillisd')... 1, 144
 Hondius (Hendrick)..... 27
 Hooft (van)..... 154
 Hooft (Pieter Cornelisz) 196, 197, 207, 226—228, 230, 238—240, 243
 Hoogstraten (Samuel van) 2, 3, 7, 11, 126.
 Hoorn (van)..... 161
 Horatius..... 199, 202, 205, 211

Hornes (Jan II Graaf van)	29
Hornes (Willem van)	29
Hornes (Willem Adriaen Graaf van) Heer van Kessel	29
Houbraken (Arnold)	32, 38—40, 67—69, 77
Houbraken (Jacobus)	33, 44, 45
Houtman (Cornelis)	75
Huchtenbroeck (van)	26
Hudde (Hendrik)	145
Hulon	191
Huydecoper	186
Huygens (Constantyn)	199, 227
Huygens (Steven)	184
Huyghens	104

I.

Immerzeel	33, 43
Itz (G. N.)	222

J.

Jacobsz. (Thomas)	5
Jansen (Beerta)	142
Jansen (Jan)	135
Jansen (W. P. H.)	103
Janssens van Ceulen (Cornelis)	22
Jans (Aertgen)	230, 231
Jansz. (Ambrosius)	98
Jansz. (Hercules)	5
Jans (Jannitgen)	230
Jansdr. (Syken)	124
Jeude (Marinus de)	39
Jeude (van Lidt de)	87
Jonckbloet (Prof.)	229
Jonge (Izak Meyersz. de)	52, 148, 154
Jongh (Dan. de) Az.	42, 43, 50
Jongh (de)	127
Jordens	154
Juvenalis	203

K.

Kaarsgieter (Joris)	141
Kalff (Prof. G.)	243
Kalraet (M.)	218
Kantelaer	161, 162, 164, 165
Karel I, Koning van Engeland	24
Karel II, Koning van Engeland	35, 67, 77
Kellen (J. Ph. van der)	11, 41, 74
Kethel van Hacfort (Anthonie)	28
Kethel van Hacfort (Elisabeth)	28
Keyzer (Aernd)	214
Kirkpatrick (Anna)	24
Kirkpatrick (John)	24
Kirkpatrick (Thomas)	24

Kleerkooper (M. M.)	236
Kodde (Adriana van der)	35
Kodde (Gijsbert van der)	35, 36
Kodde (Jan van der)	35
Koekebak (Johan)	103
Koenen	53
Kollewijn (Dr. R. A.)	229, 230
König (Herman Nathanaël)	52, 90—92, 156
Koninck (Philips)	7
Koning (Abraham de)	194
Kramm (C.)	33, 121
Krans (Cyprianus Jansz.)	106
Krap (J.)	82
Krayenhoff (C. R. T.)	58
Kretzer (Marten)	7
Kruyff (J. de)	6

L.

Lacoste (Adriaen)	49
Lafenestre	9
Lambert (Graaf)	39
Lamberti (L.)	138, 139, 140
Lambertsz. (Lambert)	252
Lamelin (Philippine de)	18
Lamme (A.)	49
Landauer	9
Lange (Aernout de)	36, 37
Lange (Alida de)	38
Lange (Maria de)	38
La Noue (François de)	15, 19
La Pise (de)	26
Laurentius	64
Laval (Charlotte de)	14
La Vieffville (Markies de)	189
Lazarus	145
Le Brun (J. B. P.)	33, 34, 38—41, 44, 45
Le Cluys (Jean de)	142
Leeghwaeter (Jan Adriaensz.)	169, 170
Leen (W. van)	49
Leeuwen (Adriaen Dircksdr. van)	68
Leeuwen (Dirck Cornelisz. van)	68
Leeuwen (Frans Adriaensz. van)	69
Leeuwen (Ingetje Lucasdr. van)	33, 34
Leeuwen (Mr. J. D. van)	155
Leeuwen (Judick Adriaensdr. van)	67—69
Leeuwen (P. D. van)	66
Leicester	232
Le Maire (Petronella)	77
Lemon (Dr. H. de H.)	52, 89, 90, 154, 167
Lempereur	39
Lenaertsz. (Adriaen)	230—232, 235

Lennepe (van)	45
Lens (Hendrick)	235
Leuning (Albert Hendricksz. van)	233
Leuning (Josina van)	233, 242
Levie (Saul)	59
Levin (Anna de)	16
Levin (Charles de) Heer van Famars	18—20
Levin (Foulque de)	18
Levin (Guillaume de) Heer van Famars	18, 20
Levin (Jaques de)	18
Levin (Philippe de)	20
Leyden (Barones van)	31
Lieftrinck (Cornelis)	66, 67
Lievens (Jan)	7
Litwack (Juda)	52, 53
Lodewijk XIII, Koning van Frankrijk	21
Lodewijk Napoleon	167, 181
Loesing	142
Lopes	190
Louise de Coligny, Prinses van Oranje	14
Lucanus	203
Luce (Lucas)	144
Lucretius	202, 210
Luit (Hendrik)	231

M.

Macpherson	209
Maerlant (Jacob van)	114
Mahuet (J. van Laar)	52, 53, 53, 81, 85, 149
Mander (Karel van)	135, 194
Malherbe	190
Malaspina (Markies de)	17
Mansfield (Graaf van)	188, 190
Marborch (T.)	192
Maria Stuart, Prinses van Oranje	35
Markham (Clemens R.)	22
Marrell (Jacob)	10
Martens (Willem)	137
Martialis	203
Martynsz (Simon)	99
Maryn (Jaques)	76
Matham	103
Matthias, Keizer	17, 19
Matthysz (P.)	5
Maurits, Prins van Oranje	12, 13, 17, 18, 20, 21, 26, 27, 243
Meer van Berendrecht (Jacob van der)	28
Meeren (Isabella van der)	29
Meeren (Philippus van der)	29
Meersch (J. B. van der)	61, 62
Melarbe (Anna)	5
Metelkamp	161
Meteren (Emanuel van)	18, 19, 23

Metsu (Gabriel) 8, 34, 35,
38—41, 43, 45—47, 49
Meurs (Hendrick Aelten
van).... 95, 96, 99, 170, 177—179
Meurs (Jan Aelten van) 178, 179
Meyer (D. C.) Jr. 174
Michielsz (Pieter)..... 213
Mierevelt (Michiel Janz.) 13
Mildmay (Sir H. St. John).. 22
Mist (de)..... 159, 162, 165
Molanus (Johannes)..... 213
Molanus (Mattheus)..... 1
Moll (Prof. W.)..... 110
Momper..... 144
Montezinos (D.)..... 167
Moor (Cornelis)..... 110
Moor (Gobelinus)..... 110
Moor (Jan)..... 143
Moor (Jan Jaspersz.) 97, 98, 110
Moor (Jasper)..... 110
Moor (Wilhelmus)..... 110
Moreelse (Paulus)..... 13
Mostert (Daniel)..... 202, 239
Mostert (Hester)..... 143
Moyaert (François)..... 68
Moyaert (Sara)..... 68, 69
Moyaert (Tobias)..... 69
Mulder (J.)..... 81
Mulert (Elisabeth)..... 28
Mulert (Machteld)..... 28
Muller (Frederik) 26, 27, 66, 70
71, 74
Murray (Sir Alexander) 23, 25
Murray (Sir Andrew).... 23
Murray (Jeanne)..... 23
Musch..... 73
Muyssaert (Abraham).... 8

N.

Naber (Mr. J. C.)..... 243
Nassau (Justinus van).... 25
Nassau (Willem Graaf van).. 12
Neck (Jan van)..... 235
Nemours (Hertog van)..... 188
Nepos (Engbertus)..... 192
Netscher (Caspar)..... 39, 48
Netscher (W. A.)..... 49
Nevers (Hertog van)..... 188
Nieulant (van)..... 144, 226
Noircarmes..... 231
Noorden (Claes) 99, 106, 109,
170, 180, 183
Noormans (Jacob)..... 218
Noortwijk..... 188
Norris (John)..... 19
Not (Dominicus Julius)... 134
Nouts (Michiel Servaasz.) 181
Nymegen (van)..... 42

O.

Ochtersvelt (Jacob Lucasz.) 35
Oldenbarnevelt (Elias van) 190

Oldenbarnevelt (Jan van) 242
Oldenbarnevelt (Willem
van)..... 190
Oli (Jan Volk)..... 75, 78
Ommeren (Woutrina van) 104
Oquendo (d')..... 73, 74
Otsz (Roelof)..... 101
Overeem (Gerrit van).... 233
Overvoorde (Mr. J. C.) 122, 123
Ovidius..... 199, 201

P.

Paauw (Jacobus de)..... 107
Paedze..... 192
Paets (W.)..... 36, 37
Pals (van der)..... 42
Parma (Alexander Farnese
Hertog van)..... 17, 10, 29
Patin (Guy)..... 206
Pauw (Adriaen)..... 188
Pauw (Jhr. Napoleonde)... 115
Percy..... 209
Perssen (P. v.)..... 141
Persyn (Reinier à)..... 237
Peters (C. H.)..... 215, 217
Petit..... 185
Philostratus..... 204
Pietersz. (Hendrick)..... 101
Pietersz. (Meynert)..... 101
Plato..... 194, 208, 209
Plautus..... 203, 210
Plutarchus..... 210
Poelenborch (Cornelis van) 144
Polak (Dr. H. J.)..... 208
Pontanus..... 201
Poorenaer..... 190
Portland (Hertog van).... 22
Pot (Catharina van der).. 41
Pot (Gerrit van der) 33, 34,
38—45
Pott (Rembertus)... 41, 43, 45
Prey (J. Z.)..... 46
Propertius..... 203
Put (Hans van de)..... 141
Putten (Arent Jansz. van
der)..... 96, 171, 177
Pyman (Hendrick)..... 137
Pythagoras..... 208

Q.

Queborn (C. van)..... 27
Quinkhard (J. M.)..... 45
Quintilianus..... 206
Quiryns (Abraham)..... 73
Quirynsz. (Jelis)..... 98

R.

Raven (Dirck)..... 69
Ravesteyn (Jan Antho-
niesz. van)..... 13, 18

Reael (Laurens)..... 197
Reigersbergh (Maria van)
187—191
Reigersbergh (Nicolaes
van)..... 189
Rembrandt.. 3, 7, 9—11, 45, 144
Rendorp..... 186
Renesse van Baer (Agnes
van)..... 29
Renialme (Johannes de).. 7
Rentrop (Pieter)..... 106
Retor (Mlle)..... 40
Reyers (Marritge)..... 4
Richelieu (de)..... 188
Richtenberger..... 9
Ripperda (Eggerick Adriaen)
..... 31
Ripperda (Focco)..... 31
Ripperda (Unico)..... 31
Ripperda (Wigbolt)... 30, 31
Risse..... 189
Rocourt (Louys)..... 8
Roëll (Jhr. Mr. J.)..... 142
Roelofs. (Otto)..... 101, 108
Roever (Mr. N. de) 3, 4, 7,
129, 135, 136, 143, 144, 233, 242
Rogge (Cornelis)..... 152
Rogge (Prof. Dr. H. C.) 93, 103,
114, 170
Rogiers (Hans)..... 99, 100
Roleeuw..... 4
Romiti (Jean Anthony)... 6
Roos..... 10
Rosa (Jan)..... 8
Rössing (J. H.)..... 229, 230, 237
Rutgers (Cornelis)..... 144
Ruts (Joost)..... 140
Ruts (Magdalena) 133, 134,
139, 146
Ruts (Maria)..... 171
Ruts (Susanna)..... 140
Ruyter (Michiel Adriaensz.
de)..... 35, 67
Ryckaert (Adriaen)..... 65
Ryckaert (Claes)..... 65
Rijn (van)..... 192
Rijp (W. van)..... 38

S.

Sacrobosco (Joannes de). 113
Salmasius (Claudius)..... 226
Sandrart (Joachim van).. 237
Santen (Jan Jansz. van)... 238
Saportas (Jacob) 52, 82, 84, 154
Sappius (Js.)..... 106
Saul (Mozes)..... 58, 59
Savery..... 144
Scaliger (Josephus) 208, 209, 226
Schabracq (E)..... 149
Schaeap (Jacob)..... 96, 175
Schalekamp (M.)..... 81, 159

- Scheffer (J. H.)..... 33, 34, 46
 Scheltema (Dr. P.) 96, 104,
 106, 110, 170, 175, 177, 179, 180
 Schimmelpenninck (Rut-
 ger Jan) 155, 161, 162, 164, 165
 Schinckel (Herman)..... 233
 Schloss (Ad.)..... 45, 78
 Schoemans (Jacob)..... 98
 Scholl (H.)..... 192
 Schotel (Dr. G. D. J.) 187, 213,
 217, 218, 220
 Schouman (Aart)..... 49
 Schouten (Jan)..... 126
 Schurman (Hinderk)..... 141
 Schuylenburg (Johan van)
 47, 48
 Schuyt (Albert)..... 6
 Schwartz (A. C.)..... 75
 Scott (Sir Walter)..... 24
 Scriverius (Petrus)..... 236
 Sedelmeyer (Ch.)..... 47
 Seest (Christiaan)..... 104
 Seest (Hendrik)..... 104
 Seest (Jan)..... 104
 Seest (Pieter)..... 103, 104
 Seest (Rutger Johannes)..... 104
 Seghers (Cathalya).... 3, 4
 Seghers (Gerard)..... 7, 8
 Seghers (Hercules)..... I—II
 Seghers (Pieter)..... 5
 Seneca..... 197—199, 201, 202
 Servatius..... 121
 Seymour (Arthur)..... 40
 Singendonck (C.)..... 50
 Six (Prof. Jhr. J.)..... 236
 Sixtinus (Suffridus)..... 228
 Slagregen (J.)..... 50
 Slatius..... 203
 Smelsinc (Nicolaes)..... 13
 Smit (Frederik)..... 62
 Smits (J.) Jz..... 126
 Smith..... 40
 Snouckaert van Schauen-
 burgh..... 145
 Socrates..... 208
 Solms (Graaf van)..... 25
 Someren (van)..... 213, 215
 Someren (J. F. van).... 22, 27
 Somoff (A. de)..... 48
 Sonsbeek (van)..... 154
 Soop (Floris)..... 8
 Sophocles..... 198, 204—207
 Spaan (Gerard van)..... 32
 Spieghele (Hendrick Lau-
 rensz)..... 194, 226
 Spinola (Ambrosius Mar-
 kies de)..... 16
 Spoorman..... 213
 Spraeckel (Jurriaen) 101,
 109, 170, 181
 Springer (Dr. Jaro)..... 10
 Starter (Jan Jansz)..... 22
 Steenre..... 192
 Steylert (Adriaen)..... 98
 Stolker (Jan)..... 42, 46, 49
 Strafford (Graaf van)..... 35
 Suderman (W.)..... 36
 Suermondt..... 9
 Sully (Maximiliaan de
 Bethune Hertog van)..... 21
 Swarte (Anna)..... 146
 Sweers (Gyertjen)..... 171
 Sweers (Heyltjen)..... 171
 Swinden (Jean Henri van)
 81, 84
 Swijndregt (François Mon-
 tauban van)..... 42, 43
 Swijndregt (H. M. Monta-
 ban van)..... 42
 Sybrands..... 37
 Sybrantsdr (Rynsge) 138,
 139, 146
 Sypesteyn..... 28
 Sysmus (Jan)..... 32
 Syvertsz. (Cornelis)..... 138
- T.**
- Tacitus..... 203
 Temminck (E. de Vry) 100, 104
 Terwen (Jan)..... 217
 Terwijs (Willem)..... 107
 Tesselschade (Maria) 197, 239
 Teylingen (Cornelis van) 100
 Theocritus..... 204, 210
 Thonisdr. (Maritgen).... 68
 Thou (de)..... 191
 Tibullus..... 203
 Tielemans (Hans) 138, 139, 146
 Tilenus (Daniel)..... 190
 Timman (R. Doll)..... 81
 Tjassen (Joh.)..... 70
 Tolhuys (Jan)..... 108
 Toorenenbergen (van) 134, 141
 Townshend (Markies)..... 22
 Terentius..... 199, 203, 210
 Tresling (Mr. T. P.)..... 30
 Tromp (Maerten Harpertsz.)
 70—75
 Twenhuysen (Rebecca van)
 233, 236, 242
 Tympel (Johan vanden) 16, 17
 Tympel (Olivier vanden)
 16, 17, 19
- U.**
- Ulenborch (Hendrick).... 144
 Ulsen (Gerrit van) 138, 139, 146
 Unger (J. H. W.)..... 233
 Utenhove (Anthonie van)
 27—29
 Utenhove (Jan Gijs-
 brechtsz.)..... 28
 Utenhove (Karel)..... 28
 Utenhove (Olivier)..... 28
 Uythoeck (Simon Pietersz.) 34
- V.**
- Valckenburgh (van)..... 191
 Vallingius..... 139
 Vambal (Baron)..... 39
 Vechtersz. (Joan) 202, 204, 232
 Veen (J. Nuhout vander)
 153, 155
 Velde (Adriaen van de) 8, 69
 Velde (Cryntge Willemsdr.
 van de)..... 66
 Velde (Daniel van de) 66, 67
 Velde (Esaias van de) 1, 7
 Velde (Gerrit Willemsz.
 van de)..... 66
 Velde (Maertgen Willemsdr.
 van de)..... 66, 67, 69
 Velde (Magdalena van de)
 68, 69
 Velde (Neeltge Willemsdr.
 van de)..... 66
 Velde (Willem Willemsz.
 van de)..... 65
 Velde (Willem van de) de
 Oude..... 65—78
 Velde (Willem van de) de
 Jonge..... 69, 77
 Velzen (J. van)..... 242
 Velzen (van)..... 36
 Ven (J. v. d.)..... 141, 142
 Verbrugge (W. A.)..... 49
 Vere (Sir Edward)..... 22
 Vere (Sir Francis)..... 21—23
 Vere (Sir Horatio).... 22, 23, 27
 Vere (Robert)..... 22
 Verlem (J.)..... 81
 Verster (Abraham Gijs-
 bert)..... 62, 84
 Verstolk..... 41
 Vertue..... 22
 Vermey (Abraham)..... 34
 Veth (H. W.)..... 217, 220
 Vierlingen (Cathalya) 132, 146
 Villaucierq..... 188
 Vink (Pieter Egbertsz) 178
 Vinckeboons (David) 135, 145
 Virgilius. 197—202, 205, 208, 209
 Viruly (Jan)..... 38
 Viruly (Alida)..... 41
 Viruly (Maria)..... 38, 40
 Visscher (Anna Roemers)
 63, 64
 Visscher (C. W.)..... 53, 151
 Visscher (Roemer) 63, 194, 226
 Vlieger (Cornelia de).... 77
 Vlieger (Simon de) 71, 76, 77
 Vliegheer (Johannes)..... 192
 Vliet (Willem van)..... 107

Voge (Salomon)..... 6
 Voghelaer (Isaac de) 134,
 136, 140, 146
 Voghelaer (Sara de) 136, 140—142
 Vollenhoven (Mr. H. van). 187
 Vonck..... 163
 Vondel (Joost vanden) 18,
 23, 27, 35, 193—211, 226, 228,
 232, 237, 239—241, 243
 Vos (Hermannus)..... 192
 Vos van Steenwijk (de) 164, 165
 Vosmaer (Mr. C.)..... 10
 Vossius (Gerardus Jo-
 hannes)..... 198, 205
 Vreede..... 159
 Vreem (van der Werff)... 87
 Vries (Mr. A. D. de) Az. 77
 Vries (Johan de)..... 125
 Vries (de)..... 132, 141
 Vroom (Hendrick)..... 75
 Vuurst (van)..... 60

W.

Waesberge (Abraham van) 71
 Waey (Gerrit van)..... 6
 Wagenaar (Jan)... 175, 230, 244
 Wagenens (Jacob)..... 98
 Wall (Mr. P. H. van de).... 213
 Walpole..... 67, 68
 Warnaeertsz. (J.)..... 4, 144
 Waterdrincker (Sybrant
 Barentsz.)..... 72, 74
 Weer (J.)..... 77
 Weg (A. vande)..... 123, 126
 Weissman (A. W.) 96, 99, 103,
 110, 170, 172, 173, 176—178

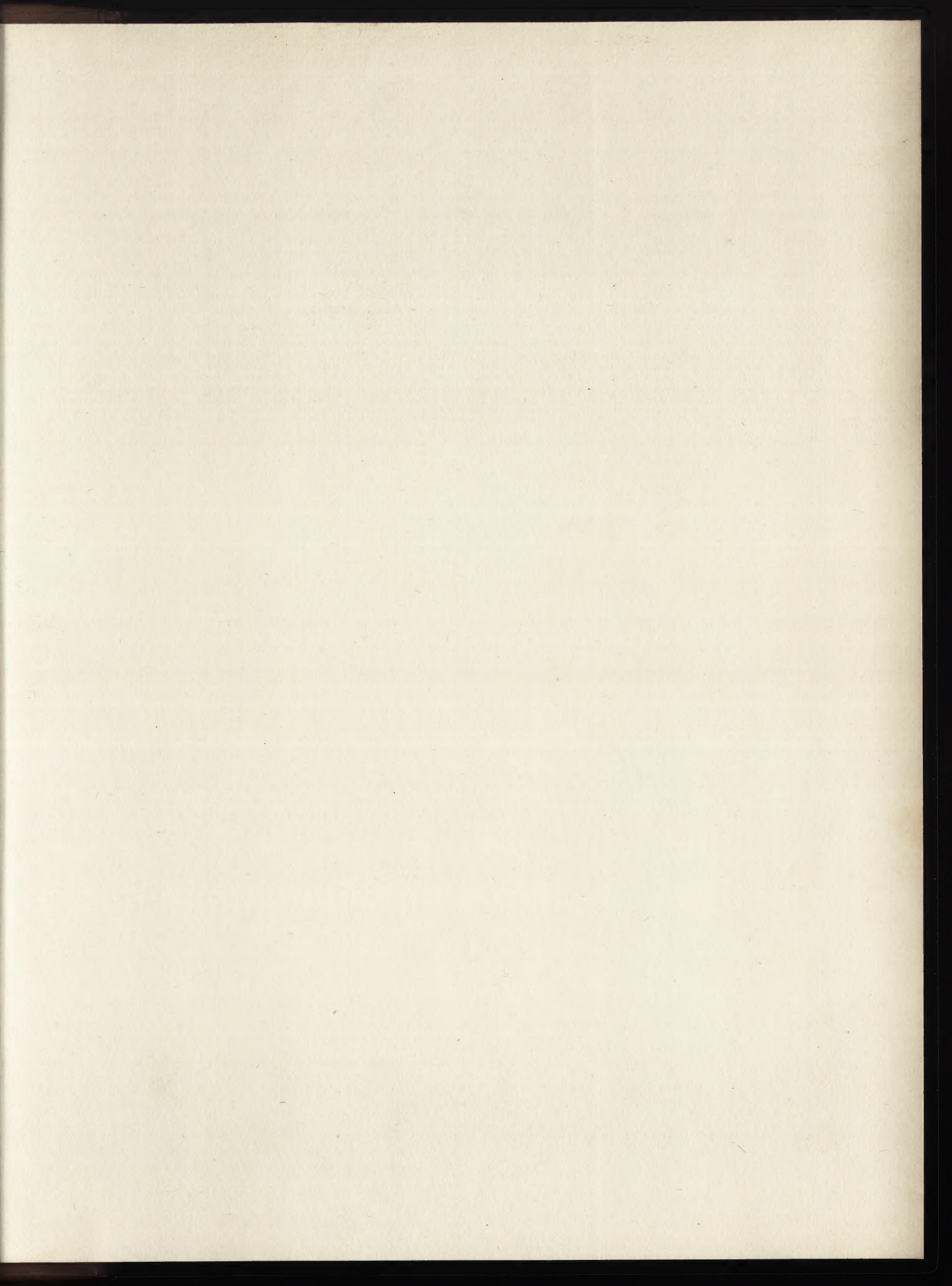
Wekker (Pieter)..... 107
 Welge (Catharina te). 103, 106
 Wenniger (Valentijn)..... 184
 Wernersz (Harmen)..... 169
 Wesel (Dominicus Boot
 van)..... 63, 64
 Wesel (Jan van)..... 63
 Wesel (Johan Boot van),.. 64
 Wesel (Roemer Boot van). 64
 West (Benjamin)..... 47
 Westfrisijs (J.)..... 8
 Westphalen (Adriaen)... 73
 Wetteren (Maritge Ja-
 cobsdr. van)..... 35
 Wetteren (Neeltje van)... 38
 Weyts (Dirck)..... 121
 Weyts (Maria)..... 123
 Weyts (Pouwels) de Oude
 121—124, 126
 Weyts (Pouwels) de Jonge
 123—126
 Wichmans (August)..... 213
 Wilde (George Hendrik de)
 58, 60
 Wilhelmina, Koningin der Ne-
 derlanden..... 185
 Wildricx (Jan)..... 4
 Willem I, Graaf van Holland.. 214
 Willem I, Prins van Oranje 14,
 17—19, 23
 Willem II, Prins van Oranje... 76
 Willem III, Prins van Oranje.. 35
 Willems..... 115
 Willigen (A. vander) 6, 33,
 41—43
 Winnincx (Leonard)..... 7

With (Witte Cornelisz. de)
 72, 73, 75
 Witt (de)..... 220
 Wittert van Bloemendaal
 (Adriaan)..... 156
 Woermann (Karl)..... 35
 Wolff..... 209
 Worp (Dr. J. A.)..... 195
 Wouters (Antony)..... 142, 143
 Wouters (Catharina)..... 136
 Wouters (Clara)... 134, 136, 146
 Wreet (Abraham de)..... 144
 Wybrands (C. N.)..... 229, 237
 Wyck (Thomas)..... 48

Z.

Zae (Ghobel Jansz.)..... 173
 Zande (vander)..... 41
 Zanten (van)..... 42
 Zeeuw (Jan)..... 10
 Zesen (Philipp von)..... 175
 Zoelen (Catharina van)... 46
 Zoelen (Herman van)..... 46
 Zoete de Laeke (Alexan-
 der de) Heer van Haultain... 15
 Zoete (Joost de) Heer van
 Villers..... 14, 15
 Zoete de Laeke (Philips de)
 Heer van Haultain 15, 16
 Zoete de Laeke (Willem de)
 Heer van Haultain 15, 16
 Zoo (vander)..... 154
 Zubli (Ambrosius)..... 161
 Zwijnskop..... 232

GETTY CENTER LIBRARY

3 3125 00610 8019

